

**ԻԱԶՍՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼ ՍԱՐԱՆ**

ՊՐՈՍՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ

**ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԻ
ԵՎ ԱՆՏԱՆՏԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ (1914-1918 թթ.)**

ԱՏԵՆԱԿՈՍՈՒ ԹՅՈՒՆ

**Է.00.01 «Հայ ոց պատմութիւն» մասնագիտութիւնի
պատմական գիտութիւնների դոկտորի
գիտական աստիճանի համար**

ԵՐԵՎԱՆ - 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՃՈՒԹՅՈՒՆ

..... 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵՃ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1.1 Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական դիրքը, տնտեսական հնարավորությունները, վարչական բաժանումը և բնակչությունը պատերազմի նախօրյակին 18

1.2 Կիլիկիան հայ գործիչների ծրագրերում 24

1.3 Անտանտի երկրների հավակնությունները Կիլիկիայում 50

1.4 Չեմալ փաշայի հետ բանակցությունների հարցը 87

1.5 Նոր իրադրությունը 1917 թ. և 1918 թ. սկզբին 95

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԱՓՋԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԿԱՍ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՒ ՆԱԽԱԳԾԵՐԸ

2.1 Հայ կական նախագծերը111

2.2 Անտանտի երկրների ռազմական նախագծերը 140

2.3 Մուսալեռցիներին զինվորագրելու \$րանս-բրիտանական ծրագրերը 161

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ: ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ (ՀԱՅԿԱԿԱՆ) ԼԵԳԵՆԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ

3.1 Հայ կական զորամաս կազմավորելու հարցը 1916 թ. երկրորդ կեսին 183

3.2 Լեգեոնի կազմավորման վերաբերյալ համաձայնագրի ստորագրումը 202

3.3 Արևելյան Լեգեոնի կազմավորումը 229

ԳԼՈՒԽՉՈՐՐՈՐԴ: ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԱՉԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

4.1 Լեզունի մասնակցությունը նազմական գործողություններին 271

4.2 Կիլիկիայի ազատագրումը հայկական և բրիտանական զորքերով 310

ԵՉՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
346

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ...361

ՆԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր ձավոր Արևելքը, սկսած 19-րդ դարից, երբ Օսմանյան կայսրությունը թուլացել ու կանգնել էր մասնատման եզրին, հայտնվել էր խոշոր տերությունների հակամարտությունների կիզակետում: Այդ գործընթացները շարունակվում են նաև այսօր: Միջերկրականի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող Կիլիկիան բոլոր ժամանակներում ռազմավարական, տնտեսական մեծ նշանակություն է ունեցել:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կիլիկիան հայտնվել էր հայ քաղաքական շրջանակների և Անտանտի երկրների հետաքրքրությունների ոլորտում: Տեղի ունեցած բանակցությունների, նախաձեռնությունների ու համաձայնագրերի լուսաբանումն արդիական է մեր ձավորարևելյան ներկա գործընթացների համապատկերում: Հիմնահարցի ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է, քանի որ թույլ է տալիս հասկանալ մեծ տերությունների խոստումների, համաձայնագրերի, դաշնակիցների նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների կատարման պատրաստակամությունը: Թեման հնարավորություն է տալիս հասկանալ ու տերությունների միջև, ինչպես նաև նրանց ներսում տարբեր գերատեսչությունների ու գործիչների շահերի բախումը: Նյութն առնչվում է նաև Հայոց մեծ եղեռնին՝ այն կանխելու հնարավորությունը: 21-րդ դարում ականատես ենք լինում Սիրիայում, Իրաքում էթնիկ ու կրոնական տարբեր փոքր խմբերի նկատմամբ կիրառվող ցեղասպանական գործողություններին և դրանց նկատմամբ «քաղաքակիրթ» աշխարհի արձագանքին: Նախորդող հարյուրամյակի ընթացքում տեղ գտած ողբերգությունները բավարար չափով չսթափեցրին մարդկությունը, որպեսզի ստեղծվեն նման զանգվածային հանցագործությունները կանխելու ավելի հստակ մեխանիզմներ: Հետևաբար՝ հիմնահարցի ուսումնասիրությունը կարող է կանխատեսելի դարձնել մեր տարածաշրջանում տերությունների քաղաքականությունը, և այն հնարավորություն է տալիս փորձելու գտնել նոր լուծումներ:

Ատենախոսության գլխավոր նպատակն է հանգամանորեն ուսումնասիրել և լուսաբանել 1914-1918 թթ. Կիլիկիայի շուրջ

ծավալված ռազմաքաղաքական իրավիճակն ու դիվանագիտական պայքարը: Կիլիկիան Անտանտի աջակցությամբ և հայկական զինուժով ազատագրելու ուղղությամբ կատարված բանակցությունները, նախաձեռնությունները, նախագծերն ու ծրագրերը, հայկական այդ երկրամասին տիրելու նպատակով ծավալված դիվանագիտական պայքարը գրեթե ամբողջությամբ դուրս են մնացել պատմագիտական ու սուսումնասիրությունների շրջանակից: Մենք փորձել ենք լուծել այդ խնդիրը, բացահայտել, վերլուծել ու ներկայացնել այդ իրադարձությունների հետ կապված գործընթացները: Առաջնորդվել ենք պատմականության (իստորիզմի) սկզբունքով, այսինքն՝ խնդիրը ներկայացրել ենք իրադարձությունների զարգացման ընթացքի մեջ: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ ձգտումներն ու ծրագրերը, հավակնություններն ու ավտորիտետները փոփոխվում էին՝ կապված տարբեր ճակատներում բանակների հաղթանակներով ու պարտություններով, հեղափոխություններով ու պատերազմի մեջ նոր պետությունների մուտք գործելով:

Առե նախսություն գիտական նորույթը.

1. Առաջին անգամ արխիվային նյութերի ու փաստաթղթերի ժողովածուների ու սուսումնասիրության հիման վրա ներկայացվել է Կիլիկիան Անտանտի երկրների կամ հայկական զինուժով ազատագրելու ուղղությամբ կատարված բանակցություններն ու նախագծերը, դրանց հետ կապված խնդիրները և նպատակները պատերազմի տարբեր փուլերում:

2. Լուսաբանվել են պատերազմի տարբեր փուլերում Անտանտի երկրների հետաքրքրությունները Կիլիկիայում, նրանց միջև տեղի ունեցող դիվանագիտական պայքարն ու բանակցությունները: Ներկայացվել են մեծ տերությունների տարբեր գործիչների ու գերատեսչությունների տեսակետներն ու հակասությունները Կիլիկիայի ապագայի հարցում:

3. Մեծ տերությունների վարած քաղաքականությունը Կիլիկիայում 1914-1918 թթ., և այն ազատագրելու Անտանտի ծրագրերը մասնակիորեն և մակերեսորեն են լուսաբանվել: Տիգրան

Սարուխանյանը ներկայացրել է Մեծ Բրիտանիայի¹, իսկ Երվանդ Գասպարյանը՝ Ֆրանսիայի² քաղաքականությունը՝ կապված Մեծ եղեռնը կանխելու նրանց հնարավորության հետ: Սույն ատենախոսության մեջ ներկայացվել են Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի ռազմական ու պետական գործիչների՝ Կիլիկիան բրիտանական, ֆրանսիական, հայկական, ճապոնական գործերով ազատագրելու նուղղված առաջարկները, դրանց քննարկումներն այդ երկրների քաղաքական ու ռազմական իշխանությունների կողմից: Վերլուծության են ենթարկվել այդ ծրագրերի գործադրման հնարավորությունները և հետևանքները:

4. Առաջին անգամ լուսաբանված են Կիլիկիայում ավիանում կատարելու ֆրանսիական ռազմական գործիչների նախագծերն ու հիմնավորումները, ինչպես նաև դրանք կյանքի կոչելու ն խոչընդոտած պատճառները:

5. Պատմագիտության մեջ մեծ ուշադրություն է դարձվել մուսալեռցիների հերոսամարտին, սակայն հայրենի հողն ազատագրելու ուղղությամբ նրանց հետագա քայլերն ու նախաձեռնությունները մնացել են գրեթե անհայտ: Առաջին անգամ գիտականորեն լուսաբանվել ու վերլուծության է ենթարկվել նրանց կողմից արված առաջարկները, ռազմական մարզումները, ֆրանս-բրիտանական ծրագրերը՝ կապված մուսալեռցիների հետ:

6. Կիպրոսում հայկական կամավորական գործառն կազմավորելու խնդիրը, որը քննարկվել է 1914 թ. վերջերից և 1916 թ. երկրորդ կեսին, ի վերջո հանգեցրեց Յայկական լեգեոնի կազմավորմանը, նույնպես նախկինում գրեթե չի լուսաբանվել:

7. Յայկական լեգեոն կազմավորելու նախաձեռնության, դրա շուրջ բանակցությունների և համաձայնության կայացման մասին պատմագիտության մեջ շրջանառվել են տարբեր տեսակետներ, սակայն դրանք կարծում ենք՝ թերի են կամ սխալ: Ներկայացված է այդ գործընթացի ամբողջական պատկերը, ուղղումներ են մտցված նախկինում ընդունված տեսակետների վերաբերյալ:

¹ Սարուխանյան Ս., Յայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918 թթ.), Երևան, 2005:

² Գասպարյան Ե., Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915-1918 թթ.), Երևան, 2000:

8. Առաջին անգամ գիտականորեն ներկայացված են ամերիկահայերի, արգենտինահայերի և հայ ռազմագերիների կամավորագրության գործընթացի հետ կապված խնդիրները, դրանց լուծմանն ուղղված ջանքերը:

9. Պատմագիտության մեջ առաջ է քաշվել սխալ տեսակետ, որ իբր ամերիկահայ` ավելի մեծ թվով կամավորների միացումը լեգեոնին խոչընդոտվել է ֆրանսիական իշխանության ունեցած կողմից: Լուսաբանված են այդ խնդրի հետ կապված բոլոր մանրամասնությունները:

10. Հայ պատմագիտության մեջ Արարայի ճակատամարտի մասին շատ է գրվել, սակայն չի ներկայացվել, որ դա 1918 թ. սեպտեմբերի 19-25-ը տեղի ունեցած Մեգիդոնյի կամ Արմագեդոնի ճակատամարտի դրվագներից մեկն էր միայն: Քանի որ Պաղեստինյան ռազմաճակատի գործողությունները և Հայկական լեգեոնի պատմությունը գիտական լուրջ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել հայ պատմագիտության կողմից, դա է պատճառ դարձել, որ այդ իրադարձություններից մեկ դարանց, հայ իրականության մեջ դեռևս Մեգիդոնյի ճակատամարտը և դրանում Հայկական լեգեոնի իրական դերը չի լուսաբանվել: Հայագիտության մեջ առաջին անգամ մանրամասն ներկայացված է Պաղեստինյան ռազմաճակատի այդ խոչորամասշտաբ գործողությունը, որի արդյունքում թուրքական ռազմաճակատը փլուզվեց: Լուսաբանված են հայկական զորամասի իրական դերակատարումը, նրա գրաված դիրքը, ինչպես նաև ֆրանսիական իշխանության ունեցած ձգտումը` հնարավորինս փառաբանելու լեգեոնի հաղթանակը` ֆրանսիայի հեղինակությունը տարածաշրջանում մեծացնելու նպատակով:

11. Ուսումնասիրված և ճշգրտված է Մեգիդոնյի ճակատամարտից մինչև Կիլիկիա Հայկական լեգեոնի ուղին: Այս հարցի շուրջ նույնպես հայ պատմագիտության մեջ սխալ տեսակետներ են առաջ քաշվել, որ իբր լեգեոնը մասնակցել է Դամասկոսի և Հալեպի գրավմանը: Իրականում լեգեոնը ծովափերկայնքով է առաջ շարժվել մինչև Բեյրութ, իսկ այնտեղից նավերով տեղափոխվել է Կիլիկիա:

12. Հատուկ ուշադրություն է դարձվել Լեզեոնի կողմից Կիլիկիայի ազատագրմանը, ինչպես նաև հայ գաղթականներին աջակցելու, մահմեդականների մոտ գտնվող հայ կանանց ու երեխաներին ազատելու Լեզեոնականների գործողություններին: Ներկայացված է տարագիր երիտասարդների ձգտումը՝ միանալու հայ կական գործառն՝ հայրենիքն ազատագրելու նպատակով:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակը 1914-1918 թթ. են: Դա պայմանավորված է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական գործընթացներով: Այս ժամանակաշրջանն ընտրվել է, քանի որ Կիլիկիան թուրքերից գրավելու, նրա ապագան որոշելու շուրջ նախագծերը, ծրագրերը, նախաձեռնությունները նոր ջրբաժան են հանդիսանում: Մեծ տերությունները պատերազմից առաջ այդ խնդիրը չէին քննարկել, իսկ պատերազմի ավարտից հետո նոր գործընթացներ են սկսվում: Հետևաբար՝ աշխարհամարտի տարիներին Կիլիկիային առնչվող իրողություններն իրենց բնույթով խորապես փոխկապակցված են, մեկ ամբողջություն են կազմում, և բնականաբար անհրաժեշտ է դրանք ուսումնասիրել միասնական թեմայի շրջանակում՝ որպես շաղկապված պատմական զարգացումների հարաբերականորեն ինքնուրույն ընդհանրություն:

Ատենախոսության մեջ փորձ է արվել հնարավորինս օբյեկտիվ մոտեցում ցույց տալ փաստերի և իրադարձությունների ներկայացման ժամանակ, եզրահանգումներում գերծ մնալ կանխակալությունից:

Առաջադրված կարևոր խնդիրներից է թեմայի բազմակողմանի և խորքային ուսումնասիրությունը:

Ըստ ներկայացվող խնդիրների, թեմաների և ժամանակագրության՝ համակարգվել ու ներկայացվել են ուսումնասիրվող հարցերը գլուխներով ու ենթագլուխներով:

Հիմնահարցի ուսումնասիրվածությունը: Սկզբնաղբյուրներ:

Թեման նախկինում գիտական ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Նյութը ներկայացվել է հիմնականում սկզբնաղբյուրների հիմքի վրա: Բնականաբար, թեմայի գիտականությունը կտուժեր, եթե չօգտագործեինք այն գիտական

ուսումնասիրությունները, որոնցում լուսաբանված է մեր թեմային առնչվող այս կամ այն խնդիրը:

Հիմնահարցի հետազոտման համար կարևոր աղբյուր են հանդիսացել **Հայաստանի ազգային արխիվի** տարբեր ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերը: Հատկապես կարևոր են Կաթողիկոսական դիվանի (\$. 57), 1918-1920 թթ. ՀՀ ԱԳՆ (\$. 200), Արշակ Չոպանյանի (\$. 282), Ազգային պատվիրակության (\$. 430), Հայկական հարցի մասին (\$. 450), Ապահ Պետրոսյանի (\$. 453), ՀՀԴ (\$. 1457) ֆոնդերում պահվող նյութերը: Օգտագործվել են նաև **Գրականության և արվեստի թանգարանի**՝ Արշակ Չոպանյանի ֆոնդի որոշ նյութեր: Առանց դրանց ուսումնասիրման անհնար կլիներ ամբողջական տեսքի բերել թեման:

Հայաստանի ազգային արխիվը և Սևծովյան ու Կասպիական տարածաշրջանի սոցիալական և քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտը համատեղ հրատարակել են Առաջին աշխարհամարտին հայերի մասնակցության մասին փաստաթղթերի ժողովածու: Նրանում ներառված են Հայաստանի ազգային և Ռուսաստանյան պետական ռազմապատմական արխիվներում պահվող նյութեր: Ժողովածուի վերջին բաժինը նվիրված է Արևելյան լեգեոնին: Բերված են լեգեոնի կազմավորման շուրջ լոնդոնյան համաձայնության և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի ու ռազմական նախարարությունների ընդունած լեգեոնին անդամագրվելու պայմանները և կանոնադրությունը¹:

Պատերազմի տարիներին Թուրքիայի բաժանման, դիվանագիտական պայքարի, համաձայնագրերի, Կիլիկիայի նկատմամբ տերությունների ձգտումների մասին չափազանց արժեքավոր է ուսուպատմարան **Եվգենի Ադամովի** խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուն, որում ընդգրկված են նաև ցարական կառավարության՝ Հայկական հարցին նվիրված պաշտոնական և գաղտնի գրեթե բոլոր փաստաթղթերը²:

¹ Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). Москва, 2014.

² Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Под редакцией Е. Адамова, Москва, 1924.

Կիլիկիայում իրականացված տեղահանության, կոտորածների մասին փաստական հարուստ նյութ են պարունակում Կիլիկիայի կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերը¹:

Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի միավորմամբ հայկական ինքնավարությունն ստեղծելու 1914 թ. հայ գործիչների ձգտումներին, ցարի պատասխանին, 1915-1916 թթ. Ձեմալ փաշայի հետ բանակցությունների խնդրին որոշ չափով իր երկհատոր աշխատության առաջին հատորում անդրադարձել է **Բորիս Բոռյանը**²:

Անտանտի երկրների բանակցությունները, նրանց պետական գործիչների ու դիվանագետների տեսակետները ուսումնասիրելու տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր են **Աշոտ Յովհաննիսյանի**³ և **Ջոն Կիրակոսյանի**⁴ խմբագրությամբ հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուները: Դրանցում ընդգրկված են տարբեր արխիվներում պահվող կարևոր նյութեր:

Կիլիկիահայերի տեղահանության հետ կապված փաստաթղթեր կան **Մկրտիչ Ներսիսյանի** խմբագրությամբ հայերի ցեղասպանությանը նվիրված ժողովածուի մեջ⁵:

Կարևոր սկզբնաղբյուր է սփյուռքահայ պատմաբան **Վաչե Ղազարյանի** անգլերենով հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն, որը նվիրված է Պողոս Նուբարի քաղաքական գործունեությանն ու Հայկական հարցին, և որտեղ ընդգրկված են ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական, հայկական տարբեր արխիվներում պահվող փաստաթղթեր⁶: Նրանում ներառված են Հայկական հարցի շուրջ 1915-1918 թթ. տեղի ունեցած բանակցությունների, քննարկումների, առաջ քաշված նախագծերի ու դրանց ընթացքի վերաբերյալ 242 արխիվային փաստաթղթեր:

Հայաստանի ու Կիլիկիայի նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշման մասին հետաքրքիր փաստաթղթեր կան **Արմեն**

¹ Կիլիկեան կսկիծներ: Վաւերագրեր Կիլիկիոյ կաթողիկոսական դիւանէն, 1903-1915, ՊԷյրու թ, 1927:

² Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 1, М.-Л., 1928, с. 352, 371-374.

³ «Հայաստանի ավտոնոմիան» յեվ Անտանտան: Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշոտ Յովհաննիսյանի առաջաբանով, Յերեվան, 1926:

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, խմբագիր Ջ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972:

⁵ Геносид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1983.

⁶ Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996.

Մարուքյանի հրատարակած ժողովածուներում¹: Հայ կական հարցում Բուսաստանի դիրքորոշման մասին կարևոր է նաև վերջինիս աշխատությունը²:

Սկզբնաղբյուրային կարևոր աշխատությունն է ֆրանսահայ պատմաբան **Արթուր Պեյլերյանի** կազմած «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918)» փաստաթղթերի ժողովածուն: Այստեղ ներկայացված են ֆրանսիական տարբեր արխիվներում պահվող Հայ կական հարցին ու ցեղասպանությանը վերաբերող 757 փաստաթղթեր: Այն չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է 1915-1916 թթ. հայ կական գործառնական կազմավորելու, Կիլիկիայում ավիանում կատարելու, մուսալեռցիների ռազմական կարողություններն օգտագործելու ֆրանս-բրիտանական քննարկումների մասին: Այստեղ Հայ կական լեգեոնի կազմավորման և նախապատմության լուսաբանման, Կիլիկիայի նկատմամբ ֆրանսիական գործիչների հավակնությունների վերաբերյալ արժեքավոր փաստաթղթեր կան: Ներկայացված է հարցի շուրջ ֆրանսիացի պետական ու ռազմական գործիչների գրեթե ողջ պաշտոնական գրագրությունը: Ա. Պեյլերյանի կազմած ժողովածուն ֆրանսերենով լույս է տեսել 1983 թ., Փարիզում: Մենք օգտվել ենք Երևանյան երկհատոր հրատարակությունից, որը լույս է տեսել 2005 թ.³ պատմագիտության դոկտոր **Վարուժան Պողոսյանի** հայերեն թարգմանությամբ: Առաջին հատորում ներառված են 1914 թ. սեպտեմբերից մինչև 1917 թ. հունիս թվագրված 1-369 փաստաթղթերը³, իսկ երկրորդում՝ 370-757 փաստաթղթերը, որոնք ընդգրկում են 1917 թ. հունիսից մինչև 1919 թ. ապրիլ ն ընկած ժամանակահատվածը⁴:

Հոլշագրություններ:

¹ Բուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին, Երևան, 2001: Բուսաստանը և Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1917 թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, 2004, 208 էջ:

² Марукян А., Армянский вопрос и политика России (1915-1917 гг.), Ереван, 2003.

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմ. Վարուժան Պողոսյանը, հ. Ա, Երևան, 2005:

⁴ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմ. Վարուժան Պողոսյանը, հ. Բ, Երևան, 2005:

Սուրեն Պարթևյանը, ով Կահիրեի Ազգային միության ատենադպիրն է եղել, «Արարա: Հայկական Լեգեոնը» հուշագրական գրքույկով առաջինն էր, որ անդրադարձավ Հայկական Լեգեոնի գործունեությանը և Արարայի ճակատամարտին¹: Այն գրված է մեծ հուզականությամբ, որոշ հատվածներ ավելի շատ գեղարվեստական բնույթին:

Միհրան Տամայանի հուշերը սկզբնաղբյուրային կարևոր նշանակություն ունեն մեր թեմայի համար: Նա որպես ականատես ու անմիջական մասնակից, ներկայացնում է Կիլիկիայում ավիանում կատարելու շուրջ որոշ նախագծեր և ամերիկահայերի կամավորագրության կազմակերպման գործընթացը²:

Մինչ այժմ Հայկական Լեգեոնի մասին գրված գրքերից ամենահաջողվածն ամերիկահայ կամավորական **Տիգրան Պոյաճյանի** հուշագրությունն է³: Հեղինակ-ականատեսը ներկայացրել է ոչ միայն իր հուշերը, այլ նաև բազմաթիվ կամավորների հուշեր, նյութեր է քաղել գրքերից ու մամուլից: Տ. Պոյաճյանը փորձել է լուսաբանել Հայկական Լեգեոնի կազմավորման ու գործունեության հետ կապված խնդիրները: Սակայն ամբողջական ու համակողմանի, գիտական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ էր օգտագործել արխիվային փաստաթղթեր, պաշտոնական գրագրություններ, որոնք այս աշխատանքում բացակայում են:

Հետաքրքիր է նախկին Լեգեոնական **Խորեն Ավագ քահանա Աճեմյանի** հուշագրությունը⁴:

Լեգեոնի մասին հուշեր է թողել ամերիկահայ Լեգեոնական **Միհայր Թաթարյանը**: Նրա՝ զենքի ընկերներից Լևոն Գույումճյանն այդ հուշերը հետագայում ուղարկել է Ներսես վարդապետ Բախտիկյանին, ով էլ 1960 թ. Անթիլիասում հրատարակել է «Կամառորի մը յուշերը» վերնագրով և գրել առաջաբանը: Հուշագրության մեջ նկարագրվում է ամերիկահայերի կամավորագրությունը Լեգեոնին, նրանց մասնակցությունը Արարայի ճակատամարտին և Կիլիկիայի

¹ Պարթևյան Ս., Արարա: Հայկական Լեգեոնը, Իզմիր, 1919:

² Տամայան Մ., Իմ յուշերես, Պէյրուս, 1985:

³ Պոյաճյան Տ., Հայկական Լեգեոնը: Պատմական Յուշագրություն, Ուօթթաուս, 1965:

⁴ Աճեմյան Խ., Էջեր կամառորի օրագրես, Պէյրուս, 1967:

ազատագրումը: Վերջին էջերը վկայություններ են Մեծ եղեռնի թուրքական վայրագությունների մասին:

Մուսալեռցիների փրկության և Ֆրանսիացի սպաների կողմից նրանց ռազմական մարզումների կազմակերպման, լեգեոնի կազմավորման մասին բավական հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Ֆրանսիական բանակի ծովային սպա, այդ իրադարձությունների անմիջական մասնակից **Տիրան (Շառլ) Թեբեյանի** հուշագրությունը՝ «Մուսալեռան հայերի փրկությունը: Հիշողության էջեր»: Նա իր անբասիր ծառայության համար Ֆրանսիայի կառավարության կողմից արժանացել էր Պատվո լեգեոնի ասպետի աստիճանի և Պատվո լեգեոնի սպայի տիտղոսի: Հուշագրությունը Ֆրանսերենով հրատարակվել է 1919 թ. Փարիզում: Այն առաջին անգամ ամբողջական հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Երևանում 2002 թ.:

Լեգեոնականների մասին կենսագրական հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում ամերիկահայ կամավորական **Գրիգոր Մուրադյանը**: Նա գրում է. «Այս կամաւոր Ուխտաւորներուն յաւիտենապէս գնահատելի գործը մեր ապագայ սերունդին հայրենասիրական օրինակելի դասը և մեր նորագոյն պատմութեան ոսկետառ էջերը զարդարող նիւթն է՝ Տեղին ազատագրական անհաւասար պայքարին ընդմէջէն»¹:

Թեմայի ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու, մեծ տերությունների քաղաքականությունը, ձգտումները հասկանալու, որոշ խնդիրներ ճշգրտելու հարցում արժեքավոր են օտարերկրյա պետական գործիչների՝ Ռուսաստանի ու Բրիտանիայի վարչապետներ **Ալեքսանդր Կերենսկու**², **Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջի**³, արտգործնախարարներ **Սերգեյ Սազոնովի**⁴ ու **Էդուարդ Գրեյի**⁵, Բրիտանիայի և Թուրքիայի ռազմածովային նախարարներ **Ուիլսոն Չերչիլի**⁶ և **Ջեմալ փաշայի**⁷, Կ. Պոլսում ԱՄՆ դեսպան **Հենրի**

¹ Մուրադյան Գ., Հայրենիքին ուխտաւորները վրեժին ճամբուն վրայ, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 74:

² Керенский А., Россия на историческом повороте: Мемуары, Москва, 1993.

³ Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, Москва, 1957.

⁴ Сазонов С.Д., Воспоминания, Москва., 2002.

⁵ Grey Ed., Twenty-Five Years, 1892-1916, vol. II, New York, 1925.

⁶ Churchill W., The World Crisis, v. 1, Toronto, 1923.

⁷ Memories of a Turkish statesman, 1913-1919: By Djemal Pasha, New York, 1922.

Մորգենթաուի¹, Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան **Մորիս Պաեոլոզի**² հոլշերը:

Ուսումնասիրություններ:

1914 թ. գրված **Գաբրիել Մնացականյանի** «Հայկական հարցի լուծումը» ռուսերեն աշխատությունը նպատակ ունի ռուսընթերցողին ներկայացնել ու լուսաբանել հայության պահանջները և հիմնավորել ռուսական շահերն Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ Ռուսաստանի հովանու տակ կիսանկախ հայկական պետություն ստեղծելու դեպքում³:

Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանի ինքնավարության գաղափարին է նվիրված 1915 թ. **Լեյզեր Օշերովսկու** գրած փոքր աշխատությունը⁴: Սակայն այստեղ չեն հստակեցված հայկական ինքնավարության սահմանները և թե արդյո՞ք Կիլիկիան պետք է մտներ նրամեջ:

Պատերազմի տարիներին հայկական ինքնավարության գաղափարը բարձրացվել և քարոզվում էր հնչակյան գործիչների կողմից: Դրանք ներկայացված են **Ստեփան Սապահ-Գյուլյանի**⁵, **Անդրանիկ Կենճյանի**⁶, **Արսեն Կիտուրի**⁷ աշխատանքներում:

Ջոն Կիրակոսյանը «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ.» աշխատության մեջ անդրադարձել է մեր ուսումնասիրության շրջանակներում բարձրացված որոշ հարցերի: Նա պատասխանում է այն տեսակետը, ըստ որի, եթե Դարդանելի փոխարեն Բրիտանիան և Ֆրանսիան ավիանում կատարեին Ալեքսանդրետի ծոցում, ապա «արևմտահայության հիմնական զանգվածը արևելյան վիլայեթներում գերծ կմնար տեղահանությունից և կոտորածներից»⁸:

¹ Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հոլշերը և Հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990:
² Палеолог М., Царская Россия во время мировой войны, Москва, 1991.
³ Мнацаканян Г., Разрешение Армянского Вопроса, Москва, 1914.
⁴ Ошеровский Л., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатом России, Пятигорск, 1915.
⁵ Սապահ-Գյուլյան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրե, 1915:
⁶ Կենճեան Ա., Հալածականի յոլշեր 1914-1918, Պէյրոս, 1964: Կենճեան Ա., Սօց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան ինքնավարութեան աքթը (Կիլիկեան յոլշեր՝ պատմութեան համար) 1919-1921, Պէյրոս, 1958:
⁷ Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, խմբագիր՝ Ա.Կիտուր, հ. Ա, Բ, Պէյրոս, 1962, 1963:
⁸ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1967:

Հայ կապան լեգեոնի կազմավորման, իրավական կարգավիճակի մասին գիտական հետազոտությունն է իրականացրել սիրիական բանակի հայ ազգի գեներալ-լեյտենանտ, իրավաբան **Արամ Գարամանուկյանը**¹ 1972 թ. Փարիզում պաշտպանած իր «Օտարականները և զինվորական ծառայությունը» ատենախոսության մեջ, որի մի ենթաբաժինը նվիրված էր հայ կապան զորամասին: Աշխատության մեջ առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվել Ֆրանսիայի արխիվներում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթեր: Հայ կապան լեգեոնին նվիրված հատվածը հրատարակվել է «Հայ կազեան Հայ ազգիտական Հանդես»-ում¹ և Հասմիկ Գարամանուկյանի՝ ամուսնուն նվիրված աշխատության մեջ²:

Երվանդ Գասպարյանն իր մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ լուսաբանել է Կիլիկիայում ավիանում կատարելու որոշ նախագծեր և դրանց ձախողումը Ֆրանսիայի ընդդիմության պատճառով³:

Լիլիթ Հովհաննիսյանի մենագրության մեջ անդրադարձ կա 1914-1917 թթ. մեծ տերությունների հավակնություններին Կիլիկիայում⁴:

Մեծ տերություններին քաղաքականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին լուսաբանվել է **Գալ ուստ Գալոյանի** աշխատություններում⁵:

1915 թ. Ալեքսանդրետի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ ծավալելու նախագծերին, մուսալեռցիների փրկության և Հայ կապան լեգեոնի կազմավորման որոշ հարցերի անդրադարձել է **Տիգրան Սարուխանյանը**⁶: Հեղինակը լայնորեն օգտագործել է բրիտանական աղբյուրներ և ուսումնասիրություններ:

¹ Գարամանուկյան Ա., Հայ կապան լեգեոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր, «Հայ կազեան հայ ազգիտական հանդես», հ. Ե, ՊԷՅ թու թ, 1974, էջ 39-90:

² Գարամանուկյան Յ., Չօրավար Արամ Գարամանուկյանի կեանքն ու գործը, Ֆորթ Լի, 1998, էջ 203-268:

³ Գասպարյան Ե., Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915-1918 թթ.), Երևան, 2000:

⁴ Հովհաննիսյան Լ., Հայ կապան հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թթ., Երևան, 2002:

⁵ Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերություններին աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004: Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999:

⁶ Սարուխանյան Տ., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918 թթ.), Երևան, 2005:

Կիլիկիահայ ության տեղահանությունը և Յայկական լեգեոնի համառոտ պատմությունն անդրադարձել է **Ռուբեն Գասպարյանը**¹: Լեգեոնի հարցում նրա աշխատություններում տեղ են գտել սփյուռքյան պատմագիտության մեջ տարածված ոչ ճիշտ տեսակետներ, հատկապես՝ Արարայի ճակատամարտի հետ կապված: Նա Յայաստանում առաջին պատմաբանն է, որ փորձել է գիտականորեն ներկայացնել լեգեոնի պատմությունը:

1917 թ. ռուսական հեղափոխության հետևանքով ստեղծված նոր իրավիճակի և Յայկական հարցի մասին հետաքրքիր և արժեքավոր ուսումնասիրությունն է **Վահան Մելիքյանի** աշխատությունը²:

1917-1918 թթ. իրադարձությունների, ինքնավար ու միասնական Յայաստան ստեղծելու հայկական ձգտումների, այդ հարցում մեծ տերությունների քաղաքականության մասին հետաքրքիր փաստեր է ներկայացրել **ՋրանտԱվետիսյանը**³:

Մուշեղ արք. Մերոբյանի աշխատությունում⁴ որոշ տեղեկություններ կան Յայաստանի ու Կիլիկիայի շուրջ Անտանտի երկրների միջև ընթացող դիվանագիտական քննարկումների, Յ. Չավրիյանի բանակցությունների, Կիլիկիայում ավհանում կատարելու նախագծերի մասին: Յեղիսակը եղել է Կիլիկիայի թեմի առաջնորդ, հայկական կամավորագրության ջատագովներից ու կազմակերպիչներից:

Պատմագիտության դոկտոր **Կլիմենտ Յարոնյանը** հոդվածով ներկայացրել է լեգեոնի համառոտ պատմությունը: Յեղիսակը լեգեոնի մասին գրում է. «Նրա պատմությունը ինչպես խորհրդահայ, այնպես էլ արդի հայ պատմագրության կողմից դեռևս հատուկ գիտական ուսումնասիրության թեմա չի դարձել, սակայն քիչ թե շատ ուսումնասիրվել է սփյուռքահայ հեղինակների կողմից, որոնք հիմնականում հուշագրություններ են, ականատեսների պատմություններ և կարևոր սկզբնաղբյուրներ են

¹ Գասպարյան Ռ., Յայկական լեգեոնը (1916-1920 թթ.), «Յայկական բանակ», 1996, թիվ 1, էջ 3-15: Գասպարյան Ռ., Յայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.), Երևան, 2005:

² Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Յայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997:

³ Ավետիսյան Յ., Յայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997:

⁴ Մերոբեան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրության ուղիով: Վերլուծումներ Յայկական հարցին շուրջ, Գահիրե, 1948:

հանդիսանում է Հայ կական և Եգեոնի պատմությունը ու նուսումնասիրողների համար»¹: Այն նույնպես հիմնված է սփյուռքում և ույս տեսած հուշագրությունների նյութի վրա:

Ամերիկահայության կամավորագրության հետ կապված խնդիրներ են և ուսաբանված **Քնարիկ Ավագյանի** արժեքավոր ուսումնասիրություններում²:

Ստեփան Պողոսյանի եռահատոր «Հայոց ցեղասպանության պատմություն» աշխատության երրորդ հատորում անդրադարձ կա Կիլիկիահայության թվաքանակին, տեղահանությանը, կոտորածին և որոշ վայրերում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանության ներքին Մեծ եղեռնի ժամանակ³:

Մուսալեռցիների ինքնապաշտպանության, Հայ կական և Եգեոնի կազմավորման և կամավորագրության պատճառների, Կիլիկիայի ազատագրման մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան **Մարտիրոս Գուշագճյանի և Պողոս Մատուռյանի** խմբագրությամբ հրատարակված ծավալուն աշխատության մեջ⁴:

Հովհաննես Թովուզյանն անդրադարձել է Հայ կական և Եգեոնի կազմավորմանը, Պաղեստինյան ճակատամարտում նրա զբաղեցրած դիրքերին⁵:

Ավետիս Յախուճյանը անդրադարձել է Հայ կական և Եգեոնի կազմավորման և գործունեության հետ կապված խնդիրներին, մեծ

¹ Հարությունյան Կ., Ֆրանսիական բանակի Հայ կական և Եգեոնը 1916-1920 թվականներին, ՊԲՀ, 1999, թիվ 2-3, էջ 101-102:

² Ավագյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (Սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Երևան, 2000, Նույնի, Ամերիկահայերի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը Սևրի պայմանագրի նախորդ տարիներին, «Մեծ եղեռն. դատապարտումից հատուցում (Հոգվածների ժողովածու)», Երևան, 2011, էջ 50-63: Նույնի, Կիլիկիահայությունը ԱՄՆ-ում եւ նրանց նպաստը բնօրրանին. Ամերիկահայերը եւ «Արեւելեան-Հայ կական Լեգեոնը», «Հասկ» Հայագիտական տարեգիրք, ԺԱ տարի, 2007-2008, Անթիլիաս, 2009, էջ 61-79: Նույնի, Հայերի արտահոսքը ԱՄՆ և կապը բնօրրանի հետ սկզբնավորումից մինչև 1985թ., Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-սփյուռք կապերը 1918-1985թթ., Միջազգային գիտաժողով 8-10 հոկտեմբեր 2011, Երևան-Ճաղկաձոր, զեկուլցումներ, Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 2011:

³ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 3, Երևան, 2011, էջ 388-437:

⁴ Յուշատեսան Մուսալեռյան, խմբագրեցին Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պողոս Մատուռեան, ՊԵՅ րոլթ, 1970:

⁵ Թովուզյան Հ., Եգիպտոսի հայ կական գաղութի պատմություն, Երևան, 1978: Նույնի, Սիրիայի և Լիբանանի հայ կական գաղթաշարժի պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986:

տերութիւնները մերձավորարևելյան քաղաքականութեանը, Կիլիկիայում ակհանում կատարելու որոշ նախագծերի¹:

Մեգիդոնի ճակատամարտի լուսաբանման հարցում օգտվել ենք Եգիպտական ռազմարշավային ուժերում լոնդոնյան լրատվամիջոցների պաշտոնական ռազմական թղթակից **Վիլյամ Մեսիի**², ավստրալիացի ռազմական լրագրող, պատմաբան **Տրեդերիկ Սորլի Քաբլոքի**³ և ավստրալիացի ռազմական լրագրող, պետական գործիչ **Յենրի Սոմեր Ջոլլեսի**⁴ մեծարժեք աշխատություններից: Դրանք թույլ են տվել ճշգրտել ու լուսաբանել ճակատամարտի ընթացքը, հայկական զինուժի դերակատարությունը նրանում: Վերջիններս եղել են դեպքերի ականատեսներ ու բավական իրազեկված անձինք, հետևաբար՝ նրանց տեղեկությունները, կարելի է ասել, ճշգրիտ են:

Էդուարդ Ֆիցջերալդի⁵ և **Պաուլ Յելմրիխի**⁶ ուսումնասիրությունները կարևոր են մերձավոր Արևելքում և Կիլիկիայում Անտանտի երկրների հավակնությունները և հակասությունները հասկանալու համար:

Մոսկվայի “Армянский Вѣстникъ” պարբերականը 1916-1918 թթ. ներկայացրել ու վերլուծել է Հայաստանի ինքնավարության կամ անկախության գաղափարը, այդ խնդիրների շուրջ հայ և օտարազգի գործիչների տեսակետները: Բուխարեստում Ստեփան Սապահ-Գյուլյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Ինքնավար Հայաստան» պարբերականը կարևոր դեր էր ստանձնել Հայաստանի ինքնավարության հնչակյան տեսակետները ներկայացնելու և քարոզելու գործում: Հայաստանի և Կիլիկիայի ապագայի հետ կապված խնդիրները աշխարհամարտի տարիներին քննարկվել են Ս. Էջմիածնի

¹ Եափու ճեան Ա., Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ., Գահիրէ, 1977:

² Massey W. T., *Allenby's final triumph*, London, 1920.

³ Cutlack F. M., *The Australian Flying Corps in the Western and Eastern theatres of War 1914-1918*, Eleventh edition, Sydney, 1941.

⁴ Gullett H. S., *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918* (10th edition), Sydney, 1941.

⁵ Fitzgerald Edward Peter, *France's Middle Eastern Ambitions, Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918*, “The Journal of Modern History”, The University of Chicago Press, Vol. 66, No. 4, Dec., 1994, pp. 697-725.

⁶ Helmreich Paul C., *Italy and the Anglo-French Repudiation of the 1917 St. Jean de Maurienne Agreement*, “The Journal of Modern History”, The University of Chicago Press, Vol. 48, No. 2, June, 1976, pp. 99-139.

«Արարատ», Մարսելի «Արմենիա», Փարիզի «Վերածնունդ» պարբերականներում:

Սակայն, պետք է արձանագրենք, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայկական պարբերականներում Կիլիկիայի ճակատագրին առնչվող հոդվածները չափազանց քիչ, կարելի է ասել՝ հատուկ են տեսնել: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դեռևս պարզ չէին մեծ տերությունների իրական հավակնություններն ու ակտիվությունները, անհայտ էր՝ ո՞վ էր հաղթելու պատերազմում: Հայ գործիչները ձգտում էին միասնական հայկական պետականության ստեղծմանը, սակայն, հաշվի առնելով իրադարձությունների զարգացման տրամաբանությունը և ուժերի հարաբերակցությունը, ստիպված էին համակերպվել տերությունների շահերին ու ձգտումներին, փորձում էին հնարավորինս սիրաշահել վերջիններիս: Հետևաբար՝ մամուլում շատ չէին բարձրաձայնում հայության ձգտումները, այլ դրանց մասին բանակցում էին գաղտնիության պայմաններում: Նաև սրանով է պայմանավորված, որ Կիլիկիայի ապագայի վերաբերյալ մամուլում բավական քիչ են եղել հրապարակումները:

ԳԼՈՒԽԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱԿՆՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1.1 ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՈԱՉՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱԿՈՐՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԿԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒ ԹՅՈՒՆՆԸ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ գործիչների և մեծ տերուղյուղների ու շաղրուղյան կենտրոնում էր հայ տնվել օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Կիլիկիան: Հայերին այն հետաքրքրում էր որպես հայկական տարածք, ապագա հայոց պետության համար ելք դեպի Միջերկրական, հայոց վերջին թագավորության բևորան և պետականության խորհրդանիշ: Տերուղյուղներին հետաքրքրում էր այդ երկրամասի ռազմավարական կարևոր դիրքը, տնտեսական լայն հնարավորությունները: Օսմանյան ժառանգության բաժանման հարցում Կիլիկիան դարձել էր կռվախնձոր Անտանտի երկրների միջև:

Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող Կիլիկիան հարավից շուրջ 500 կմ եզերվում է ծովով: Տավրոսի լեռնահամակարգով արևմուտքից ու հյուսիսից բաժանվում էր Փոքր Ասիայից, հյուսիս-արևելքից՝ Հայկական բարձրավանդակից, իսկ հարավ-արևելքում Ամանոսի լեռներով սահմանակցում էր Սիրիային: Ամանոսի լեռնազանգվածը հարավում ավարտվում է Ռաս Էլ Խնգիր հրվանդանով, ուր գտնվում է նշանավոր Մուսա լեռը¹: Փաստորեն՝ Կիլիկիան շրջակա երկրամասերից առանձնացած էր բարձր լեռներով և ծովով: Այն զբաղեցնում էր 45.000 կմ տարածք: Այսինքն մի փոքր ավելի մեծ էր, քան այսօր Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունները միասին վերցրած:

Կիլիկիայի դաշտային շրջանները չափազանց բերրի են: Կլիման մեղմ է և բարենպաստ տարբեր թանկարժեք բույսերի մշակման համար: Մշակելի հողատարածքները 1914 թ. կազմում էին 2.600.000 հեկտար: Այստեղ բարձր բերքատվությամբ աճում էին

¹ Պողոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը եւ շրջակայ Գօզան-տաղի հայ գիւղերը, Լօս ԱնճԷլըս, 1942, էջ 1:

գյուղատնտեսական բարձրարժեք մշակաբույսեր՝ բամբակ, ձիթապտուղ, ծխախոտ, քունջուղ, ցորեն, տարբեր դեղաբույսեր և բուրու մնավետ բույսեր: Մինչ պատերազմը այստեղ արտադրվում էին 150.000 տոննա հատիկավոր մշակաբույսեր, սակայն այն կարող էր հասցվել 1.800.000-ի¹:

Կիլիկիայի բամբակով առաջինը հետաքրքրվել էին գերմանացիները: 1903 թ. ստեղծվել էր Գերմանա-լևանտական բամբակի ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում իր ձեռքն էր վերցրել Կիլիկիայում արտադրվող ամբողջ բամբակի վերամշակման և արտահանման գործը: Նրանք Կիլիկիայում կառուցել էին մի քանի խոշոր բամբակագործ գործարաններ²: 1905 թ. Ադանայի նահանգում արտադրվում էր 45.000 հակ բամբակ: Ամերիկյան «Քլիվլենդ» տեսակի բամբակ ցանելուց և երկաթուղային ցանցի ընդլայնումից հետո արտադրությունը տարեցտարի մեծացել էր: 1911 թ. արտադրվել էր 85.000, 1914 թ.՝ 150.000 հակ կամ 300.000 տոննա բամբակ³:

Կիլիկիայի տարածքը հարուստ է երկաթի, կապարի, արծաթի, կրաքարի հանքերով, արջասպի, ծծմբի, բորակի, սև ու սպիտակ ձյուղի, խեժի, աղի, ապակեհողի պաշարներով, տարբեր բուժիչ ջերմուկներով, անտառանյութով և այլ հարստություներով⁴:

Կիլիկիայի հարստության մասին է վկայում նաև Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ Էդուարդ Բրեմոնը, նշելով, որ 1919 թ. ֆրանսիական իշխանություններն այնտեղ ծախսել են 2.900.000 թուրքական լիրա, գանձել 3.000.000 լիրա⁵: Եվ դա այն ժամանակ, երբ պատերազմի հետևանքով տնտեսությունը զգալի հետընթաց էր ապրել, հայերի ցեղասպանությունից հետո աշխատող ձեռքերն ու մասնագետները պակասել էին, իսկ ֆրանսիացիները նոր էին մտել երկրամաս և բավական մեծ ծախսեր էին կատարում այնտեղ հաստատվելու համար:

Կիլիկիայով էր անցնում ռազմավարական ու տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին: Կիլիկիայի

¹ Саакян Р., Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923 гг., Ереван, 1986, с. 42-43.
² Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Под редакцией Е.Адамова, Москва, 1924, с. 20.
³ Ատանայի Յայոց պատմություն, Խմբագրեց՝ Բիւզանդ Եղիայեան, Անթիլիաս, 1970, էջ 155:
⁴ Չալուստեան Գ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Չեյթուն, Նիւ Եօրթ, 1934, էջ 7:
⁵ Ատանայի Յայոց պատմություն, էջ 155:

Նավահանգիստները, հատկապես՝ Ալեքսանդրետը և Մերսինը, մեծ կարևորություն ունեին Միջերկրականի արևելքում առևտրի զարգացման ու ռազմական նավատորմի տեղակայման համար: Նման հարմար աշխարհագրական դիրքով, բնական հարուստ պաշարներով և արգավանդ դաշտերով երկրամասը միշտ էլ հետաքրքրություն է առաջացրել իր նկատմամբ:

Մերսին-Տարսոն-Ադանա երկաթուղագիծը կառուցվել է 1886 թ. բրիտանա-ֆրանսիական ընկերության կողմից: 1908 թ. գերմանական ընկերությունը գնել էր այդ երկաթուղագիծը, ընդլայնել և դարձրել Բեռլին - Կ. Պոլիս - Բաղդադ մեծ երկաթուղագծի կարևոր հանգույցներից: 1915 թ. Կիլիկիայում կար 511 կմ երկարությամբ երկաթուղագիծ՝ Մերսին-Տարսոն-Ենիճե-Ադանա (68 կմ), Պոզանտ-Ենիճե (88 կմ), Ադանա-Թոփրակ կալե-Իսլահիե-Մեյդանէքպեզ (295 կմ), Թոփրակ կալե-Ալեքսանդրետ (60 կմ)¹: Այդ զարգացած երկաթուղային համակարգը նպաստում էր տնտեսության առաջընթացին՝ միաժամանակ ունենալով ռազմավարական հսկայական նշանակություն:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Կիլիկիայի տարածքը բաժանված էր երկու վարչական միավորների միջև: Մեծ մասն ընդգրկված էր Ադանայի նահանգի մեջ և բաժանված էր 5 գավառների՝ Ադանա, Մերսին, Ջեբել Բերեքեթ, Խոզան, Իչիլ: Իսկ արևելյան շրջանները կազմում էին Հալեպի նահանգի մի մասը: Վերջինս բաժանված էր 3 գավառների (Հալեպի, Մարաշի, Ուրֆայի), 23 գավառակների, 72 գյուղախմբերի և 3.800 գյուղերի: Հալեպի գավառի Այնթապի, Քիլիսի, Անտիոքի, Ալեքսանդրետի և Բեյլանի գավառակները, Մարաշի գավառը Կիլիկիայի մասերն էին, իսկ Ուրֆան ընդգրկում էր Հայկական Միջագետքի տարածքը²:

Կիլիկիայի բնակչության ճշգրիտ վիճակագրություն մինչև պատերազմը չէր արվել: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ հայերը կազմում էին մեծամասնություն, իսկ թուրքերն ամեն կերպ փորձում էին թաքցնել այդ փաստը, ինչպես վարվում էին նաև կայսրության մյուս շրջանների հայ ազգաբնակչության դեպքում:

1919 թ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին հայկական պատվիրակությունների կողմից ներկայացված վիճակագրության

¹ Նույն տեղում, էջ 153:
² Գալուստեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 30:

համաձայն Ադանայի նահանգում և Մարաշի գավառում մինչև պատերազմը բնակվում էր 490.000 մարդ, որից՝ 205.000 հայ, 81.000 հունյն, ասորի և այլ քրիստոնյաներ, 78.000 թուրք, 58.000 քուրդ, 20.000 այլ մահմեդականներ, 48.000 եզդի և ավելի: Այսինքն՝ 286.000 քրիստոնյաների դիմաց կային 156.000 մահմեդականներ¹: Այս վիճակագրությունն ինչպես թողնվել Այնթապի և Անտիոքի գավառների հայերը:

Պատմաբան Կարապետ Բասմաճյանի 1919 թ. հրատարակած ուսումնասիրության համաձայն, 1914 թ. Կիլիկիայի բնակչությունը թիվը 875.604 էր, որից հայ՝ 380.000-ը՝ 43,4%-ը²:

Ըստ 1920 թ. հունվարի 14-ին Պ. Նուբարի մեծ տերություններին հանձնած հուշագրի՝ Կիլիկիայի նախապատերազմյան բնակչության թիվը ներկայացված էր՝ 508.273 քրիստոնյա, 294.762 մահմեդական, 54.756 այլ դավանանքների հետևորդներ: Ըստ դրա՝ Ադանայի, Խոզանի, Ջեբել-Բերեքեթի, Մարաշի և Այնթապի գավառներում բնակվել են 857.791 մարդ, որից՝ 407.000-ը հայ և 131.534-ը թուրք³: 1914 թ. Կիլիկիայում 407.000 հայ բնակչության գոյության մասին է վկայում նաև Մայր Աթոռի «Արարատ» ամսագիրը⁴:

1912 թ. Կ. Պոլսի «Արևելյան տարեցույցի» հրատարակած վիճակագրության համաձայն, որը տպագրվել էր սուլթանական կառավարության թույլ տված ժամբ, Ադանայի նահանգում բնակվում էին 215.000 քրիստոնյա և 185.000 մահմեդական⁵: Այստեղ խոսքը միայն Ադանայի նահանգին է վերաբերում: Հաշվի առնելով, որ այս վիճակագրությունը հրատարակվել է նախապատերազմյան շրջանում և թուրքական վերահսկողության տակ, ապա հասկանալի է, որ քրիստոնյա բնակչության թիվը ուճացնել հնարավոր չէր: Ի դեպ, այդ թիվը բերում է նաև Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ Էդուարդ Բրեմոնը⁶:

¹ Հայ կական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, 1919, էջ 32:

² Саакян Р., Франко-турецкие отношения, с. 82.

³ Nubar Boghos, The Pre-War Population of Cilicia, London, 1920, p. 3.

⁴ «Արարատ», Ս. էջ միածին, 1914, թիվ 9, էջ 810:

⁵ Ատանայի Հայոց պատմություն, էջ 148: Саакян Р., Франко-турецкие отношения, с. 83.

⁶ Պրեմոն Է., Կիլիկիա 1919-1921 Շրջանին, Պոստոն, 1921, էջ 6:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը Կիլիկիայի կաթողիկոսությանը ենթակա գավառների հայ բնակչության թիվներ կայացնում է 312.000¹:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպած ամենաուշագրավ և, մեր կարծիքով, քիչ թե շատ ամբողջական ու ճշգրիտ վիճակագրությունը Յայաստանի ազգային արխիվում պահվող 1910 թ. թվագրվող ֆրանսերեն մի փաստաթուղթ է, ըստ որի՝ Կիլիկիայում բնակվում էր 404.350 հայ: Դրանում ընդգրկված են ոչ միայն Ադանայի ու Յալեայի, այլև՝ Սեբաստիայի ու Անկարայի նահանգների մեջ ընդգրկված Կիլիկիայի տարածքների հայերի թիվը: Կարելի է փաստել, որ սա Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը ենթակա թեմերի հայ բնակչության թիվն էր: Ըստ դրա՝ Ադանայի գավառում բնակվում էր 25.000, Սսի (Կոզան) գավառում (Յաճնի, Կարս Բազարի, Վահկայի (\$իկե) գավառակներ)՝ 47.600, Մարաշի գավառում (Չեյթունի, Կոկիսունի, Ալբիստանի գավառակներ)՝ 86.800, Օսմանիեի գավառում (Բախչեի, Յամիդիեի (Չիհան), Չոք Մարգվանի (Դյորթ Յոլ) գավառակներ)՝ 44.750, Մերսինի գավառ (Տարսունի գավառակ)՝ 7.400, Յալեայի գավառում (Այնթապի, Քիլիսի, Անտիոքի, Ալեքսանդրետի, Սուլեյման-Քեսաբի գավառակներ)՝ 84.900, Ուրֆայի գավառում՝ 36.000, Յոզղաթի գավառում՝ 28.500, Սեբաստիայի նահանգի Մանջիլիկ, Կյունրին, Դարենդե, Աշոդի գավառակներում՝ 43.400 հայ²:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հայ բնակչության թվաքանակը տրված է ոչ թե միայն ըստ նահանգների կամ գավառների, այլ նաև՝ գավառակների: Դա թույլ է տալիս համեմատել թվերը մյուս վիճակագրությունների հետ՝ դուրս բերելով այն գավառների ու գավառակների հայերի թիվը, որոնք նախորդներում չեն հաշվարկվել: Վերոնշյալ փաստաթղթի թվերը գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում են մյուս վիճակագրություններում բերված թվերին: Եթե դուրս բերենք Սեբաստիայի և Յոզղաթի հայերի թիվը, կտեսնենք, որ այն համապատասխանում է Մ. Օրմանյանի առաջարկած թվաքանակին: Միայն Ադանայի և Մարաշի հայերի թվաքանակը

¹ Օրմանեան Մ., Յայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, ու ներկայ կացութիւնը, Կոստանդնուպոլիս, 1911, էջ 263-264:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 57, թ. 11-12:

առանձնացնել ու դեպքում կհանգենք գրեթե նույն թվերին, որոնք բերված են 1912 թ. և 1919 թ. վիճակագրության նկերում:

Այսպիսով՝ որպես նախապատերազմյան Կիլիկիայի և շրջակա գավառների հայ բնակչության թվաքանակի ճշգրտման հիմք կարող ենք ընդունել Յայաստանի ազգային արխիվում պահվող վերոնշյալ փաստաթղթում ներկայացված վիճակագրությանը: Յետևաբար, Ադանայի, Յալեաի, Սեբաստիայի, Անկարայի վիլայեթների միջև բաժանված Կիլիկիայում բնակվում էր ավելի քան 400.000 հայ բնակչություն:

Այսպիսով՝ Միջերկրականի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող Կիլիկիան աշխարհագրական, ռազմավարական կարևոր դիրք էր զբաղեցնում Մերձավոր Արևելքում, այն չափազանց հարուստ էր օգտակար հանածոներով ու բերրի դաշտերով: Նրա երկաթուղային ցանցն ու նավահանգիստները զարգացման մեծ հնարավորություններ էին ապահովում: Չնայած օսմանյան կայսրության հայտնալած ու ջարդարարական քաղաքականությանը՝ նախապատերազմյան շրջանում երկրամասի բնակչության կեսը դեռևս հայերն էին, իսկ թուրքերը մոտ 15 տոկոսն էին կազմում: Բնական է, որ նման հարուստ տարածքն իր վրա էր բեռնել ու մեծ տերությունների ու շահորությունը, իսկ հայերը ձգտել ու էին այնտեղ վերականգնել հայ կական պետականությունը:

1.2 ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՋՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ գործիչների մեջ հոլյսեր արթնացրեց: Նրանց համոզմամբ Օսմանյան կայսրության պարտությունը թույլ կտար Արևմտյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում ինքնավարությունն ձեռք բերել: Արդեն 1914 թ. օգոստոսի 5-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսը նամակով դիմեց Կովկասի փոխարքա Իլլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին, որպեսզի Ռուսաստանը հովանավորի ու պաշտպանի արևմտահայերին: Փոխարքան սեպտեմբերի 2-ի գաղտնի հեռագրով պատասխանեց, որ դիմումը փոխանցել է կառավարությանը, և վարչապետ Իվան Գորեմիկինը վստահեցրել է, որ ռուսական կառավարությունը ոչ մի դեպքում չի գնազիջումների Հայկական հարցում, և Թուրքիան հայկական նահանգներում կիրականացնի բարենորոգումներ՝ ռուսական նախնական ծրագրի համաձայն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո: Փոխարքան միաժամանակ զգուշացնում էր, որ արևմտահայերն ապստամբություն չբարձրացնեն, քանի որ անհրաժեշտ էր սպասել, մինչև որ Թուրքիան առաջինը սկսի պատերազմը: Նաև խնդրում էր, որ կաթողիկոսն իր հեղինակությունն օգտագործի, որպեսզի հայերը և՛ տվյալ պահին, և՛ պատերազմի դեպքում աջակցեն ռուսներին¹:

Սեպտեմբերի 5-ին Էջմիածնի դիվանական խորհրդի արտակարգ նիստում քննարկվեց պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության դեպքում առաջ եկող մարտահրավերներին դիմագրավելու, Արևմտյան Հայաստանի համար ավելի լայն բարենորոգումների կամ ինքնավարության նախագիծ մշակելու խնդիրը²:

Ի վերջո հայ գործիչներն ընտրեցին Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավարությունն ձեռք բերելու տեսլականը: Թվում էր՝ միջազգային իրադրությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել հայության երազանքներն իրականացնելու՝ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայկական բոլոր տարածքները մեկ ինքնավար մարզի մեջ միավորելու, որն ապագայում պայմաններ կստեղծեր անկախության վերականգնման համար:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 86, թ. 1-2:

² Նոյն տեղում, գ. 72, թ. 3-4:

Եվրոպական մամուլում հրապարակվել էր սեպտեմբերի 15-ին հայերին ուղղված Նիկոլայ Բ-ի մանիֆեստը, ուր կայսրը կոչ էր անում աջակցել Ռուսաստանին՝ հիշեցնելով Լազարևների ու Մելիքովների սխրանքները, հայերի տառապանքները թուրքական լծի տակ: Այն ավարտվում էր հետևյալ պարբերությամբ. «Չայե՛ր, ձեր արիւնակից եղբայրների հետ միանալով Ցարերի իշխանութեան տակ, դուք պիտի ճանչնաք վերջապես ազատութեան և արդարութեան բարիքները»¹: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ինքնավարության մասին խոսք չկա, այլ միայն՝ միացում Ռուսաստանին:

Նույն թվականի նոյեմբերին ռուսական կայսեր առաջ Չայկական հարցի մասին ելույթ էր ունեցել Սաթուկյանը, որին Նիկոլայ Բ կայսրը պատասխանել էր. «Ես հայ ազգին հաւատում եմ, շնորհակալ եմ հայ համայնքներին»²:

Նոյեմբերի 8-ին Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին ուղարկած նամակում Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը հույս հայտնեց, որ Ռուսաստանն ինքնավարություն կշնորհի Չայաստանին՝ վեց վիլայետների և Կիլիկիայի սահմաններում. «Ներկայ ժամանակում, երբ ամբողջ Ռուսաստանի և յաղթական Ռուս զորքի հետ հայերը պետք է լարեն չափազանց մեծ ճիգ ընդհանուր թշնամիների հետ ունեցած կռուի մեջ, ես գտնում եմ միանգամայն համապատասխան ներկայ պատմական ընթացքին, մեր սիրեցեալ թագաւոր կայսեր անունից տաճկահայերին ուղղած կոչի հրատարակումը՝ ներշնչել հայ ժողովրդին, որ այժմ Տաճկաստանի հայերի վերջնական ու անդառնալի վճռի ժամը հասել է և որ Տաճկա-Չայաստանի միացեալ մի օրգանական ամբողջութեամբ վեց վիլայետների (Վանի, Երզրումի, Բաղէշի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի և Խարբերդի) հայ ժողովրդին Չայաստանի անբաժան մաս Կիլիկիայի հետ, պիտի շնորհի Մեծ Ռուսաստանը ինքնավարութիւն, որով կամբողջանայ Տաճկաստանի լծի տակ դարերով տանջուող քրիստոնեայ ազգութիւնների ազատելու նորապատմական միսսիան»³:

¹ «Արմենիա», Մարտել, 1914, սեպտեմբեր 23, թիւ 8: Մեծ պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը, Խ. Ա. Ե. Չոբուրեանի նախաբանով, Կ. Պօլիս, 1920, էջ 7:

² ՉԱԱ, §. 288, ց. 1, գ. 2, թ. 7:

³ ՉԱԱ, §. 57, ց. 5, գ. 76, թ. 2-3:

Ինչպես տեսնում ենք, կաթողիկոսը ինքնավարությամբ էր պահանջում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի համար: Բարենորոգումների՝ նախկինում առաջ քաշված նախագծերն անբավարար էին հայության ապագան կառուցելու համար, հետևաբար, օգտվելով համաշխարհային պատերազմի ընդեռած հնարավորությունից, հայ հոգևոր ու քաղաքական ղեկավարությունը ցանկություն ուներ իրականություն դարձնելու հայկական ինքնավարության գաղափարը:

Լեոյի վկայությամբ՝ միացյալ և ինքնավար Հայաստանի գաղափարը այնքան էլ չի ոգևորել փոխարքային: Վերջինս, ակնարկելով Ի. Գորեմիկիսի վերոհիշյալ գրությունը, ուր խոսվում էր միայն լայն բարենորոգումների մասին, հանդիմանական ձևով հարցրել էր. «Մի՞թե բավական չէր խոստացածը»¹:

Նույն խնդրանքով կաթողիկոսը դիմել էր նաև Նիկոլայ Բ կայսրին, երբ 1914 թ. նոյեմբերի 29-ին Թիֆլիսում արժանացել էր նրա ընդունելությանը: Տարը դիվանագիտորեն պատասխանել էր, որ «չափազանց պայծառ ապագա է սպասվում հայերին և հավատում է, որ Հայաստանը ապագայում չի հետևի Բուլղարիայի օրինակին»²: Այստեղ Նիկոլայն ակնարկում էր այն փաստը, որ Բուլղարիան ազատագրվել էր Ռուսաստանի ջանքերով, սակայն հետագայում որդեգրել էր հակառուսական կողմնորոշում: Չգալի թվով ռուս գործիչներ հետևում էին այդ տեսակետին և հայկական ձգտումները նոր բուլղարական վտանգ էին համարում Ռուսաստանի համար³: Մոտ քառորդ ժամ տևած ընդունելության վերջում կայսրը հայտնել էր, որ «հայկական հարցը կլուծվի հայերի ցանկությունների համաձայն պատերազմի ավարտից հետո, խաղաղության բանակցությունների ժամանակ»⁴:

Տարի անորոշ պատասխանը մեծ ոգևորություն ընդունվեց հայ ազգային-քաղաքական շրջանակների կողմից՝ հասկացվելով, իբր

¹ Լեո, Անցյալից (Հուլիան, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, 1925, էջ 312:

² Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին, էջ 22:

³ Марукян А., Армянский вопрос и политика России (1915-1917 гг.), Ереван, 2003, с. 24.

⁴ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին, էջ 22:

ցարական կառավարությունն իրապես մտադիր է լուծել Հայ կական հարցը: Նաև դրանով էր պայմանավորված այն մեծ խանդավառությունը, որով կազմակերպվեցին հայ կական կամավորական գնդերը Կովկասում: Ինչպես ապագան ցույց տվեց, Նիկոլայ Բ-ն, հարցի արդարացի լուծում ասելով, հասկանում էր միանգամայն այլ բան: Սակայն արդարության համար պետք է նշենք, որ այդ ժամանակաշրջանում ռուսական իշխանություններն իրենք դեռ քննարկում էին Հայ աստանի ապագայի հարցը և վերջնական որոշման չէին եկել:

Ս. Վրացյանը գրում է, որ այդ շրջանում կովկասահայության կարգախոսն էր դարձել. «Ավտոնոմիա վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի ռուսական պրոտեկտորատի ներքև»¹:

Ա. Ջիվիլեգյանը հայ կական տարածքային պահանջների մասին հոդված տպագրեց «Արարատ», «Հորիզոն» պարբերականներում: Նա առաջարկում էր ինքնավար Հայ աստանի մեջ միավորել Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի, Ադանայի վիլայեթները և Հալեպի վիլայեթի հյուսիսային մասը՝ Այնթապը, Մարաշը, Քիլիսը, Ուրֆան: Հայ աստանի նավահանգիստը Սև ծովի ափին կլիներ Տրապիզոնը, Միջերկրականի վրա՝ Ալեքսանդրետը և Մերսինը²: Նա վստահ էր, որ եթե Կիլիկիան անցնի բրիտանացիներին, ապա Բաղդադի երկաթուղու միջոցով պարսկական առևտուրը կհայտնվեր նրանց ձեռքում, իսկ Ռուսաստանը կկորցներ իր ազդեցության գոտին Պարսկաստանում: Հետևաբար՝ ռուս գործիչների ուշադրությունն էր հրավիրում այդ խնդրի վրա և որպես լուծում առաջարկում էր Կիլիկիան միացնել ինքնավար Հայ աստանին³:

Այս շրջանում մի շարք ռուս գործիչներ, այդ թվում Կովկասի փոխարքայի շրջապատից, դեմ էին կաթողիկոսի կողմից միացյալ Հայ աստան ստեղծելու հարցի բարձրացմանը: Սակայն որոշ ռուս դիվանագետներ իրադարձությունների որոշակի զարգացման դեպքում հնարավոր էին համարում Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայ աստանի միավորմամբ հայ կական ինքնավարության ստեղծումը՝

¹ Վրացյան Ս., Հայ աստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 624:

² Ջիվիլեգյան Ա., Ինքնավար Հայ աստանի տերրիտորիան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1914, թիվ 12, էջ 1088:

³ Ջիվիլեգյան Ա., Կիլիկիայի հարցը, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1915, թիվ 1, էջ 25-29:

ռուսական վերահսկողության տակ: Այդպիսիներից էր Ռուսաստանի ԱԳՆ Ու քաղաքական բաժնի խորհրդական Կոստանդին Գուլկևիչը¹, ով 1915 թ. դեկտեմբերի 2 (15)-ին Կովկասի փոխարքայության հայաստաց պաշտոնյաներից Սերգեյ Ստոլիցային ուղարկած գաղտնի նամակում գտնում էր, որ Կիլիկիան անհրաժեշտ է Հայաստանի կենսունակության համար, իսկ Ռուսաստանն այդ ուղիով ելք կունենա դեպի Միջերկրական: Նա անթույլատրելի էր համարում հայկական տարածքների բաժանումը երկու մասի, քանի որ Կիլիկիայում այլ տերության հայտնվելը վտանգավոր կլիներ իրենց՝ ռուսների համար²:

Կաթողիկոսը Եվրոպայի հայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ արք. Ութուճյանին նոյեմբերի 17-ին ուղարկած նամակում տեղեկացնում էր, որ ռուսական կառավարությունը, մամուլը, հասարակական կարծիքը դրական են տրամադրված Հայկական հարցի լուծմանը, և պատերազմի հաղթական ավարտից հետո «Կտրուի Տաճկա-Հայաստանին Կիլիկիայի հետ ինքնավարություն, հաւանաբար Ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ»³: Նա առաջարկում էր բրիտանահայ գործիչներին՝ աշխատել այդ երկրի մամուլի, հասարակական կարծիքի հետայս տրամաբանությամբ⁴:

Գևորգ արք. Ութուճյանի և բրիտանահայ գործիչների համար անակնկալ էր, որ ինքնավար Հայաստանի մեջ մտնելու էր նաև Կիլիկիան⁵: Այս շրջանում բավական հետաքրքիր է բրիտանահայ գործիչների տեսակետները, որոնց մեծամասնությունն առաջարկում էր հուլյս չդնել Բրիտանիայի վրան ապավինել բացառապես Ռուսաստանին: Գալուստ Գյուլբենկյանը հայտարարում էր, որ հայերի համար լավագույն տարբերակն ամբողջ Հայաստանի ռուսական հովանավորության տակ անցնելն էր: Նա նույնիսկ առաջարկել էր ազգովի դիմել ցարին, իսկ ինքնավարության գաղափարը

¹ 1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Գուլկևիչը, որպես Օսմանյան կայսրությունում ռուսական դեսպանի հավատարմատար, օսմանյան վարչապետ Սայիդ Հալիմի հետ ստորագրել էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու շուրջ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Տե՛ս Ժողովածու դիպլոմատիքական դրկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում 1912 Նոյեմբեր 12-ից մինչև 10 Մայիս 1914 թ., թարգմ. Ս. Ա. Ազեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 102-104:

² Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878-1917гг., серия III (1914-1917 гг.), т. VI, ч. 2, М.-Л., 1935, ст. 215.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 76, թ. 4:

⁴ Նույն տեղում, թ. 5:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 31, թ. 98:

չբարձրացնել, որպեսզի այդ քայլով ռուսներին ավելորդ չգրգռեին: Լոնդոնաբնակ Սեդրակ Սարգսյանցը (Տնկանց), ով նախկինում քննադատում էր Ռուսաստանին, այդժամ վերջինի ենթակայության տակ անցնելու կողմնակից էր: Նահամոզված էր, որ ռուսներն այդ տարածքները պահելու համար հայերի կարիքը կունենան, իսկ հայերը շրջակա մահմեդականներից պաշտպանվելու համար՝ Ռուսաստանի: Եվրոպայի թեմի առաջնորդ Գևորգ սրբազանը Նույնպես համակարծիք էր այդ գաղափարներին¹:

Փարիզաբնակ հասարակական գործիչ, հրապարակախոս Արշակ Չոպանյանը համոզված էր, որ եթե ինքնավարություն չտրվի, ապա ռուսական գրավումը Նույնպես նպաստավոր կարող է լինել հայության համար: «Նույնիսկ եթե Երզրումեն մինչև Սիս ռուսը գրավե և պարզապես կցե, նորեն հայուն համար շատլավ է,- գրում էր նավերակազմյալ հնչակյան Վահե Արզույանին: ... Ամեն բանի մեջ հայը, ու Նույնիսկ Կիլիկիո շարժման մեջ, նախ ռուսին դիմելու է»²:

Ֆրանսիայի վարչապետ Գաստոն Դոմերգը պատերազմի սկզբում իր մոտ է հրավիրում Վիկտոր Բերարին, ով սերտ կապեր ուներ հայ գործիչների հետ, և հետաքրքրվում է, թե ինչ դիրք են բռնելու հայերը պատերազմի ժամանակ: Գ. Դոմերգն առաջարկում էր, որ հայերն ավելի ակտիվ մասնակցություն ունենան պատերազմին դաշնակիցների կողմից և ապահովեն իրենց ապագան՝ «նուազագոյնը դքսութիւն մը» Արևմտյան Հայաստանում: Այդ մասին Վ. Բերարը իրազեկեց ՀՅԴ ճանաչված գործիչներից Միքայել Վարանդյանին³: Ֆրանսիացի ակադեմիկոս և պատգամավոր Դենի Կոշենը 1914 թ. Նոյեմբերի 6-ին Փարիզի «Le Gaulois» օրաթերթում հատարակած հոդվածում կոչ էր անում ստեղծել ինքնավար Հայաստան, որը ձգվելու էր Տրապիզոնից մինչև Ադանա ու Ալեքսանդրետ⁴: Նմանատիպ հոդվածները, ելույթները բնականաբար ոգևորում էին հայերին:

¹ Նույն տեղում, թ. 104-105:

² Դալլաքյան Կ., Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 327-328:

³ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը: Հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսիս տակ, էջ 175-176: Նան՝ Ամուրեան Ա., Հայ Դատը: Հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, 1977, էջ 146-147:

⁴ Կոշեն Դընի, Հայաստան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1915, թիւ 1, էջ 33: Գօշէն Տընի, Հայաստան, «Հնչակ», 1914, թիւ 2, էջ 28-29:

Յայ գործիչները ծանոթ չէին մեծ տերութիւններու իրական նկրտումներին և միամտաբար հուշներ էին տաճում, որ Անտանտի երկրները պատրաստ են ստեղծել հայկական պետութիւն, որը կձգվեր Ռուսաստանի կովկասյան սահմաններից մինչև Միջերկրական ծով: Յայ երին իրենց կողմը գրավելու նպատակով Անտանտի երկրների բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու դիվանագետները բանավոր տարբեր խոստումներ էին տալիս, սակայն երբ հարցը հասնում էր Յայ աստանին ինքնավարութիւն տալու մասին հրապարակային հայտարարութիւններ անելուն կամ այդ նպատակով որևէ փաստաթուղթ ստորագրելուն, ապա մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներն ամեն կերպ խուսափում էին դրանից:

Օսմանյան կայսրութիւն պատերազմի մեջ մտնելուց հետո Կ. Պոլսի թուրքական մամուլը սկսեց լուրեր տարածել, որ իբր՝ Ռուսաստանը հայերին ինքնավարութիւն է խոստացել: Դրանպատակն էր մահմեդականներին գրգռել հայերի դեմ, հող նախապատրաստել ցեղասպանութիւն համար: Օսմանյան բանակ զորակոչված բժիշկ Յաղուբ Թուզճյանը հետագայում վկայում է, որ այդ հայտարարութիւններից թուրք զինվորները բավական գրգռվել են և անընդհատ բարձրաձայնում էին, որ «հայերը մեր գլխուն մեծ փորձանք դարձան, ասոնցմէ միանգամ ընդ միշտ ազատուիլ պետք է»¹:

Ռուսական պետական դումայի անդամ Մովսես Աճեմովը և նշանավոր հասարակական-մշակութային գործիչ Ալեքսեյ Ջիվելեգյանը ռուսական մամուլին տված հոդվածներում և հարցազրույցներում բարձրացնում էին թուրքական անվանական գերիշխանութիւն և ռուսական հովանավորութիւն ներքոյոթ վիլայետների ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավար Յայ աստան ստեղծելու գաղափարը: Ա. Ջիվելեգյանն առաջարկում էր թուրքիայի կազմում ստեղծել երեք ինքնավար մարզեր՝ Յայ աստանը՝ ռուսական, Արաբիան՝ Միջագետքով՝ բրիտանական, Սիրիան՝ ֆրանսիական հովանու տակ²: Ա. Ջիվելեգյանի կարծիքով՝ ինքնավար Յայ աստանը կառավարելու էր ոչ թուրքահպատակ գեներալ-նահանգապետը, որին առաջարկելու էր Ռուսաստանը և հաստատելու էր թուրքիան:

¹ ՅԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 129, թ. 3:
² «Յայ աստանի ավտոնոմիան», էջ 83:

Նահանգապետը հաշվետու էր լինելու խորհրդին, որը կազմվելու էր հավասար թվով հայերից ու մահմեդականներից: Այդ գաղափարը պաշտպանում էին նաև Մոսկվայի հայոց կոմիտեի նախագահ Ստեփան Մամիկոնյանը և քարտուղար Կ. Կուսիկյանը¹:

Լեոն գրում է, որ Շիրվանզադեն (Ալեքսանդր Մովսիսյան) և Գաբրիել Մնացականյանը անկախությու են էին պահանջում Յայաստանի համար²: Սակայն իրականում Գ. Մնացականյանն առաջարկում էր ստեղծել կիսանկախ հայկական պետություն Թուսաստանի հովանու ներքո: Նա առաջարկում էր Օսմանյան կայսրությունը բաժանել 7 մասերի՝ 1. Եվրոպական Թուրքիա և Կ. Պոլիս, 2. Անատոլիա, 3. Յայաստանը՝ Կիլիկիայով, 4. Քրդստանը՝ Ջուլամերիկով, 5. Միջագետք, 6. Սիրիա, 7. Արաբիա³: Նա համոզված էր, որ Անտանտի երկրները պետք է իրենց հովանու տակ ստեղծեին կիսանկախ պետություններ արաբների, հայերի, լիբանանցիների համար, քանի որ այդ ազգերն ունեին զարգացման բարձր մակարդակ և պայքարում էին ազատության համար: Նա արդարացի էր համարում, որ Ֆրանսիան գրավեր Սիրիան և Պաղեստինը, Բրիտանիան՝ Միջագետքը, ինչպես նաև ստանձներ կիսանկախ Արաբիայի վերահսկողությունը, Թուսաստանը գրավեր Կ. Պոլիսը, Քրդստանը, վերցներ կիսանկախ Յայաստանի հովանավորությունը⁴:

Ըստ Գ. Մնացականյանի՝ հայկական պետության սահմանը Սև ծովի ափին արևմուտքում հասնելու էր Ունիե նավահանգստին, այնտեղից Թոքաթի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի վրայով իջնելու էր դեպի Միջերկրական՝ մինչև Ադալիայի ծովածոցի հարավը, Ալեքսանդրեոսից Ուրֆայի վրայով ձգվելու էր Դիարբեքիր, ապա, դուրս թողնելով Ջուլամերիկը (Յաքքիարի), հասնելու էր պարսկական սահմանին՝ Կոտուրի մոտ⁵: Թուսական կողմին սիրաշահելու և ապագայում Թուսաստանի հետ սերտ հարաբերությունները երաշխավորելու նպատակով՝ Յայաստանի կառավարումն առաջարկում էր հանձնել Ռոմանովների տոհմից որևէ մեծ իշխանի⁶:

¹ Նույն տեղում, էջ 84:

² Լեո, Անցյալից, էջ 306:

³ Мнацаканянъ Г., Разрѣшеніе Армянскаго Вѣпра, Москва, 1914, с. 6.

⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵ Նույն տեղում, էջ 15, 45:

⁶ Նույն տեղում, էջ 35-36:

Նա սխալ էր համարում Կիլիկիան Չայաստանից անջատելու
Ֆրանսիայի ձգտումը: Փորձում էր ապացուցել, որ Ռուսաստանի
տնտեսական, ռազմավարական շահերից էր բխում միասնական
հայկական պետության կազմավորումը: Չաշվի առնելով, որ
Կիլիկիան ի վերջո կարող էր անցնել ֆրանսիական տիրապետության
տակ, նա հույս էր հայտնում, որ Կիլիկիային նույնպես կտրվեր
ինքնավարություն, միաժամանակ այդ երկրամասի
կենսունակությունն ապահովելու համար նրան կմիացվեին
Խարբերդի ու Դիարբեքի ռիսահանգները¹:

Պետք է խոստովանել, որ անկախության գաղափարի համար հայ
քաղաքական միտքը դեռևս չէր հասունացել: Մի քանի հարյուրամյակ
առանց պետականության մնացած, երեք հզոր կայսրությունների
միջև մասնատված ազգի համար անկախության տեսլականը թվում էր
անիրական երազանք:

1915 թ. հունվարի 17-ին Թիֆլիսի Չայոց կենտրոնական ազգային
բյուրոն քննարկում է Չայաստանի ապագայի հարցը:
«Տաճկահայաստանի ապագայ քաղաքական կազմակերպության մասին»
թեմայով զեկուցում է կարդում Լեոն, ներկայացվել է ժամանակին
Ներսես պատրիարքի կազմած «Սահմանադրությունը»: Քննարկումից
հետո ընդունվում է հետևյալ բանաձևը. «Ինքնավար Չայաստան
(Աւտոնոմիա) օրենսդրական օրենքներով ռուսաց հովանաւորութեան
ներքոյ»²:

Չնչակյան կուսակցության ղեկավարներից Ստեփան Սապահ-
Գյուլյանը, արտահայտելով իր կուսակցության տեսակետը, գրում
էր. «Չայ ազգը պիտի ունենայ իր *քաղաքական ինքնավարութիւնը*. դա
պատմութեան արգասիքը, նրա հրամայականն է: Ասիայում գալիք
փոփոխութիւնների մէջ՝ բուն Չայաստանը, Չայկական Կիլիկիայով
միասին, ինքնավար պիտի դառնայ: Արուեստական ինչ բաժանումներ,
ոյժի, բռնադատութեան վրայ հիմնուած քաղաքական ինչ
բաղկացութիւններ էլ որ մէջտեղ գալու լինին, - այնուամենայնիւ
Չայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը, իր պատմական,

¹ Նույն տեղում, էջ 45, 47:

² ՉԱԱ, ֆ. 288, ց. 1, գ. 3, թ. 12:

ժողովրդագրական սահմանների մեջ, կը մնայ որպես մնայուն և պահանջ Պատմութեան, մարդկային քաղաքակրթութեան»¹:

Այսպիսով՝ հայութեան գրեթէ բոլոր շերտերը հրապուրված էին ինքնավար հայկական պետութեան կազմավորման հնարավորութեամբ: Հայկական հարցի չորս տասնամյակ տևած ձախող ընթացքից հետո թվում էր՝ մոտ է քաղձալի երազանքի իրականացումը:

1915 թ. հունվարի վերջին Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Սազոնովը ռուսական դումայի հայ պատգամավոր Միքայել Պապաջանյանին տեղեկացրել էր, որ հայերի համար լավագույն լուծումը կլինի հայկական տարածքների գրավումը Ռուսաստանի կողմից, ուր հայերին կտրվի լեզվական ազատություն²: Դաբաձական լուրջ դժգոհություններ էր առաջացրել հայ գործիչների մոտ: Իսկ Կիլիկիայից ռուսները հրաժարվում էին, քանի որ Ֆրանսիան էր հավակնում:

Սակայն հանգամանքների փոփոխության հետևանքով ռուսական իշխանությունները փետրվարի կեսերին հայ գործիչներին առաջարկեցին ներկայացնել Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ ազգային ձգտումները, ինչպես նաև Հայաստանի ու Կիլիկիայի միացյալ քարտեզը՝ այն սահմաններով, որին հայերը հավակնում էին:

Այդ առաջարկն արվել էր Ռուսաստանի ԱԳ նախարարի Կոստանդին Գուլկեիչի կողմից: Հայ գործիչները կազմեցին միացյալ Հայաստանի քարտեզը, որը ներառելու էր արևմտահայկական 6 վիլայեթներն ամբողջությամբ, Տրապիզոնի վիլայեթը մինչև Տիրեբոլու բնակավայրը՝ Տրապիզոն քաղաքից արևմուտք, Կիլիկիան՝ Ալեքսանդրետով և առանց վերջինի, եթե դաշնակիցները պահանջեին³:

Հայկական պահանջներն Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչ, նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ անդամ Հակոբ Չավրյանը և մենչևիկ Ալեքսանդր Ասրիբեկյանը քննարկեցին Ռուսաստանի ԱԳ ն-ում թուրքական խնդիրներով զբաղվող երկու

¹ Սապահ-Գիլլեան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրե, 1915, էջ 31:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 1-2:

³ Նոյն տեղում, թ. 2:

դիվանագետների՝ Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան նախկին թարգման և հայկական բարենորոգումների 1913 թ. ռուսական նախագծի հեղինակ Անդրեյ Մանդելշտամի, ապա՝ Կ. Գուլկեիչի հետ: Ա. Մանդելշտամը նշել էր, որ նեղուցները ստանալու դեպքում Ռուսաստանին չի հետաքրքրի Յայաստանը, որտեղ կարող են որևէ բան ստեղծել՝ պահպանելով ռուսական շահերը: Առաջարկել էր ներկայացնել պահանջները Կ. Գուլկեիչին, միաժամանակ զգուշացրել էր, որ դրանք կարող են իրականանալ այնքանով, որքանով չեն հակասի ռուսական շահերին: Նաև առաջարկել էր պարզաբանել, թե ինչու են հայերը դեմ Յայաստանի՝ ռուսական գրավմանը¹:

Յաջորդ օրը՝ փետրվարի 19-ին Յ. Չավրյանը և Ա. Ասրիբեկյանը հանդիպեցին Կ. Գուլկեիչի հետ: Վերջինս շատ սիրալիր ընդունեց հայ գործիչներին, մանրամասն ուսումնասիրեց հայկական կողմի ներկայացրած քարտեզը, առաջարկեց այդ սահմաններից դուրս թողնել Թոքաթը և Յաքքիարին: Նա հնարավոր էր համարում այն, որ կարող էին Յայաստանը թուրքական անվանական գերիշխանության տակ թողնել, այնտեղ որոշ ժամանակով մնալ ռուսական սահմանափակ թվով զորք, մինչև հայերը կկազմավորեին սեփական բանակը: Նա նշում էր, որ Ռուսաստանը նեղուցները ստանալուց հետո Յայաստանով շահագրգռված չէ, մանավանդ, որ պատերազմից հետո ֆինանսական ծանր պայմանների հետևանքով նոր ծախսեր իրեն չի կարողանա թույլ տալ: Կ. Գուլկեիչն առաջարկում էր Յայաստանից դուրս թողնել Ալեքսանդրետը, որպեսզի դաշնակիցների կողմից ընդդիմություն չլիներ: Յ. Չավրյանը նշում էր, որ այդ հարցում պատրաստ են զիջումների, անհրաժեշտության դեպքում կարող են հրաժարվել նաև Այնթապից ու Բիրեջիկից: Կ. Գուլկեիչը առաջ քաշեց այն գաղափարը, որ Յայաստանի հովանավորությունը դրվի ոչ թե միայն Ռուսաստանի, այլ նաև Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի վրա: Այդ տեսակետին Յ. Չավրյանը բացասաբար վերաբերվեց, քանի որ երեք երկրների միջև հետագայում առաջ կգային տարբեր շահեր, որոնց հակադիր գործողություններից կտուժեր Յայաստանը²:

Այսպիսով՝ ռուսական կողմը փորձում էր հասկանալ հայկական ձգտումները, սիրաշահել հայերին, միաժամանակ՝ լուծումներ

¹Նույն տեղում, թ. 2-3:

²Նույն տեղում, թ. 3-5:

գտնել Կիլիկիայի վրայով դեպի Միջերկրական դուրս գալու Ռուսաստանի հնարավորության շուրջ:

Փետրվարի 25-ին Յ. Չավրյանին հրավիրեցին ԱԳՆ, ուր կրկին հանդիպեց Կ. Գուլկեհչի և Ա. Մանդելշտամի հետ: Կ. Գուլկեհչը տեղեկացրեց, որ Յայաստանի քարտեզը ներկայացրել է փոխնախարար Անատոլի Ներատովին՝ կրկին հարցնելով Յ. Չավրյանի կարծիքը երեք տերությունների կողմից Յայաստանի համատեղ հովանավորության խնդրի շուրջ: Յ. Չավրյանը մտավախություն հայտնեց, որ այդ երկրներից յուրաքանչյուրը կարող էր իր հովանավորության տակ վերցնել տեղի ժողովուրդներից (հայեր, թուրքեր, քրդեր) որևէ մեկին, ինչի հետևանքով մշտական անկայունություն կստեղծվեր: Կ. Գուլկեհչը, համաձայնվելով այդ կարծիքին, միաժամանակ մատնանշում էր, որ ծովից ծով Յայաստանը կանհանգստացնի դաշակիցներին, և դրա ստեղծումը նրանց կողմից լուրջ խոչընդոտների կհանդիպի: Յ. Չավրյանն առաջարկեց գեներալ-նահանգապետի ընտրությունը թողնել երեք պետություններին, Ռուսաստանին հանձնել հովանավորությունը, սակայն վերջինս ամեն տարի Յայաստանի մասին հաշվետվություն պետք է ներկայացներ Բրիտանիային և Ֆրանսիային: Յայ գործիչն առաջ քաշեց նաև այն գաղափարը, որ հայերը սեփական ուժերով դաշակիցներին ներկայացնեին Կիլիկիան ներառող Յայաստանի ինքնավարության հարցը: Դա հետաքրքրեց ռուս դիվանագետին, և նա ժամանակ խնդրեց այդ հարցի շուրջ մտածելու համար¹:

Փետրվարի 26-մարտի 2-ը (մարտի 11-15) Յ. Չավրյանը երկու անգամ հանդիպեց Ա. Մանդելշտամի և մեկ անգամ կադետական կուսակցության ղեկավարներից Պավել Միլյուկովի հետ: Յ. Չավրյանը փորձեց վերջինին համոզել Կիլիկիան Յայաստանին միավորելու անհրաժեշտությունը, սակայն չհաջողեց: Պ. Միլյուկովը համոզված էր, որ Միջերկրականում հայկական նավահանգիստը շատ բեռներ կհեռացներ ռուսական ճանապարհներից, արևմտահայերը ապագայում լիարժեք անկախության կհասնեին, և արևելահայերը կձգտեին միանալ նրանց, որը աղետալի կլիներ հայերի համար, քանի որ Ռուսաստանը երբեք դա թույլ չէր տա: Նա ցանկանում էր

¹ ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 7-9:

Արևմտյան Յայաստանի 6 վիլայեթները և Տրապիզոնը միացնել Ռուսաստանին և տալ որոշակի ներքին ինքնավարություն: Նրան համոզելու Յ. Չավրյանի ջանքերն անցան ապարդյուն: Պ. Միլյունկովը տեղեկացրեց, որ Ս. Սազոնովին նույնպես հարցրել է Կիլիկիայի մասին, և նախարարը պատասխանել է, որ այդ երկրամասի հարցում հայերին որևէ խոստում չի տրվել: Իսկ ահա Ա. Մանդելշտամը Յ. Չավրյանին վստահեցրեց, որ ինքը և Կ. Գուլկևիչը կողմ են, որպեսզի ստեղծվի ինքնավար Յայաստան՝ Կիլիկիայով հանդերձ, և խորհուրդ տվեց հանդիպել Ս. Սազոնովի հետ և փորձել համոզել պաշտպանելու այդ գաղափարը¹: Ինչպես տեսնում ենք, ռուսական տարբեր գործիչների ու գերատեսչությունների միջև տարակարծություններ կային Յայաստանի ապագայի վերաբերյալ:

Մարտի 4-ին Յ. Չավրյանը թուրքիայում նախկին ռուսական դեսպան Մաքսիմ Գիրսին ուղարկեց Վ. Բերարի տեսակետը՝ հայ-թրդական միացյալ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Ֆրանսիացի գործիչը 1915 թ. հունվարին այդ նախագիծը ներկայացրել էր Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թեոֆիլ Դելկասեին և Փարիզում բրիտանական դեսպան Ֆրենսիս Բերտիեին: Ըստ Վ. Բերարի՝ Թ. Դելկասեն այն ընդունելի էր համարել: Վերջինս հունվարի 23-ին Փարիզում այդ նախագծի և բանակցությունների մասին հայտնել էր ՅՅԴ ղեկավարներից Ռոստոմին (Ստեփան Չորյան), որն էլ Պետրոգրադում փետրվարի 23-ին այն փոխանցել էր Յ. Չավրյանին: Ըստ այդ նախագծի՝ անհրաժեշտ էր.

1. Օսմանյան կայսրության բոլոր այն տարածքները, որոնք բնակեցված են գլխավորապես հայերով ու թրդերով, միավորվելու էին մեկ երկրամասի մեջ, որը կոչվելու էր Արևելյան Անատոլիա: Այն հյուսիսում ընդգրկելու էր Սև ծովի ափերը՝ Սինոպից մինչև Խոփա, հարավում՝ Միջերկրականի ափին՝ որպես նավահանգիստներ, ունենալու էր Մերսինը, Այասը, հնարավորության դեպքում՝ Ալեքսանդրետը: Երկրամասը Կիլիկիայից Մոսուլի վրայով ձգվելու էր մինչև Պարսկաստան:

2. Արևելյան Անատոլիան կազմակերպվելու էր եվրոպական ձևով, ունենալու էր կառավարման կենտրոնական մարմին: Եվրոպացի

¹ Նույն տեղում, թ. 10:

խորհրդակցականների միջոցով բարեփոխվելու էր ժանդարմերիան, արդարադատությանը, ավատատիրական հողատիրությանը, ֆինանսները և հասարակական աշխատանքները: Դրանց շնորհիվ՝ երկրում կարգ ու կանոն կհաստատվեր, երկու ժողովուրդներն ու կրոնները համերաշխությամբ կաշխատեին, կբարգավաճեին, զերծ կմնային թուրքական բարբարոսության նկատմամբ:

3. Թուրքական կառավարությանը պետք է հեռու պահեին Արևելյան Անատոլիայի ներքին կյանքին միջամտելուց: Միայն Անտանտի երկրների հովանավորությամբ ու միջամտությամբ պետք է իրականացվեին բարեփոխումները: Անտանտի ներկայացուցիչներն ամեն տարի պետք է հաշվետվություն ներկայացնեին կատարված աշխատանքների մասին¹:

Մարտի 5-ին Յ. Չավրյանը հանդիպեց Մ. Գիրսի հետ: Վերջինս նշեց, որ Յայաստանի ապագայի համար կատարելապես տարբերակ՝ միացում Ռուսաստանին, որոշակի վարչական ինքնուրույնություն նույն Ռուսաստանի կազմում, ինքնավարություն և թուրքիայի կազմում: Ամենահավանական տարբերակը, նրա կարծիքով, վերջինն էր: Մ. Գիրսը համոզված էր, որ հայերը պետք է հրաժարվեն Ալեքսանդրեոսից, քանի որ տերությունները տնտեսական ու քաղաքական մեծ շահեր ունենան այնտեղ, սակայն Մերսինով ելքը Միջերկրական համարում էր անհրաժեշտություն, չնայած այդտեղ նույնպես հայերը կհանդիպեին որոշ տերությունների ընդդիմությանը²:

Պետրոգրադյան բանակցություններից Յ. Չավրյանը եզրակացրեց, որ ռուսական իշխանությունները դեռ չեն կողմնորոշվել Յայաստանի ապագայի հարցում, գոյություն ունենալու տարբեր նախագծեր, սակայն ռուսական կողմը սպասում է՝ դաշնակիցների տեսակետները նույնպես հասկանալու համար, իսկ հասարակության որոշ շերտերում տարածված կարծիքը, որ Յայաստանը պետք է գրավել ու միացնել Ռուսաստանին, արտգործնախարարությունում չէին պաշտպանում: Պարզ դարձավ, որ վեց վիլայետների ինքնավարության գաղափարին ռուսները դեմ չեն, սակայն Կիլիկիայի հարցում ընդդիմություն կլինե՞ր մյուս տերությունների կողմից: Յ. Չավրյանը գիտակցում էր, որ

¹ Նույն տեղում, թ. 11-12:

² ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 13-15:

անհրաժեշտ է հայկական նախագծերի պաշտպանության հարցում համոզել Ֆրանսիային և Բրիտանիային: Նա հատկապես վախենում էր վերջինի ընդդիմությունից, քանի որ բրիտանացիները կարող էին ոտնահարել հայության շահերը և պաշտպանել մահմեդականներին՝ ռուսների դեմ պատնեշ ստեղծելու համար¹:

Մարտի 5-ին Յ. Չավրյանին հեռախոսով իր մոտ կանչեց Կ. Գուլկեհչը և առաջարկեց հնարավորինս շտապ մեկնել Փարիզ ու Լոնդոն, ներկայացնել հայկական պահանջները: Յ. Չավրյանն անակնկալի եկավ, քանի որ հայկական պահանջները դեռ հստակեցված չէին: Կ. Գուլկեհչն առաջարկում էր պահանջել ինչ ուզում են, հնարավորիս ընդարձակ պահանջներ դնել, Բրիտանիային ու Ֆրանսիային համոզել, որպեսզի աջակցեն հայկական ձգտումներին, խոստանում էր հեռագրել Փարիզի ու Լոնդոնի ռուսական դեսպաններին, որպեսզի օգնեին Յ. Չավրյանին: Վերջինիս ոչինչ չէր մնում, քան պատրաստվել մեկնելու: Յաջորդ օրը նահանգիպում է Ա. Մանդել շտամին, որը խորհուրդ է տալիս ունենալ կաթոլիկոսի կողմից գրություն, որպեսզի եվրոպայում հանդես գար իբրև ազգի ներկայացուցիչ: Յ. Չավրյանը անհրաժեշտ էր համարում Փարիզ հրավիրել Արմեն Գարոյին (Գարեգին Փաստրմաճյան) և Պողոս Նուբարին, որպեսզի միասին գործեին²:

Ինչպես տեսնում ենք, որոշ ռուս դիվանագետներ հակված էին Արևմտյան Յայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմանը և ինքնավարությանը, քանի որ դրանով ճանապարհ կբացվեր Ռուսաստանի համար դեպի Միջերկրական: Դրա համար անհրաժեշտ էր համարվում խրախուսել հայկական ձգտումները և հայկական գործունե օգտագործել, որպեսզի դաշնակիցներին համոզեն մինչև Միջերկրական ձգվող ինքնավար Յայաստանի անհրաժեշտությունը:

Մարտի 15-ին Յ. Չավրյանը հանդիպում է ռուսական ռազմական բարձրաստիճան պաշտոնյայի հետ, ով հաստատում է, որ ԱԳՆ պաշտոնյաների ներկայացրած տեսակետները համապատասխանում էին այն ընդհանուր մտածելակերպին, որ կար ռուսական վերնախավում և Ռուսաստանը չէր պատրաստվում Յայաստանը գրավել: Նա պարզաբանեց, որ պատերազմից Ռուսաստանը դուրս կգար հսկայական

¹ Նույն տեղում, թ. 16:

² Նույն տեղում, թ. 17-18:

պարտքով և գումարներ չէր ունենա հետամնաց ու ավերակ Յայաստանը վերակառուցելու համար, դրա համար էլ ավելի ճիշտ կլիներ ինքնավարություն տալ վերջինիս: Ռուսական իշխանությունները մտածում էին, որ դաշնակիցների կողմից Կ. Պոլսի գրավումից հետո Թուրքիան ստիպված կլինի դուրս գալ պատերազմից, և Անտանտի երկրները կպահպանեն Թուրքիայի ամբողջականությունը, իսկ Յայաստանի համար ինքնավարություն կպահանջեն: Ռուսաստանը հույս ուներ շուտափույթ թուրքերի հետ խաղաղություն հաստատել և զորքերը նետել արևմտյան ճակատ: Ռուս գործիչը նշեց, որ Յայաստանը չի կարող դուրս գալ ռուսական ազդեցությունից, հետևաբար իրենց ձեռնտու է ինքնավարությունը, որով Յայաստանը կգարգանար և ավելի նպաստավոր կլիներ ռուսական տնտեսության համար: Նա հույս ուներ, որ Կիլիկիան ևս կմիացվեր Յայաստանին, որով ավելի կդյուրացվեր Ռուսաստանի ելքը դեպի Միջերկրական: Նաև զգուշացնում էր, որ Յայաստանը, եթե մի օր փորձի դուրս գալ ռուսական ազդեցությունից, ապա իրենք դա թույլ չեն տա և դաժանորեն կպատժեն հայերին: Ռուս գործիչը տեղեկացնում է, որ որոշ գեներալների հանձնարարվել է առաջարկել Կովկասյան սահմաններն ուղղելու տարբերակներ, սակայն նրանք առաջարկել են սահմանները թողնել անփոփոխ: Սակայն, եթե թուրքերը պատերազմից դուրս չգան, ապա ռուսները կգրավեն Երզրումը, և Ռուսաստանը կարող էր այլ բան պահանջել: 3. Չավրյանն առաջարկում էր հայկական դրոժինաների կամավորների թիվը հասցնել 10-15.000-ի, որպեսզի, եթե ռուսական բանակն ուղարկվեր գերմանական ճակատ, ապա հայերն ինքնավար Յայաստանում սեփական ուժերով կարողանային պահպանել կարգը: Ռուս պաշտոնյան պատասխանեց, որ իրենք զենքի ավելցուկ չունեն, սակայն Կովկասի փոխարքան կարող էր գլխավոր հրամանատարին խնդրել, որպեսզի տրամադրեին ավստրիացիներից գրաված 10.000 հրացան և 10 մլն փամփուշտ¹:

Ապրիլի սկզբին 3. Չավրյանը մեկնեց Եվրոպա՝ միացյալ Յայաստանի հարցը Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի առաջ պաշտպանելու

¹ ՅԱԱ, Ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 29-31:

Նպատակով: Ապրիլի 4 (17)-ին Ա. Ներատովը հեռագրեց Փարիզի և Լոնդոնի ռուսական դեսպաններին, որպեսզի աջակցեն Յ. Չավրյանին՝ դաշնակից կառավարության անդամներին և հասարակական կարծիքը կողմնորոշելու հայկական բաղձանքների իրականացմանը¹:

Ստանալով զանգվածային տեղահանության անդամների ու կոտորածների լուրերը՝ Գևորգ Ե կաթողիկոսը որոշեց Պոդոս Նուբարին կրկին ուղարկել Եվրոպա, որպեսզի նա քայլեր ձեռնարկի կոտորածները դադարեցնելու և Արևմտյան Չայաստանի ինքնավարության հարցը բարձրացնելու համար: Դեռևս 1912 թ. կաթողիկոսը Պ. Նուբարին լիազորել էր կազմավորելու Ազգային պատվիրակություն և Արևմտյան Չայաստանում բարենորոգումների հարցը բարձրացնելու Եվրոպայում, և վերջինիս գործունեության արդյունքում էր, որ 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրվել էր հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: 1915 թ. ապրիլի 18-ի կոնդակով վեհափառը վերահաստատում է Պ. Նուբարի լիազորությունները՝ որպես իր ներկայացուցիչ մեծ տերությունների մոտ²:

Պ. Նուբարը, ստանալով վեհափառի հանձնարարությունը, անմիջապես մեկնեց Կահիրեից և մայիսի 6-ին հասավ Փարիզ: Նույն օրը Լոնդոնից ժամանեց և նրան դիմավորեց Յ. Չավրյանը: Նա Պ. Նուբարին ներկայացրեց Չայաստանի ինքնավարության մի ծրագիր, որը հիմնված էր կաթողիկոսի՝ Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին և կայսր Նիկոլայ Բ-ին կատարած դիմումների, ինչպես նաև այն բանակցությունների վրա, որ տեղի էին ունեցել հայ քաղաքական գործիչների և Ռուսաստանի արտգործնախարարության միջև³:

Այդ ծրագրով ստեղծվելու էր ինքնավար Չայաստան՝ սուլթանի անվանական գերիշխանության տակ ու Եվրոպացի գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ: Սուլթանը Չայաստանի ներքին գործերին միջամտելու իրավունք չէր ունենալու, երկրում թուրքական զորք չէր լինելու: Չայաստանը գտնվելու էր Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ինամակալության

¹ Չայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում, Էջ 371:

² ՉԱԱ, §. 57, ց. 5, գ. 27, թթ. 30-31:

³ ՉԱԱ, §. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 187:

ներքո: Ինքնավար Հայաստանն ընդգրկելու էր Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգները և Կիլիկիան՝ Մերսին նավահանգստով, իսկ Ալեքսանդրետը դուրս էր մնալու, որպեսզի խուսափեն Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի դժգոհություններից ու ընդդիմություններից¹:

Այդ ծրագրի վերաբերյալ Պետրոգրադում նախնական համաձայնություն էր կայացվել: Սակայն Ռուսաստանը որևէ պարտավորություն չէր ստանձնել, հատկապես՝ Կիլիկիայի մասով, քանի որ այդ երկրամասը Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում էր, և հայերը պետք է սեփական ուժերով պաշտպանեին իրենց շահերը Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների մոտ: Հ. Չավրյանը Պ. Նուբարին տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը գաղտնի համաձայնություն են կնքել, որով հաղթանակից հետո Ֆրանսիային էր անցնելու Կիլիկիան, իսկ Ռուսաստանին՝ Կ. Պոլիսը, Երզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները: Սակայն վերջինս զղջացել էր այդ համաձայնության համար և ինքը, մնալով սովորում, հայերին դրդում էր պահանջել Կիլիկիան՝ խոստանալով ինքնավարություն տալ Հայաստանին՝ վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի սահմաններում²:

1915 թ. ապրիլի 28-ին «Մանչեստր Գարդիան» թերթում հրատարակվեց Արշակ Սաֆրաստյանի բաց նամակը խմբագրին: Հայ մտավորականը ներկայացնում էր հայկական ինքնավարության պահանջները, Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակը, ինչպես նաև հիմնավորում էր Կիլիկիան հայկական պետությանը միավորված տեսնելու ձգտումը. «Սակայն իբրև արդիւնք ներկայ պատերազմին, Հայերում մեջ սկսած է գոյանալ համոզում մը որ կարելի չէ կազմել Հայաստանի աշխարհագրական և ազգախօսական ամբողջութիւնը առանց Կիլիկիայի, որ հայկական քաղաքական անկախութեան վերջին հայրենիքը եղած է»³:

Ռուսական պետական գործիչներն, իհարկե, առաջին հերթին Միջերկրական էին փորձում դուրս գալ Բոսֆորի ու Դարդանեղի

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 80-84. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 371-374:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 9:

³ «Արմենիա», Մարտի, 1915, մայիս 12 (ապրիլ 29), Լ տարի, թիվ 41:

Նեղուցներով, իսկ Կ. Պոլսի գրավումը դարեր շարունակ ռուս դիվանագետների ու ռազմական գործիչների երազանքն էր, սակայն մինչև 1916 թ. Սայքս-Պիկո-Սազունով համաձայնագիրը նրանք վստահ չէին, որ իրենց դաշնակիցներ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան թույլ կտային, որ ռազմավարական հսկայական նշանակություն ունեցող այդ ուղին անցնի ռուսական վերահսկողության տակ: Դա էր պատճառը, որ Ռուսաստանը ցանկանում էր իր ազդեցության տակ վերցնել Կիլիկիան, որի դիմաց պատրաստ էր միացյալ Չայաստանի վերահսկողությունը կիսել Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի հետ:

Ռուս դիվանագետները գաղտնի հանդիպումների ժամանակ հայ գործիչներին դրդում էին բրիտանական ու Ֆրանսիական կառավարություններից պահանջել՝ Կիլիկիան միացնել Չայաստանին, սակայն նշում էին, որ դա պետք է արվի առանց ռուսական կողմի միջամտության, որպեսզի դաշնակիցները չկասկածեն, որ այդ նախագծի թիկունքում կանգնած է Ռուսաստանը¹:

Դրանից ելնելով էլ՝ Ազգային պատվիրակությունը Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի քաղաքական շրջաններին ներկայացրեց միացյալ և ինքնավար Չայաստանի նախագիծը: Տերությունների ներկայացուցիչները, չնայած հայ գործիչների հետ հանդիպումների ժամանակ դրական էին արտահայտվում Չայաստանի ինքնավարության ծրագրի կապակցությամբ, սակայն խնդրի լուծումը կապում էին պատերազմի ավարտի հետ և խուսափում էին այդ հարցի շուրջ որևէ պաշտոնական հայտարարություն անելուց: Նրանց շահերի բախումը թույլ չէր տալ իսորոշակի խոստումներ տալ, մանավանդ՝ Չայաստանի ապագայի վերաբերյալ իրենք այլ հեռահար ծրագրեր ունեին:

1915 թ. մայիսի 4 (17)-ին Փարիզում ռուսական դեսպան Ալեքսանդր Իզվոլսկին Ս. Սազունովին ուղարկած հեռագրում, մատնանշելով Չ. Չավրյանի հուշագիրը, նշում էր, որ Կիլիկիայի հարցը առանձնապես նուրբ բնույթ է կրում, քանի որ Ֆրանսիան իրենց արդեն տեղեկացրել է այդ երկրամասի նկատմամբ իր հավակնությունների մասին, միաժամանակ ցանկանում էր

¹ Չայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 373:

տեղեկանալ, թե որքանով պետք է աջակցեն հայ գործիչներին¹:
Հաջորդ օրը Ս. Սազունովը դեսպանին տեղեկացրեց, որ հայերի հետ
բանակցությունները ակադեմիական բնույթ են կրել, և իրենք ոչ մի
խոստում չեն տվել, իսկ Կիլիկիան Հայաստանին միացնելու
հարցում տեղեկացրել են, որ իրենք չեն կարող ընդառաջել, քանի որ
այն Ֆրանսիայի շահերի գոտում է²:

Փաստորեն՝ ռուս գործիչները բանակցությունները վարում
էին այնպես, որ խոստումներ չտային, սակայն հայերին
հավատացնեին, որ համաձայն են հայկական բաղձանքներին, իսկ հայ
գործիչները ցանկալի են ընդունում էին իրականի տեղ:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանը ձգտում էր Արևմտյան Հայաստանի
գրավումից հետո ելք ապահովել դեպի Միջերկրական, և գլխավոր
դաշնակցի հետ սուր հակասություններից խուսափելու համար
ռուսական իշխանությունները հայ գործիչներին խրախուսում էին
պահանջել միացյալ Հայաստանի կազմի մեջ մտցնել նաև Կիլիկիան:
Նրանց համար պարզ էր, որ Հայաստանը միշտ կունենա ռուսական
դիրքորոշում, իսկ իրենց ազատ ելքը դեպի Միջերկրական որևէ
խոչընդոտի չի հանդիպի:

1915 թ. հունիսի 1 (14)-ին Ա. Իզվոլսկին Ս. Սազունովին
տեղեկացրեց, որ Հ. Չավրյանն ու Պ. Նուբարը բանակցում են
Ֆրանսիական քաղաքական գործիչների ու լրագրողների հետ և
Նույնիսկ որոշակի հաջողությունների են հասել: Պ. Նուբարը
Ֆրանսիացիների ինքնասիրությանը չվնասելու համար Թ.
Դելկասեին առաջարկել էր, որպեսզի Ֆրանսիան ստանա Կիլիկիան և
սեփական կամքով զիջի հայերին: Ա. Իզվոլսկին ցանկանում էր նաև
իմանալ ռուսական կառավարության տեսակետը, եթե հայկական
ծրագիրը ընդունվեր դաշնակիցների կողմից³:

Հունիսի 3 (16)-ին Ս. Սազունովը հարցը մեկնաբանեց հետևյալ
կերպ. «Եթե հայ պատվիրակներին կհաջողվի Փարիզի կաբինետը
հակել Կիլիկիան ապագա հայկական մարզի կազմի մեջ մտցնելու
կողմը, ապա կայսերական կառավարությունը կարող է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 33, թ. 1-2: Раздел Азиатской Турции, с. 135-136.

² ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 33, թ. 3: Раздел Азиатской Турции, с. 136. Ռուսաստանը և Հայոց
ցեղասպանությունը 1915-1917 թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, 2004, էջ 56:

³ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 40, թ. 1-2: Раздел Азиатской Турции, с. 137-138.

համակրոնություն տաճել տաճկահայերի ցանկությունների իրագործման նկատմամբ, որոնց նախվարուց անտի հովանավորել է»¹:

Միացյալ «ծովից ծով» ինքնավար Հայաստան ստեղծելու ծրագիրը ներառող հուշագրեր Պ. Նուբարը հունիսի 6-ին հանձնեց Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թ. Դելկասեին, որը սկզբունքորեն ընդունելի համարեց այն², իսկ հուլիսի 15-ին՝ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ³: Դրանցում նափորձում էր հիմնավորել այդ երկրների շահերը միացյալ Հայաստան ստեղծելու պարագայում: Նա ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Ֆրանսիայում և Մեծ Բրիտանիայում ազդեցություն ունեցող գրեթե բոլոր պետական ու քաղաքական գործիչներին, մամուլի ներկայացուցիչներին շահագրգռեր ինքնավար Հայաստան ստեղծելու հարցում: Դրա հետ կապված՝ անընդհատ հանդիպում էր նրանց և փորձում հիմնավորել իր տեսակետները: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի հանդիպումները հիմնականում դրական արդյունքներ էին ունենում, քանի որ նա տիրապետում էր դիվանագիտական և հռետորական բարձր ունակությունների:

1915 թ. հունիսի 17-ի նամակով Պ. Նուբարը տեղյակ պահեց կաթողիկոսին, որ Ֆրանսիական իշխանություններին ներկայացրել է պատերազմից հետո Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների և Կիլիկիայի միավորմամբ միասնական ինքնավար երկրամաս կազմավորելու հայկական ձգտումները: Հայաստանը պետք է դրվեր Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի վերահսկողության տակ: Նշում էր, որ Ֆրանսիան ձգտում է գրավել Կիլիկիան և միացնել Սիրիային, սակայն ինքը կարողացել էր համոզել Ֆրանսիացի բազմաթիվ պետական գործիչների և խմբագիրների, որ Ֆրանսիային ձեռնտու էր միայն Ալեքսանդրետը միացնել Սիրիային, իսկ միասնական ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը այդ տերությունը տնտեսական մեծ հնարավորություններ կընձեռեր⁴:

Պ. Նուբարը Լոնդոնում հանդիպել էր նաև ռուսական դեսպան Ալեքսանդր Բենկենդորֆին, ներկայացրել Հայկական ձգտումները և

¹ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878-1917гг., серия III (1914-1917 гг.), т. VIII, ч. 1, М.-Л., 1935, ст. 158. Раздел Азиатской Турции, с. 138. «Հայաստանի ավտոնոմիան», էջ 12:

² Boghos Nubar's Papers, pp. 80-84. Международные отношения, т. VIII, ч. 1, ст. 254.

³ Boghos Nubar's Papers, pp. 170-177.

⁴ Նույն տեղում, էջ 108-110:

հայ գործիչների բանակցությունները Փարիզում և Լոնդոնում: Հոլլիսի 2 (15)-ին դեսպանը Ս. Սազոնովին տեղեկացրեց այդ մասին և խնդրեց կառավարության կարծիքը¹:

Ս. Սազոնովը հոլլիսի 7 (20)-ին Լոնդոնում ռուսական դեսպանին ուղարկած հեռագրում հետևյալ տեսակետն էր հայտնում Հայ կական հարցի մասին. «Սոլլթանի գերիշխանության ներքո և Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Անգլիայի եռակի հովանավորության տակ ինքնավար հայ կական մարզ ստեղծելը բնական զարգացում կլիներ այն հնուց եկող բարյացակամ վերաբերմունքի, որ տաճկահայերի նկատմամբ ունեն ոչ միայն Ռուսաստանը, այլ և նրա դաշնակիցները: Սակայն կայսերական կառավարությունն այս խնդրի նկատմամբ վերջնական վճիռ դեռ չի կայացրել, և հայ լիազորների հետ ունեցած բոլոր գրույցները զուտակադեմիական բնույթ են կրել»²:

Հոլլիսի 27-ին կաթողիկոսին ուղարկած նամակում Պ. Նուբարը ներկայացրեց այդ ամիս Լոնդոնում իր ունեցած հանդիպումները բրիտանացի պետական գործիչների և մամուլի ներկայացուցիչների հետ³: Նա այն տպավորությունն էր ստացել, որ Մեծ Բրիտանիան կօժանդակի պատերազմից հետո միացյալ Հայաստանի ստեղծման ծրագրին: Նա հայտնում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ին հանձնած հուշագրում, ի տարբերություն Թ. Դելկասեին ներկայացրածի, որոշ դրույթներ մեկնաբանել էր բրիտանական շահերին համահունչ: Նշում էր, որ երկու հուշագրերն էլ տվել է նաև Փարիզի ու Լոնդոնի ռուսական դեսպաններին: Ազգային պատվիրակության նախագահը վստահեցնում էր, որ հայ կական պահանջները համակրության էին արժանացել Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Սակայն մատնանշում էր, որ հարցի լուծման ուղղությամբ քայլեր կարող էին կատարվել միայն այն դեպքում, երբ պատերազմն ավարտվեր դաշնակիցների հաղթանակով:

Հոլլիսի 29-ի նամակում Պ. Նուբարը կաթողիկոսին գրում էր. «Թեև մեր նպատակին հասնելու համար տակալին մեկ քայլի դժուարություններ կան, այսու ամենայնիվ ոեւէ լուրջ ընդդիմություն չեմ նախատեսեր վերոյիշեալ երկու երկիրներուն

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 138-139.

² ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 39, թ. 1: Раздел Азиатской Турции, с. 139.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թթ. 67-69:

(Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա- Ս.Պ.) մեջ, բացի Կիլիկիոյ մասին ֆրանսական յաւակնութենէն որու տեսակետով սիրտս հանգիստ է այժմ»¹:

Չաշվի առնելով Կիլիկիայի հարցում Ֆրանսիայի կողմից եղած հավակնությունները՝ Պ. Նուբարը բացի պատմական ու վիճակագրական տվյալներից, ներկայացնում էր այն տնտեսական ու քաղաքական առավելությունները, որ դաշնակիցները կունենային, եթե Կիլիկիան միացվեր վեց նահանգներին և ինքնավար Չայաստան ստեղծվեր՝ Ռուսաստանի ու դաշնակիցների հովանավորության տակ²:

Ի վերջո եվրոպական բանակցությունների ժամանակ պարզ դարձավ, որ տերությունները Չայկական հարցի լուծումը կապում են պատերազմի հաղթական ավարտի հետ և չեն ցանկանում նախապես խոստումներ տալ: Բրիտանացի և ֆրանսիացի գործիչներն ընդհանուր առմամբ դրական տրամադրվածությամբ էին ցույց տալիս հայկական պահանջներին, սակայն նշում էին, որ հարցը կարող է քննարկվել միայն պատերազմի ավարտական փուլում: Այս շրջանում արդեն պարզ էր, որ պատերազմը ձգվելու է, և պատերազմող կողմերն այլ ևս արագ հաղթանակի հասնելու հույսեր չունեին:

Շուտով սկսեցին լուրեր հասնել Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների մասին: Չայ գործիչների համար առաջնահերթ խնդիր դարձավ արևմտահայերի ոչնչացումը կանխելու հնարավորություններ փնտրելը: Նման պայմաններում երկրորդական դարձան ինքնավարության նախագծերը, և բոլոր ջանքերն ուղղվեցին ցեղասպանության ենթարկվող ժողովրդի փրկությանը³:

Տարական իշխանությունները նույնպես վերջնականապես հետ կանգնեցին Չայաստանի ինքնավարության գաղափարից, քանի որ արևմտահայությունը հիմնականում ոչնչացվել էր, և Չայաստանը մնացել էր առանց հայերի: Եվ Ռուսաստանը որոշեց գրավել Արևմտյան Չայաստանի մի մասը և այն բնակեցնել կազակներով:

¹ Նույն տեղում, թ. 77:

² ՉԱԱ, §. 57, գ. 5, գ. 27, թ. 41:

³ ՉԱԱ, §. 57, գ. 5, գ. 19, թ. 108:

Փաստորեն՝ հայ կական ինքնավարության նախագծերը ձախողվեցին ցեղասպանության հետևանքով: Հայ աթափված Հայաստանն ու Կիլիկիան այլևս չէին դիտվում որպես հայերի պետական ինքնակազմակերպման տարածք: Չնայած Անտանտի տերության յուրենները դեռևս 1915 թ. մայիսի 24-ին հայերի գանգվածային ոչնչացումը հայտարարեցին մարդկային քաղաքակրթության դեմ ուղղված հանցագործություն¹ սակայն դա չխանգարեց, որ ցեղասպանության հետևանքներից փորձեին օգտվել ոչ միայն թուրքերը, այլ նաև մեծ տերությունները: Հետագա բոլոր բանակցություններում շեշտադրում էր արվում, որ Հայաստանում այլևս հայեր չկան, կամ չնչին տոկոս են կազմում:

Ինչպես տեսնում ենք, մինչև 1915 թ. կեսերը ռուսական իշխանությունները չէին բացառում, որոշ դեպքերում նույնիսկ իրենց շահերին համահունչ էին համարում հայ կական ինքնավարության ստեղծումը՝ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ: Սակայն տերությունների միջև գաղտնի համաձայնություններն ու հակասությունները և հատկապես հայոց ցեղասպանության իրականացման հետևանքով արևմտահայ կական տարածքների գրեթե ամբողջական հայազրկումը օրակարգից դուրս բերեցին ինքնավար Հայաստանի գաղափարը: Նման պայմաններում Ռուսաստանը որդեգրեց Արևմտյան Հայաստանը գրավելու ուղեգիծ, իսկ հայ կական ձգտումներն ու շահերը դրվեցին մի կողմ:

Իհարկե, կային ռուս գործիչներ, ովքեր խրախուսում էին հայ կական ձգտումները: Իշխան Պավել Դոլգորուկովը 1916 թ. հունվարին իր աջակցությունն ու համակրանքը հայ տնեց Հայ կական հարցի նկատմամբ: Նագտնում էր, որ «Թուրքական Հայաստանը պետք է դառնա ինքնավար միավոր»²: Ափսոս, նման մտածողության տեր գործիչները փոքր թիվ էին կազմում:

Առանց տեղյակ լինելու Անտանտի երկրների գաղտնի բանակցություններին և Սայքս-Պիկո-Սազոնով համաձայնագրին՝ Միացյալ Հայաստանի կազմավորման շուրջ բանակցությունները հայ գործիչները շարունակեցին նաև հաջորդ տարի: Այդ ուղղությամբ Պ. Նուբարի շարունակվող բանակցություններին և

¹ William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*, Cambridge, 2000, p. 16.

² «Армянский вѣстникъ», 1916, N 1, с. 4.

քարոզչության մասին 1916 թ. ապրիլի 18 (մայիսի 1)-ին Ա. Իզվոլսկին տեղեկացրեց Ս. Սազոնովին: Չնայած արդեն պարզ էր, որ Չայաստանը բաժանվելու էր երկու մասի, սակայն վերջինս զգուշացրեց դեսպանին, որ համաձայնագիրը խիստ գաղտնի է և պետք է այդ մասին բարձրաձայնել¹:

“Кавказское слово” թերթը 1916 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին հոդվածներ հրատարակեց, ուր շեշտում էին, որ Չայաստանի համար միայն երկու տարբերակ կար՝ միանալ Ռուսաստանին կամ մնալ թուրքերի տիրապետության տակ: Իսկ ծովից ծով ինքնավար Չայաստան ստեղծելու ձգտումների վրա պետք է վերջնականապես խաչ քաշել: Չողվածագիրներից մեկը սարկազմով նշում էր, որ եթե նույնիսկ Ալեքսանդր Կերենսկին կանգնի կառավարության գլուխ՝ Ռուսաստանը թույլ չի տա, որ ռուսական սվիններով գրավված Չայաստանը ստանա ինքնավարություն²:

Բոլոր հայկական պարբերականները հարկ համարեցին պատասխանել, որ հայության գլխավոր նպատակը թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքների ինքնավարությանը հասնելն է: Այդ տեսակետը պաշտպանեցին նույնիսկ այն պարբերականները, որոնք նախկինում ինքնավարության հարցը չէին բարձրացրել: “Армянский вѣстникъ”-ի խնբագրականում շեշտվում էր, որ դեռևս գուցե ժամանակը չի քննարկելու Չայաստանի ապագան, որը որոշվելու էր հաշտության վեհաժողովում: Նշվում էր, որ հաղթող դաշնակիցները կարող են ինքնավարություն տալ Չայաստանին, կամ այն բաժանել իրենց միջև: Չայերը կընդունեն ցանկացած որոշում, նույնիսկ չէին բողոքի դրա դեմ: «Սակայն ոչ մի դեպքում Չայաստանի ապագայի շուրջ հայ ժողովուրդը չի դադարի ինքնավարությունը համարել միակ ճիշտ, իր շահերին միակ համապատասխանող, Ռուսաստանին ու Եվրոպային միակ արժանի հարցի լուծումը»³:

Այսպիսով՝ ամփոփելու այս ենթագլուխը կարող ենք եզրակացնել .

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 188.
² Дживелегов А., О “Дживелеговской Армении” и о “негодованием патриотически настроенных русских людей”, “Армянский вѣстникъ”, 1916, N 32, с. 2-3.
³ “Армянский вѣстникъ”, 1916, N 34, с. 1.

- Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ գործիչների մեջ հույսեր էր արթնացրել, որ Օսմանյան կայսրության պարտությունը թույլ կտար լուծելու Հայկական հարցը: Պատերազմի սկզբից Նրանք ընտրեցին Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավարություն ձեռք բերելու տեսլականը: Բարենորոգումների՝ նախկինում առաջ քաշված ծրագրերն արդեն անբավարար էին համարվում: Թվում էր՝ միջազգային իրադրությունը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել հայության երազանքներն իրականացնելու՝ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող բոլոր հայկական տարածքները մեկ ինքնավար մարզի մեջ միավորելու, որն ապագայում պայմաններ կստեղծեր անկախության վերականգնման համար:
- Մի շարք ռուս գործիչներ, այդ թվում Կովկասի փոխարքայի շրջապատից, դեմ էին միացյալ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու հարցի բարձրացմանը: Նրանք կողմնակից էին հայկական տարածքների միավորմանը Ռուսաստանին: Սակայն ռուս որոշ դիվանագետներ իրադարձությունների որոշակի զարգացման դեպքում հնարավոր էին համարում Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի միավորմամբ հայկական ինքնավարության ստեղծումը՝ ռուսական վերահսկողության տակ: Հ. Չավրյանի պետրոգրադյան բանակցությունները ցույց տվեցին, որ ռուսական իշխանությունները 1915 թ. դեռ չէին կողմնորոշվել Հայաստանի ապագայի հարցում: Գոյություն ունեին տարբեր նախագծեր, սակայն ռուսական կողմը սպասում էր՝ դաշնակիցների տեսակետները նույնպես հասկանալու համար:
- Այսպիսով՝ պատերազմի սկսվելուց հետո հայության գրեթե բոլոր շերտերը հրապուրված էին ինքնավար հայկական պետության կազմավորման հնարավորությամբ: Հայկական հարցի չորս տասնամյակ տևած ձախող ընթացքից հետո թվում էր՝ մոտ է բաղձալի երազանքի իրականացումը: Հայկական կողմը հիմնականում բացասաբար էր վերաբերվում այն հայտարարություններին, որ Հայաստանին ինքնավարություն չի տրվելու: Իհարկե, կային նաև գործիչներ, ովքեր լուծման

տարբերակ էին համարում հայ կական տարածքների միացումը Ռուսաստանին, եթե ինքնավարությունն անհնար լիներ:

- 3. Չավրյանը և Պ. Նուբարը Անտանտի տերություններին ներկայացրին ինքնավարության ծրագիր, որով ստեղծվելու էր ինքնավար Հայաստան՝ սուլթանի անվանական գերիշխանության տակ ու եվրոպացի գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ: Սուլթանը Հայաստանի ներքին գործերին միջամտելու իրավունք չէր ունենալու, երկրում թուրքական զորք չէր լինելու: Հայաստանը գտնվելու էր Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի խնամակալության ներքո: Ինքնավար Հայաստանն ընդգրկելու էր Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգները և Կիլիկիան՝ Մերսին նավահանգստով, իսկ Ալեքսանդրետից պատրաստ էին հրաժարվել, որպեսզի խուսափեին Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի ընդդիմությունից: Այդ նախագիծը ներկայացվել էր այն հույսով, որ ռուսական իշխանությունները համաձայն էին դրան:
- Այսպիսով՝ ռուսական կողմը փորձում էր հասկանալ հայ կական ձգտումները, սիրաշահել հայերին, միաժամանակ՝ լուծումներ գտնել Կիլիկիայի վրայով դեպի Միջերկրական դուրս գալու Ռուսաստանի հնարավորության շուրջ:
- Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների մասին լուրերը ստանալուց հետո հայ գործիչների համար առաջնաերթ խնդիր դարձավ արևմտահայերի ոչնչացումը կանխելու հնարավորություններ փնտրելը: Նման պայմաններում երկրորդական դարձան ինքնավարության նախագծերը, և բոլոր ջանքերն ուղղվեցին ցեղասպանության ենթարկվող ժողովրդի փրկությանը:
- Մինչև 1915 թ. կեսերը ռուսական իշխանությունները չէին բացառում, որոշ դեպքերում նույնիսկ իրենց շահերին համահունչ էին համարում հայ կական ինքնավարության ստեղծումը՝ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ: Սակայն տերությունների միջև գաղտնի համաձայնություններն ու հակասությունները և հատկապես

հայոց ցեղասպանության իրականացման հետևանքով արևմտահայկական տարածքների գրեթե ամբողջական հայազրկումը օրակարգից դուրս բերեցին ինքնավար Հայաստանի գաղափարը: Հայաթափված Հայաստանն ու Կիլիկիան այլևս չէին դիտվում որպես հայերի պետական ինքնակազմակերպման տարածք: Նման պայմաններում Ռուսաստանը որդեգրեց Արևմտյան Հայաստանը գրավելու ուղեգիծ, իսկ հայկական ձգտումներն ու շահերը դրվեցին մի կողմ: 1916 թ. ցարական իշխանությունները որոշեցին Արևմտյան Հայաստանի գրաված տարածքները բնակեցնել կազակներով:

1.3 ԱՆՏԱՆՏԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՎԱԿՆՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

1914 թ. օգոստոսի 1-ին որոտաց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Մեծ և փոքր տասնյակ պետություններն խառնվեցին գրեթե ամբողջ աշխարհն ընդգրկած պատերազմական իրարանցումին՝ նպատակ ունենալով իրականացնել իրենց ազգային ու պետական ձգտումները:

Անտանտի երկրները (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) մեծ ջանքեր գործադրեցին, որպեսզի ապահովեին թուրքիայի չեզոքությունը: Դրա դիմաց խոստանում էին պահպանել վերջինիս տարածքային ամբողջականությունն ու անկախությունը¹:

Մեծ Բրիտանիան ամեն կերպ փորձում էր թուրքերին հետպահել Գերմանիայի հետ դաշնակցելուց, քանի որ վախենում էր Հնդկաստանի ու Եգիպտոսի մահմեդականների խռովություններից, և հատկապես Սուեզի ջրանցքի անվտանգության համար: Բացի դրանից, սևծովյան նեղուցների փակումը Բրիտանիային ու Ֆրանսիային կզրկեր ռուսական ցորենից, իսկ Ռուսաստանին՝ դաշնակիցների զենքից²: Օգոստոսի 15-ին բրիտանական ծովային նախարար Ուինստոն Չերչիլը գաղտնի նամակ ուղարկեց Էնվերին՝ առաջարկելով դաշինք չկնքել Գերմանիայի հետ և չեզոքության դիմաց խոստանում էր պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը³:

Սակայն պանթուրքիզմի ծավալ ապաշտական, շովինիստական գաղափարախոսությամբ տարված թուրքական իշխանությունները որոշեցին հանդես գալ Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կողքին՝ հուսալով, որ կարող են ստեղծել իրենց երազանքների Մեծ Թուրանը:

1914 թ. օգոստոսի 2-ին Բեռլինում Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև գաղտնի համաձայնագիր ստորագրվեց, որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ⁴: Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Հանս

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 266.

² Նախպետան Ա., Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1915-1923, ՊԵՅ ըրոլթ, 1994, էջ 71:

³ Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.), Երևան, 1999, էջ 402:

⁴ Hubatsch Walther, Germany and the Central Powers in the World War, 1914-1918, Lawrence, 1963, p. 52.

Վանգենհայմը օգոստոսի 6-ին Թուրքիայի վարչապետ Սայիդ Յալիմ փաշային ներկայացրեց հուշագիր, ուր նշվում էր, որ Գերմանիան պարտավորվում է «այնպես ուղղել Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները, որպեսզի ապահովվի Թուրքիայի անմիջական սահմանակցումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչության հետ»¹:

Այսպիսով՝ թուրքական իշխանությունները որոշեցին պատերազմին մասնակցել գերմանական բլոկի կազմում: Այդ որոշումը, ի վերջո, հանգեցրեց ինչպես Օսմանյան կայսրության փլուզմանը, այնպես էլ՝ Յայնց մեծ եղեռնի իրականացմանը: Երիտթուրքական կառավարությունը, օգտվելով առիթից, հրաժարվեց հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Պոլսում ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը² գործադրելուց և դեկտեմբերի 3-ին այն պաշտոնապես չեղյալ հայտարարեց³: Երիտթուրքերը սկսեցին նախապատրաստվել՝ լուծելու Յայկական հարցը թուրքական եղանակով՝ բնաջնջելով հայ ժողովրդին իր իսկ բնօրրանում: Դա պանթուրքիզմի իրագործման գլխավոր փուլերից մեկն էր:

Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը պատերազմին գերմանո-ավստրիական դաշինքի կազմում, բնականաբար, օրակարգից դուրս բերեց նրա ամբողջականությունը պահպանելու Անտանտի երկրների ծրագրերը և վերջիններս ակտիվորեն սկսեցին քննարկել նրա բաժանման հարցը:

Արդեն 1914 թ. սեպտեմբերի 1-ին բրիտանական ԱԳՆ-ը հայտարարեց, որ Թուրքիային այլևս չի դիտում «սև ծովյան նեղուցների պահապան»⁴, իսկ սեպտեմբերի կեսերին Մեծ Բրիտանիան բարձրացրեց Օսմանյան պետության բաժանման հարցը⁵:

Բրիտանիայի վարչապետ Յերբերտ Ասկվիտը 1914 թ. նոյեմբերի 9-ին հայտարարում է, որ «սուրը պատյան չի դրվի մինչև որ

¹ Յոզիանսիսյան Լ., Յայկական հարցը և մեծ տերությունները, էջ 47:

² Ժողովածու դիպլոմատիքական դոկումենտների: Բարենորոգումները Յայաստանում 1912թ. Նոյեմբեր 12-ից մինչև 10 Մայիս 1914թ., թարգմ. Ս. Ալազեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 102-104:

³ Յոզիանսիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁴ Գալոյան Գ., Յայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 670:

⁵ Յոզիանսիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 82:

չ չ ախջ ախվի Օսմանյան կայսրությանը, որ օսմանյան տիրապետության վերացմամբ «կվերանա այն վարակը, որը շատ սերունդների ընթացքում չորացրել է երկրագնդի գեղեցկագույն անկյունները»¹:

Բրիտանացիներին առավելապես հետաքրքրում էին արաբական տիրույթները, և պատրաստ էին ճանաչել Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավումը, բայց դեմ էին, որ ռուսները շարժվեն Դիարբեքից հարավ՝ դա համարելով սպառնալիք Պարսից ծոցում իրենց դիրքերի ամրապնդմանը²:

1914 թ. նոյեմբերի 21-ին Պետրոգրադում Ֆրանսիական դեսպան Սորիս Պալեոկոգը Նիկոլայ Բ կայսրին տեղեկացրեց Սիրիան ու Պաղեստինը գրավելու Ֆրանսիայի ցանկության մասին³: Ֆրանսիան բավական երկար ժամանակ փորձում էր իր ազդեցությունը մեծացնել Սիրիայում: Դա պայմանավորված էր Միջերկրականի արևելքում Սիրիայի (Լիբանանով և Պաղեստինով հանդերձ) ռազմավարական կարևոր դիրքով և երկաթուղային առևտրի հնարավորություններով⁴:

Դեռևս 1914 թ. փետրվարի 15-ին ստորագրվել էր Ֆրանսագերմանական գաղտնի համաձայնագիր, որով Ֆրանսիան որոշակի արտոնություններ էր ստանում Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղագծից օգտվելու համար, իսկ Սիրիան ճանաչվում էր Ֆրանսիական ազդեցության գոտի, ուր Ֆրանսիացիները իրավունք ունեին Տրիպոլիից մինչև Դեր Չոր երկաթուղագիծ կառուցել և միանալ Բաղդադի երկաթուղուն⁵:

Ֆրանսիան Կիլիկիայով հետաքրքրված էր, քանի որ այն կարող էր բավարարել Ֆրանսիական թեթև արդյունաբերության բամբակի պահանջարկը, բացի այդ, նա կարող էր վերահսկողության տակ վերցնել այնտեղով անցնող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին:

Ֆրանսիական թեթև արդյունաբերությունն ամբողջությամբ կախված էր ամերիկյան և բրիտանական բամբակից, իսկ Կիլիկիան

¹ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 58:

² Հովհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 82:

³ Палеолог М., Царская Россия во время мировой войны, Москва, 1991, с. 128.

⁴ Раздел Азиатской Турции, с. 19-20.

⁵ Earle Edward Mead, Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway: a study in imperialism, New York, 1966, p. 248. Եախու ճեան Ա., Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը, էջ 1088:

կարող էր վերացնել այդ կախվածությունը: Սակայն Կիլիկիայի տնտեսության մեջ մինչև պատերազմը Ֆրանսիան չնչին ներկայություն ուներ: Այդ երկրամասի նկատմամբ իր հավակնությունները հիմնավորելու նպատակով՝ Ֆրանսիան սկսեց Կիլիկիան հայ տարարել որպես Սիրիայի հյուսիսային մաս¹:

Ռուսաստանը ձգտում էր գրավել Կ. Պոլիսը՝ Բոսֆորի ու Դարդանեղի նեղուցներով, որի շնորհիվ իր համար Սև ծովից ազատ մուտք կբացվեր դեպի Միջերկրական ծով: Ռուսական նկրտումների մեջ էր Արևմտյան Հայաստանը և հնարավորության դեպքում, ինչու ոչ, նաև Կիլիկիան, որով նույնպես ելք կապահովվեր դեպի Միջերկրական: Սակայն Կիլիկիայի հարցում ռուս դիվանագետները չէին բարձրաձայնում, քանի որ ծանոթ էին այդ երկրամասի նկատմամբ դաշնակից Ֆրանսիայի հավակնություններին:

Պատմագիտության մեջ հաճախ հակադիր տեսակետներ են առաջ բերվել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայկական հարցում Ռուսաստանի որդեգրած դիրքորոշումների վերաբերյալ: Պատճառը ոչ միայն տարբեր հետազոտողների քաղաքական նախապատվությունների բախումն էր, այլ նաև այդ տարիների Ռուսաստանի քաղաքականության խիստ դինամիկ բնույթին չհամապատասխանող գնահատականների պարզունակ միակողմանիությունը: Իրականում, այդ տերության դիվանագիտությունը ձևավորվում էր տարբեր դիրքորոշումներ ունեցող պետական ու ռազմական գործիչների, մի շարք գերատեսչությունների միջև ընթացող քննարկումների, բախումների, ինչու ոչ, հասարակական կարծիքի ճնշման ներքո: Ուստի հաճախ դեկավար գործիչների փոփոխությամբ պայմանավորված՝ այդ քաղաքականությունը նույնպես փոխվում էր: Մյուս կողմից, Հայկական հարցի լուծման հեռանկարները ստորադասվում էին առաջին հերթին դեպի սևծովյան նեղուցներ և Կ. Պոլիս ուղղված ռուսական նվաճողականության առաջադրանքներին: Այդ պատճառով, հաշվի առնելով արտաքին գերակայությունները, նրանում կատարվում էին լուրջ փոփոխություններ:

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 21.

Ռուսական քաղաքական ու ռազմական վերնախավում աշխարհամարտի տարիներին հետաքրքիր քննարկումներ են ծավալվել Յայկական հարցի շուրջ, որոնք արտաքնապես դրսևորվել են նախ՝ իբրև հայ քաղաքական շրջանակներին տրված հուսադրող, բայց խիստ ընդհանուր հավաստիացումների, իսկ ապա՝ հայ աթափված Արևմտյան Յայաստանի ռազմակալման անհրաժեշտության մասին հորդորների տեսքով:

Այսպիսով՝ պատերազմի սկզբին ռուս պետական ու քաղաքական գործիչներն ամենատարբեր տեսակետներ ունեին Արևմտյան Յայաստանի ու Կիլիկիայի ապագայի վերաբերյալ: Չունենալով միասնական ու վերջնական դիրքորոշում՝ ակտիվորեն քննարկում էին, թե ինչ կարող էին ձեռք բերել օսմանյան տարածքների բաժանման դեպքում, ինչպես նաև փորձում էին հասկանալ դաշնակիցների ձգտումները:

Ռուս որոշ գործիչներ անհրաժեշտ էին համարում Արևմտյան Յայաստանի գրավումը և միացումը Ռուսաստանին, իսկ Կիլիկիան՝ ավելորդ գլխացավանք դաշնակիցների հետ: «Ռեչ» պարբերականի դեկտեմբերի 5-ի համարում Յայկական հարցին նվիրված հոդվածով հանդես եկավ կադետական կուսակցության ղեկավարներից, Պետական դումայի պատգամավոր Պավել Միլյուկովը: Նա առաջ էր քաշում այն տեսակետը, որ Ռուսաստանին այնքան էլ ձեռնտու չէ Արևմտյան Յայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավար Յայաստանի ստեղծումը թուրքական անվանական գերիշխանության և Ռուսաստանի հովանավորության տակ, քանի որ Կիլիկիայում բախվում էին այլ տերությունների շահեր, իսկ ռուսական կողմը տնտեսական, քաղաքական, ռազմական տեսանկյունից պատրաստ չէր տիրել ու Ալեքսանդրեոսի նավահանգստին: Նա առաջ էր քաշում Արևմտյան Յայաստանը՝ Տրապիզոնի նահանգով հանդերձ, Ռուսաստանին միացնել ու գաղափարը և համոզմունք էր հայտնում, որ դա հայերի համար լավագույն լուծումը կլինի, քանի որ հայության երկու հատվածները կմիավորվեին մեկ պետության մեջ¹:

1914 թ. դեկտեմբերից մի կարճ ժամանակահատված ռուսական վերնախավի մոտ սկսեց գերիշխել հենց այդ տեսակետը, որը

¹ «Յայաստանի ավտոնոմիան», էջ 82-90:

պայմանավորված էր նաև Կիլիկիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի հավակնություններով:

1915 թ. հունվարի 16 (29)-ին Ա. Իզվոլսկին տեղեկացրեց Ս. Սազոնովին, որ Թ. Դելկասեն հիշեցրել է, որ սիրիական ափից բացի Ֆրանսիան ցանկանում է գրավել նաև Ալեքսանդրետը, ինչպես նաև Փարիզում մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել Պ. Միլյուկովի հոդվածը¹:

Ֆրանսիական կողմը, բնականաբար, կարող էր բավարարություն չգտնել, որ ռուս պետական գործիչները հրաժարվում էին Կիլիկիայի հանդեպ նկրտումներ դրսևորելուց: Սակայն այդ հոդվածը բավական տհաճ էր հայ ազգային գործիչների համար:

Արշակ Չոպանյանը Պ. Միլյուկովին ուղարկած նամակներում փորձում էր ներկայացնել Կիլիկիայի կարևորությունը Յայաստանի համար: «Յարցի ամենալրիվ և հիմնական լուծումը Յայաստանի ավտոնոմիան է, վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ... Դուրս գցելով Կիլիկիան ավտոնոմ Յայաստանից, կամ Յայաստանի ավտոնոմիան անկարելի համարելով հայերի թվի պակասության շնորհիվ, Եվրոպան սանկցիա տված կը լինի թուրքերի ոճրագործություններին և կը դառնանրա գործակիցը»: Այդ ինքնավարությունը, ըստ Ա. Չոպանյանի, բնավ «չի նշանակում մյուս ազգերի ճնշում, այլ, ընդհակառակն, աջակցություն նրանց մտավոր կուլտուրական բարձրացմանը»²:

Սակայն պետք է նշել, որ ռուսական վերնախավում զգալի թիվ էին կազմում նաև Յայաստանի ու Կիլիկիայի վրայով դեպի Միջերկրական դուրս գալու կողմնակիցները:

Այդ առիթով Լիլիթ Յովհաննիսյանը գրում է. «Ռուսաստանի ամենակարճ ցամաքային ճանապարհը դեպի Միջերկրական ծով անցնում էր Արևմտյան Յայաստանով և Կիլիկիայով: Այդ տարածքները Ռուսաստանի համար ոչ միայն բանալի էին դեպի Մերձավոր Արևելք, այլև զրահ՝ կովկասյան սահմանների պաշտպանության տեսակետից: Չնայած խնդրի կարևորությանը՝ Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը բացահայտորեն չէր արտահայտում Արևմտյան Յայաստանի, Կիլիկիայի և սևծովյան նեղուցների

¹ Նույն տեղում, էջ 3:

² Դալլաբյան Կ., Արշակ Չոպանյան, էջ 322:

Նկատմամբ ռուսական պետության հավակնությունները, որովհետև դեռ որոշակիորեն ծանոթ չէր ասիական թուրքիայում դաշնակից Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի հետաքրքրություններին: Այդ պատճառով էլ ռուսական կառավարող շրջանակներում անհանգստանում էին, որ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի, Կոստանդնուպոլսի և սևծովյան նեղուցների գրավումը կարող էր առաջ բերել Անգլիայի ու Ֆրանսիայի անհաղթահարելի հակազդեցությունը»¹:

Այսպիսով՝ ռուսական բազմաթիվ գործիչների ուշադրությունը սևեռված էր Հայաստանի ու Կիլիկիայի վրայով Միջերկրական դուրս գալու գաղափարի վրա: Դառնջ միայն «տաք ջրեր» դուրս գալու նպատակ ունեն, այլ ավելի հեռագնանախագիծ էր:

Գերմանացի հրապարակախոս և քաղաքական գործիչ Պաուլ Ռորբախը համոզված էր, որ ամբողջ Հայաստանի և Կիլիկիայի գրավման դեպքում Ռուսաստանը ռազմավարական գերիշխող դիրք կգրավեր Փոքր Ասիայի, Սիրիայի և Միջագետքի նկատմամբ, հետևաբար այդ գաղափարը լրջորեն անհանգստացնում էր Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան²:

Իսկապես, տիրելով Հայաստանին ու Կիլիկիային, Ռուսաստանը գերիշխող դիրք կունենար Մերձավոր Արևելքում, և նրա հետագա առաջխաղացումը տարածաշրջանում կասեցնելը կլիներ չափազանց բարդ: Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան դեմ էին իրենց դաշնակցի այդչափ առաջխաղացմանը Մերձավոր Արևելքում, քանի որ իրենց սեփական նկրտումներն ունեին Կիլիկիայում, Սիրիայում, Միջագետքում, Պարսից ծոցի ավազանում: Այդ ամենը ենթադրում էր, որ նրանք պետք է փորձեին Ռուսաստանին հնարավորինս հեռու պահել Սիրիայից ու Միջագետքից: Այսպիսով՝ Օսմանյան կայսրության բաժանման հարցը քննարկելիս Անտանտի երկրների միջև որոշ անհամաձայնություններ առաջ եկան Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի պատկանելության խնդրում:

Ռուսաստանը, գիտակցելով, որ դաշնակիցները դեմ կլինեն իր առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական Նաև Կիլիկիայի վրայով,

¹ Հովհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 81-82:

² Рорбахъ П., Война и германская политика. Съ предисловіемъ проф. С. А. Котляревскаго, Москва, 1915, с. 66-67.

որոշեց հրաժարվել այդ երկրամասի նկատմամբ իր հավակնություններից՝ հոգուտ Ֆրանսիայի: Ռուս պետական գործիչների համար գերադասելի էր Միջերկրական դուրս գալ Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներով: Ֆրանսիան, իր հերթին, հետզհետե ավելի ընդարձակ տարածքներ էր ցանկանում գրավել Մերձավոր Արևելքում: Բացի Կիլիկիայից, Ֆրանսիան սկսեց հավակնել հարավային Հայաստանին, Քրդստանին, Հաբեթարի մարզին, որով դուրս կգար պարսկական սահման:

1914 թ. նոյեմբերի 16-21-ը Պետրոգրադում տեղի ունեցած բանակցություններում Ռուսաստանը Կիլիկիան, Սիրիան, Պաղեստինը և Հռենոսի մարզն առաջարկեց Ֆրանսիային, որի դիմաց վերջինս ճանաչելու էր Ռուսաստանի իրավունքները Կ. Պոլսում, նեղուցներում և Արևմտյան Հայաստանում¹:

Ըստ Ֆրանսիական դեսպան Մ. Պալեոկոգի՝ Նիկոլայ Բ-ն ասել է. «Փոքր Ասիայում ես, բնականաբար, պետք է զբաղվեմ հայերով: Իհարկե, անհնար կլինի նրանց թողնել թուրքական լծի տակ: Արդյո՞ք ես պետք է միացնեմ Հայաստանը, - հարցրել է կայսրը և ինքն էլ պատասխանել, - ես կմիացնեմ այն միայն հայերի հատուկ խնդրանքով: Եթե ոչ, - ես նրանց համար կստեղծեմ ինքնուրույն կառավարություն»²:

Հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին արևելահայ գործիչներն այն թյուր տպավորությունն էին ստացել, որ Ռուսաստանը պատրաստ է ինքնավարությունն ապահովել Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի համար: Հետևաբար՝ դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին լուրջ դժգոհություններ առաջացան, երբ Պ. Միլյուկովի և Ս. Սազոնովի կողմից առաջ քաղվեցին Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման և Կիլիկիայից հրաժարվելու գաղափարները:

Սակայն, պետք է փաստել, որ միջազգային դիվանագիտությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին չափազանց արագ էր փոխում իր ծրագրերը՝ կապված ռազմադաշտերում տարած հաղթանակների ու պարտությունների հետ:

¹ Smith J., Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914, "The American Historical Review", Vol. 70, No. 4, Jul., 1965, p. 1032.

² Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատում, էջ 654:

1915 թ. փետրվարին բրիտանա-ֆրանսիական նավատորմը հարձակում ձեռնարկեց Դարդանեղի ուղղությամբ, որպեսզի գրավի Կ. Պոլիսը: Այս ռազմագործողությունը դաշնակիցներն իրականացնում էին առանց Ռուսաստանի: Նման իրողությունը բավական բարկացրեց ու անհանգստացրեց ռուս պետական գործիչներին, քանի որ դրանում Կ. Պոլիսը գրավելու ռուսական ձգտումների դեմ ուղղված իրական ու բավական հիմնավոր վտանգ էին տեսնում:

1915 թ. փետրվարի 19 (մարտի 4)-ին՝ Դարդանեղի օպերացիայի հենց առաջին օրը, Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Սազոնովը դաշնակիցներից պահանջեց, որ հաջողության հասնելու դեպքում Կ. Պոլիսն ու նեղուցներն անպայման հանձնեն Ռուսաստանին: Փետրվարի վերջին Մեծ Բրիտանիան նեղուցները Ռուսաստանին հանձնելու համաձայնություն տվեց, բայց միայն պատերազմից հետո, եթե վերջինս խոստանար բրիտանա-ֆրանսիական կողմին բաժին հանել ասիական Թուրքիայի հետպատերազմյան ժառանգությունն ից¹:

Ու քանի դեռ անհայտ էին դաշնակիցների իրական նպատակները, ռուս գործիչները սկսեցին մշակել Միջերկրականին մոտենալու նաև այլ տարբերակներ: Այդ համատեքստում կրկին կարևորվեց Յայաստանի ու Կիլիկիայի վրայով ծովին հասնելու նախագիծը: Եվ ահա այդ հանգամանքների փոփոխության հետևանքով՝ 1915 թ. փետրվարից, ինչպես տեսանք, ռուսական կողմը բանակցություններ սկսեց հայ գործիչների հետ՝ միացյալ և ինքնավար Յայաստան ստեղծելու վերաբերյալ:

Փետրվարի 22 (մարտի 7)-ին Ա. Բենկենդորֆը Ս. Սազոնովին ուղարկած հեռագրում կարծիք էր հայտնում, «որ մենք այլևս չպետք է դանդաղենք Յայաստանի նկատմամբ ավտոնոմիայի իմաստով արտահայտություններ անելու: Այս կարևոր է: Միջերկրական ծովի ավազանում Տաճկաստանի ասիական տիրապետությունների ապագա բախտի նկատմամբ, ես կարծում եմ, անգլիական ու ֆրանսիական տեսակետների միջև հակադրություն կա»²:

¹ Արզումանյան Մ., Միջագային դիվանագիտությունը և Յայկական հարցն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, «Բանբեր Յայաստանի արխիվների», Երևան, 1969, թիվ 1, էջ 114: Раздел Азиатской Турции, с. 118-119.

² «Յայաստանի ավտոնոմիան», էջ 6-7:

Փետրվարի 27 (մարտի 12)-ին բրիտանական կառավարությունը պատասխանեց, որ պատրաստ է ընդունել Կ. Պոլսի և Նեղուցների անցումը Ռուսաստանին՝ պայմանով, որ Կ. Պոլսը լիներ բաց քաղաք, Նեղուցներն ազատ լինեին նավարկության համար, իսկ Ռուսաստանը Բրիտանիային զիջեր 1907 թ. համաձայնությամբ Պարսկաստանում ստեղծված չեզոք գոտին, արաբական տարածքներում կազմավորվելու էր մուսուլմանական պետություն և այլն¹:

Մարտի 1 (14)-ին Մ. Պալեոլոգը Ս. Սազոնովին տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան ցանկանում է գրավել Սիրիան՝ ներառյալ Ալեքսանդրետի ծոցը և Կիլիկիան՝ մինչև Տավրոսի լեռնաշղթան²: Ռուսաստանի ԱԳ նախարարի տեղակալ Ա. Ներատովն այդ առթիվ մարտի 2 (15)-ին Ս. Սազոնովին առաջարկում էր ֆրանսիացիներին տեղեկացնել, որ հայերը, որոնցից կազմված է Կիլիկիայի բնակչությունը, նույնպես հավակնություններ ունեն այդ երկրամասի նկատմամբ, որի մտցնելը ֆրանսիական գոտու մեջ կարող է նրանց մեջ հիասթափություն առաջացնել: Միաժամանակ, անհրաժեշտ էր համարում նշել, որ եթե Ֆրանսիան անպայման ցանկանում է տիրել այդ երկրամասին, ապա իրենք արգելք չեն լինի³: Իսկ մարտի 3-ին Մ. Պալեոլոգը ռուսական կայսերը պարզաբանեց, որ Սիրիա ասելով՝ իրենք հասկանում են նաև Պաղեստինը⁴:

Մարտի 15-ին Ս. Սազոնովը Թուրքիայից պահանջվող տարածքների հարցը քննարկեց գեներալ Պ. [°]-ի հետ, որին հանձնարարված էր ուսումնասիրել խնդիրը: Գեներալը տեղեկացրեց, որ ռազմավարական առումով Ռուսաստանի շահերը պահանջում էին սահմանները հարավում հասցնել Տավրոսի ու Անտիտավրոսի լեռներին, Միջերկրական ծովին, սակայն քանի որ միջազգային իրադրությունը թույլ չի տալ իսրայիրականություն դարձնել, նա առաջարկում էր տիրել Երզրումին, որով ամբողջ Հայաստանի վրավերահսկողություն կսահմանեին, Տրապիզոնն անհրաժեշտ էր գրավել, որպեսզի Երզրումից դեպի ծով էլ քապահովվեր: Ռուսաստանին էր առաջարկում պահել Բերկրին, Մանազկերտը, Խնուսը, Երզրումը,

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 125-127. Հոփհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 84:

² Раздел Азиатской Турции, с. 127: «Հայաստանի ավտոնոմիան», էջ 8:

³ «Հայաստանի ավտոնոմիան», էջ 8-9: Раздел Азиатской Турции, с. 128.

⁴ Հոփհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 84-85: Раздел Азиатской Турции, с. 129.

Բաբերդը, Գյուլումուշխանեն և Տրապիզոնի վիլայեթը՝ մինչև Տիրեբուլու: Ս. Սազոնովը պատասխանեց, որ չի բացառում սահմանները Տավրոսին ու Անտիտավրոսին հասցնելը, և դա կախված էր ռազմական գործողությունների ընթացքից: Նրանք այդ ոգով կազմված զեկուցագիր պատրաստեցին՝ կայսրին ներկայացնելու համար¹:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանի արտգործնախարարը նույնպես մտածում էր Կիլիկիան գրավելու անհրաժեշտության մասին, սակայն նա ծանոթ էր այդ երկրամասի նկատմամբ ֆրանսիական նկրտումներին, հանգամանք, որ զսարում էր ռուսների ախորժակը:

Մարտի 17-ին Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Բ-ն պատրաստակամությամբ և հայտնեց ճանաչել բրիտանացիների հավակնությունները Մերձավոր Արևելքում և ֆրանսիայի իրավունքները Սիրիայում, Կիլիկիայում, Պաղեստինում²:

Դրանով ռուսական կողմը փորձում էր բավարարել դաշնակիցների ձգտումները և լուծել իր համար մեծ կարևորություն ունեցող Կ. Պոլսին տիրելու հարցը: Այդպիսով՝ Ռուսաստանը հրաժարվում էր հայկական տարածքների վրայով Միջերկրական դուրս գալու հնարավորությունից՝ դաշնակից ֆրանսիայի շահերը չոտնահարելու մտահոգությամբ:

Լեյզեր Օշերովսկին 1915 թ. հրատարակած գրքում կոչում առաջարկում էր լիարժեք ինքնավարություն տալ Արևմտյան Հայաստանին՝ ռուսական հովանու ներքո: Գրքում խոսք չկար հայկական ինքնավարության սահմանների ու Կիլիկիայի մասին³: Նման մոտեցմամբ ռուսական կողմը փորձում էր ինքնավարության գաղափարով սիրաշահել հայերին, իսկ մյուս կողմից չանհանգստացնել դաշնակից ֆրանսիային:

Միևնույն ժամանակ ֆրանսիական կողմը Մերձավոր Արևելքում հետզհետե ավելի մեծ տարածքների էր սկսում հավակնել: Մարտի 20-ին ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թ. Դելկասեն Լոնդոնի ու Հռոմի ֆրանսիական դեսպանատներին ուղարկած հուշագրում տեղեկացնում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 32-33:

² Палеолог М., Царская Россия во время мировой войны, с. 171. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում, հ. I, էջ 246:

³ Ошеровский Л., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатомъ России, Пятигорскъ, 1915, с. 1, 7, 12, 14.

Էր, որ Օսմանյան կայսրության բաժանման դեպքում իրենց պետք է անցնեն Յալեպի, Ադանայի, Խարբերդի և Դիարբեքի Նահանգները, որով իրենց վերահսկողության տակ կանցնեն Կոնիայից դեպի Միջագետք գնացող Բաղդադի երկաթուղին¹:

Ֆրանսիացիների մոտ տարածքային ձեռքբերումների փորձակը ժամանակի ընթացքում ավելի էր մեծանում, և Նրանց ձգտումների մեջ էին արդեն ոչ միայն Կիլիկիան, այլև՝ Յայաստանի հարավային շրջանները:

Մարտի 28 (ապրիլի 10)-ին Ֆրանսիան, հաշվի առնելով, որ Ռուսաստանը ճանաչել է իր իրավունքները Սիրիայում և Կիլիկիայում, համաձայնության տվեց Նեղուցներում ռուսական ձգտումներին²:

Անտանտի երկրները որոշակի ջանքեր գործադրեցին ու խոստումներ տվեցին, որպեսզի Իտալիան միանա իրենց: Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Իտալիայի մերձավորարևելյան ձգտումներին բավարարություն տալու նպատակով Նրանց միջև 1915 թ. ապրիլի 13 (26)-ին ստորագրվեց Լոնդոնի գաղտնի համաձայնագիրը³: Դրաարդյունքում, մայիսի 23-ին Իտալիան պատերազմ հայտարարեց Ավստրո-Յունգարիային: Լոնդոնի համաձայնագիրը որոշ չափով հստակեցնում էր այդ չորս տերությունների հավակնությունները օսմանյան ժառանգության բաժանման հարցում:

- Ռուսաստանին էին անցնելու Կ. Պոլիսը, Նեղուցները և շրջակա որոշ տարածքներ, Արևմտյան Յայաստանի մի մասը՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում, Տրապիզոն:

- Ֆրանսիան ստանալու էր Սիրիան և Կիլիկիան:
- Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության տակ էին անցնում արաբական տարածքները:

- Գաղտնի համաձայնագրի 9-րդ հոդվածով Իտալիան Փոքր Ասիայում ստանալու էր Ադալիանահանգը՝ հարակից տարածքներով:

¹ Fitzgerald Edward Peter, France's Middle Eastern Ambitions, Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918, "The Journal of Modern History", The University of Chicago Press, Vol. 66, No. 4, Dec., 1994, p. 703.

² Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917), Москва, 1952, с. 435. Kerner R. J., Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-1915, "The Journal of Modern History", The University of Chicago Press, Vol. 1, No. 3, Sept., 1929, p. 414.

³ Раздел Азиатской Турции, с. 356-360. Յոսիանսիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 85-86:

Ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա զարգացումը, այս համաձայնագիրն ամբողջությամբ չհագեցրեց այդ տերությունների պտրժակը: Շուտով Կիլիկիայի նկատմամբ որոշակի նկրտումներ ցուցաբերեց նաև Իտալիան, որը ձգտում էր ավելի մեծացնել Փոքր Ասիայի Միջերկրականին հարող իր տիրույթները: Ֆրանսիան նույնպես, շատ չանցած, ավելի ընդարձակ տարածքների սկսեց հավակնել: Այդ ամենը հանգեցրեց նոր համաձայնագրերի ստորագրմանը 1916-1917 թթ.:

Պետք է նշել, որ Մեծ Բրիտանիան նույնպես որոշակի հավակնություններ ուներ Կիլիկիայում: Նա ամբողջ Կիլիկիային տիրելու համար չէր պատրաստվում հակամարտության մեջ մտնել Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի հետ, սակայն հնարավորության դեպքում ցանկանում էր տիրել ռազմավարական և տնտեսական մեծ կարևորություն ունեցող Ալեքսանդրետի նավահանգստին: Այն Բաղդադի երկաթուղագծին կապված ամենամոտև հարմարավետ նավահանգիստն էր Միջերկրականի արևելքում:

Սևծովյան նեղուցների վրա ռուսական տիրապետության հաստատման դեպքում բրիտանական կողմը Սուեզի ջրանցքի և Կիպրոսի պաշտպանության համար Միջերկրականի արևելքում կարիք կունենար ավելի մեծ քանակությամբ ռազմանավեր տեղակայելու: Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Էդուարդ Գրեյը, ռազմական նախարար Յորացիո Քիթչեները, քաղաքական ու ռազմական գործիչների զգալի մասը ռազմաբազայի համար լավագույն նավահանգիստ էին համարում Ալեքսանդրետը¹:

Դա չէր կարող աննկատ մնալ ֆրանսիական կողմի ուշադրությունից: Յետևաբար՝ Ֆրանսիան ամեն կերպ փորձում էր բրիտանացիներին հեռու պահել Ալեքսանդրետից: Դրանով էր պայմանավորված, որ ֆրանսիացիները, ինչպես կտեսնենք, մերժում էին պատերազմի ընթացքում Կիլիկիայում բրիտանական կամ հայկական ուժերով ավիանում կատարելու բոլոր նախագծերը:

Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնակատար, փոխծովակալ Դարրին 1915 թ. հոկտեմբերի 2-ին Ֆրանսիայի ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյորին ուղարկած

¹ Smith J., Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia, p. 1028.

գեկուցագրում մտավախության էր հայտնում, որ բրիտանացիներն աչք ունեն Ալեքսանդրետի ու Սիրիայի վրա և անհրաժեշտ էր համարում, որ Փարիզն ու Լոնդոնը վերջնական համաձայնություն կայացնեն Սիրիան Ֆրանսիական ազդեցության գոտի ճանաչելու հարցում, իսկ այնտեղ ծավալվելիք ռազմական գործողությունների հրամանատարությունն իրականացնեն Ֆրանսիացիները: Նաև առաջարկում էր այնպես անել, որ հայերը չընկնեն բրիտանացիների ազդեցության տակ¹:

Ռուսաստանը նույնպես ամբողջությամբ չէր հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի վրայով Միջերկրական դուրս գալու գաղափարից: Ռուսաստանը պատրաստակամություն էր հայտնել հրաժարվել իրեն անցնելիք հայկական տարածքներից, եթե Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան համաձայնեին միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը՝ այդ երեք տերությունների միացյալ վերահսկողության տակ: Ռուսները վստահ էին, որ այդ դեպքում հաջողությամբ կկարողանային իրենց ազդեցությանը ենթարկել Հայաստանը և կապվել Միջերկրականին: Այդ հարցում դաշնակիցների տրամադրությունները պարզելու և նրանց համոզելու գործը ռուսական դիվանագիտությունը, ինչպես տեսանք, դրել էր հայ գործիչների վրա²:

Եվգենի Ադամովը գրում է, որ այդ ժամանակ պետրոգրադյան կառավարության համար միակ միջոցը տարածելու իր ազդեցությունը Միջերկրականում մնում էր «անկախ» Հայաստանը, սակայն Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կասկածներից խուսափելու համար այդ ծրագիրը պետք է պաշտպանեին հայ պատվիրակներն առանց ռուս դիվանագետների միջամտության³:

Պետք է արձանագրել, որ Կիլիկիայի նկատմամբ հավակնություններ ունեին նաև արաբները: Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնը 1915 թ. հուլիսին բրիտանացիների հետ գաղտնի բանակցություններում, նրանց աջակցելու և թուրքերի դեմ ապստամբելու դիմաց, պահանջեց պատերազմից հետո ստեղծել Արաբական թագավորություն, որը ներառելու էր Արաբական թերա-

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 199-203:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 9:

³ Раздел Азиатской Турции, с. 90-91.

կղզին, Միջագետքը, Պաղեստինը, Սիրիան և Կիլիկիան՝ Մերսինով ու Ադանայով¹:

Յուզումների 24-ին եգիպտոսում բրիտանական զորքերի հրամանատար Յենրի Մակմահոնը Յուսեփինին տեղեկացրեց, որ Մերսինը, Ադանան և Սիրիայի արևմտյան որոշ շրջաններ չեն կարող համարվել արաբական, իսկ մյուս տարածքների նկատմամբ բրիտանական կառավարությանն ընդունում է արաբների պահանջները և իր ազդեցության գոտում գտնվող տարածքներում պատրաստ է տրամադրել անկախություն: Նույնամբերի 5-ին Յուսեփինը պատասխանեց, որ պատրաստ է հրաժարվել Ադանայից ու Մերսինից, բայց դրա փոխարեն այլ տարածքներ պետք է տրվեն, հատկապես՝ Բեյրութը: Սակայն 1916 թ. հունվարի 1-ին Յուսեփինը հրաժարվեց Լիբանանի հարցը բարձրացնել մինչև պատերազմի ավարտը, որպեսզի Ֆրանս-բրիտանական հարաբերությունները չխաթարվեն²:

Այսպիսով՝ Կիլիկիայի կամ նրա առանձին մասերին տիրելու ձգտումներ ունեին հայերը, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Բրիտանիան, Իտալիան, արաբները: Յետագա անախորժություններից խուսափելու, հավակնությունները ճշգրտելու համար անհրաժեշտություն էր առաջացել կնքելու գաղտնի համաձայնագիր Անտանտի գլխավոր տերություններին միջև: Ինչ վերաբերում է հայերի կամ արաբների նման փոքր ազգերի հավակնություններին, ապա դրանք երկրորդական էին մեծ տերությունների ծրագրերում:

Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև Օսմանյան կայսրության անդամատման հարցում վերջնական համաձայնություն կայացնելու բարդ խնդիրը հանձնարարվեց Բեյրութի նախկին ֆրանսիական հյուպատոս Ֆրենսիս Ժորժ Պիկոյին և Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի կաթոլիկ խմբակցության ղեկավար Մարկ Սայքսին: Վերջինս բազմիցս ճանապարհորդել էր Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում՝ Յայաստանում և Կիլիկիայում, համարվում էր մերձավորարևելյան հարցերի լավագույն գիտակներից մեկը, իսկ նրա կարծիքը հաշվի էին առնում բրիտանական և նույնիսկ ֆրանսիական իշխանությունները: 1915 թ. նույնամբերին նրանք բանակցությունները սկսեցին Լոնդոնում: Ի

¹ Memories of a Turkish statesman, 1913-1919: By Djemal Pasha, New York, 1922, p. 209.

² Նույն տեղում, էջ 210:

վերջո այս գործիչները համատեղ գծեցին այն սահմանները, ըստ որի՝ բաժանվելու էին արաբական, հայկական և քրդական տարածքները:

1915 թ. նոյեմբերի 2-ին ժ. Պիկոյին փոխանցված հրահանգներում Ֆրանսիայի վարչապետ և ԱԳ նախարար Արիստիդ Բրիանը պահանջում էր բանակցությունների միջոցով ապահովել Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ Մեծ Սիրիայի ստեղծումը: Ըստ դրա՝ հարավում Սիրիային միացվելու էր Պաղեստինը, իսկ հյուսիսում՝ Կիլիկիան, Խարբերդը, Դիրարբեքիրը, Վանը, Մոսուլը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ֆրանսիայի տարածքային հավակնությունները Չայաստանում բավական ընդարձակվել էին: Արդեն խոսքը գնում էր ոչ միայն Կիլիկիայի, այլ նաև՝ հարավային Չայաստանի մասին:

Մ. Սայքսը մինչև պատերազմը հետևում էր Պահպանողական կուսակցության այն հինավուրց մտայնությանը, թե պետք է Օսմանյան կայսրությանը պահպանել որպես պատնեշ՝ դեպի Միջերկրական ծով ռուսական առաջխաղացման դեմ²: Պահպանողականները մտածում էին, որ Ռուսաստանն աչք ունի բրիտանական գլխավոր գաղութի՝ Չնդկաստանի վրա, և ռուսական նավատորմի հայտնվելը Միջերկրականում կարող էր կտրել Բրիտանիայի հաղորդակցությունն այդ գաղութի հետ: Սակայն Լիբերալ կուսակցության ղեկավարները, այդ թվում՝ վարչապետ Դ. Լլոյդ Ջորջը, չէին կիսում այդ տեսակետը և կողմնակից էին Օսմանյան կայսրության տրոհմանը³: Սակայն Չամաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո կայսրության բաժանումը դարձավ անխուսափելի, քանի որ տարբեր պատճառներով դրան էին ձգտում Ռուսաստանը, Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Չուկաստանը, հայերը, արաբները:

Մ. Սայքսի առջև խնդիր էր դրված օսմանյան կործանվող կայսրության փոխարեն նոր պատնեշ ստեղծել դեպի հարավ՝ ռուսական առաջխաղացման դեմ: Յետագայում պիտի տեսնենք, որ բրիտանացի գործիչը կարողացավ գտնել իր առջև դրված խնդրի լուծումը:

¹ Fitzgerald Edward Peter, France's Middle Eastern Ambitions, p. 709.

² Եափու ճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1172:

³ http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.05.2011:

Բանակցությունները սկսվեցին նոյեմբերի 23-ին: Նախնական համաձայնությունը կայացվեց 1916 թ. հունվարի 3-ին¹: Յունվարի 4-ին Ֆրանսիայի խորհրդարանում վարչապետ Ա. Բրիանը հայտարարեց, որ Բրիտանիան ճանաչել է իրենց իրավունքներն Ալեքսանդրետում, Կիլիկիայում, Մոսուլում²:

Մ. Սայքսը և Ժ. Պիկոն մի քանի ամիս տևած բանակցությունների արդյունքում կազմեցին Օսմանյան կայսրության բաժանման նախագիծ: Այն պետք է արժանանար նաև ռուսական իշխանությունների հավանությունը:

1916 թ. մարտի 10-ին Պետրոգրադում Մ. Սայքսին և Ժ. Պիկոյին բրիտանական և ֆրանսիական դեսպաններ Ջորջ Բյուքենենը և Մորիս Պալեոլոգը ներկայացրին Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովին, որպեսզի քննարկեն Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման հարցը: Երկու բանագնացներին ներկայացնելուց հետո դեսպանները հեռացան: Մ. Սայքսը և Ժ. Պիկոն Ս. Սազոնովին ներկայացրին իրենց լոնդոնյան բանակցությունների արդյունքները և դրանց արդյունքում կազմած նոր սահմանների քարտեզը³: Ըստդրա՝

- Ռուսաստանին էր անցնելու «Դեղին» գոտին՝ Կ. Պոլիսը, Նեղուցները, Վանի, Բիթլիսի, Երզրումի և Տրապիզոնի նահանգները:

- Ֆրանսիան ստանալու էր «Կապույտ» գոտին՝ Լիբանանը, Սիրիայի արևմտյան շրջանները, Կիլիկիան, Այնթապը, Ուրֆան, Խարբերդի ու Դիարբեքիի նահանգները, Յաբլաբի մարզը: Ֆրանսիական ազդեցության գոտի էր ճանաչվում «A» գոտին՝ Սիրիայի արևելքը և Մոսուլի շրջանը: Ալեքսանդրետը ստանալու էր ազատնավահանգստի կարգավիճակ, որպեսզի բրիտանացիներն ազատորեն օգտվեն դրանից:

- Բրիտանիան ստանալու էր «Կարմիր» գոտին՝ Սիջապետքը, Պարսից ծոցի առաինյա շրջանը, Յայֆա և Աքրա նավահանգիստները: Բրիտանական ազդեցության գոտի էր ճանաչվելու «B» գոտին՝ Բաղդադի նահանգի հյուսիսը և Անդրհորդանանը: Յայֆան ստանալու

¹ Յունվանիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 93:

² Գանգրունի Յ., Կիլիկիոյ հայությունների գաղթը (1920-1921), Պեյրուս, 1998, էջ 11-12:

³ Յայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 381-384:

Էր ազատ նավահանգստի կարգավիճակ, որպեսզի ֆրանսիացիներն ազատորեն օգտվեն դրանից:

- «Շագանակագույն» գոտու մեջ ընդգրկված Պաղեստինում նախատեսվում էր միջազգային կառավարում մտցնել:

Նրանց սահմանագծումը չափազանց զարմացրեց Ս. Սազոնովին, քանի որ դրանով ֆրանսիական ազդեցության գոտին հասնում էր մինչև Պարսկաստան: Նախարարը նշեց, որ այդ ձևաչափով համաձայնագիրն անհնար է ընդունել, և ինքը դեռ պետք է հարցը քննարկի համապատասխան մարմինների հետ¹:

Նախկին բանակցություններում և գրույցներում ֆրանսիան ցանկություն էր հայտնել ստանալու Կիլիկիան և Սիրիան: Յետևաբար՝ Ս. Սազոնովի համար նորություն էր, որ ֆրանսիացիներն աչք էին դրել նաև հարավային Յայաստանի և Քրդստանի վրա:

Արևմտյան Յայաստանը, փաստորեն, բաժանվելու էր Ռուսաստանի ու ֆրանսիայի միջև: Յավանաբար, բրիտանական դիվանագիտության առաջարկած ծուղակներից էր այն, որ հարավային Յայաստանը և Քրդստանը առաջարկվում էին ֆրանսիային, որի սահմանները պետք է հասնեին մինչև ռուս-պարսկական սահման: Փաստորեն՝ ռուսների առաջխաղացումը դեպի ավելի հարավ բրիտանական կողմը փորձում էր այս անգամ կանխել ֆրանսիայի միջոցով, որը պետք է փոխարիներ կործանված օսմանյան պատնեշը: Կիլիկիան, Խարբերդը, Դիարբեքիրը և Քրդստանը հյուսիսում Տավրոսի լեռնաշղթայով սահմանակից էին դառնալու ռուսական տարածքներին, իսկ հարավում, ունենալով Սիրիան, ֆրանսիան կարող էր ամուր պատնեշ ստեղծել ռուսների հետագա առաջխաղացման դեմ դեպի Մերձավոր Արևելք, Եգիպտոս և Միջերկրականի արևելյան ափը: Իսկ բրիտանական տիրույթները ձգվում էին ֆրանսիականից հարավ՝ թիկունքում:

Այսպիսով՝ բրիտանական կողմը գտել էր այն խնդրի լուծումը, թե ինչպես պատնեշի ռուսական առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական և Սուեզի անցուղի: Յետևաբար՝ այլևս կարիք չկար պահպանելու Օսմանյան կայսրությունը, որի համար հսկայական ջանքեր էր գործադրել բրիտանական դիվանագիտությունը: Այդ փուլով ուղղվող պե-

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 265-268:

տուր թյան գոյություն միակ իմաստը վերջին հարյուրամյակում հանդիսացել էր ռուսներին հարավ չթողնելը:

Մարտի 11-ին Մ. Սայքսը ռուսական կողմին ներկայացրեց նոր սահմանագծում, որը կարող էր բավարարել Ս. Սազոնովի ցանկությունները: Դրանով Բիթլիսի անցուղիները և նեստրական մարզը՝ Չաքքիարին թողնվում էին Ռուսաստանին, իսկ Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում ընդգրկվում էր նաև Փոքր Չայքը՝ Սեբաստիայի նահանգը¹:

Փաստորեն՝ հիմնականում քրդերով ու ասորիներով բնակեցված Չաքքիարին հանձնում էին Ռուսաստանին, իսկ դրա փոխարեն Ֆրանսիան ստանալու էր Սեբաստիայի նահանգը: Այդ քայլով փակում էին Ռուսաստանի հետագա առաջխաղացման ճանապարհը դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա:

Մարտի 12-ին Ջ. Բյուքենենին ուղղված նամակում Մ. Սայքսը հետևյալ կերպ է պարզաբանում Ս. Սազոնովին առաջարկած նոր սահմանագծման վերաբերյալ իր հիմնավորումները:

«Լավ կշռադատելով նոր առաջարկությունը, այսինքն՝ Չեքքիարիի փոխարեն Սըվասը կապույտ գոտում մեջ մտցնելու առաջարկությունը, ես հանգեցի այն եզրակացության, որ հետևյալ կետերը կարող են պին Սազոնովի համար հետաքրքրություն ներկայացնել:

I. Ինձ թվում է, որ մենք պետք է ընդունենք, որ, հայկական վերջին կոտորածների ծայրահեղ դաժանության ու անգթության հետևանքով, չի կարելի հանդուրժել բուն Չայաստանը օսմանյան իշխանության տակ թողնելու հնարավորությունը: Այդ նախագիծը, եթե անգամ ուղեկցվեր բարենորոգումներով, Անգլիայում և Միացյալ Նահանգներում կհարուցի զայրույթի պոռթկում և զենք կդառնահաշտությունից բոլոր դժգոհների համար:

II. Ուստի հայկական հարցը կարող է լուծվել՝ Ա) եթե հիմնվի հայկական պետություն թուրքական սյուզերենության ներքո, մի բան, որը ենթադրում է կամ Կովկասում ինտրիգներ սարքող երկրորդ Բուլղարիայի ստեղծում, կամ ոչ կենսունակ ծրագիր, քանի որ հայերն ի վիճակի չեն մրցակցելու քրդերի հետ: Բ) եթե ստեղծվի

¹ Չայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 384-385:

միջազգային վերահսկողության տակ գտնվող և չեզոք (°) կառավարիչներ ունեցող հայ կական կառավարություն, մի բան, որը մշտական բանասարկությունների և «հարցերի» համար լայն հնարավորություններ կստեղծի, որոնցից Գերմանիան վաղ թե ուշ կքաղի իր օգուտը: Գ) Եթե Յայաստանը՝ առանց նախապատաստության և լիովին հանձնվի Ռուսաստանին, ապա ռուսական քաղաքական սիստեմի մեջ կներառվի մի երկիր, որը լեփ-լեցուն է Կովկասում և Պարսկաստանում գոյություն ունեցող հեղափոխական կազմակերպությունների հետ մշտական կապերի մեջ գտնվող հեղափոխական ընկերություններով: Մի հայ հեղափոխական (դաշնակցական) մի անգամ ինձ ասել է, որ դահիանալի կլիներ, քանի որ այն պահից, երբ ամբողջ հայ բնակչությունն անցնի ռուսական հպատակության տակ, հեղափոխական ընկերությունները Կովկասում, Ադրբեջանում¹ և Թուրքիայում անմիջապես կամրապնդվեն, և բավական կլինի լոկ ընդհանուր դժգոհություն, որպեսզի պահպանվի նրանց կենսունակությունը: Դ) Եթե հարցը լուծվի այնպես, որ նախկին Յոնմեական կամ Փոքր Յայքը հանձնվի Ֆրանսիային և առդիր քարտեզի դեղին գոտին անեքսիայի ենթարկվի Ռուսաստանի կողմից: Ես այս եղանակը համարում եմ ամենագոհացուցիչը և վաղուց այն նկատի ունեի, բայց երբեք առաջ էի քաշում, որովհետև միշտ կարծում էի, թե ռուսական կառավարությունը ձգտում է գրավել Սըվասի նահանգը:

Նրա առավելությունները հետևյալն են՝

1. Ռուսաստանը ստանում է Երզրումը, Բիթլիսը և Վանը՝ աննշան քանակությամբ հայ կական բնակչությամբ, որովհետև «A» գոտին բացառապես նեստորական և քրդական է, «B» գոտին գուտ քրդական է, «C» գոտին բնակեցված է բացառապես լազերով:

2. Ֆրանսիան ստանում է Յայաստանը, որպես Յայաստան, և Ֆրանսիական գոտին կլինի հայ կական ազգային զգացմունքի կենտրոն: Դա չափազանց ձեռնտու է Ռուսաստանին, որովհետև Փոքր Յայքի հայերն ունեն կղերական և պահպանողական տրամադրություններ ի տարբերություն կովկասյան հայերի և արևելյան հայերի, որոնք անարխո-սոցիալիստներ են: Եթե հայ կական

¹ Խոսքը իրանական Ադրբեջանի՝ Ատրպատականի մասին է:

ազգային զգացմունքի կիզակետը լինելու էր գրումը, անարխո-սոցիալիստներն իրենց ձեռքը կվերցնեն հայկական քաղաքական ամբողջ մեխանիզմը և կամրացնեին այն. իսկ այս դրության պայմաններում չափավոր տարրերը իրենց կենթարկեն հայկական ազգային ձգտումները ֆրանսիական խնամակալության ներքո, որը կտարածվի Փոքր Հայքից:

Հայկական չափավոր շրջանների նպատակը կլինի զարգացումը սեփական սահմաններում և սահմանազատումը Կովկասի և Ադրբեջանի անարխո-սոցիալիստներից, որոնց հետ նրանք երբեք չեն ցանկացել ընթանալ միասին:

Այնուհետև, ֆրանսիական գոտին իր մեջ է առնում Չեյթուն, Հաճըն, Դիարբեքիր, Մուֆարդին, Սըվաս պատմական հայկական քաղաքները և այն մարզը, որտեղ իշխել է վերջին հայ թագավորը, որին վիճակված էր մահանալ Փարիզում, ինչպես նաև ընդգրկում է խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանի Եդեսիական կոմսոլոյունը, որտեղ թագավորել է Գյուլի Լուզինյանը: Դա որպես մեկնակետ նշանակոլոյունն ունի հայկական պատմական նացիոնալիզմի համար, որը մոռացել է Վանի և Երզրումի ժողովրդական երգերն ու ավանդույթները, որոնք հայկական անարխո-սոցիալիստական պրոպագանդայի գաղափարական հիմքն են:

Այնուհետև, Փոքր Հայքի հայերը կապված չեն Կովկասի հայ արդյունաբերողների հետ և, իսկապես, ընդհանուր քիչ բան ունեն նրանց հետ:

Ես անձամբ կասեի, որ լավ կլինելու է, եթե դամիայն հնարավոր է, Մուշի դաշտավայրը մտցնել ֆրանսիական գոտում մեջ, որովհետև դա Ռուսաստանին կազատեր հեղափոխական գործունեության օրրանից և կովկասյան հեղափոխականների պրոպագանդայի համար ամենապիտանի մարգերից մեկը կկտրեր նրանց գործունեության ոլորտից:

Այս վերջինը, անշուշտ, աննշան մանրամասնոլոյունն է և նրա արժանիքներն ու թերոլոյունները ենթակա են քաղաքական և ստրատեգիական գործի գիտակների ուսումնասիրոլոյանը. քաղաքականապես, ռուսական շահերից ելնելով լավ կլինելու է, որ այդ մարզը ռուսական չլինելու, սակայն գտնվելու ռուսական հսկողոլոյան

տակ: Ես կարծում եմ, որ սրանք են այն գլխավոր հարցերը, որոնք բարձրացվել են մեր երեկվա գրույցի ժամանակ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, իր հիմնավորումների մեջ Մ. Սայքսը բացառում է Չայաստանը թուրքական լծի տակ թողնելը՝ «հայկական վերջին կոտորածների ծայրահեղ դաժանության ու անգթության հետևանքով» և առաջ է քաշում Չայկական հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ: Նա բացասաբար է վերաբերվում հայկական պետականության վերականգնմանը, թեկուզ թուրքական գերիշխանության ներքո: Նախկինում ևս նախուսափում էր Չայաստան անունով երկրի ստեղծումից, դա համարելով անհնար²: Ըստ նրա՝ Չայաստանը կդառնա «Կովկասում ինտրիգներ սարքող երկրորդ Բուլղարիա», կամ էլ այդ պետությունը կենսունակ չի լինի, քանի որ հայերը չեն կարողանա մրցակցել քրդերի հետ:

«Երկրորդ Բուլղարիայի» գաղափարը բազմիցս արձածվել է որոշ ռուս գործիչների կողմից, բայց այստեղ հետաքրքիր է այն, որ նման հարց է բարձրացվում բրիտանացի դիվանագետի կողմից: Այդ երբևէ ց են բրիտանացիները սկսել մտածել Ռուսաստանի ներքին անդորրը պահելու և, հատկապես, Կովկասի մասին: Փաստորեն՝ Մ. Սայքսը փորձում էր որոշ ռուս գործիչների մոտ եղած թյուր կարծիքը պաշտպանել ու բարձրաձայնել, որպեսզի Մ. Սազոնովին ապացուցի իր տեսակետների արդարացիությունը: Այստեղ խնդիրն անկախ հայկական պետություն կազմավորելուց խուսափելու և Մ. Սայքսին ցանկալի ծրագիրն իրականացնելու մեջ էր, որն իսկապես լուրջ հնարավորություններ կստեղծեր հայությանը հուզող խնդիրների լուծումն օգտագործել ռուս-Ֆրանսիական հարաբերությունները բրիտանական շահերին համապատասխան խճճելու համար:

Նույն կերպ նա անընդունելի է համարում միջազգային վերահսկողության տակ հայկական իշխանության ստեղծումը, որն իբրև թե կդառնա մշտական բանսարկությունների ու խնդիրների պատճառ, որից հետագայում կարող էր օգտվել Գերմանիան: Իրականում նա վստահ էր, որ միջազգային, այսինքն՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի վերահսկողության

¹ Չայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 385-388:

² Sykes M., The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire, London, 1915, p. 418.

դեպքում, Հայաստանը կարող էր հայտնվել ռուսական ազդեցության տակ, քանի որ այդ տերությունը սահմանակից էր, իսկ հայերի զգալի մասնուններ ռուսական կողմնորոշում:

Ավելի հետաքրքիր է այն մտավախությունը, որ եթե հայկական բոլոր տարածքներն անցնեն Ռուսաստանին, որը, ինչպես գիտենք, Մեծ Բրիտանիայի համար բացարձակ անընդունելի էր, այդ դեպքում, Մ. Սայքսի կարծիքով, իբրև թե Ռուսաստանում, Պարսկաստանում և Թուրքիայում գործող հայկական հեղափոխական կազմակերպությունները կմիավորվեին և վտանգավոր կդառնային:

Հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների գլխավոր նպատակը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր թուրքական դժամ տիրապետությունից, իսկ ինչ վերաբերում է նրանց սոցիալիստական գաղափարներին, ապա դրանք երկրորդ տեղում էին: Միաժամանակ, Հայաստանի միավորումը չէր կարող պատճառ դառնալ, որ հայկական կուսակցությունները միավորվեին, իսկ նրանց տարբեր երկրներում գործող կառույցներն առանց այդ էլ գործում էին միասնաբար:

Մ. Սայքսի վերոնշյալ բոլոր բացատրությունների գլխավոր նպատակն այն էր, որ ցույց տա հայկական հարցի լուծման «միակ ճշմարիտ ճանապարհը», որը հայտնի էր միայն իրեն և ձեռնտու էր բրիտանական շահերին: Նա, որպես խնդրի լուծման միակ տարբերակ, առաջարկում էր Հայաստանը բաժանել երկու մասի: Այստեղ, բնականաբար, նա չէր ներկայացնում այն բացասական հետևանքները, որը կբերեր Հայաստանի և հայ ազգի հերթական բաժանումը: Ինչպես հայտնի է, երբևէ չի կարող երկրի ու ժողովրդի բաժանումը լինել խնդրի վերջնական լուծում, քանի որ այն ավելի մեծ բարդություններ կարող է առաջացնել, որովհետև մշտապես կլիներ միավորման բնական ձգտումը:

Նա համոզմունք էր հայտնում, որ Ռուսաստանին ձեռնտու կլինի միացնել Երզրումի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներն՝ «աննշան քանակությամբ հայ բնակչությամբ»: Իբր այդ շրջաններում հայերը փոքրամասնություն էին, քանի որ որոշ շրջաններ ամբողջությամբ բնակեցված էին քրդերով, ասորիներով և լազերով: Ինչպես տեսնու ենք, ամենահայ աշատ նահանգները նա համարում է «աննշան

քանակության հայեր պարունակող»: Այստեղ նա զարգացնում է թուրքական այն տեսակետը, որ իբր Յայաստանում հայերը փոքրամասնություն են, կամ փորձում է արդարացնել պատերազմի ընթացքում թուրքերի իրականացրած ցեղասպանության հետևանքները:

Ֆրանսիային անցնելիք Կիլիկիայի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի հիմքի վրապետք է կազմավորվեր բուն Յայաստանը: Նրա կարծիքով, այդ դեպքում հայերի համար Յայաստան կհամարվի ֆրանսիական գոտին: Դա իբրև թե ձեռնտու է Ռուսաստանին, քանի որ Փոքր Յայքի հայերն ունեն «կղերական և պահպանողական տրամադրություններ»՝ ի տարբերություն արևելահայերի, որոնք «անարխո-սոցիալիստներ» են: Նա նշում էր, որ հայկական չափավոր հոսանքերի նպատակն է զարգանալ սեփական սահմաններում, անջատվել Կովկասի և Ատրպատականի անարխո-սոցիալիստներից, «որոնց հետևանք երբեք չեն ցանկացել ընթանալ միասին»: Ինչպես տեսնում ենք, նա ռուսական կողմին անընդհատ վախեցնում է հայկական սոցիալիստներով ու հեղափոխականներով:

Մեկնելով Պետրոգրադ, ապա՝ ռուսական Կովկասյան ճակատ՝ Մ. Սայքսը ուշադրություն էր դարձրել Ռուսաստանում տիրող ներքին խմորումներին, որոնք ցանկացած պահի կարող էին վերաճել հեղափոխության¹: Այդ ներքին ծանր իրադրությունը, երբ ցարական իշխանությունների աչքին ամեն տեղ հեղափոխության վտանգ էր երևում, բրիտանացի գործիչը փորձում էր օգտագործել և հայերին ներկայացնում էր որպես անարխիստներ ու սոցիալիստներ:

Միաժամանակ նա Կովկասի հայ արդյունաբերողների խնդիրն է առաջ քաշում, լավ իմանալով, որ նրանք լուրջ մրցակից էին ռուս արդյունաբերողների համար: Ռուսական, վրացական մամուլում բազմիցս բարձրացվել էր Կովկասում հայկական կապիտալի հետ մրցակցության հարցը, և ռուս մեծապետական շատ գործիչներ չափազանց դժգոհ էին Անդրկովկասում հայ արդյունաբերողների, առևտրականների ու արհեստավորների զբաղեցրած գերիշխող դիրքերից:

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 294:

Այս ախտով՝ Մ. Սայքսը իր ծրագրի արդարացիությունը ցույց տալու և Ս. Սազունովին համոզելու համար փորձում էր ամեն կերպ վարկաբեկել հայերին:

Մարտի 15-ին Ս. Սազունովը Ժ. Պիկոյին ներկայացրեց իր տեսակետը, ըստ որի, բացի Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի նահանգներից, Ռուսաստանին պետք է անցներ նաև Քրդստանը: Դրանով արգել ափակվում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու սահմանակցումը Պարսկաստանին: Դրա փոխարեն Ֆրանսիային առաջարկվում էին Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Սեբաստիան և Ազիզիեն: Ժ. Պիկոն անակնկալի եկավ, երբ ռուսական քարտեզի վրա տեսավ սահմանագծման հարցերի վերաբերյալ Մ. Սայքսի թողած ձեռագիր ծանոթագրությունները¹:

Այդ լուծումը, ինչպես տեսանք, ռուսներին առաջարկել էր Մ. Սայքսը և, փաստորեն, մոռանալով գործընկերության մասին, Ֆրանսիային առաջարկներ էր անում ռուսների միջոցով՝ թիկունքից:

Մարտի 17-ին Ս. Սազունովը Ջ. Բյուքենենին և Մ. Պալեոլոգին ուղարկած հուշագրերով տեղեկացրեց, որ ռուսական կառավարությունը համաձայն է առաջարկված սահմանագծմանը, բայց պայմանով, որ Ռուսաստանին անցնեն Բիթլիսի անցուղիները, Ուրմիա լճի շրջակայքը, իսկ Պաղեստինի սրբավայրերում ապահովվեն ուղղափառ եկեղեցու իրավունքները: Դրա դիմաց առաջարկում էր Ֆրանսիային հանձնել Փոքր Հայքի՝ Սեբաստիա-Խարբերդ-Կեսարիա եռանկյունու միջև ընկած տարածքը²:

Ֆրանսիական կառավարությունը իր համաձայնությունը տվեց ռուսական առաջարկներին³: Ռուսաստանն իր հերթին ստիպված էր զիջումների գնալ, քանի որ դաշնակից երկրների հասարակական կարծիքի և որոշ պետական գործիչների մոտ հետզհետե արմատանում էր այն գաղափարը, որ պատերազմը մղվում է «Ժողովուրդների ազատագրության համար»:

Փարիզում կայացած դաշնակցային խորհրդաժողովում ֆրանսիացի գործիչ Լեոն Բուրժուան առաջարկել էր պաշտոնապես

¹ Նույն տեղում, էջ 273-274:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 390-391:

³ «Հայաստանի ավտոնոմիան», էջ 38-39:

հայ տարարել պատերազմի ազատագրական խնդիրների մասին, և միայն ռուսական դեսպանի ջանքերով էր այն հետաձգվել¹:

Ապրիլի 13 (26)-ին Ս. Սազոնովի և Մ. Պալեոկոգի միջև փոխանակված հուշագրերով ստորագրվեց ռուս-ֆրանսիական համաձայնագիր, որով Ռուսաստանը իր համաձայնություները հայ տնեց Օսմանյան կայսրության բաժանման ֆրանս-բրիտանական նախագծին²: Մայիսի 9-ին և 16-ին Մեծ Բրիտանիայի Ազնախարար Է. Գրեյի և Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պ. Կամբոնի միջև փոխանակված հուշագրերով ստորագրվեց Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը³:

Հայաստանը բաժանվելու էր երկու մասի. Ռուսաստանին պետք է անցնեին Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի նահանգները, Ֆրանսիային՝ Կիլիկիան, Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Սեբաստիան, Այնթապը, Ուրֆան:

Դրանով բրիտանական դիվանագիտությունը արձանագրեց հերթական հաղթանակը. Ռուսաստանի՝ դեպի հարավ առաջխաղացման դեմ ստեղծեց պատնեշ Ֆրանսիայի միջոցով, իսկ Հայաստանի բաժանումով առիթ ստեղծեց, որ հետագայում Հայկական հարցն օգտագործի ռուս-ֆրանսիական հարաբերությունները խճճելու համար:

Փաստորեն՝ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Ֆրանսիային էին անցնելու Լիբանանը, Սիրիայի ծովափնյա շրջանը, Կիլիկիան և Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը՝ Դիարբեքիրի, Խարբերդի և Սեբաստիայի նահանգները: Ֆրանսիական ազդեցության գոտի էին ճանաչվելու Հալեպի, Մոսուլի, Դեիրի և Դամասկոսի նահանգները: «Ափի այս հատվածի և ցամաքային մասի կառավարումը ֆրանսիական իմպերիալիստներին կարող էր տալ այն, ինչին նրանք ամենից շատ էին ձգտում Մերձավոր Արևելքում՝ փաստական տիրապետություն մի երկրի նկատմամբ, ուր Ֆրանսիան ուներ բազմաթիվ կրոնական և մշակութային հետաքրքրություններ, վերահսկողություն և Սիրիայում մետաքսի և Կիլիկիայում բամբակի պոտենցիալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 112, թ. 1-3:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, Էջ 391-395: Раздел Азиатской Турции, с. 185-188.

³ Հովհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., Էջ 97:

արտադրութեան նկատմամբ, Արդանայի պղնձի հանքերի սեփականութեան իրավունքը և Բաղդադի երկաթուղու այն հատվածի ձեռքբերումը, որը ձգվում էր Մոսուլից մինչև Տավրոսի Կիլիկյան դարպասները»,- գրում է Կոլումբիայի համալսարանի (ԱՄՆ) պրոֆեսոր Էդուարդ Էրլը¹:

«Ֆրանսիական տարածությունն արհամարհեց աշխարհագրական, ազգագրական, լեզվագրական միասնութեան օրենքը, որը կարող էին վկայակոչել այն արդարացնել ցանկացողները»²,- գրում է Վ. Սուեստերմանը «Չայկական հարցը և Թուրքիայի պառակտումը» աշխատության մեջ:

Իսկապես, Ֆրանսիական նկրտումները Մերձավոր Արևելքում աննախադեպ էին: Մինչ այդ երբևէ Ֆրանսիան հավակնություններ չէր դրսևորել Արևմտյան Չայաստանի կամ Քրդստանի նկատմամբ: Փաստորեն՝ Անտանտի երեք տերությունները բաժանում էին ոչ միայն տարածաշրջանը, այլ նաև ազգերին, կրոնական ու էթնիկ խմբերին:

Մշակութային գործիչ, իրավաբան Կարապետ Իզմիրլեանը Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մասին գրում է. «Ուրեմն, մեր Չայրենիքը բաժանողներու մտքին մեջ, ՅԱՅԱՍՏԱՆ անուն երկիր մը չկար, ոչ ալ այդ երկրի վրայ հայ ժողովուրդի ազգային-քաղաքական իրաւունքի հարց: Անոնք պարզապէս իրարու մէջ կը բաժանէին օսմանեան կայսրութեան պատկանող արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան Փոքր-Ասիան, որուն հիւսիսային մասը Ռուսաստանի եւ հարաւային մասն ալ Ֆրանսայի ՍԵՊՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ պիտի դառնար, որպէս ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ՊՏՈՒՂ»³:

Ժ. Պիշոնը «Մերձավոր Արևելքի բաժանումը» գրքում նշում է. «Անգղո-ֆրանքո-ռուս համաձայնութիւնը ակնարկութիւն մը չէր պարունակեր փոքրամասնութիւններու խնդրոյն: Չայաստան կը գտնուէր բաժնուած Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ: Բայց կարելի չէր քննադատել այս լուծումը, որովհետեւ ջարդերը, որոնք արիւնոտած էին Փոքր Ասիան, այնքան նուազեցուցած էին հայկական

¹ Earle E. M., Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway, p. 294.

² Գապարյան Ռ., Չայկական կոտորածները Կիլիկիայում, էջ 145:

³ Իզմիրլեան Կ., Չայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս (Քննական տեսութիւն), Պէյրուք, 1964, էջ 172:

բնակչութիւնը, որ անոնք թուապէս անբաւական էին իրենց կերտել երագած «Մեծ Յայաստանը» ւեցնելու համար»¹:

Դ. ԼԼՈՅԴ Ջորջը այս համաձայնագրի մասին հետագայում վկայում էր. «Արաբները տեղյակ չէին բնակցութեւններին մասին..., երբ արաբական առաջնորդներն իմացան համաձայնութեան մասին, նրանք, բնականաբար վիրավորվեցին... բայց Յուսէինը սահմանափակվեց նրանով, որ ձևականորեն հրաժարվեց համաձայնագիրն ընդունելուց: Իտալացիները ևս շատ զայրացել էին, քանի որ համաձայնագիրը կնքվել էր առանց իրենց հետ խորհրդակցելու և առանց իրենց գիտութեան... Իտալացիների համաձայնութեանը ստիպված եղան գնել՝ Անատոլիայում նրանց տարածքային զիջումներ խոստանալով, ինչը նոր դժվարութեւններ հարուցեց: Իսկ երբ եկավ համաձայնագիրն իրագործելու ժամանակը, բոլորը խոստովանեցին, որ այն բոլորովին անիրագործելի է»²:

Այսպիսով՝ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը միայն նոր խառնաշփոթի պատճառ կարող էր դառնալ հետպատերազմյան Մերձավոր Արևելքում: Տարբեր պետութեւնների միջև բաժանվում ու մասնատվում էին հայկական, արաբական, քրդական, ասորական տարածքները: Այդ քաղաքականութեւնը, որն իր շարունակութեւններ ունեցավ հետագայում, մինչև այսօր անլուծելի խնդիրներ են առաջացնում այդ տարածաշրջանում:

Յետաքրքիր է նշել, որ ռուսական որոշ գործիչներ անհրաժեշտ էին համարում հայ տարրի ամրապնդումը Յայաստանում և հայերին նախկինում տրված խոստումների կատարումը:

Պ. Միլյուկովը, ով նախկինում առաջարկում էր Արևմտյան Յայաստանի միացում Ռուսաստանին, 1916 թ. մարտի 20-ին Դումայում հայտարարեց, որ ռուսական կառավարութեւնը, երբ հայկական տարածքները դեռևս գրավված չէին, խոստացել էր ինքնավարութեւն տալ Յայաստանին, իսկ այժմ հայկական նահանգների մեծ մասը ազատագրված են, հետևաբար՝ անհրաժեշտ է կատարել խոստումը³:

¹ Սերոբեան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, էջ 296-297:

² Գալոյան Գ., Յայաստանը մեծ տերութեւնների աշխարհակալական առճակատում, էջ 678-679: Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, Москва, 1957, с. 215.

³ Армянский вѣстникъ, 1916, N 8, с. 1.

Ս. Սազոնովը 1916 թ. ամռանը կառավարությանը ներկայացրած ընդարձակ զեկուցագրում պաշտպանում էր հայերին աջակցելու գաղափարը՝ որպես Ռուսաստանին նվիրված ժողովրդի, ինչպես նաև պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի ճանապարհը փակող գլխավոր խոչընդոտի: «Ամբողջ Փոքր Ասիան, Մարմարյան և Էգեյան ծովերից մինչև Կասպից ծովի կովկասյան ափը՝ 24-րդից մինչև 46-րդ միջօրեականները, այսինքն մոտավորապես երկու հազար վերստ տարածության վրա բնակվում է թուրք-թաթարական ցեղը, որը դավանում է մահմեդականություն (արևմուտքում՝ սուննիներ, արևելքում՝ շիաներ), որոնք խոսում են մեկ լեզվով և վառ զգում են իրենց ազգակցությունը: Ահա հենց այդ հսկայական տարածքի մեջ տեղում 34-րդ և 42-րդ միջօրեականների միջև, այսինքն մոտավորապես 600 վերստի տարածության վրա, գոյություն ունի ճեղքվածք, որը կոչվում է Յայաստան, որտեղ թուրքական ցեղը համարյա վերանում է և փոխարինվում է իրեն խորթ արիական ծագման քրիստոնյա ցեղով՝ հայերով: Յայաստանի արևելյան մասում հայերին խիտ խառնվում են քրդերը: Վերջիններս սկսեցին լցվել Յայաստան, նեղել տեղաբնիկ բնակչությանը ընդամենը վերջին 35-40 տարիների ընթացքում, շնորհիվ Աբդուլ Յամիդի մտցրած հայերի բնաջնջման քաղաքականության...,- մատնանշում էր Ս. Սազոնովը և մեկնաբանում,- Յայերը և քրդերը, այսպիսով, թուրքերին բաժանում են երկու հատվածի՝ արևմտյան (հայտնի թուրք-օսմաններ անվան տակ) և արևելյան՝ հայտնի Ռուսաստանում թաթարների անվան տակ, որոնք բնակեցնում են ամբողջ արևելյան Անդրկովկասը և ընդարձակ Պարսկական Ադրբեջանը»¹: Նախարարը եզրակացնում էր, որ «Եթե գերմանացիներին և թուրքերին հարկավոր է Յայաստանն առանց հայերի, եթե նրանց հարկավոր է հայկական սեպի ոչնչացումը, եթե նրանց հարկավոր է ոչնչացնել մեր մահմեդականների և քրդերի ու թուրքերի միջև առկա արգելքը, ապա Ռուսաստանի խնդիրն է ինչ գնով էլ որ լինի վերականգնել այդ հայկական սեպը, այդ արգելքը թուրքերի ու քրդերի և մեր թաթարների միջև»²:

¹ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Յայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանության մասին, էջ 67-68:

² Նույն տեղում, էջ 71:

Սակայն, հայերին սատարել ասելով, ռուս պաշտոնյան արդեն նկատի չունենալ հայկական ինքնավարության ստեղծումը, ինչը քննարկվում էր մեկ տարի առաջ:

1916 թ. հունիսին Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Ռոմանովին ուղարկած նամակում Ս. Սազոնովը անհնար էր համարում հայերին տալ ինքնավարություն, քանի որ ցեղասպանության հետևանքով փոքրամասնություն էին դարձել: Փոխարքան պատասխանում շեշտում էր, որ հայկական հարցի մասին նույնիսկ հիշեցում չպետք է թույլ տալ ռուսական սահմանների ներսում¹:

Այսպիսով՝ ռուսական կողմի համար Հայկական հարց այլևս գոյություն չունենալու էր, նրանց խնդիրն էր դարձել միայն Արևմտյան Հայաստանի մի մասի նվաճումը և տեղում հայ բնակչության պաշտպանությունը՝ որպես պանթուրքիզմի ճանապարհը փակող գործոնի:

Ռուս գործիչները միաժամանակ փորձում էին հայերին համոզել, որ միասնական ինքնավար Հայաստանի ստեղծման միակ խոչընդոտը Բրիտանիան և Ֆրանսիան են²:

Մյուս կողմից բրիտանացի որոշ գործիչներ ոչ միայն հնարավոր, այլ նույնիսկ անհրաժեշտ էին համարում ինքնավարություն կամ անկախություն տալ միավորված Հայաստանին: Բրիտանա-հայկական կոմիտեի քարտուղար, Վ. Գլադսթոնի մերձավորներից Արթուր Սայմոնդսը անհրաժեշտ էր համարում Հայաստանին լիարժեք ինքնավարություն ու անկախություն շնորհելը: Նա հույս էր հայտնում, որ կտեսնի «ինքնավար հայկական պետություն, որը կձգվեր Սինոպից մինչև Ադանա, Ադանայից մինչև Պարսկաստանի սահման և այնտեղից դեպի Սև ծով, Հայաստան, որը կդառնա խաղաղության և բարգավաճման կենտրոն ամբողջ Փոքր Ասիայի համար»³:

Վերոշարադրյալը կարող էր բրիտանական կողմի հերթական հնարքներից լինել: Առաջարկվում էր ստեղծել միասնական և անկախ հայկական պետություն, որը ցույց էր տալիս բրիտանացիների

¹ Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Էջ 158: Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, Էջ 398-400:

² Сюникъ, Автономія Арменіи и интересы Россіи, "Армянскій Вѣстникъ", 1916, N 36, с. 2-3.

³ Саймондсъ А., Будущее Арменіи, "Армянскій Вѣстникъ", 1916, N 39, с. 2-3.

մարդասիրական ու արդար վերաբերմունքը փոքր ազգերի նկատմամբ: Մյուս կողմից այդ առաջարկն արվում էր ոչ թե իրենց ազդեցության գոտում գտնվող տարածքի համար, այլ՝ Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի: Դրանով հակասություններ էր առաջացնում հայերի, ռուսների ու ֆրանսիացիների միջև: Ինչպես տեսնում ենք, դա բրիտանական դիվանագիտության մարտավարությանը բնորոշ գործելաճ էր:

Փաստորեն՝ 1916 թ. գարնանը Անտանտի երեք տերությունների միջև ստորագրված գաղտնի համաձայնագրով միացյալ և ինքնավար Հայաստանի գաղափարը ծանր հարված ստացավ: Հայկական տարածքները բաժանվելու էին երկու տերությունների միջև: Դրանցից Ռուսաստանը բացարձակապես մտադրություն նշուներ որևէ ինքնավարություն տալու արևմտահայությանը, քանի որ դա կարող էր արևելահայության մեջ նմանատիպ ձգտումներ առաջացնել: Ֆրանսիան, չնայած 1916 թ. աշնանը հայերին խոստացավ ինքնավարություն տալ իրեն անցնող հայկական տարածքներին, սակայն դրժեց խոստումը պատերազմից հետո:

Թուրքիայի բաժանման մասին ռուս-բրիտանական գաղտնի համաձայնագրի մասին իտալական կողմը դեռևս 1916 թ. մայիսին կասկածներ ուներ և հարցում էր կատարել բրիտանացիներին: Դրա համար առիթ էր հանդիսացել այն հանգամանքը, որ Բրիտանիայի վարչապետ Ջեյմս Բեթերտոնը 1916 թ. մայիսի 9-ին հայտարարել էր, որ առաջին անգամ Ռուսաստանի և Բրիտանիայի միջև լիակատար համաձայնություն է տիրում: Սակայն Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ԱԳ նախարարները և նրանց Լոնդոնում, Փարիզում, Պետրոգրադում և Յռոմում դեսպանները երկարատև քննարկումներից հետո որոշեցին գաղտնի պահել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի գոյությունը և իտալական կողմին համոզեցին, որ թուրքական տարածքների բաժանման հարցում մնում են Լոնդոնի համաձայնագրի շրջանակներում¹:

Այսպիսով՝ դաշնակիցները իտալացիների թիկունքում գաղտնի համաձայնություն էին կնքել, իսկ այժմ նույնիսկ չէին ցանկանում տեղյակ պահել նրան այդ մասին: Դա ցույց է տալիս այդ

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 189-197.

տերութիւնները սերը դիվանագիտական խարդալանքների նկատմամբ:

Յուլի 4 (17)-ին Փարիզում իտալական դեսպան Տ. Տիտտոնին Ա. Բրիանի հետ հանդիպման ժամանակ մատնանշել էր, որ Իտալիան հետաքրքրված է ոչ միայն Ադալիայով, այլ նաև՝ Սիրիայով և Կիլիկիայով: Վարչապետը պատասխանել էր, որ Ադալիան արդեն դաշնակիցների կողմից տրվել է Իտալիային, իսկ Սիրիան և Կիլիկիան ամբողջությամբ մտնում են Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում¹:

Այստեղ երևում է, որ իտալական հավակնությունները նույնպես աճում էին: Միաժամանակ կարելի է փաստել, որ դրանով վերջիններս փորձում էին շոշոփել Ֆրանսիայի նկրտումների լրջությունն այդ տարածաշրջանում:

1916 թ. սեպտեմբերին Իտալիայի ԱԳ նախարար Սիդնի Սոննինոն ի վերջո տեղեկացավ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի գոյության մասին: Դա նրան խիստ բարկացրեց, քանի որ դաշնակիցները Իտալիայի թիկունքում գաղտնի համաձայնագիր էին կնքել: Իտալիայում բրիտանական դեսպան Ռոնել Ռոդից նա պահանջեց բացատրություններ տալ հարցի շուրջ²:

Բնական է, որ Իտալիայի հակազդեցությունը և դժգոհությունը պետք է լիներ բավական կոշտ: Նրա համար չափազանց վիրավորական էր Անտանտի դաշնակիցների պահվածքը:

Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Էդուարդ Գրեյը ստիպված էր հոկտեմբերի 5-ին Լոնդոնում իտալական դեսպան մարկիզ Գուլիելմո Իմպերիալիին տրամադրել համաձայնագրի պայմանները³: Յուլի 4-ին Ս. Սոննինոն Անտանտի մյուս երեք տերութիւններից պահանջում էր Լոնդոնում հրավիրել քառակողմ կոնֆերանս և նոր համաձայնագիր կնքել, ուր ներկայացված կլինեին նաև Իտալիայի պահանջներն ու ձգտումները⁴:

Նոյեմբերի 6 (19)-ին Ս. Սոննինոն Անտանտի ԱԳ նախարարներին հուշագրեր ներկայացրեց, ուր ներկայացվում էին իտալական

¹ Նույն տեղում, էջ 213:

² Helmreich Paul C., Italy and the Anglo-French Repudiation, p. 104.

³ Раздел Азиатской Турции, с. 257.

⁴ Helmreich Paul C., Italy and the Anglo-French Repudiation, p. 105.

պահանջները Միջերկրականի ավազանում¹: Իտալիան պահանջում էր, Ադալիայից բացի, իրեն հանձնել այդ երկրամասին սահմանակից Ադանայի, Կոնիայի, Այդինի նահանգները և Չմյուռնիան: Դա բացառում էին տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, աշխարհագրական տարբեր գործոններով: Իտալացիները ցանկանում էին վերահսկել Կոնիայից Կիլիկիայով անցնող երկաթուղագիծը, անհրաժեշտ էին համարում ստանալ Մերսինը, քանի որ այն միակ հարմար նավահանգիստն էր, որից կարող էին օգտվել: Այդ ամենը բացառում էին Միջերկրականի արևելքում Անտանտի դաշնակից երկրներին հավասար իրավունքներ ապահովելու ցանկությամբ: Հուշագրում նշվում էր, որ Ադանայի ու Մերսինի շրջանները Սիրիայի հետ կապված չեն «ոչ աշխարհագրական, ոչ էլ պատմական, էթնիկական, մշակութային և ռազմավարական տեսանկյունից»²:

Այդ ընդարձակ պահանջները հակասում էին Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մի շարք կետերին, հատկապես՝ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի շահերին և լուրջ դժգոհություն առաջացրին վերջինների մոտ³:

Իտալական ծավալ ապաշտական այդ ընդարձակ նկրտումները պայմանավորված էին մի կողմից Միջերկրականի արևելքում ամրապնդվելու ձգտումով, մյուս կողմից՝ նպատակ ունենալով պատժել դաշնակիցներին՝ իրենց խաբելու համար:

1917 թ. հունվարի 16 (29)-ին Մեծ Բրիտանիայի նոր ԱԳ նախարար Արթուր Բալֆուրը Իտալիայի, Ֆրանսիայի դեսպաններ՝ Գ. Իմպերիալի, Պոլ Կամբոնի և Ռուսաստանի հավատարմատար Կոստանդին Նաբոկովի հետ Լոնդոնում քննարկեց իտալական պահանջները⁴: Գ. Իմպերիալին հայտարարեց, որ պետք է բավարարվեն հուշագրերով Իտալիայի ներկայացրած ձգտումները: Պ. Կամբոնը հակադարձում էր, որ Ադանան ու Մերսինը կապված են Սիրիայի հետ, և մինչև Անամուռ ընկած տարածքը պետք է անցնի Ֆրանսիային, իսկ Կոնիայից դեպի ծով ամենահարմար ելքը Ադալիան է: Ա. Բալֆուրն առաջարկում էր իտալական ձգտումները բավարարել Փոքր Ասիայի

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 253-260.

² Նույն տեղում, էջ 255:

³ Նույն տեղում, էջ 260-262:

⁴ Նույն տեղում, էջ 285-286:

մյուս հատվածներում: Կ. Նաբոկովը պահանջում էր ապագա թուրքական պետությանը բավարար տարածք թողնել կենսունակությանը պահելու համար և դեմ էր Չմյուռնիան Իտալիային հանձնելուն: Որոշվում է Կ. Պոլսում բրիտանական նախկին դեսպան Լուի Մալլետին հանձնարարել կազմել մի նոր, բուրի համար ընդունելի նախագիծ:

Ինչպես տեսանք, Կիլիկիան Լոնդոնի և Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրերով պետք է անցներ Ֆրանսիային, հետևաբար՝ իտալական ձգտումները հակասության մեջ էին մտնում նախորդ պայմանագրերի հետ: Փաստորեն՝ Կիլիկիան կռվախնձոր էր դարձել Ֆրանս-իտալական հարաբերություններում:

Յունվարի 30 (փետրվարի 12)-ին գումարվեց երկրորդ նիստը: Ա. Բալֆորը իտալական դեսպանին հիշեցրեց, որ Իտալիան Լոնդոնի համաձայնագրով պարտավորվել է հարգել դաշնակիցների պայմանավորվածությունները և առաջարկեց ստանալ Այդինը, իսկ Կիլիկիայում ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքները: Սակայն դեսպանը կտրականապես առարկեց ցանկացած որոշման դեմ, որը Ադանան և Մերսինի նավահանգիստը չէր ներառի իտալական ազդեցության գոտու մեջ: Դրանով բանակցությունները ձախողվեցին¹:

Բնականաբար, պատերազմի ամենաթեժ փուլում, երբ մի կողմից անհրաժեշտ էր կենտրոնացնել բուր ու ժերը, մյուս կողմից հասունանում էին հեղափոխական շարժումները, Անտանտի տերությունները չէին կարող չգտնել փոխզիջումնային տարբերակ: Քանի որ ոչ Ռուսաստանը, ոչ Ֆրանսիան չէին պատրաստվում հրաժարվել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով իրենց անցնելիք որևէ տարածքից, ապա իտալական ձգտումները պետք է բավարարում գտնեին Փոքր Ասիայի այլ հատվածներում:

Փետրվարի 3 (16)-ին բրիտանական ԱԳՆ կողմից Գ. Իմպերիալիին տրամադրվեց հուշագիր, ուր համեմատության մեջ մանրամասն ներկայացվում էին Իտալիային առաջարկվող Կոնիայի, Ադալիայի, Այդինի, Բրուսայի տարածքների և Ֆրանսիական ազդեցության տակ անցնող երկրամասերի բնակչությունը, բարեբերությունը, բնական

¹ Helmreich Paul C., Italy and the Anglo-French Repudiation, p. 107. Раздел Азиатской Турции, с. 289-291.

ռեսուրսները, տեղական հարստությունները, երկաթուղիները, ճանապարհները, նավահանգիստները, առևտուրը և ցույց էր տրվում, որ դրանք հավասարազոր են իրար¹:

Այս ընթացքում Ռուսաստանում տապալվեց ցարական իշխանությունը, և մարտի 2 (15)-ին ձևավորվեց ժամանակավոր կառավարությունը, իսկ Ֆրանսիայում մարտի 6 (19)-ին նոր կառավարություն ձևավորեց Ալեքսանդր Ռիբոն:

Ռուսական նոր ԱԳ նախարար Պավել Միլյուկովը մարտի 8 (21)-ին տեղեկացրեց Լոնդոնում, Փարիզում, Յռոմում և Տոկիոյում ռուսական դեսպաններին, որ ժամանակավոր կառավարությունը հավատարիմ է դաշնակիցների հետ նախկինում կնքված բոլոր համաձայնագրերին և պահանջեց, որ Անտանտի երկրները նույնպես հավաստեն իրենց պատրաստակամությունը պահպանելու Ռուսաստանի հետ կնքված պայմանագրերը²:

1917 թ. ապրիլի 6 (19)-ին Սեն ժան դե Մորիենում կայացած հանդիպման ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի վարչապետներ Դ. Լլոյդ Ջորջը և Ա. Ռիբոն համաձայնության եկան Ս. Սոննիևոյի հետ, որով պատերազմից հետո Իտալիային պետք է անցնեին Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան տարածքները՝ Իզմիրի, Այդինի և Ադալիայի նահանգները՝ մինչև Ադանայի նահանգի սահմանը: Վերջինս անցնելու էր Ֆրանսիային: Ա. Ռիբոն համաձայնեց՝ որպես բարի կամքի դրսևորում, Իտալիային թողնել Ադանայի նահանգի Մերսինից արևմուտք ընկած տարածքները՝ չնայած Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով դրանք անցնելու էին Ֆրանսիային³: Ալեքսանդրետում, Յայֆայում, Աքրայում Իտալիան ունենալու էր այն իրավունքներն ու արտոնությունները, որոնք Ֆրանսիան և Բրիտանիան փոխադարձաբար ապահովել էին իրենց համար: Մերսինը ճանաչվելու էր պորտո-ֆրանկո, իսկ այնտեղից իտալական ապրանքների համար ազատ երկաթուղային տրանզիտ էր ապահովվելու Ադանայի նահանգով դեպի Իտալիայի ազդեցության գոտի:

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 293-296.

² Նույն տեղում, էջ 308-309:

³ Helmreich Paul C., Italy and the Anglo-French Repudiation, p. 108.

Կիլիկիայի բուրգը նավահանգիստներում իտալական նավերի ու ապրանքների համար խոչընդոտներ չէին լինել ու¹:

Յետագա ամիսներին քննարկվեց Սեն ժան դե Մորիենի համաձայնագրի հաստատման հարցը: Բանակցությունները եռակողմ էին, քանի որ Ռուսաստանում հակապատերազմական տրամադրություններն էին իշխող դարձել, իսկ ժամանակավոր կառավարությունը հայտարարել էր առանց բռնազավթումների հաշտություն կնքելու պատրաստակամության մասին՝ չնայած մարտի 27-ին հայտարարել էր, որ հավատարիմ է ցարական կառավարության նախկինում կնքած միջազգային պայմանագրերին²:

Փաստորեն՝ եթե մեկ տարի առաջ Իտալիային էին դուրս թողել բանակցությունից և նրա թիկունքում գաղտնի համաձայնագիր էին կնքել, որը բավական լուրջ անախորժություններ ստեղծեց դաշակիցների միջև, ապա այժմ նույնը կրկնում էին Ռուսաստանի հետ: Ռուսական կողմը երկար ժամանակ ապարդյուն փորձում էր տեղեկանալ առանց իրեն տեղի ունեցած համաձայնության մասին:

Բնականաբար, ռուսական կողմը չափազանց դժգոհ մնաց, քանի որ առանց իր կարծիքը հարցնելու դաշակիցները նոր համաձայնություն էին կնքել³:

Համաձայնագիրը երեք տերությունների կողմից հաստատվեց 1917 թ. օգոստոսի 18-սեպտեմբերի 26-ը փոխանակված նոտաներով⁴: Ըստ դրա՝ Իտալիային էր անցնելու «Կանաչ» գոտին՝ Իզմիրի և Կոնիայի նահանգների մեծագույն մասը: Իտալական ազդեցության տարածք էր ճանաչվում «C» գոտին՝ Իզմիրի հյուսիսային և Բուրսայի հարավային շրջանները:

Մ. Անդերսոնն այդ գործարքի մասին նշում է, որ «Ըստ էության սա մի փորձ էր Կիլիկիայից շեղելու իտալական ծավալ ապաշտությունը, որտեղ այն սուր կերպով բախվում էր Ֆրանսիայի շահերին և բավարարելու այն Արևմտյան Փոքր Ասիայում»⁵:

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 348-349.

² Ավետիսյան Յ., Հայ կական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 11:

³ Раздел Азиатской Турции, с. 99-100, 322.

⁴ Graham M. F., Goldstein E., Langhorne R., Guide to international relations and diplomacy, London, 2002, p. 184.

⁵ Գասպարյան Ռ., Հայ կական կոտորածները Կիլիկիայում, էջ 146:

Այս ափսոսով՝ 1916-1917 թթ. Կիլիկիան լուրջ կռվախնձոր էր դարձել Իտալիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Դապայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դաշնակիցները Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը կնքել էին Իտալիայից գաղտնի: Դավիթավորել ու բարկացրել էր վերջինիս: Օգտվելով առիթից՝ Իտալիան որոշեց վրեժ լուծել և փորձեց ընդարձակել տիրույթները Միջերկրականի հյուսիսարևելյան ափին: Դա հնարավորություն կտար նրան վերահսկել Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին և Միջերկրականի արևելքի ծովային ուղիները: Սակայն Ֆրանսիան չհրաժարվեց Կիլիկիայի նման հարուստ և ռազմավարական առումով կարևոր երկրամասին տիրելու գաղափարից, որի արդյունքում Իտալական նկրտումները բավարարում ստացան Փոքր Ասիայի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում:

Ամփոփելով՝ կարող ենք եզրակացնել .

- Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը պատերազմին գերմանո-ալստրիական դաշինքի կազմում օրակարգից դուրս բերեց նրա ամբողջականությունը պահպանելու Անտանտի երկրների ծրագրերը և վերջիններս ակտիվորեն սկսեցին քննարկել նրաբաժանման հարցը:
- Պատերազմի սկզբին ռուս պետական ու քաղաքական գործիչներն ամենատարբեր տեսակետներ ունեին Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ապագայի վերաբերյալ: Չունենալով միասնական ու վերջնական դիրքորոշում՝ ակտիվորեն քննարկում էին, թե ինչ կարող էին ձեռք բերել օսմանյան տարածքների բաժանման դեպքում, ինչպես նաև փորձում էին հասկանալ դաշնակիցների ձգտումները: Ռուսական քաղաքական ու ռազմական վերնախավում հետաքրքիր քննարկումներ են ծավալվում Հայկական հարցի շուրջ, որոնք արտաքնապես դրսևորվել են նախ՝ իբրև հայ քաղաքական շրջանակներին տրված հուսադրող, բայց խիստ ընդհանուր հավաստիացումների, իսկ հետագայում՝ հայ աթափված Արևմտյան Հայաստանի ռազմակալման անհրաժեշտության մասին հորդորների տեսքով:
- Ռուսական նկրտումների մեջ էր Արևմտյան Հայաստանը և հնարավորության դեպքում Կիլիկիան, որով էլ քկապահովվեր

դեպի Միջերկրական: Տիրելով Հայաստանին ու Կիլիկիային՝ Ռուսաստանը գերիշխող դիրք կունենար Մերձավոր Արևելքում, և նրա հետագա առաջխաղացումը տարածաշրջանում կասեցնելը կլիներ չափազանց բարդ: Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան դեմ էին իրենց դաշնակցի այդչափ առաջխաղացմանը Մերձավոր Արևելքում, քանի որ իրենց սեփական նկրտումներն ունեին Կիլիկիայում, Սիրիայում, Միջագետքում, Պարսից ծոցի ավազանում: Այդ ամենով պայմանավորված՝ նրանք փորձում էին Ռուսաստանին հնարավորինս հեռու պահել Սիրիայից ու Միջագետքից: Այսպիսով՝ Օսմանյան կայսրության բաժանման հարցը քննարկելիս Անտանտի երկրների միջև որոշ անհամաձայնություններ առաջ եկան Կիլիկիայի պատկանելության խնդրում: Ռուսաստանը, գիտակցելով, որ դաշնակիցները դեմ կլինեն իր առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական Կիլիկիայի վրայով, որոշեց հրաժարվել այդ երկրամասի նկատմամբ իր հավակնություններից՝ հոգուտ Ֆրանսիայի: Ռուս պետական գործիչների համար գերադասելի էր Միջերկրական դուրս գալ Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներով:

- Ֆրանսիան պատերազմի սկզբից սկսեց հավակնել Կիլիկիային ու Սիրիային: Սակայն բրիտանական դիվանագիտության ջանքերով, հետզհետե ավելի ընդարձակ տարածքներ էր ցանկանում գրավել Մերձավոր Արևելքում: Բացի Կիլիկիայից, Ֆրանսիան սկսեց պահանջել հարավային Հայաստանը, Քրդստանը, Հաքքիարին, որով դուրս կգար պարսկական սահման: Ցանկանում էր իր վերահսկողության տակ վերցնել Կոնիայից դեպի Միջագետք գնացող Բաղդադի երկաթուղին:
- Մեծ Բրիտանիան նույնպես որոշակի հավակնություններ ուներ Կիլիկիայում: Նա ամբողջ Կիլիկիային տիրելու համար չէր պատրաստվում հակամարտության մեջ մտնել Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի հետ, սակայն հնարավորության դեպքում ցանկանում էր տիրել ռազմավարական և տնտեսական մեծ կարևորություն ունեցող Ալեքսանդրետի նավահանգստին: Այն Բաղդադի երկաթուղագծին կապված ամենամոտ և հարմարավետ նավահանգիստն էր Միջերկրականի արևելքում:

- 1916 թ. մայիսին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան տարածքներն անցնելու էին Ռուսաստանին, իսկ հարավային ու արևմտյան տարածքները՝ Ֆրանսիային: Արևմտյան Հայաստանը, փաստորեն, բաժանվելու էր Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջև: Բրիտանական դիվանագիտության առաջարկած ծուղակներից էր հարավային Հայաստանի և Քրդստանի առաջարկը Ֆրանսիային, որի սահմանները պետք է հասնեին մինչև ռուս-պարսկական սահման: Փաստորեն՝ ռուսների առաջխաղացումը դեպի ավելի հարավ բրիտանական կողմը փորձում էր այս անգամ կանխել Ֆրանսիայի միջոցով, որը պետք է փոխարիներ կործանված օսմանյան պատնեշին: Իսկ բրիտանական տիրույթները ձգվում էին Ֆրանսիականից հարավ՝ թիկունքում: Այսպիսով՝ բրիտանական կողմը գտել էր այն խնդրի լուծումը, թե ինչպես խոչընդոտի ռուսական առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական և Սուեզի անցուղի: Հետևաբար՝ այլևս կարիք չկար պահպանելու Օսմանյան կայսրությանը, որի համար հսկայական ջանքեր էր գործադրել բրիտանական դիվանագիտությունը: Այդ փուլովորդ պետության գոյության միակ իմաստը վերջին հարյուրամյակում հանդիսացել էր ռուսներին հարավ չթողնելը:
- Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով տարբեր պետությունների միջև բաժանվում ու մասնատվում էին հայկական, արաբական, քրդական, ասորական տարածքները: Այն նոր խառնաշփոթի պատճառ կարող էր դառնալ հետպատերազմյան Մերձավոր Արևելքում: Այս քաղաքականությունը, որն իր շարունակությունն ունեցավ հետագայում, մինչև այսօր էլ անլուծելի խնդիրներ են առաջ բերել այդ տարածաշրջանում:
- 1916-1917 թթ. Կիլիկիան լուրջ կռվախնձոր էր դարձել Իտալիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Դապայ մանավորված էր այն հանգամանքով, որ դաշնակիցները Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը կնքել էին Իտալիայից գաղտնի: Դա վիրավորել ու բարկացրել էր վերջինիս: Օգտվելով առիթից՝ Իտալիան որոշեց վրեժ լուծել և փորձեց ընդարձակել տիրույթները Միջերկրականի

հյուսիսարևելյան ափին: Դա հնարավորություն է կտար նրան վերահսկել Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին և Միջերկրականի արևելքի ծովային ուղիները: Սակայն Ֆրանսիան չհրաժարվեց Կիլիկիայի նման հարուստ և ռազմավարական առումով կարևոր երկրամասին տիրելու գաղափարից, որի արդյունքում իտալական նկրտումները բավարարում ստացան Փոքր Ասիայի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում:

1.4 ՁԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ՅԵՏ ԲԱՆԱԿՑՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՐՑԸ

1915 թ. աշնանը ռուսական դիվանագիտությունն առաջ քաշեց Օսմանյան կայսրությանը՝ պատերազմից դուրս բերելու մի նախագիծ: Ռուսներին հայտնի էր դարձել, որ տարածայնություններ էին առաջացել երիտթուրքական եռյակի անդամների միջև: Քննարկվում էր օսմանյան ռազմածովային նախարար և 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշային համոզել միանալու Անտանտի երկրներին և ապստամբելու սեփական կառավարության դեմ: Նախագիծը ռուսական դիվանագետներին առաջարկել էին հայերը, որոնք հույս ունեին փրկելու Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում ապաստանած հայ տարագիրներին: Այդ տարածքները գտնվում էին Ջեմալի վերահսկողության տակ: Միաժամանակ այդ ծրագրով նախատեսվում էր Ջեմալի իշխանության ներքո ստեղծել օսմանյան դաշնային պետություն, որի մեջ մտնելու էր նաև ինքնավար Յայաստանը՝ Արևմտյան Յայաստանի և Կիլիկիայի միավորմամբ:

Ռուսական նավահանգիստների ռմբակոծումը և Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելը կատարվել էր առանց Ջեմալի իմացության: Դակառավարության նոյեմբերի 29-ի գաղտնի նիստում լուրջ բախում էր առաջացրել նրա և Էնվերի միջև, նույնիսկ փորձել էին դիմել զենքի օգնությանը: Միայն Թալեաթի ու գերմանացիների միջամտությամբ էր կանխվել արյունահեղությունը: Այդ օրվանից երկու եռապետերը ոխերիմ թշնամիների էին վերածվել¹:

Ջեմալ փաշան դժգոհ էր Էնվերից ու Թալեաթից: Բացի այդ, Ջեմալը չափազանց փառասեր էր, չէր սիրում գերմանացիներին և դա բացահայտորեն ցույց էր տալիս: Նա Սիրիայում իրեն պահում էր ինչպես սուլթան: Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան Յենրի Սորգենթաուն վկայում է, որ նա այնտեղ ուներ սեփական արքունիք, իրականացնում էր ուրբաթօրյա աղոթքի արարողություն, սեփական կարգադրություններ էր ազատորեն հրապարակում և շատ դեպքերում արհամարհում էր Կ. Պոլսից եկող հրահանգները, միաժամանակ ատում էր բոլոր հպատակ ժողովուրդներին: Դեսպանը նրան համեմատում է

¹ Քեչեան Ա., Կարմիր դրուագներ հերոսներու կեանքեն, 1915-1918, հ. Ա, Պուքրեշ, 1938, էջ 148, 188:

Մարկոս Անտոնիոսի հետևելու է, որ Ջեմալը նպատակ ունենա կայսրության մի հատվածում սեփական պետությունը հիմնել և հաստատել իր ժառանգական դինաստիան¹: Օգտագործելով այն, որ Ջեմալը դժգոհ էր մյուս երկու եռապետերից, ինչպես նաև նրա փառասիրությունը՝ հնարավոր էր համարվում նրան դրդել ապստամբության՝ որոշակի խոստումների դիմաց:

1915 թ. դեկտեմբերի 12 (25)-ին Փարիզում, Լոնդոնում, Յռոմում ուսական դեսպաններ Ա. Իզվոլսկուն, Ա. Բեկենդորֆին, Մ. Գիրսին ուղարկած հեռագրերում Ս. Սազոնովը տեղեկացնում էր, որ Կ. Պոլսի հայկական շրջաններից հաղորդել են, որ իբր հավանականություն կար Ջեմալին թեքելու երիտթուրքական կառավարության ու գերմանացիների դեմ բացահայտ ապստամբության, եթե Անտանտի պետությունները նրան առաջարկեին հետևյալ պայմանները.

1. Երաշխավորելու էին անկախությունն ու անձեռնմխելիությունը Ասիական Թուրքիայի, որը կազմված էր լիներու սուլթանի գերիշխանության ներքո գտնվող հետևյալ ինքնավար նահանգներից՝ Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Բրոստան և Յայաստան՝ Կիլիկիայով:

2. Սուլթան էր հռչակվելու Ջեմալը՝ գահը ժառանգաբար փոխանցելու իրավունքով:

3. Ջեմալը պարտավորվում էր թուրքական կառավարությանն ու սուլթանին՝ որպես գերմանացիների ձեռքում հայտնված գերիների, գահընկեց հայ տարարել և արշավել նրանց վրա:

4. Կ. Պոլսի վրա արշավելու ժամանակ Անտանտի տերությունները Ջեմալին մատակարարելու էին պարեն, զենք, հրետանի:

5. Պատերազմի ավարտից հետո տերությունները Ջեմալին ֆինանսական օժանդակություն էին տրամադրելու:

6. Ջեմալը հրաժարվելու էր Կ. Պոլսից ունեղուցներից:

7. Ջեմալը պարտավորվում էր անմիջապես քայլեր ձեռնարկել՝ հայերին փրկելու և մինչև պատերազմի ավարտը կերակրելու համար:

Ս. Սազոնովը կարծում էր, որ անհրաժեշտ է հայերի միջոցով Ջեմալի հետքանակցություններ սկսել, քանի որ ցանկացած տեսակի

¹ Ամերիկյան դեսպան Յենրի Մորգենթաուի հուշերը և Յայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990, էջ 143-147:

ներքին խնդիրները կարող էին թուրքիայի ուժերը թուլացնել և ծառայել իրենց շահերին, եթե նույնիսկ Ջեմալին չհաջողվեր կառավարությանը տապալել և գերմանացիներին վտարել, այնուամենայնիվ օսմանյան կայսրությանը խոնավությունը օգտակար կլիներ: Նա դեսպաններին առաջարկում էր համապատասխան երկրների ԱԳ նախարարների հետ խորհրդակցել և պատասխաններն անմիջապես հեռագրել իրեն¹:

Այդ տեղեկությունը ստացվել էր դեկտեմբերի 12 (25)-ին Բուխարեստում ռուսական դեսպան Ս. Պոկլևսկու միջոցով, որը հանդիարում էր ունեցել Յ. Չավրյանի հետ: Վերջինս առաջարկել էր, որ հայերը փորձեն կապեր հաստատել Ջեմալի հետ, և հաջողության դեպքում Անտանտի երկրները շարունակեն բանակցությունները²:

Հաջորդ օրը Մ. Գիրսը Ս. Սազոնովին իրազեկեց, որ Ս. Սոննինոն լիովին համաձայն էր Ջեմալի հետ բանակցելու պայմաններին, եթե հաջողության որևէ հույս կար, քանի որ դրանով բրիտանացիներին կազատեին Եգիպտոսի վրա թուրքական հարձակման վտանգից, իսկ գերմանացիներին կզրկեին Փոքր Ասիայի մարդկային ներուժից, որի վրա նրանք հույս էին դնում³: Ա. Իզվոլսկին հեռագրեց (14/27.12.1915), որ Ֆրանսիայի վարչապետ և ԱԳ նախարար Ա. Բրիանը հետաքրքրություն է վերաբերվել Ջեմալի հետ բանակցելու մտքին, խոստացել է այն քննարկել կառավարության նիստում և կարծիք է հայտնել, որ առաջարկված պայմանները կարող են շոշափել Բրիտանիայի շահերը⁴:

Սակայն հաջորդող օրերին պարզ դարձավ, որ Ֆրանսիական կողմին այնքան էլ չեն ոգևորել Ջեմալի հետ համաձայնություն կայացնելու պայմանները: Փաստորեն՝ այդ նախագիծը կարող էր բավարարել ռուսական կողմին, քանի որ վերջինս ստանում էր Կ. Պոլիսը: Հայերը ձեռք էին բերում բաղձալի ինքնավարությունը և լուծում էին Սիրիայի անապատներում հայտնված հարյուրիավոր տարագիրների անվտանգության խնդիրը: Սակայն Ֆրանսիան և Բրիտանիան ոչինչ չէին ստանում Օսմանյան

¹ ՀԱԱ, Ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 1-2: Раздел Азиатской Турции, с. 142-143.

² Раздел Азиатской Турции, с. 143-144. Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների, էջ 676:

³ ՀԱԱ, Ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 2: Раздел Азиатской Турции, с. 144.

⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 3: Раздел Азиатской Турции, с. 144.

կայ սրու թյան ժառանգություննից: Ինչպես տեսնում ենք, առաջարկող պայմանները դուրս էին եկել հայկական շրջանակներից և խնդիր ունեին բավարարելու հայկական ու ռուսական շահերը: Յետևաբար՝ այն հանդիպելու էր ֆրանս-բրիտանական լուրջ ընդդիմությանը:

Դեկտեմբերի 16 (29)-ին Ա. Բրիանը հայտնում էր Ա. Իզվոլսկուն, որ Ջեմալի հետ համաձայնության դեպքում ռուսները ստանալու են Կ. Պոլիսը, իսկ Ֆրանսիան չի ստանալու Սիրիան և Կիլիկիան, որոնք խոստացվել են իրեն: Վարչապետը նշեց, որ կարող են բանակցություններին համաձայնություն տալ այն պայմանով, որ Ֆրանսիայի տարածքային նկրտումները Ասիական Թուրքիայում պաշտպանվեն¹:

Բրիտանական կողմը նույնպես ոգևորությամբ չընդունեց Ջեմալի հետ համաձայնության գալու գաղափարը: ԱԳ նախարարի օգնական Արթուր Նիկոլսոնը ռուսական դեսպան Ա. Բենկենդորֆի հետ հանդիպման ժամանակ կասկած հայտնեց, որ Ջեմալի միջոցները բավարարեն իշխանությունը գրավելու համար, իսկ ժառանգաբար գահը փոխանցելու գաղափարը դժվար իրականանալի էր համարում, միաժամանակ տեղեկացրեց, որ իրենք բանակցում են արաբների հետևանհրաժեշտ է, որ Ջեմալի հետ բանակցությունների լուրերը չհասնեն Արևելք: Է. Գրեյը նույնպես ռուսական դեսպանին հայտնեց, որ արաբներին խոստացվել են անկախ խալիֆայություն ստեղծել, իսկ Ջեմալը, հակառակորդ լինելով արաբներին, որևէ բան անել չի կարող²:

Դեկտեմբերի 17 (30)-ին Ս. Սազոնովը Ա. Իզվոլսկուն պարզաբանեց, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները համարում է միջոց, որով կարող են Թուրքիայում խռովությունն առաջ բերել և ձախողել Եգիպտոսի վրա արշավանքը, այդ պատճառով էլ հայերի ներկայացրած ծրագիրը բառացիորեն ներկայացրել է դաշնակիցների քննարկմանը՝ չմտնելով մանրամասնությունների մեջ և ամբողջությամբ չպաշտպանելով Ջեմալի ցանկությունները: Նշում էր, որ ինքը ենթադրում էր հարցը քննարկել, երբ դաշնակիցներն ընդունեին բանակցելու գաղափարը, քանի որ հայերի միջոցով

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 145.

² Նույն տեղում, էջ 147-148:

ներկայացրած բոլոր կետերը չէ, որ պետք է ընդունեին, այլ կարող էին Ձեմալի պատվասիրությունն օգտագործել նաև այլ պայմաններով: Նախարարն առաջարկում էր վստահեցնել Ա. Բրիանին, որ իրենք ցանկություն չունեն վնասելու Ֆրանսիայի շահերը և պարզել նրանց ցանկություններն ու պայմանները¹:

Ա. Իզվոլսկին երկու օրից (19.12.1915/01.01.1916) պատասխանեց, որ Ս. Սազոնովի հեռագրի բովանդակության մասին տեղեկացրել է Ա. Բրիանին, որը լավ տպավորություն էր ստացել դրանից, և նրա անհանգստությունը կարծես նահանջել էր: Վերջինս կրկին տեղեկացրել է, որ Ֆրանսիական կառավարությունը թեև չի հավատում Ձեմալի ընդունակություններին՝ նշված դերի համար և նույնիսկ որոշակի մտավախություն ունի, որ դա նրա կողմից թակարդ է, այնուամենայնիվ, պատրաստ են նրա հետ բանակցություններ սկսել, սակայն պայմանով, որ ապահովվեն Ֆրանսիայի իրավունքները Պաղեստինում և Սիրիայում՝ Կիլիկիայով հանդերձ, որոնք ճանաչված են Ռուսաստանի կողմից Կ. Պոլսի ունեղուցների մասին Ֆրանսիայի հետ կնքված համաձայնությանը: Ա. Իզվոլսկին փորձել էր Ա. Բրիանից ճշտել, թե արդյոք ցանկանում են, որ նշված վայրերն անպայման Ֆրանսիային կցվեն, թե հնարավոր է այլ տարբերակ, օրինակ՝ պրոտեկտորատ սուլթանի անվանական գերիշխանության ներքո, որը կարող էր ավելի նպաստավոր ու գործնական լինել Ֆրանսիայի համար և հեշտացնել բանակցությունները Ձեմալի հետ, սակայն Ա. Բրիանը նշել էր, որ չի կարող անմիջապես պատասխանել այդ հարցադրմանը, սակայն եթե բանակցությունները հանգեն դրան, ապա դաշնակիցները պետք է հատուկ քննարկեն այդ խնդիրը²:

Դեկտեմբերի 20 (հունվարի 2)-ին Ս. Սազոնովը Ա. Իզվոլսկուն և Ա. Բենկենդորֆին տեղեկացրեց, որ հայ միջնորդներն առաջարկում են բանակցությունները Ձեմալի հետ վարել Եգիպտոսից: Երկու օրից Ա. Իզվոլսկին տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիական կողմը բրիտանացիներին առաջարկել է բանակցությունները Ձեմալի հետ

¹ ՅԱ, Ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 4: Раздел Азиатской Турции, с. 146.

² ՅԱ, Ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 5: Раздел Азиатской Турции, с. 148-149.

Եգիպտոսում վերցնել իրենց վրա՝ արաբների հետ վարվող բանակցություններին զուգահեռ¹:

Դեկտեմբերի 28 (հունվարի 10)-ին Ա. Բենկենդորֆը տեղեկացնում է, որ բրիտանական կողմն առաջարկել է բանակցությունները թողնել Կահիրեի ֆրանսիական դեսպանի ուսերին և իսկ Յ. Չավրյանը մեկնի Եգիպտոս²:

Բրիտանացիները փորձում էին հեռու մնալ Ջեմալի հետ բանակցությունների պատասխանատվությունը ստանձնելուց: Դրանով կարող էին վիրավորել շերիֆ Յուսեփին, որի միջոցով արաբական ապստամբություն էր նախապատրաստվում: Մյուս կողմից հասկանում էին, որ ֆրանսիացիները, ովքեր ցանկանում էին անպայման գրավել Սիրիան և Կիլիկիան, կարող էին դժգոհել, քանի որ Ջեմալի պայմաններից մեկը օսմանյան կայսրության ասիական տարածքների ամբողջականության պահպանումն էր:

Ի վերջո, դեկտեմբերի 30-ին (հունվարի 12) Ս. Սազոնովը Ա. Իզվոլսկուն տեղեկացրեց, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները ճիշտ կլինի կենտրոնացնել ֆրանսիացիների ձեռքում: Այդ կարծիքին էր նաև Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Է. Գրեյը: Ռուս նախարարն առաջարկում էր Ա. Բրիանին տեղեկացնել, որ պատրաստ են ֆրանսիացիներին թողնել ղեկավար դերը Ջեմալի հետ բանակցություններում, քանի որ Սիրիայի հետ կապված հարցը շոշափում էր նրանց շահերը: Ցանկալի էր համարում, որ իրենց տեղյակ պահեն բանակցությունների ընթացքի մասին և խոստանում էր ռուսական ներկայացուցիչների միջոցով ամեն կերպ աջակցել դաշնակից ֆրանսիացիներին³:

1916 թ. հունվարի 27 (փետրվարի 9)-ին Պ. Կամբոնը Ա. Իզվոլսկուն տեղեկացրեց, որ բրիտանացիների հետ համաձայնության են եկել արաբական պետություն կազմավորելու հարցում, իսկ ֆրանսիան պետք է ստանա Սիրիան և Կիլիկիան⁴: Դրանով ֆրանսիացիները ակնարկում էին, որ դեմ են Ջեմալի հետ բանակցելու գաղափարին: Ինչպես նախապես տեսանք, այս շրջանում Մ. Սայքսը և Ժ. Պիկոն

¹ Раздел Азиатской Турции, с. 149.

² Նույն տեղում, էջ 150:

³ ՅԱԱ, Ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 6:

⁴ Раздел Азиатской Турции, с. 151-152.

արդեն նախնական համաձայնության էին եկել վերոնշյալ հարցերի շուրջ: Յետևաբար՝ Ջեմալի հետքանակցելն անիմաստ էր դարձել:

1916 թ. մարտի 9 (22)-ին Ա. Իզվոլսկին հեռագրեց Ս. Սազոնովին, որ Յ. Չավրյանը հանդիպում է ունեցել Ա. Բրիանի հետ, և վերջինս նշել է, որ «հարմար չի գտնում Ջեմալի հետքանակցությունների մեջ մտնելը»¹: Այսպիսով՝ Ջեմալի հետ հարաբերություններ հաստատելու և նրան թուրքերի դեմ ապստամբության դրդելու նախագիծը, որն առաջ էր քաշվել որոշ հայ գործիչների առաջարկով և խրախուսվում էր նաև ռուսական դիվանագիտության կողմից, ձախողվեց:

Յետաքրքիր է նշել, որ Ջեմալի հետքանակցությունների գաղափարը առաջ քաշվեց անմիջապես այն բանից հետո, երբ 1915 թ. նոյեմբերին Ջեմալը մեկնեց Կ. Պոլիս, ուր մնաց երկու շաբաթ և էնվերի հետքննարկեց տիրող իրավիճակը²:

Այդ քանակցությունների գաղափարը նրանց միջև քննարկված և Անտանտի համար նախատեսված ծուղակ կարող էր լինել, որով կանխվեց Ալեքսանդրետի մոտդաշնակիցների ակհանման նախագիծը, քանի որ թուրքերը հիմնական ուժերին ուղարկել էին Դարդանեյ և բավարար ուժեր չունեին դիմակայելու հակառակորդին: Յնարավոր է նաև այն տարբերակը, որ Ջեմալն ու էնվերը չէին կարողացել լեզու գտնել:

Ըստ Առաքել Քեչյանի՝ Սիրիայում 1915 թ. ստեղծված «Սև թաթ» հայկական գաղտնի կազմակերպությունը քանակցությունների մեջ է մտել անձամբ Ջեմալի հետ, փորձել է նրան թեքել դեպի Անտանտը, հասել է նրան, որ փաշան ավելի նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել հայ տարագիրների համար³: Յայերը Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի տարածքում ազատ տեղաշարժի ու աշխատանքի իրավունք ստացան, փոխարքային ուղղված նրանց աղերսագրերը հիմնականում դրական լուծում էին ստանում⁴: Յավանաբար, հենց այդ խմբի առաջարկների հիման վրա էր Յ. Չավրյանը քանակցություններ սկսել Անտանտի

¹ Գալոյան Գ., Յայաստանը մեծ տերությունների, էջ 676: Раздел Азиатской Турции, с. 167.

² Memories of a Turkish statesman, p. 168.

³ Քեչյան Ա., Կարմիր դրոշակներ, էջ 179-195:

⁴ Քելեչեան Մ., Սիս-Մատեան (Պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ), Պէյրոս, 1949, էջ 588:

երկրների հետ: Ջեմալը, նույնիսկ, 1916 թ. մայիսին «Սև թաթին» առաջարկել էր մահափորձ կազմակերպել Էնվերի դեմ, երբ տեղեկացել էր, որ վերջինս նպատակ ունի իր ձեռքը վերցնել ու 4-րդ բանակի հրամանատարությամբ, սակայն հայերն առաջարկել էին մահափորձի փոխարեն կազմակերպել խայտառակ պարտության, որի արդյունքում 1916 թ. օգոստոսին Էնվերի գլխավորությամբ Սուեզի վրա արշավող թուրքական բանակը ջախջախիչ հարված էր ստացել¹: Այս վերջին փաստը հաշվի առնելով՝ ավելի հավանական է թվում այն տեսակետը, որ Ջեմալը, Էնվերի նկատմամբ ունեցած ոխակալության հիմնից դրդված և միաժամանակ սեփական փառասիրական ձգտումներին հակում տալու նպատակով, իսկապես հակված էր Անտանտի հետհարաբերության ներհաստատելուն:

Այսպիսով՝ կարող ենք այս ենթահարցից գալ հետևյալ եզրահանգմանը.

- 1915 թ. աշնանը ռուսական դիվանագիտությանն առաջ քաշեց Օսմանյան կայսրությանը պատերազմից դուրս բերելու մի նախագիծ: Քննարկվում էր օսմանյան ռազմածովային նախարար և 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեմալին համոզել միանալու Անտանտի երկրներին և ապստամբելու սեփական կառավարության դեմ: Իրական հնարավորություն կար երիտթուրքական եռապետերից մեկին թեքել Անտանտի կողմը, դուրս բերել սեփական պետության դեմ՝ օգտագործելով նրան ձևական թշնամանքը Էնվերի դեմ և անսահման փառասիրությանը: Հաջողության դեպքում օսմանյան պետությանը դուրս կգար պատերազմից, գուցե նաև միանար Անտանտին: Ջեմալի անհաջողության դեպքում՝ թուրքերը բավական կթուլանային ներքին երկպառակտման հետևանքով, միաժամանակ հնարավոր կդառնար գրեթե առանց դիմադրության Անտանտի երկրների գործեր մտցնել Պաղեստին, Սիրիա, Կիլիկիա:
- Նախագիծը ռուսական դիվանագետներին առաջարկել էին հայերը, որոնք հույս ունեին փրկելու Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում ապաստանած հայ տարագիրներին: Այդ տարածքները գտնվում էին Ջեմալի վերահսկողության

¹Քէչեան Ա., Կարմիր դրոուագներ, էջ 200-206:

տակ: Միաժամանակ այդ ծրագրով նախատեսվում էր Ջեմալի իշխանության ներքո ստեղծել ինքնավար Հայաստան՝ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի միավորմամբ:

- Ֆրանսիական և բրիտանական իշխանություններն ավելի ընդարձակ նկրտումներ ունեին Մերձավոր Արևելքում, և Ջեմալի հետ դաշինքը կարող էր դրանց խանգարել: Ահա այդ հանգամանքով էր պայմանավորված բանակցությունների նկատմամբ նրանց սկզբնական վերապահ, ապա նաև բացասական դիրքորոշումը: Ի վերջո դա հանգեցրեց նրան, որ բանակցություններն այդպես էլ տեղի չունեցան:

1.5 ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒ ԹՅՈՒՆԸ 1917 Թ. ԵՎ 1918 Թ. ՍԿԶԲԻՆ

1917 թ. միջազգային նոր իրավիճակ ստեղծվեց, երբ Ռուսաստանում փետրվարի 27-ին տեղի ունեցած հեղափոխության արդյունքում տապալվեց ցարական վարչակարգը, իսկ ապրիլի 6-ին պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ը:

Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը հանդես եկավ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիմքի վրա հաշտությանը կնքելու հայտարարությամբ, միաժամանակ իր խնդիրներից մեկը համարեց ասիական թուրքիայի ոչ թուրք բնակչության ազատագրումը¹: Ռուսական կառավարության այդ դիրքորոշումը կրկին ոգևորեց հայ գործիչներին և նոր հույսեր արթնացրեց, քանի որ ցարական իշխանությունների վարած ոչ հայանպաստ քաղաքականությունը բավական ծանր հիասթափության պատճառ էր դարձել:

1917 թ. մարտի 23-ին ժամանակավոր կառավարությանն ուղարկած նամակում, հայությանը հետաքրքրող մի շարք հարցերի շարքում, կաթողիկոսը բարձրացնում էր նաև Հայաստանի ինքնավարության հարցը. «Այժմեան, անօրինակ պատերազմի ժամանակ, որ մղւում է յանուն մանր ազգութիւնների իրաւանց և արդարութեան սկզբունքի և որի շնորհիւ Տաճկական Հայաստանում գտնուած հայութիւնը անօրինակ զոհեր է տուել, նոցաապագայի և հայկական վիլայեթների խնդիրը պէտք է, վերջապէս, իւր արդարացի, պատմական լուծումը գտնէ, տալով նոցա կատարեալ ազատագրութիւն և ինքնուրոյնութիւն: Ես մեծայոյս եմ, որ վերանորոգուած Ռուսաստանը, քաջարի Դաշնակիցների համաձայնութեամբ, կստեղծէ Տաճկական նախկին վիլայեթների վրայ ազատՀայաստան»²:

ԱՄՆ-ի Անտանտի կողմից պատերազմի մեջ մտնելը՝ նույնպէս բավական ոգևորեց հայ գործիչներին, քանի որ այդ երկրին դիտում էին որպէս ճնշված ազգերի պաշտպան:

Կոլոմբոսի (Օհայո, ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր Ուիլբուր Սայբերտը, ներկայացնելով հայերի կրած տառապանքները և անվերապահ համակրանքը Անտանտի նկատմամբ, 1917 թ. մարտի սկզբին

¹ Ավետիսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 11:

² ՀԱԱ, Ֆ. 57, ց. 5, գ. 144, թ. 15:

գրում էր. «Այս բոլոր փաստերն աչքի առաջ ունենալով, Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելը ոչ միայն որպես սոսկ արդարության գործ է ներկայանում, այլ նաև անվիճարկելի պարտականություն է համաձայնության տերությունների համար, եթե նրանք հաղթեն պատերազմում»¹: Նա նաև նշում էր, որ հայերը ավելի բարձր զարգացում ունեն, քան շրջապատող ազգերը և արժանի են լիարժեք անկախության:

Ապրիլի 27-ին Պ. Նուբարին ուղարկած նամակում Գևորգ Ե կաթողիկոսը հույս էր հայտնում, որ «Ամերիկայի Հանրապետության երեւան գալը Եւրոպական մեծ պատերազմին, ինչպես նաև Ռուսաստանի ներքին, խաղաղ մեծ յեղափոխութիւնը նոր եւ, ինչպես ենթադրելի է, նպաստաւոր հանգամանքներ է ստեղծում Հայկական Դատի Եւ հարցի լուծման համար»²:

“Армянский вѣстникъ” պարբերականում ապրիլի 23-ին տպագրվեց ամերիկյան “Sunday Strand” ամսագրի նախկին խմբագիր Վ. Վիլյամսի հոդվածը: Վերջինս, զարգացնելով Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը, գրում էր. «Կիլիկիայի միավորումը չափազանց կենսական հարց է: ... Արդյոք ինչպիսի կամ քաղաքագիտորեն կլինի նոր պետությունը թողնել առանց ելքի Միջերկրական ծով: Կարող են հակառակել, թե Կիլիկիայի միացումը հայկական պետությանը կվնասի Ֆրանսիայի շահերին հյուսիսային Սիրիայում կամ Իտալիային՝ Ադալիայում: ... Բացարձակ անհասկանալի է, թե երկու տերությունների շահերը ինչու՞ պետք է գերադասվեն նոր պետության շահերին: Պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի համաձայնեցվեն բոլոր օրինական և ինքնավար պահանջները Փոքր Ասիայի այս հատվածի նկատմամբ: Պատմականորեն այս տարածքում է ձևավորվել Փոքր Հայքի թագավորությունը, որը գոյություն ունեցավ մինչև 1375 թ.: Աշխարհագրականորեն Կիլիկիան նոր պետության համար կդառնա առևտրական բնական ելք, եթե չեն ցանկանում, որ նա հայտնվի նույն վիճակում, ինչ Սերբիան՝ «կապված պարկի մեջ»՝ ի վնաս իր տնտեսության և առևտրի, Կիլիկիան պետք է միացվի նոր ինքնավար պետությանը, այլ ասես Հայաստանը կախման

¹ Сайберт Уилбур, Справедливость дарования независимости Армении, “Армянский вѣстникъ”, 1917, N 10-11, с. 6.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 10:

մեջ է լինելու հարևան որևէ պետության հետ, որպեսզի ապահովված լինի արտաքին աշխարհի հետ կապով: Եվ բացի դրանից, չնայած նոր պետությունը սկզբում կհամակերպվի այդ վիճակի հետ, սակայն հետագայում դա պատճառ կդառնա անխուսափելի և անվերջ դժգոհությանների, հուզումների և պայքարի, որի օրինակն է Սերբիան»¹:

Այսպիսով՝ կրկին բարձրացվում էր միացյալ Հայաստանի հարցը ռուսական մամուլում: Կասկածի տակ էին դրվում Ֆրանսիայի կամ Իտալիայի հավակնությունները Կիլիկիայում: Դա համընկնում էր այն շրջանին, երբ Ֆրանսիական սուր բանավեճ էր սկսվել հայկական այդ երկրամասի համար: Դա ռուսական նոր վերնախավի մտածելակերպի արտահայտումն էր: Փաստորեն՝ ռուսական կողմը կրկին շրջանառության մեջ էր մտցնում Հայաստանի և Կիլիկիայի վրայով Միջերկրական դուրս գալու տեսլականը:

Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո), որը կաթողիկոսի կողմից ԱՄՆ-ում ներկայացուցիչ էր նշանակվել, մինչև ԱՄՆ մեկնելը, մայիսի վերջին Պետերբուրգում հանդիպումներ ունեցավ ռուսական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, այդ թվում՝ ԱԳ նախարար Միխայիլ Տերեշչենկոյի ու նրա օգնական Պետրախի հետ: Այդ հանդիպումներից նա հետևյալ եզրահանգմանն էր եկել. «Ներկայ Ռուսական կառավարության կարծիքով Հայկական հարցի նպատակայարմար եւ հնարաւոր լուծումը հետեւեալն է՝ «Բոլն Հայաստանը (6 վիլայէթները) եւ Կիլիկիան միասին կազմելու են մի աւտոնոմ քաղաքական միութիւն, որը կը տրուի բոլոր պետութեանց համաձայնութեամբ Ռուսական պաշտպանութեան տակ»: Հայկական հարցի այս ձեւի լուծումը հնարաւորութիւն պիտի տայ Ռուսաստանին տնտեսական անմիջական կապ ստեղծել Միջերկրականին հետ որով Պոլսոյ եւ նեղուցներու հարցը կը կորցնէ իւր հրամայողական նշանակութիւնը: Արտաքին գործոց նախարարութեան կարծիքով, միայն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն են որ պիտի կարողանան չեզոքացնել Ֆրանսական ծրագիրները Կիլիկիայի նկատմամբ»²:

¹ Уильямс У., Армянскія чаянія, «Армянскій вѣстникъ», 1917, N 16, с. 3-4.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 17-18:

Արտաքննապետ հայ անպատ հայ տարարություններով հանդես եկավ նաև Ֆրանսիական կողմը: Մայիսի 22-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում վարչապետ Ալեքսանդր Ռիբոն հայ տարարաց, որ իր երկիրը հրաժարվում է գաղութացման քաղաքականությունից¹:

Իրադարձությունները, կարծես թե, ընթանում էին հայ ժողովրդի շահերին ու ձգտումներին համընթաց: Փաստորեն՝ Ֆրանսիան հրաժարվում էր Կիլիկիայից, իսկ Ռուսաստանն արդեն իսկ հրաժարվել էր Հայաստանը գրավելուց:

Միջազգային նոր իրադրության պայմաններում Պ. Նուբարը կրկին վերադարձավ միացյալ և ինքնավար Հայաստան ստեղծելու գաղափարին, որից ժամանակին ստիպված էր եղել հրաժարվել ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով: Նա միացյալ Հայաստան արտահայտության տակ նկատի ուներ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներն ու Կիլիկիան: Նա անհրաժեշտ էր համարում երկիրը դնել Անտանտի պետությունների ընդհանուր հովանու ներքո, իսկ նրանցից մեկը (գերադասելի էր համարում ԱՄՆ-ին) պետք է 10-15 տարով ստանձներ երկրի մանդատը՝ պաշտպանելու արտաքին հարձակումներից և աջակցելու քայքայված տնտեսության վերականգնմանը:

Այդ ոգով էր խմբագրված 1917 թ. մայիսի 24-ին Ազգային պատվիրակության կողմից դաշնակիցներին ուղղված հուշագիրը՝ վերնագրված «Հուշագիր Հայկական հարցի և Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ»²:

Պ. Նուբարը ԱՄՆ Հայ ազգային միության ատենապետ Միհրան Սվազլյանին 1917 թ. հունիսի 25-ին ուղարկած նամակում, ներկայացնելով Ֆրանսիայի հետ 1916 թ. վերջին ունեցած պայմանավորվածությունները Կիլիկիայի և երեք նահանգների ինքնավարության, լեգեոնի կազմավորման շուրջ, գրում է. «Ասկեի վերերկու մեծ իրադարձություններ տեղի ունեցած են, որոնք բացարձակապես կը փոխեն բոլոր այս պայմանները, ռուսական Յեղափոխությունը և Մ. Նահանգներուն մուտքը պատերազմին մեջ: Այս երկու իրադարձությունները անհրաժեշտորեն վերատեսուծեան ենթարկել կուտան Դաշնակից Պետութեանց միջեւ եղած

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 437.

² ՀԱԱ, Ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 14-15:

համաձայնությամբ Օսմանեան Կայսրութեան բաժանման մասին: Ռուսական նոր վարչակարգը յայտարարած ըլլալով, որ ինք ունի կցում չ'ուզէր և նոյնիսկ կը հրաժարի Կոստանդնուպոլսէն, Ֆրանսան և Անգլիան, իրենց կողմէ, կը յայտարարէն, թէ կը հրաժարին ամէն կցումէ, այսպէսով պատերազմի իրենց նպատակները ներդաշնակեցնելով Մ. Նահանգներուն յայտարարութեանց: Ուրեմն, Կիլիկիան Ֆրանսայի վերապահելու հարց չկայ այլեւս, ոչ ալ հայ կական երեք վիլայէթները Ռուսիոյ կցելու հարց»¹:

Փարիզի «Վերածնունդ» պարբերականի հուլիսի 14-ի համարում Արշակ Չոպանյանը գրում էր. «Մենք Յայերսուրիշ կերպչենք կրնար ընել եթէ ոչ անփոփոխ պահել մեր ազգային ծրագիրը, վեց նահանգներու և Կիլիկիոյ՝ գէթ Կիլիկիոյ մէկ մասին՝ միացումով ազատ Յայաստանի մը կազմութիւնը ուզել՝ Դաշնակիցներուն հովանւոյն տակ»²: Միաժամանակ այն հիշեցնում էր, որ ամենահայանպատ հայտարարությունն արվել է Ռուս գյուղացիութեան համագումարում, ուր բարձրաձայնվել էր Յայաստանին լիակատար անկախությունն տալու գաղափարը³: Յասկանալով, որ միասնական կամ անկախ Յայաստանի վերաբերյալ մեր ձգտումները կարող են իրականութեան չդառնալ տերութեան տարբեր շահերի պատճառով, հոգովածագիրը նշում է նաև այն հնարավորութեանը, որ կարող են ստեղծվել երեք Յայաստաններ՝ ներքին ինքնավարութեան Արևելյան Յայաստանում, կիսանկախ Արևմտյան Յայաստան Ռուսաստանի, ինքնավար Կիլիկիա Ֆրանսիայի հովանու ներքո⁴:

Ա. Չոպանյանը համոզված էր, որ հայերի համար լավագույն լուծումը ռուսական, թուրքական և պարսկական տիրապետութեան տակ գտնվող բոլոր հայկական տարածքների միավորումն է անկախ Յայաստանի մեջ: Սակայն հասկանում էր, որ այդ գաղափարն իրականութեան դարձնել դեռևս անհնար էր: Յետևաբար նակարծում էր, որ տվյալ պատմական պահին հայերը պետք է հնարավորութեան դեպքում ձգտեն անկախ պետութեան ստեղծման Արևմտյան

¹ Եափուճեան Ա., Յայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մեջ, էջ 134:

² «Վերածնունդ», Փարիզ, 1917, թիւ 1, էջ 14:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

Հայաստանի ու Կիլիկիայի հենքի վրա, իսկ Արևելյան Հայաստանը ներքին ինքնավարություն պետք է ստանար Ռուսաստանի կազմում: Հետագայում անկախ Հայաստանը կկարողանար իր շուրջը համախմբել մնացած հայկական տարածքները¹:

Բրիտանահայ գործիչներից Ավետում Չակոբյանը բարձրացնում էր պատերազմից հետո ինքնավար Հայաստան ստեղծելու անհրաժեշտությունը, որը ներառելու էր Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիի նահանգները, Սեբաստիայի արևելքը և Կիլիկիան²:

Այսպիսով՝ տարբեր գործիչներ կրկին բարձրացնում էին միավորված ինքնավար հայկական պետության գաղափարը:

Ակադեմիկոս Յրանտ Ավետիսյանը գրում է. «Ազգային շահը հրամայաբար պահանջում էր, որ տարաբախտ հայը ունենա մեկ միասնական հայրենիք, մեկ երկիր, երաշխավորված և ապահովված մեծ տերությունների «պատվո վստահությամբ»: Նա պետք է ունենար իր տարածքի, ժողովրդի պատվի և կյանքի ապահովման երաշխիք, օգտվեր ազգային ինքնորոշման և ինքնավարության իրավունքից»³:

Այսպիսով՝ հայ գործիչները, օգտվելով միջազգային բարենպաստ թվացող նոր իրավիճակից, փորձում էին վերջնական լուծման հասնել Հայկական հարցում: Ոմանք նույնիսկ սկսեցին բարձրաձայնել անկախ հայկական պետության ստեղծման մասին: Մինչ այդ, եթե չհաշվենք հատուկ նստ անհատների առաջարկները, բարձրացվել էր միայն ինքնավարության հարցը, իսկ անկախությունը մինչև 1917 թ. թվում էր անիրականանալի երազանք: Անկախության գաղափարը հայության լայն շրջաններում դեռևս հասունացած չէր, և հետագա արագ զարգացող իրադարձությունների պայմաններում հայ գործիչները չկարողացան ժամանակին ճիշտ քայլեր ձեռնարկել անկախ պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականությունը բավական ոգևորող էր: Այն ճանաչել էր Լեհաստանի անկախությունը,

¹ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1917, թիվ 2, էջ 59:

² «Վերածնունդ», Փարիզ, 1917, թիվ 5-6, էջ 158:

³ Ավետիսյան Յ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 16:

Տիկն անդիայի և Ռուկրախնայի ինքնավարությունը¹: Բնականաբար, այդ ամենը հայ քաղաքական մտքի գիտակցության մեջ սկսում էր սերմանել անկախության գաղափարը:

1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ռուսաստանի ժամանակավոր խորհրդի նիստում Ա. Ջիվելեգայնը ներկայացրեց հայության ձգտումները՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ու Կիլիկիայի միավորմամբ անկախ պետություն ստեղծել, որը Շվեյցարիայի նման հավիտենական չեզոքություն պետք է ունենար: Նրա կարծիքով, պատերազմից հետո նորանկախ երկիրը տնտեսությունը վերականգնելու և թշնամիներից պաշտպանվելու կարիք կունենար, հետևաբար առաջարկում էր որոշ ժամանակով Հայաստանի մանդատը հանձնել Ռուսաստանին²:

Անկախության գաղափարի հասունացման և նույնիսկ գործադրման համար շուտով ավելի լուրջ կռվաններ ու հնարավորություններ են առաջ գալիս:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին հրապարակեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների մասին» հռչակագիրը³: Այն ռուսական տիրապետության տակ ապրող ազգերին ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ անջատման և ինքնուրույն պետություն կազմավորելու իրավունք էր տալիս: Իսկ 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Ռուսաստանի ժողովուրդի ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով արևմտահայերին իրավունք էր տրվում որոշել սեփական ապագան՝ նույնիսկ անկախանալ⁴: Այսպիսով՝ ռուսական նոր իշխանությունները պաշտոնապես հրաժարվում էին Հայաստանից և ճանաչում էին վերջինիս անկախանալու իրավունքը: Այդ քայլով Ռուսաստանը հանդիսացավ առաջին պետությունը, ով ճանաչում էր անկախ հայկական պետականության կազմավորման իրավունքը:

¹ Керенский А., Россия на историческом повороте: Мемуары, Москва, 1993, с. 158.

² Ръчь А. К. Дживелегова въ совѣтъ республики 20-го октября 1917 г., «Армянскій Вѣстникъ», 1917, N 43-44, с. 4.

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 410-412:

⁴ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 156-157: Նաև՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 418-419:

Իրադարձությունները զարգանում էին բավական արագ և անսպասելի: Մի կողմից Յայաստանի առջև բացվում էր դարերով սպասված անկախության, մյուս կողմից՝ ռուսական գործերի հեռացման հետևանքով թուրքերի դեմ միայնակ մնալու հեռանկարը, քանի որ հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ռուսական բանակները սկսեցին հեռանալ թուրքական ճակատից:

Նոյեմբերի 9-ին Պետրոգրադի հայկական զինվորական կոմիսարիատի խորհուրդը կազմավորեց պատվիրակություն (անդամներ՝ գեներալ Լ. Տիգրանյան, փոխգնդապետ Ն. Մելիք-Փարսադանյան, Յ. Չավրյան), որը հաջորդ երկու օրերին հանդիպումներ ունեցավ Ֆրանսիական դեսպան Նուլանսի, Պետրոգրադում Ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան զինվորական առաքելությունների ղեկավարներ, գեներալներ Նիսսելի, Քնոքսի, Ջյուլջսոնի հետ¹:

Պատվիրակության խնդիրն էր ստեղծված նոր իրադրության մեջ պարզել Յայաստանի և հայության ապագայի հարցը, դաշնակիցների նյութական ու ռազմական աջակցության հնարավորությունը:

Ֆրանսիական դեսպանը նշեց, որ հայերը Ռուսաստանի վրա հույս չեն կարող դնել և պետք է հենվեն սեփական ուժերի վրա: Վստահեցրեց, որ Ֆրանսիան պաշտպանում է անկախ Յայաստան ստեղծելու գաղափարը և պատրաստ է բարոյական ու նյութական օգնություն տրամադրել, եթե կազմավորվի հայերի վստահությունը վայելող և կառավարության պարտականություններ իրականացնող մարմին, որի հետ հնարավոր կլինի բանակցել²: Բրիտանական ներկայացուցիչ Քնոքսը նշեց, որ իր կառավարությունը դեռ որոշում չի կայացրել, իրենք չեն կարող հենց այնպես հսկայական գումարներ և ռազմամթերք տրամադրել, նախ անհրաժեշտ էր համարում որևէ լավ կազմակերպված գործ տեսնել³: Գեներալ Ջյուլջսոնը պատասխանեց, որ պետք է սպասեն մինչև ռուսական կառավարության հարցը լուծվի, քանի որ հայերը միայնակ թուրքերին դիմագրավել չէին կարող, իսկ դաշնակիցները

¹ Ավետիսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 39:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 39-40:

ճանապարհների բացակայության պատճառով չէին կարող
օգնություն տրամադրել¹:

Փաստորեն՝ Ֆրանսիան պաշտպանում էր անկախ Հայաստանի
գաղափարը և պատրաստակամ էր օժանդակելու, եթե հայկական
կառավարությունն ձևավորվեր: Բրիտանական կողմը նույնպես
ցանկանում էր կազմավորված կառավարություն տեսնել, որի հետ
կկարողանային բանակցել և համագործակցել:

1917 թ. նոյեմբերի 22-ին Պ. Նուբարին և եգիպտահայերի
ներկայացուցիչ, ռամկավար գործիչ Վ. Թեքեյանին ընդունեց
Ֆրանսիայի ԱԳՆ Ասիա-Օվկիանիայի վարչության պետ Ժ. Գուլ: Պ.
Նուբարը կրկին պահանջեց, որ կառավարությունը հայտարարի
պատերազմից հետո Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու
մասին: Այդ քայլը որոշ դրական ազդեցություն ունեցավ:
Նախարարին ուղղված զեկուլցազրում Ժ. Գուլն տեղեկացնում էր, որ
ինքնավարության մասին հայտարարություն էր պահանջել նաև
Սիրիական կոմիտեի նախագահ Շեքրի Գանեմը: Նա անհրաժեշտ էր
համարում արագորեն հռչակագիր հրապարակել Հայաստանին և Սիրի-
ային պատերազմից հետո ինքնավարություն տալու մասին, քանի որ
մտավախություն ուներ, որ բրիտանական զորքերը Երուսաղեմից
հյուսիս առաջանալուն համընթաց կարող են Սայքս-Պիկոյի
համաձայնագիրը անվավեր հռչակելուն ուղղված քայլեր
ձեռնարկել²:

1917 թ. նոյեմբերի 23-ին Պ. Նուբարը և Վ. Թեքեյանը հանդիպեցին
նաև Ֆրանսիայի ԱԳՆ քաղաքական տնօրեն Ժյուլ Կամբոնին և
բարձրացրին նույն հարցերը: Նախարարին ուղարկած զեկուլցազրում
քաղաքական տնօրենը ևս նշեց նման հայտարարության
անհրաժեշտությունը, որպեսզի խուսափեն Մեծ Բրիտանիայի դավե-
րից, որն իր կարծիքով ձգտում էր չեզոքացնել 1916 թ.
համաձայնագիրը³:

1917 թ. նոյեմբերի 29-ին Պաղեստինում և Սիրիայում
Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար Ժ. Պիկոն ԱԳ նախարար Ստեֆան
Պիշոնին Կահիրեից ուղարկած հեռագրով առաջարկում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 40:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 64-65:

³ Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 74-76:

հայ տարարել հայ երին, արաբներին ու սիրիացիներին ինքնավարություն տալու մասին¹:

Պաղեստինյան ռազմաճակատում բրիտանացիների՝ դեպի հյուսիս առաջխաղացմանը զուգահեռ, ֆրանսիական գործիչների մոտ մեծանում էր անհանգստությունը, որ իրենց դաշնակիցը հետագայում կարող էր հետ կանգնել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից, և Սիրիայի ու հայկական տարածքների կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Ֆրանսիան այդ տարածաշրջանում իրեն ավելի ամուր զգալու համար պետք է գործեր ունենար, որպիսիք չունեիր: Նա փորձում էր հենվել հայ և սիրիացի կամավորներից կազմավորված գործերի վրա, սակայն այդ ժողովուրդներին սիրաշահելու համար անհրաժեշտ էր խոստանալ ինքնավարություն: Սակայն ֆրանսիական կառավարությունն այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Յայաստանին և Սիրիային ինքնավարություն տալու պատաստակամոթյան մասին՝ չնայած տարածաշրջանով զբաղվող ֆրանսիացի պաշտոնյաների առաջարկին:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ռուսական գործերը սկսեցին տարերայնորեն լքել Կովկասյան ճակատը, և փաստորեն՝ ռուս-թուրքական ռազմաճակատի պաշտպանությունը մնում էր հայկական փոքրաթիվ ուժերի հույսին:

Դեկտեմբերի 5 (18)-ին Փարիզից Պ. Նուբարը հեռագիր է ուղարկում Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին, Արևմտահայ գաղթականության կոմիտեին և կաթողիկոսին, ուր կոչ էր անում համախմբել հայկական բոլոր ուժերը և պաշտպանել Արևմտյան Յայաստանի ազատագրված տարածքները թուրքական ներխուժումից, առաջարկում էր կապ հաստատել և համագործակցել Միջագետքի բրիտանական ուժերի հետ: Տեղեկացնում էր, որ Ազգային պատվիրակությունը բանակցություններ է սկսել բրիտանական և ֆրանսիական կառավարությունների հետ, որպեսզի նրանցից ռազմական և ֆինանսական աջակցություն ձեռք բերի: Նա խորհուրդ էր տալիս դաշնակցել վրացիների հետ: Առաջարկում էր հեռագրել, թե ինչ միջոցներ են հարկավոր, որպեսզի ինքը դրանք ստանա

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 71:

դաշնակիցներից¹: Յեռագիրը Պ. Նուբարի հետ ստորագրել էր նաև Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Ստեֆան Պիշոնը: Այդ հեռագիրը դեկտեմբերի 15-ին քննարկվել է Արևմտահայ ազգային խորհրդում և մեծ խանդավառությամբ և առաջացրել²:

Այն քննարկվել է նաև Թիֆլիսի Յայոց ազգային խորհրդի կողմից: Դեկտեմբերի 25-ին Պ. Նուբարին ուղարկած պատասխան հեռագրով տեղեկացրեցին, որ ռուսական բանակը գրեթե ամբողջությամբ էլ քուժվել է Կովկասյան ճակատը և Յայոց ազգային խորհուրդը որոշել է սեփական սուղ միջոցներով պաշտպանել ազատագրված հայկական նահանգները և Կովկասը, այդ նպատակով կազմավորվում է Յայկական կորպուսը՝ գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ, ինչպես նաև առանձին զորամաս արևմտահայերից և հայկական միլիցիա՝ երկրի ներքին կարգը պահպանելու համար, իսկ վրացիների հետ արդեն բանակցություններ են սկսել համագործակցելու համար: Անտանտի պետությունների աջակցությունը խիստ անհրաժեշտ էր համարվում, քանի որ պատերազմից տուժած հայ ժողովուրդը միայնակ չէր կարողանա պաշտպանել ճակատը: Յաշվի առնելով անցյալի դառը փորձը՝ Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը անհրաժեշտ էր համարում, որ Անտանտի երկրներն անմիջապես ճանաչեն Յայաստանի լիակատար անկախությունը, քանի որ Ռուսաստանն արդեն պաշտոնապես ճանաչել էր Յայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը: «Միայլ օժանդակութիւն բարոյական և ոչ սակաւ թանկարժէք կը լինէր անշուշտ, ջնջումը այն դիւանագիտական գաղտնի որոշման, որով Յայաստանը կցւում էր ցարերի միապետական Ռուսիային: Այս անարդար և ըստ ամենայնի ձախորդ որոշումը թուլացրել է և թուլացնում է տակաւին շատ կամքեր այն ցաւագին յուսաբեկութեամբ, որ նա պատճառեց համայն նոյն ազգիդ այս անարդարութեան երեսից: Ազգային խիստ ընկճւած ոգին բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է ճանաչել Յայաստանի լիակատար ինքնավարութիւնը դիւանագիտութեան զինուորական որոշումով, որ պիտի ստորագրեն և անմիջապէս հռչակեն Յամաճայնութեան

¹ ՅԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 157, թ. 3: Նաև՝ ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 7:

² ՅԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 18, թ. 6-7: Նաև՝ Սիմոնյան Յ., Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Ա, էջ 673:

պետութիւնների կառավարութիւնները, քանի որ Ռուսիան արդէն պաշտօնապէս ճանաչել է ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը»¹:

Ազգային խորհուրդը և հայ գործիչների մեծամասնութիւնը անակնկալի էին եկել՝ տեղեկանալով Անտանտի տերութիւնների գաղտնի համաձայնութեան մասին, որով Յայաստանը մասնատվելու էր Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև, իսկ ինքնավարութեան մասին խոսք չկար: 1916 թ. գաղտնի համաձայնագրերը «Մանչեստր գարդիան» թերթում հրատարակվել էին 1917 թ. դեկտեմբերի 17-ին²: Իհարկե, հայ գործիչները որոշ կասկածներ ունեին գաղտնի համաձայնագրի և հայկական տարածքների բաժանման մասին, սակայն հույս ունեին, որ և՛ Արևմտյան Յայաստանում, և՛ Կիլիկիայում առանձին-առանձին ինքնավարութիւն էին ստանալու:

Նախկինում ճշշված ազգերի ազատագրման վեհ գաղափարի մասին ամպագոռգոռ հայ տարարութիւններ արած Անտանտի տերութիւնները Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի գաղտնագրծումից հետո ստիպված էին հասարակական կարծիքը մեղմելու համար նոր մեթոդներ փնտրել:

Բրիտանական վարչապետ Դ. Լլոյդ Ջորջը 1917 թ. դեկտեմբերի 21-ին Յամայնքների պալատում հայտարարեց, որ «Յայաստանը այլևս նորից չի դրվի Թուրքիայի նողկալի տիրապետութեան տակ»³, և պետք է ճանաչել Արաբիայի, Յայաստանի, Միջագետքի ազգային անկախութիւնը:

Նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ին ԱՄՆ պետդեպարտամենտի կազմած հուշագրում առաջարկվում էր երաշխավորել հայերի ինքնավարութիւնը «ոչ միայն որպէս արդարութեան և հումանիզմի կենսականորեն կարևոր հարց, այլ որպէսզի Փոքր Ասիայում վերականգնվի մի ժողովուրդ, որը ընդունակ է կանխելու Գերմանիայի կողմից Թուրքիայի տնտեսական մոնոպոլիզացումը»⁴: ԱՄՆ-ի պաշտոնատարները համոզված էին, որ պետք է «դաշնակիցների ուժեղ վերահսկողութիւնն սահմանել Թուրքիայի էական մասը կազմող Յայաստանի նկատմամբ»⁵:

¹ ՅԱԱ, Ֆ. 57, ց. 5, գ. 158, թ. 2: ՅԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 3-4:

² Ավետիսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 74:

³ Գլոյան Գ., Յայաստանը և մեծ տերութիւնները, էջ 19:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

1918 թ. հունվարի 8-ին ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնը Կոնգրեսում հանդես եկավ «Յամընդհանուր հաշտության մասին» ճառով, ուր շարադրեց նշանավոր «14 կետերը»: Դրանով առաջ քաշեց նախկին բոլոր գաղտնի պայմանագրերը չեղյալ համարելու և թուրքահպատակ ժողովուրդների ինքնուրույն զարգացման բացարձակորեն անխախտելի պայմաններ տալու գաղափարը¹:

Պետրոգրադի հայկական կոմիտեն 1918 թ. հունվարի 14-ին հեռագրով Պ. Նուբարին իրազեկեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի բովանդակությունը²:

Եթե մինչև 1917 թ. վերջը նույնիսկ հայ գործիչներն էին վարանում խոսել Յայաստանի անկախության մասին, ապա այժմ միջազգային իրադրությունը կտրուկ փոխվել էր, և Յայաստանի անկախությունն տալու անհրաժեշտության մասին պաշտոնապես հայտարարում էին Ռուսաստանի, Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի կառավարությունները:

1918 թ. փետրվարի 7-ին ԱՄՆ Կոնգրեսում Յայկական հարցին նվիրված ընդարձակ զեկուցումով հանդես եկավ կոնգրեսական (Կանգասից) գեներալ-էդուարդ Լիթլը, որը նախկինում դիվանագիտական ներկայացուցիչ էր եղել Եգիպտոսում: Նա հույս հայտնեց, որ հնարավոր կլինի տերությունների հովանու տակ ներկայացուցչական կառավարություն հաստատել Յայաստանում: Այն ձգվելու էր Միջերկրականից՝ Մերսինից ու Ալեքսանդրետից մինչև ռուսական սահմանները: Ռուսաստանի հնարավոր բաժանման դեպքում նա համոզված էր, որ հնարավորություն կստեղծվի միավորել նաև ռուսական Յայաստանը: Կոնգրեսականը վստահ էր, որ այդ դեպքում հնարավորություն կստեղծվեր երկաթուղի կառուցել Միջերկրականից Երզրում, որտեղից այն կկապվեր Թիֆլիսի, Սև ու Կասպից ծովերի հետ: Նա վստահ էր, որ դա թույլ կտար մի քանի ամսում Յայաստանը դարձնել ժամանակակից աշխարհի մաս, կյանքը կլիներ ապահով, կրթությունն ու կրոնական ազատությունները՝ երաշխավորված³:

¹ http://www.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson's_Fourteen_Points 27.12.2015: Ավետիսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 73-75:

² ՅԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 45, թ. 1:

³ ՅԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 584, թ. 5: Little Edward, Armenia and Turkey, "Congressional Record", Washington, March 8, 1918, vol. 56, p. 8.

Ինչպես տեսնում ենք, կոնգրեսականը հարց է բարձրացնում կազմավորել միացյալ հայկական պետություն, որի մեջ մտնելու էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, այլ նաև՝ Արևելյան Հայաստանը:

Ազգային պատվիրակության նախագահը 1918 թ. փետրվարի 21-ին Լոնդոնից՝ բրիտանական գլխավոր շտաբի միջոցով, երկու գաղտնի հեռագիր ուղարկեց Թիֆլիս¹: Առաջինն ուղղված էր Անդրանիկին, Արևմտահայ խորհրդի նախագահ Վ. Փախազյանին և արևմտահայ գաղթականական կոմիտեներին: Այդ հեռագրով նա արևմտահայության ներկայացուցիչներին խորհուրդ էր տալիս առանձին համագումար չհրավիրել, այլ միասնաբար գործել արևելահայերի հետ. «Հայաստանի քաղաքական ապագայի մասին որևէ որոշումներ կարող են ընդունուիլ միայն ամբողջ ազգի ազգային համագումարում»², գրում էր Պ. Նուբարը: Ինչպես տեսնում ենք, նա ազգային միասնության կողմնակից էր և դեմ էր ժողովրդի պառակտմանը արևելահայ կամ արևմտահայ հատվածների:

Երկրորդ հեռագիրը ուղղված էր Թիֆլիսի Ազգային խորհրդին, կաթողիկոսին, Անդրանիկին և Հ. Չավրյանին: Պ. Նուբարը ուրախություն էր հայտնում բոլոր կուսակցությունների համաձայնության մասին Ազգային խորհուրդ ստեղծելու կապակցությամբ: Նա տեղեկացնում էր, որ դաշնակիցները պատրաստ են օգնել հայերին և առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կուղարկեն դրամ և ռազմական առաքելություններ: Նա կրկին խորհուրդ էր տալիս համագործակցել վրացիների հետ և լավ հարաբերություններ պահել թաթարների հետ: Հատկապես կոչ էր անում հնարավորինս մեծացնել հայ զինվորների թիվը:

Պետք է նշենք, որ 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների պիքի վրա բարձրացավ անկախ հայկական պետություն կազմավորելու տեսլականը: Խորհրդային Ռուսաստանը, ապա նաև ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան կառավարությունները սկսեցին ճանաչել Հայաստանի անկախության հնարավորությունը: Սակայն 1918 թ. սկզբին հայ քաղաքական միտքը դեռևս պատրաստ չէր ընդունելու անկախության տեսլականը: Դրանով էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 8-9:

² Նույն տեղում, թ. 8:

պայմանավորված, որ հայ գործիչներն ինքնուրույն գործելու և անկախությու և հռչակելու փոխարեն սկսեցին համագործակցության ուղիներ փնտրել վրացիների ու թաթարների հետ: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այդ երեք ազգերը, ունենալով ապագայի հետ կապված իրար հակասող ծրագրեր, չկարողացան ստեղծել միասնական պետություն:

Անկախություն և հռչակելու և սեփական խնդիրներն ինքնուրույն կամ Անտանտի պետությունների աջակցությամբ լուծելու անկարողությունն ի վերջո հանգեցրեց նոր ողբերգության: Նախ Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից՝ կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ պայմանագիրը, ապա Չայաստանը ստիպված էր չափազանց ուշացումով՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակել անկախությունը, իսկ հունիսի 4-ին կնքել ավելի խայտառակ Բաթումի պայմանագիրը:

Ամփոփելով ենթազույգ խը՝ կարող ենք եզրակացնել հետևյալը.

- 1917 թ. միջազգային նոր իրավիճակ ստեղծվեց, երբ Ռուսաստանում տապալվեց ցարական վարչակարգը, պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ը: Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը հանդես եկավ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիմքի վրա հաշտություն կնքելու հայտարարությամբ, միաժամանակ իր խնդիրներից մեկը համարեց ասիական Թուրքիայի ոչ թուրք բնակչության ազատագրումը: Ռուսական կառավարության այդ դիրքորոշումը կրկին ոգևորեց հայ գործիչներին և նոր հույսեր արթնացրեց, քանի որ ցարական իշխանությունների վարած ոչ հայանպաստ քաղաքականությունը բավական ծանր հիասթափության պատճառ էր դարձել:
- Միջազգային նոր իրադրության պայմաններում Պ. Նուբարը կրկին վերադարձավ միացյալ և ինքնավար Չայաստան ստեղծելու գաղափարին, որից ժամանակին ստիպված էր եղել հրաժարվել ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով: Նա միացյալ Չայաստան արտահայտության տակ նկատի ունեւր Արևմտյան Չայաստանի վեց նահանգներն ու Կիլիկիան: Նա անհրաժեշտ էր համարում երկիրը դնել Անտանտի

պետությունների ընդհանուր հովանու ներքո, իսկ նրանցից մեկը (գերադասելի էր համարում ԱՄՆ-ին) պետք է 10-15 տարով ստանձներ երկրի մանդատը՝ պաշտպանելու արտաքին հարձակումներից և աջակցելու քայքայված տնտեսության վերականգնմանը:

- Չայ գործիչները, օգտվելով միջազգային բարենպաստ թվացող նոր իրավիճակից, փորձում էին վերջնական և ուժման հասնել Չայ կական հարցում: Ոմանք նույնիսկ սկսեցին բարձրաձայնել անկախ հայ կական պետության ստեղծման մասին: Մինչ այդ, եթե չհաշվենք հատուկ նշանակությունների առաջարկները, բարձրացվել էր միայն ինքնավարության հարցը, իսկ անկախությունը մինչև 1917 թվականը անիրականապես էր թվում: Սակայն անկախության գաղափարը հայության և այն շրջաններում դեռևս հասունացած չէր, և հետագա արագ զարգացող իրադարձությունների պայմաններում հայ գործիչները չկարողացան ժամանակին ճիշտ քայլեր ձեռնարկել անկախ պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ:
- Պաղեստինյան ռազմաճակատում բրիտանացիների դեպի հյուսիս առաջխաղացմանը զուգահեռ, ֆրանսիական գործիչների մոտ մեծանում էր անհանգստությունը, որ իրենց դաշնակիցը հետագայում կարող էր հետկանգնել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից, և Սիրիայի ու հայկական տարածքների կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Ֆրանսիան այդ տարածաշրջանում իրեն ավելի ամուր գգալու համար պետք է գործեր ունենար, որպիսիք չունեն: Նա փորձում էր հենվել հայ և սիրիացի կամավորներից կազմավորված գործերի վրա, սակայն այդ ժողովուրդներին սիրաշահելու համար անհրաժեշտ էր խոստանալ ինքնավարություն: Սակայն ֆրանսիական կառավարությունն այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Չայաստանին և Սիրիային ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին՝ չնայած տարածաշրջանով զբաղվող ֆրանսիացի պաշտոնյաների առաջարկին:
- 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների պիքի վրա բարձրացավ անկախ հայկական պետություն կազմավորելու տեսլականը:

Խորհրդային Ռուսաստանը, ապա նաև Ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան կառավարությունները սկսեցին ճանաչել Յայաստանի անկախության հնարավորությունը: Սակայն 1918 թ. սկզբին հայ քաղաքական միտքը դեռևս պատրաստ չէր ընդունելու անկախության հեռանկարը: Դրանով էր պայմանավորված, որ հայ գործիչներն ինքնուրույն գործելու և անկախություն հռչակելու փոխարեն սկսեցին համագործակցության ուղիներ փնտրել վրացիների ու թաթարների հետ: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այդ երեք ազգերը, ունենալով ապագայի հետ կապված իրար հակասող ծրագրեր, չկարողացան ստեղծել միասնական պետություն:

- Անկախություն հռչակելու և սեփական խնդիրներն ինքնուրույն կամ Անտանտի պետությունների աջակցությամբ լուծելու անկարողությունն ի վերջո հանգեցրեց նոր ողբերգության: Նախ Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից՝ կնքելով Բրեստ-Լիտվսկի խայտառակ պայմանագիրը, ապա Յայաստանը ստիպված էր չափազանց ուշացումով՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակել անկախությունը, իսկ հունիսի 4-ին կնքել ավելի խայտառակ Բաթումի պայմանագիրը:

ԳԼՈՒԽԵՐԿՐՈՐԴ
ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԱՓՋԱԼՈՒՄ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԿԱՄ
ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՒ ՆԱԽԱԳԵՐԸ

2.1 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԵՐԸ

Հայ գործիչների համար ինքնավարությունն ինչ ավելի կարևոր էր կոտորածների կանխումը պատերազմի ընթացքում: Եթե հնարավոր էր համարվում կարճ ժամանակում Արևմտյան Հայաստանի գրավումը ռուսական բանակի կողմից, ապա Կիլիկիան հեռու էր Կովկասյան ռազմաճակատից, և տեղի հայությանը թուրքական կոտորածներից փրկելու համար հայ գործիչները ստիպված էին այլ ելք որոնել: Լավագույն տարբերակը Կիլիկիայում բրիտանական կամ ֆրանսիական զորքեր ափանելը, նրանց օգնությամբ երկրամասը թուրքերից ազատագրելն էր: Տեղի հայերն իրենց հերթին պատրաստակամ էին կռվել Անտանտի բանակների կողքին:

Դեռևս մինչև պատերազմը շատերի համար պարզ էր, որ թուրքական իշխանությունները պատրաստվում են իրականացնելու արևմտահայության ոչնչացումը: Դա բխում էր երիտթուրքերի որդեգրած պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի քաղաքականությունից ու կայսրությունում ծավալած քարոզչությունից:

Գաբրիել Մնացականյանը 1914 թ. գրում էր, որ երիտթուրքերը նպատակ ունեին միավորել բոլոր մահմեդականներին, Ռուսաստանից իլ էլ Կովկասը և Թուրքեստանը, բայց առաջին հերթին նրանց խնդիրն էր ոչնչացնել Թուրքիայի բոլոր հայերին: Նաև շում էր, որ դժվար է պատկերացնել վերոհիշյալն իրականությունն դարձնելու հնարավորությունը, սակայն նման գաղափարների միայն գոյությունն ու քարոզչությունն արդեն իսկ անհանգստացնող էին¹:

Հայերի նկատմամբ նախատեսվող զանգվածային ջարդեր էր կանխատեսել նաև Մարկ Սայքսը, երբ 1913 թ. սեպտեմբերին եղել էր Կիլիկիայում: Նա գտնում էր, որ ցանկացած պահի թուրքական

¹ Мнацаканянь Г., Разрѣшеніе Армянскаго Вѡпроса, Москва, 1914, с. 5.

իշխանությունները պատրաստ են կոտորածներ սկսել, իսկ տեղի մահմեդական բնակչությունը սպասում էր դրան¹:

Փաստորեն՝ դեռևս պատերազմի նախօրեին երևում էին հայերի զանգվածային կոտորածի նախանշաններն ու նախապատրաստությունները: Յետևաբար՝ հայ գործիչները ելքեր էին փնտրում՝ զանգվածային կոտորածներից հայ բնակչությանը փրկելու համար: Միակ հնարավորությունը ժողովրդին ինքնապաշտպանության նախապատրաստելը և հնարավորության դեպքում Անտանտի երկրների զորքերի մուտքն էր հայկական տարածքներ: Ավելի հավանական էր համարվում այդ երկուսի համատեղումը՝ հայերի ինքնապաշտպանություն և դաշնակիցների կողմից օգնություն ստանալը:

Կիլիկիայում հայկական ապստամբությունը և դաշնակիցների օգնությամբ ազատագրումը հնարավորություն կտար երկրամասը փրկել հայ ազրկումից, ինչպես նաև՝ պայմաններ կստեղծեր պատերազմից հետո ինքնավարություն ձեռք բերելու համար: Կիլիկիայի ազատագրումով հնարավոր կդառնար կանխել հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը նաև մյուս վայրերում, որի հետևանքով թուրքերն ի վիճակի չէին լինի ամբողջ ահավորությամբ իրականացնել Յայոց մեծ եղեռնը:

Կիլիկիայում ափիանում կատարելու նպատակով հայ գործիչները, սկսած 1914 թ. վերջերից, բազմիցս դիմել էին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ռազմական և քաղաքական շրջանակներին:

Ա. Չոպանյանը կողմ էր Կիլիկիայում ապստամբություն և բարձրացնելուն: «Թրքահայ հարցին, ավելի ճիշտ՝ «հայ ազգային դատին» հնարավոր լավագույն լուծումը կիլիկյան ապստամբությամբ մը հայ պետության մը կորիզին մեջ միայն կը տեսնեի»², գրում էր նա դեռևս դարասկզբի իր գործունեության մասին: 1914 թ. վերջից նա կրկին վերադառնում է այդ նախագծին՝ հուլիս դնելով Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի աջակցության վրա: Սակայն Կիլիկիայում ապստամբություն և բարձրացնելու և դաշնակիցների օգնությամբ ազատագրելու նրա

¹ Sykes M., The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire, London, Macmillan, 1915, p. 547.

² Դալլաբյան Կ., Արշակ Չոպանյան, էջ 327:

ծրագրերը \$րանսիական և բրիտանական իշխանությունների կողմից ժխտական պատասխանի արժանացան¹:

Պատերազմի սկսվելուց հետո ԱՄՆ-ի ռամկավարները եզիպտոս էին գործողել Չեյթունի 1895-1896 թթ. հերոսական ապստամբության կազմակերպիչներից Մլեհին (Ասատուր Տամկաճյան), որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում անցնի Կիլիկիա՝ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու համար²:

1914 թ. նոյեմբերին \$րանսիայի կառավարությանն էր դիմել նաև Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչ Վահե Արզույանը: Նա առաջարկել էր \$րանսիայի օգնությամբ հավաքագրել ու Կիպրոսում մարզել հայ կամավորների: Ճախտերի մի մասը հոգալու էին ամերիկահայերը: Հայ կամավորները և որոշ քանակությամբ \$րանսիացի զինվորներ ներխուժելու էին Կիլիկիա, ուր նրանց էին միանալու 10.000 տեղացի հայեր: Այդ ուժերը, ըստ հեղինակի, բավարար էին Կիլիկիան ազատագրելու համար: Սակայն \$րանսիայի արտգործնախարար Թ. Դելկասեն մերժել էր այդ նախագիծը³: Երբ հնչակյանները նույն հարցով դիմել էին Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը, \$րանսիայի ԱԳՆ Արևելյան գործերի բաժնի տնօրեն ժան Գուսանմիջապես զգուշացրել էր, որ իրենք դեմ են այլ պետության օգնությամբ Կիլիկիայում որևէ ապստամբություն ձեռնարկելուն⁴:

\$րանսիական իշխանությունները ոչ միայն պատրաստակամ չէին աջակցելու Կիլիկիայի ազատագրման հայկական նախագծերին, այլ նույնիսկ դեմ էին, որ այն իրագործվի բրիտանացիների օգնությամբ:

Լոնդոնի հայկական կոմիտեն 1915 թ. հունվարին նույնպես դիմեց բրիտանական իշխանություններին, որպեսզի հայ կամավորներ հավաքագրվեն, սակայն ռազմական նախարարը պատասխանել էր, որ դեռևս կարիք չկա և եթե անհրաժեշտության լինի, ապա իրենք կդիմեն հայերին: Բրիտանահայերն այն համարեցին քաղաքավարի մերժում և որոշեցին նորից դիմել, սակայն խնդիրն

¹ Նույն տեղում, էջ 328:

² Ճիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925, \$րէզնօ, 1930, էջ 208:

³ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի \$ոնդ., բ. 1, ց. 1, գ. 702:

⁴ Չոպանյան Ա., Նամականի, Երևան, 1980, էջ 120-121:

ավելի լավ նախապատրաստել ու ց հետո, որպեսզի կրկին չմերժվեն¹:
Նախատեսվում էր հայ կամավորներին ընդգրկել Եգիպտոսի բրիտանական բանակի մեջ, մարզել, մասնակից դարձնել ռազմական գործողություններին: Նրանք կարող էին անփոխարինելի դեր ունենալ՝ որպես տեղական լեզուներին, սովորույթներին ծանոթ զինվորներ: Սակայն Փոքր Ասիայում ռազմական գործողություններ սկսելու դեպքում բրիտանացիները պարտավորվում էին հայ կամավորներին ուղարկել Կիլիկիա: Հուլյաններին, որ կարող են հավաքագրել 5.000 կամավորներ: Սակայն ՀՀԴ ղեկավարներից Ռոստոմը (Ստեփան Չորյան), ով փետրվարին Լոնդոնում էր ու մասնակցում էր կամավորների հարցի քննարկումներին, համոզված էր, որ պետք չէ միանգամից մեծ թիվ հավաքագրել, այլ քիչ, բայց մարտունակ ուժերի, քանի որ կարող էին շատ անընդունակներ լինել: Նա բերում էր Անդրանիկի կամավորական գնդի օրինակը, երբ զորավարն իր փոքրաթիվ զորամասից միանգամից հեռացրել էր 150 հոգու, որպեսզի որակի վրա չազդեին: Բրիտանահայ գործիչները պատրաստակամ էին իրենց վրավերցնել նաև կամավորների ծախսերի մի մասը²: Սակայն այդ նախաձեռնությունը նույնպես հաջողություն չի ունենում:

Կիլիկիան ազատագրելու հարցով զբաղվող առաջին գործիչներից էր նաև Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը: Նա ողջունել էր կովկասահայերի կամավորական շարժումը. «Կամավորները, Դաշնակիցների հետ կողք կողքի կռվելով, ուժ կտան մեր դատին և կստեղծեն նոր իրավունքներ մեզ համար: Այսպիսով՝ մեր ձայնն ավելի ուժեղ կլինի, երբ ժամանակը գաձևակերպելու մեր արդարացի և համեստ պահանջները»³, - գրում էր նա դաշնակցական նշանավոր գործիչ Միքայել Վարանդյանին: Ազգային գործիչը գիտակցում էր, որ աշխարհը հարգում է նրանց, ովքեր կարող են պայքարել սեփական իրավունքների համար և հույս ունեն, որ պատերազմից հետո Անտանտի երկրները հաշվի կառնեն ռազմի դաշտում հայերի թափած արյունն ու մատուցած ծառայությունները:

¹ Ռոստոմ: Նամականի (Մահուան ու թսուև նամեակին առթիւ), Պէյրուս, 1999, էջ 623:
² Նույն տեղում, էջ 625:
³ Boghos Nubar, s Papers, p. 9.

Պ. Նուբարին անհանգստացնում էր հատկապես Կիլիկիայի հայ բնակչության ճակատագիրը, որին սպառնում էր ջարդերի վտանգը: Կիլիկիահայությանը փրկելու մտահոգությամբ՝ նա 1914 թ. նոյեմբերի սկզբին դիմում է Եգիպտոսի բրիտանական հրամանատարությանը, որպեսզի գործ ուղարկեն գրավելու Կիլիկիայի ծովեզերքը՝ Մերսինի ու Ալեքսանդրետի նավահանգիստները, Ադանայի դաշտը: Խոստանում էր, որ լեռնագավառների հայերը ոտքի կկանգնեն և կօժանդակեն դաշնակիցներին, եթե նրանց զենք ու զինամթերք տրամադրվի: Բրիտանական ուժերի փհանումը կապահովեր տեղի հայության անվտանգությունը, իսկ հայ կական ապստամբական շարժումը «աւելի կշիռ կը բերէր Կիլիկիոյ մասին մեր ունեցած ազգային բաղձանքներուն»¹, - գրում էր նակաթողիկոս Գևորգ Ե-ին:

Այդ առաջարկը բավական գործնական էր ու արդյունավետ հետևանքներ կարող էր ունենալ, որի շնորհիվ հավանության էր արժանացել բրիտանացի որոշ ռազմական գործիչների կողմից: Եգիպտոսում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Ջոն Մաքսվելը Պ. Նուբարի հետ քննարկում է գործերի փհանման և հայերի աջակցության հետ կապված հարցերը: Հայ գործիչը վստահեցնում էր, որ հայերը բրիտանացիներին կընդունեն որպես ազատարարների և ցույց կտան հնարավոր ամեն օգնություն:

1915 թ. փետրվարի 3-ին Պ. Նուբարը «Պատերազմը և Կիլիկիայի հայերը» վերնագրով հուշագիր ներկայացրեց Եգիպտոսի բրիտանական իշխանությանը: Դրանում ավելի մանրամասն էին ներկայացված Կիլիկիայում տեղի ունենալիք ռազմական գործողությունների հետ կապված հարցերը: Նշվում էր, որ Հայաստանի հետ պետք է ինքնավարություն ստանանա Կիլիկիան, կամ այն պետք է անցնի դաշնակից երկրներից որևէ մեկի հովանավորության տակ: Միաժամանակ վստահեցնում էր, որ եթե պատերազմից հետո Կիլիկիան նորից թուրքիային թողնեն, ապա տեղի հայերը ստիպված կլինեն ապստամբության միջոցով ազատվել այդ դժամ լծից: Ցույց էր տալիս այն տևտեսական ու քաղաքական խոշոր շահերը, որ կունենային տերությունները, եթե Կիլիկիան դառնար ինքնավար Հայաստանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 68:

մաս կամ անցներ Անտանտի երկրներից որևէ մեկին: Յավանություն էր տրվում Ալեքսանդրետի ուղղությամբ բրիտանական ռազմարշավային կորպուս ուղարկելու գեներալ Ջ. Մաքսվելի ծրագրին և խոստանում էր, որ կիլիկիայ երը կաջակցեն նրանց և նույնիսկ ապստամբություն կբարձրացնեն լեռնագավառներում, եթե զենք ստանան: Նկարագրված էր 1895-1896 թթ. Չեյթունի ապստամբությունը, երբ մի քանի ամիս շարունակ հայերը հաջողությամբ դիմագրավել էին թուրքական 30.000-ոց բանակին և աչքի էին ընկել բարձր մարտունակությամբ: Սակայն հայերի անվերապահ աջակցության դիմաց Պ. Նուբարը բրիտանական կառավարությունից պահանջում էր երաշխիքներ, որ Կիլիկիայի գրավումը ժամանակավոր բնույթ չի կրի և հետագայում այն չեն հանձնի թուրքերին, որոնք վրեժ կլուծեին տեղի հայ բնակչությունից¹:

Փաստորեն՝ Ազգային պատվիրակության նախագահը խնդրում էր բրիտանական աջակցությունն՝ ընդհանուր թշնամու դեմ կռվելու համար, խոստանում էր հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին, միաժամանակ բարձրացնում էր թուրքական լծից Կիլիկիայի վերջնական ազատագրման խնդիրը:

1915 թ. փետրվարի սկզբին զեյթունցի պատվիրակները ներկայացել էին Կովկասյան բանակի շտաբ և ինքնապաշտպանության համար զենք էին խնդրել, քանի որ Կիլիկիայում կոտորածների սպառնալիքը մեծացել էր: Փետրվարի 7-ին Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովը գաղտնի հեռագրով այդ մասին տեղյակ պահեց Փարիզում Ռուսաստանի դեսպանությանը: Փոխարքան կարևորում էր հարցի ռազմավարական նշանակությունը դաշակիցների համար և անհրաժեշտ էր համարում անհապաղ պահանջված քանակությամբ հրացաններ և փամփուշտներ հասցնել Ալեքսանդրետի ծովածոցում սպասող հայերին: Նկատի առնելով Չեյթունի հայերի գործողությունների օգտակարությունը ֆրանսիացիների համար, ելնելով նաև խնդրի անհետաձգելիությունից և այն փաստից, որ ռուսները հնարավորություն չունեն անմիջապես հայերին տրամադրել պահանջվող հրացանները՝ նա անհրաժեշտ էր համարում կապել ֆրանսիական կառավարության հետ և նշել, որ Ռուսաստանի համար

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 3-5.

ցանկալի է, որպեսզի ֆրանսիական ռազմականներով Ալեքսանդրետ հասցվեր զենք ու զինամթերք¹:

Այդ դիմումը Փարիզում Ռուսաստանի դեսպան Ա. Իզվոլսկին անմիջապես փոխանցում է Ֆրանսիայի ԱԳՆ²: Սակայն փետրվարի 14-ին Ա. Իզվոլսկին փոխարքային իրազեկում է, որ Թ. Դելկասեն մերժել էր այն՝ նշելով, որ «ֆրանսիական կառավարությունը բացարձակապես զուրկ է Չեյթոնի հայերին որևէ քանակությամբ հրացաններ տրամադրելու հնարավորությունից, քանի որ Ֆրանսիան՝ ինքը դրանց խիստ կարիքն ունի»³: Այսպիսով՝ Ֆրանսիան զլացավ ինքնապաշտպանության համար որևէ օգնությունն տրամադրել Չեյթոնցիներին՝ չնայած այդ հարցով միջնորդել էր դաշնակից ռուսական կառավարությունը:

1915 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Սոֆիայում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի դեսպաններ՝ Ալեքսանդր Սավինսկու, Դը Պանաֆիոյի և Յենրի Բաքս-Այրոնսայդի հետ ՅՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անունից բանակցություններ սկսեց Մ. Վարանդյանը: Նա նշում էր, որ եթե դաշնակիցները ցանկանան ափհանում կատարել Ալեքսանդրետի ծոցում կամ Ադանայում, ապա հայերը պատրաստ են օժանդակել նրանց: Նա առաջարկում էր Ամերիկայում, Բալկաններում ու Եվրոպական այլ երկրներում հավաքագրել մոտ 20.000 հայ կամավորների և կենտրոնացնել Կիպրոսում: Ֆրանս-բրիտանական կողմը պետք է զիներ ու մարզեր այդ ուժերին և նրանց օգտագործեր Կիլիկիայում ափհանում կատարելու համար: Չնայած դեսպանները հավանություն տվեցին այդ նախագծին ու ներկայացրին իրենց կառավարություններին, բայց Ֆրանսիան մերժեց նաև այդ ծրագիրը⁴: Փետրվարի 21 (մարտի 6)-ին Ա. Սավինսկին Ս. Սազոնովին տեղեկացրեց Մ. Վարանդյանի հետ բանակցությունների մասին: Դեսպանն այդ նախագիծը համարում էր իրատեսական⁵:

Թ. Դելկասեն Դը Պանաֆիոյին ապրիլի 13-ին տեղեկացրեց, որ Մ. Վարանդյանի ծրագիրը քննարկվել է, սակայն գերադասելի կլինի, որ

¹ Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 39:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 72:

³ Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 41:

⁴ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 78-80:

⁵ ՅԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 42, թ. 1:

հայերի թիվն ավելի մեծ լինի, որպեսզի կազմավորեն առանձին գործառն, իսկ մինչ այդ Ֆրանսիայի արևելյան ռազմարշավին մասնակցել ցանկացող հայերը կարող են անհատապես դիմել գեներալ դ'Ադամին¹:

Ինչպես տեսնում ենք, չնայած Ֆրանսիան ձգտում էր պատերազմից հետո տիրել Կիլիկիային, սակայն նա ամեն կերպ խոչընդոտում էր այդ երկրամասի ուղղութայամբ հայերի զինված գործողություններին: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ֆրանսիացիները հասկանում էին, որ եթե երկրամասը ազատագրվի հայ կական կամ բրիտանական ուժերով, ապա պատերազմից հետո իրենց իրավունքների ճանաչումը Կիլիկիայում կլինի բավական բարդ:

Փետրվարի 25-ին (մարտի 10) Կ. Գուլկեիչը Յ. Չավրյանին ցույց տվեց Կովկասի փոխարքայի և Լոնդոնում ռուսական դեսպանի ուղարկած հեռագրերը: Փոխարքան տեղեկացնում էր, որ արտասահմանի հայերը դիմել են իրեն՝ առաջարկելով գեներալ տրամադրել, որպեսզի 15.000 կամավորներ հավաքագրեն և ուղարկեն Կիլիկիա: Ի. Վորոնցով-Դաշկովն առաջարկում էր այդ նախագիծը փոխանցել բրիտանացիներին: Դեսպան Ա. Բենկենդորֆը տեղեկացնում էր, որ բրիտանացիները ցանկացել են կապվել կամավորագրության կազմակերպիչների հետ և միաժամանակ ցանկացել են հասկանալ, թե արդյոք կարող են դա իրականացնել առանց բրիտանական դեսպանային գործերի: Կ. Գուլկեիչը ցանկանում էր տեղեկանալ Յ. Չավրյանի տեսակետին խնդրի շուրջ: Վերջինս պատասխանեց, որ տեղյակ չէր այդ նախագծին, քանի որ պատերազմի սկսվելուց հետո Մերձավոր Արևելքի հետ կապերը խզվել են, հետևաբար չի կարող կողմ կամ դեմ խոսել այդ ծրագրին, սակայն մտահոգությունն հայտնեց, թե արդյոք Կիլիկիան ազատագրելու համար բավարար կլինեն միայն հայ կական զինուժը, քանի որ պարտությունը կհանգեցներ տեղի հայերի կոտորածին: Յ. Չավրյանը ճիշտ էր համարում, որ հայ կական զինուժին օժանդակեր դաշնակիցների բանակը: Կ. Գուլկեիչն անմիջապես հեռագրեց փոխարքային, որպեսզի ուղարկի կամավորագրության կազմակերպիչների անունները, ճշտի, թե արդյոք առանց եվրոպական

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 33-34:

գորքերի հայերը կարող են հաջողության հասնել և արդյոք այդ գործողությունը չի հանգեցնի հայ կական կոտորածների¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ռուսական իշխանությունները բազմաթիվ առաջարկներ էին ստանում հայ գործիչներից՝ Կիլիկիայի ուղղությամբ ռազմական գործողություններին աջակցելու նպատակով: Ռուսական կողմն անմիջապես օժանդակել չէր կարող, քանի որ այդ ուղղությամբ գործչուներ, իսկ Կիլիկիան շատ հեռու էր ռուսական սահմաններից, հետևաբար այդ նախագծերն ուղարկում էր դաշնակիցներին, որպեսզի ընթացք տրվեր դրանց: Սակայն Ֆրանսիան ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայերի կամ բրիտանացիների միջոցով Կիլիկիան գրավելու բոլոր նախագծերը, իսկ ինքը բավարար գործչուներ տարածաշրջանում, որպեսզի սեփական ուժերով լուծեր այդ խնդիրը:

1915 թ. մարտի 23-ին Ամերիկայի ազգային պաշտպանության հայ կական կոմիտեի նախագահ Լ. Միհրանյանը նամակ ուղարկեց Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Է. Գրեյին, ուր տեղեկացնում էր, որ իրենք արդեն իսկ միջոցներ են ձեռնարկել հայերի կամավորագրություն կազմակերպելու և Կիլիկիա ուղարկելու համար: Նամատանշում էր, որ Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ սկսելով՝ կվերացվեր թուրքական արշավանքի սպառնալիքը դեպի Եգիպտոս: Դա այն շրջանն էր, երբ բրիտանական նավատորմը դեռևոր էր ջախջախվել Դարդանեղի մոտ, և Մեծ Բրիտանիան սեփական հեղինակությունն Արևելքում վերականգնելու միջոցներ էր փնտրում: Սակայն այս նամակը ևս արժանացավ անուշադրության մատնված տասնյակ այլ դիմումների ճակատագրին²:

1915 թ. ապրիլին Մեծի Տանն Կիլիկիո Սահակ Բ կաթողիկոսին ուղարկած նամակում Պ. Նուբարը նշում էր, որ ունենալով Կովկասի և Ֆրանսիական բանակի հայ կամավորների օրինակը, ինքը մտածում է, որ հայերի պարտականությունն է լինելու աջակցել դաշնակիցներին բոլոր հնարավոր միջոցներով, եթե նրանց ռազմարշավային ուժերն ափիջեն Կիլիկիայում³:

¹ ՅԱԱ, Ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 9:

² Սարուխանյան Տ., Յայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում, Էջ 60-61:

³ Boghos Nubar's Papers, p. 14-16.

Երբ բրիտանացիները որոշեցին հարձակվել Կ. Պոլսի ուղղությամբ, Պ. Նուբարից պահանջեցին, որպեսզի եգիպտահայերի կամավորագրություն և այդ նպատակով հանգանակություն չկազմակերպեն, քանի որ դա կարող էր գրգռել տեղի մահմեդականներին և ապստամբության պատճառ դառնալ¹: Ազգային գործիչը ստիպված էր բավարարվել միայն Կովկաս ուղարկվող օգնությամբ: Մինչև հունիս եգիպտոսում, Ամերիկայում ու Եվրոպայում հանգանակվեց 7.000 ոսկի, որը գլխավորապես օգտագործվեց կամավորների և արևմտահայ գաղթականության կարիքների համար²:

Ամերիկահայերը փորձեցին հարցին լուծում տալ ու համար դիմել նաև Անտանտի մյուս երկրների դեսպանների աջակցությանը:

1915 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ում բրիտանական արտակարգ և լիազոր դեսպան Սեսիլ Սփրինգ Ռայսին տեղի ռուսական դեսպան Գեորգի Բախմետևը տեղեկացնում է, որ ամերիկահայերը պատրաստ են Կանադայի վրայով 1.000 կամավորներ ուղարկել Կիլիկիայում կռվելու համար: Հայերը նույնիսկ պատրաստակամություն էին հայտնել վճարել իրենց ռազմական հանդերձանքի և մինչև Կանադա տեղափոխության ծախսերը՝ հուսալով, որ Մեծ Բրիտանիան իր վրակվեցներ նրանց տեղափոխությունը մինչև Կիլիկիա: Ապրիլի 25-ին այս առաջարկն ուղարկվում է Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ, սակայն հաջորդ օրը Բանակային խորհրդում մերժվում է³:

Այդ օրերին սկսվել էր Դարդանեյի վրա երկրորդ հարձակումը: Բրիտանացիներն ամբողջ ուշադրություն և ջանքերը կենտրոնացրել էին այդ գործողությունը հաջողությամբ ավարտելու վրա, և Կիլիկիայում նոր ճակատ բացելու մասին չէին կարող մտածել:

Սակայն օրեցօր ավելի սարսափելի լուրեր էին հասնում հայության տեղահանությունների ու կոտորածների մասին, որը չէր կարող անտարբեր թողնել արտասահմանի հայությանը:

Աշխարհամարտի սկսվելուց հետո 21-45 տարեկան տղամարդիկ գորակոչվել էին օսմանյան բանակ⁴: Կիլիկիայից տասնյակ

¹ Նույն տեղում, էջ 10:
² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 85:
³ Սարուխանյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 59:
⁴ Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 101:

հազարավոր հայ երիտասարդներ մեկնեցին բանակ, որի հետևանքով երկրամասը զրկվեց մարտնչելու, թուրքերին դիմագրավելու ընդունակ ուժերի զգալի մասից:

Երիտթուրքերը տարագրությանն ու կոտորածը Կիլիկիայում սկսել են ավելի վաղ, քան՝ Արևմտյան Հայաստանում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ցանկացած պահի Անտանտի երկրները կարող էին զորք արահանել Կիլիկիայում, իսկ թուրքերը բավարար ուժեր չունեին այն պաշտպանելու: Հետևաբար՝ իրենց թիկունքն ավելի ապահով դարձնելու համար թուրքերը շտապում էին տեղահանել տեղի հայ բնակչությանը:

Առաջնահերթ կերպով տարագրվեցին զեյթունցիները: Բռնությանն ենթարկվողներն ու տեղահանությունը Չեյթունում սկսվեցին 1914 թ. սեպտեմբերին, երբ Օսմանյան կայսրությունը դեռևս պատերազմի մեջ չէր մտել: Արդեն սեպտեմբերի 6-ին ձերբակալվեցին Չեյթունի քաղաքայնո, 1895-1896 թթ. փայլուն ապստամբության առաջնորդ Նազարեթ Չաուշը և այլ նշանավոր գործիչներ¹: Մինչև 1915 թ. մայիս գրեթե բոլոր զեյթունցիները տարագրվեցին՝ մոտ 6.000-ը Կոնիայի տարբեր շրջաններ, մյուսները՝ Դեր Չոր²: Չեյթունից 21.000 և Ֆռնուզից 7.000 տարագրված հայերից 8.000-ը սովից ու մալարիայից մահացավ Սուլթանիեում և Կարաբունարում, իսկ 19.000-ը նահատակվեց Դեր Չորում: Նրանցից միայն շուրջ 1.000-ը վերապրեց Մեծ եղեռնը³:

Չեյթունցի Էդուարդ Ոսկերիչյանն Ապահին (Պետրոս Գմգմյան) ուղարկած նամակում (12.04.1918) հետևյալ պատճառներով է մեկնաբանում անհավատալի թվացող այն փաստը, որ զեյթունցիները չկռվեցին: Նա առանձնացնում է այն, որ դեռևս 1913 թ. հնչակյանները փորձել էին եգիպտոսում գումարներ հայթայթել, զենք ու զինագործական գործիքներ գնել Չեյթունի համար, սակայն բոլորը մերժել են: Հետևաբար՝ առանց անհրաժեշտ զենքերի զեյթունցիները ստիպված էին եղել բռնելու գաղթի ճանապարհը⁴:

¹ Նորաշխարհյան Լ., Չեյթունը 1914-1921 թթ. (Հուշեր), Երևան, 1984, էջ 18:

² Կիլիկեան կսկիծներ, էջ 110-115, 144-156, 163-165:

³ Տրապիզոնի թեմի Վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրօնական դեպքերուն մասին, հ. Ա, Պէյրոս, 1960, էջ 462:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 158, թ. 2-3:

Բացի այդ, զեյթունցիները փորձել էին համաձայնություն կայացնել Յաճընի և Դյորթ Յուլի հայերի հետ՝ համատեղելու յթի համար, սակայն ժխտական պատասխան էին ստացել: Իսկ Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոսը Յաճընից նրանց զգուշացրել էր, որ ապստամբության համար զենք ու զինամթերք էր պետք, առանց որի կռվելն անմտություն էր¹: Ինչպես տեսանք, զեյթունցիները զենք էին խնդրել նաև Անտանտի երկրներից, սակայն մերժում էին ստացել: Այդ ամենը կոտրել էր նրանց մարտական ոգին և ապստամբելու կամքը:

Ապրիլ-մայիս ամիսներին Կիլիկիայի բոլոր բնակավայրերում, դարոցներում, վանքերում, Սսի կաթողիկոսարանում թուրքական ոստիկանությունը սկսեց հաճախակի խուզարկություններ իրականացնել, որոնց արդյունքում զենք և զինամթերք գրեթե չկարողացան հայ տնաբերել: Չնայած դրան՝ տարբեր պատրվակներով, ձեռքավալ վեցին և կախաղան բարձրացվեցին բազմաթիվ անմեղ հայեր: Յետզհետե մեծ ծավալներ է ընդունել տեղահանությունը: Յայ բնակչությանը բռնագաղթեցնում էին Սիրիայի ու Միջագետքի անապատներ, իսկ նրանց տները հանձնում էին մահմեդական վերաբնակիչներին²: Յալեպի գերմանական հյուպատոս Վալտեր Ռյոսլերը մայիսի 10-ին տեղեկացնում է դեսպան Յ. Վանգենհայմին, որ Դյորթ Յուլի կամ Չեյթունի հայերի խռովությունների, բրիտանացիների հետ կապված լինելու լուրերի ճշմարտացիությունն այնքան էլ չի հետաքրքրել թուրքերին, վերջիններիս նպատակն էր որևէ պատրվակ օգտագործելը և հայերին բնաջնջելը³:

Կիլիկիահայերի՝ առանց դիմադրության տեղահանության ենթարկվելու հարցում բացասական դեր է ունեցել Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոսի դիրքորոշումը, որը ամենուրեք կոչեր էր ուղարկել, որպեսզի ինքնապաշտպանության չդիմեն:

Դեռևս 1915 թ. փետրվարին մի հայ վաճառական իր մտերիմ բարձրաստիճան թուրքից իմացել էր հայերի ոչնչացման ծրագրի

¹ Աղասի, Չեյթուն եւ իր շրջակաները (Նկարագրություն և պատմական պատմական եւ պատերազմական. Ռուբինեան թագաւորութեան անկումէն մինչեւ մեր օրերը), Պեյրուս, 1968, էջ 389:

² Կիլիկեան կսկիծներ, էջ 161-193:

³ Գուստվ., Յայերի ցեղասպանությունը 1915-1916 (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից), Երևան, 2008, էջ 184-185:

մասին և տեղեկացրել էր Սահակ կաթողիկոսին: Վերջինս հանդիպել էր Ջեմալ փաշայի հետ և հարցրել տեղեկության ճշմարտացիության մասին: Ջեմալը հայտնել էր, որ ինքը կառավարության նիստում առաջարկել էր չտեղահանել ողջ բնակչությանը, այլ՝ մեկուսացնել միայն քաղաքական ու մտավորական որոշ գործիչների, սակայն իր առաջարկը մերժվել էր մեծամասնության կողմից: Կիլիկիայի կաթողիկոսը այդ լուրը մարտին հայտնել էր Կ. Պոլսի պատրիարք Չավեն Եղիայանին, որն իր հերթին հանդիպել էր Գերմանիայի դեսպան Յանս Վանգենհայմի և Թալեաթի հետ: Վերջիններս ժխտել էին այդ տեղեկության հավաստիությունը, իսկ պատրիարքը հավատացել էր¹: Փաստորեն՝ զանգվածային տեղահանության մասին հայ բարձրաստիճան հոգևոր գործիչներին հայտնի էր դարձել բավական վաղ, նույնիսկ Ջեմալն էր հավաստիացրել այդ մասին: Սակայն նրանք ցանկալին ընդունել էին իրականի տեղ՝ հավատալով Թալեաթին ու գերմանական դեսպանին:

Վ. Ռյոսլերի հեռագրի համաձայն՝ արդեն հունիսի սկզբին Կիլիկիայից դեպի Սիրիա էր տարագրվել 30.000 հայ, որոնց փոքր խմբերով ցրել էին մահմեդական գյուղերի մեջ: Ըստ հյուսիսային դրանպատակը հայերի ոչնչացումն էր²:

Հունիսի 14-ին Ադանայի նահանգից արտորվեց ևս 32.000 հայ: Հունիսի 20-ին սկսվեց Հաճնի, Սսի, Կարս Բազարի հայ բնակչության տեղահանությունը: ԱՄՆ դեսպան Յենրի Մորգենթաուի համառ ջանքերը՝ կանխելու Ադանայի, Տարսուսի ու Մերսինի տեղահանությունը, մատնվել էին անհաջողության³:

Հունիսի 16-ին Սահակ Բ կաթողիկոսը փորձել էր Ջեմալ փաշայի օգնությանը դիմել՝ հուսալով, որ վերջինս դեմ էր ընդհանուր տարագրությանն ու կոտորածին: Սակայն երիտթուրք եռապետը պատասխանել էր. «Կառաւարութիւնը հայը հայ կը ճանաչէ, Էջիփյա, կուսակցական կամ կովկասցի ու կիլիկեցի՝ խտրչի դներ. ամենքն ալ թշնամի կը համարի, որքան թշնամի են ռուս, անգլիացի,

¹ Պալաքեան Գ., Հայ գողգոթան: Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն: Պեռլինէն դէպի Չօր 1914-1920, հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 71-74:

² Տաշեան Հ., Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921, էջ 53-54:

³ Տրապիզոնի թեմին վիճակաւ որ Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը, էջ 430:

Ֆրանսացի...»¹: Մայիսի 5 - հունիսի 6-ը տարագրվեց Դյորթ Յուլի 22.000 հայու թյունը²: Հունիսի 25-ին սկսվեց նաև Սսի հայության տեղահանությունը³: Գերմանիայի կանցլեր Բեթման Հոլվեգին ներկայացնելով Կիլիկիայի տեղահանությունը՝ հունիսի 17-ին Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Հ. Վանգենհայմը բերում էր հայերին ոչնչացնելու մտադրության մասին գերմանացի դիվանագետ Մորդմանի ներկայությամբ ասված թալեաթի խոսքերը. «Բարձր Դուռը կուզենար համաշխարհային պատերազմն օգտագործել այն նպատակով, որպեսզի հիմնավորապես ազատվի իր ներքին թշնամիներից՝ բնիկ քրիստոնյաներից, ընդ որում՝ առանց արտասահմանից դիվանագիտական միջամտության հանդիպելու, դա կբխի նաև թուրքիայի դաշնակից գերմանացիների շահերից, քանի որ այդ կերպ թուրքիան ավելի կուժեղանա»⁴:

Կիլիկիայում, բացի Չեյթունից, հայ նշանավոր գործիչներին, մտավորականներին տարագրությունից առաջ զանգվածաբար չեն ձերբակալել կամ սպանել, ի տարբերություն մյուս նահանգների: Ադանայի նահանգի ժանդարմերիայի հրամանատար և ռազմական այնպիսի նախագահ Ավնի բեյը թեև առաջարկել էր, մյուս վայրերի պես, աչքի ընկնող գործիչներին ոչնչացնել, ապա նոր գաղթեցնել բնակչությանը, սակայն Ադանայի ոստիկանապետ չերքեզ Ջեմալ բեյը, որը մասոն էր, կտրականապես դեմ էր արտահայտվել անմեղ մարդկանց սպանելուն և կարողացել էր համոզել նահանգապետ Իսմայիլ Հագգը բեյին, որ բավարարվեն աքսորով: Օգոստոսին Ադանայի նահանգի դեռևս չտարագրված հայերը, բացի զինվորների ընտանիքներից, հրահանգ ստացան սեփական միջոցներով հեռանալ դեպի Հալեպ⁵: Սեպտեմբերի սկզբին Ադանայի վիլայեթում այլևս հայեր գրեթե չկային⁶: Սահակ Բ կաթողիկոսին նույնպես հրամայվել

¹ Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ, 1914-1972, Անթիլիաս, էջ 50:

² Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 112-113:

³ Կեօքճեան Վ., Հայկական Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարը (Յուլի 22-ը և օրեր), Պոսթըն, 1979, էջ 87:

⁴ ԳուստՎ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916 (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից), Երևան, 2008, էջ 205:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 3, գ. 71, թ. 27-28:

⁶ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна., Ереван, 1983, с. 355.

Ե հեռանալ Կիլիկիայ ից: Յոկոտեմբերի 21-ին նա հեռացավ Սսից և հոկոտեմբերի 31-ին հասավ Երուսաղեմ¹:

Յոկոտեմբերի 5-ին Յալեպից Չավեն պատրիարքին ուղարկած նամակում Սահակ Բ կաթողիկոսը նկարագրում էր այնտեղ գտնվող գաղթականների ծայրահեղ ծանր վիճակը: Ներկայացնում էր տեղի հայերի, հույների ու ասորիների աջակցությունը, միաժամանակ իր հիացմունքն էր հայտնում՝ գաղթականների փոխօգնության պատրաստակամության հետ կապված. «Ամենէն սրտառուչն է, երբ նոր գաղթականներ կը ժամանեն, հիները կը մոռնան իրենց բոլոր ցաւերը եւ տառապանքը, թէեւ իրարու անծանօթ, իբրեւ հին ծանօթներ՝ կը վազեն, կը դիմաւորեն, կը գրկախառնուին, արտասուքնին իրարու կը խառնեն, կ'օգնեն, կ'առաջնորդեն եւ ահաեկեղեցւոյ բակը կը լեցուի մարդով, անասունով, բեռներով: Եղբայրաբար կը քակեն, բեռները վար կ'առնեն, կը շալկեն, կը տեղափոխեն եւ կը տեղաւորեն. թուրքերն ալ կը զարմանան եւ կը նախանձին, թերեւս Կառավարութիւնը աւելի գէշ աչքով կը դիտէ»²:

Այդ ամենին ակնատես լինելով, Կիլիկիայի կաթողիկոսը հանգել էր հետևյալ եզրահանգմանը. «Սուտ են ընկերվարականաց վարդապետութիւնք. միայն թշուառութիւնը, միայն հալածանքը դիրք, աստիճան, խելք եւ յիմարութիւն մէկ խմոր եւ մէկ զանգուած կընէ»³:

Պետք է արձանագրել, որ Կիլիկիահայությունը բռնագաղթի ընթացքում ամենաքիչը տուժեց: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Սիրիան սահմանակից էր և երկար ճանապարհ ստիպված չեղան անցնել: Բացի այդ, համակենտրոնացման ճամբարներում, ըստ Թալեաթի հրահանգի, առաջնահերթ ոչնչացնում էին Արևմտյան Յայաստանից տեղահանվածներին⁴, քանի որ Յայկական հարցի նպատակը բուն Յայաստանի ինքնավարությունն ու հետագա անկախացումն էր նախատեսում:

¹ Կիլիկեան կսկիծներ, Էջ 206:

² Նույն տեղում, Էջ 178:

³ Նույն տեղում, Էջ 176:

⁴ Անտոնեան Ա., Մեծ ոճիրը: Յայկական վերջին կոտորածները եւ Թալեաթ Փաշա, Պոսթըն, 1921, Էջ 155-156:

Հայկական կոտորածների մասին լուրերի ահազանալու հետ հայ գործիչներն ավելի էին հակվում Կիլիկիայում անհապաղ զինված գործողություններ ծավալելու մտքին:

1915 թ. մայիսի 20-ին Ալեքսանդրիայում հնչակյան և ռամկավար կուսակցությունների եգիպտոսի կառույցները ստորագրեցին համատեղ և միասնական նպատակի համար գործելու համաձայնագիր՝ հետևյալ սկզբունքների շուրջ. 1) Ստեղծել ինքնավար Հայաստան և Կիլիկիա: 2) Ինքնավար երկրամասը պիտի դրվի Անտանտի կամ միայն ռուսական հովանավորության տակ: 3) Երկու կողմերը բացարձակապես դեմ են ինքնավար Հայաստանի (Կիլիկիայով հանդերձ) գաղափարի իրականացմանը՝ թուրքական գերիշխանության ներքո և այդ տեսակետից հանդիսանում են անջատականներ: 4) Եթե հանգամանքները ստիպեն, որ ինքնավար Հայաստանը միացվի Ռուսաստանին, ապա իրենք դրան դեմ չեն լինի: 5) Եթե անհնար լինի Հայաստանը և Կիլիկիան համատեղ ինքնավար դարձնել, բայց հնարավոր լինի միայն Կիլիկիան ինքնավար դարձնել, ապա այդ գաղափարի իրականացմանը պետք է աջակցեն: 6) Ինքնավար և միացյալ հայկական երկրամասը պիտի ունենա քաղաքական ինքնավարություն՝ խորհրդարանական և ժողովրդավարական վարչակարգով: 7) Ընդհանուր գործել առճեմն ընտրելու հեղափոխական-ապստամբական և դիվանագիտական ուղիները: 8) Հայ դատի լուծման համար նպատակահարմար և անհրաժեշտ է ոչ միայն պայքարել Արևմտյան Հայաստանի համար, որն ազատագրելու նպատակով սկսվել է կամավորական շարժում, այլ նաև ապստամբություն բարձրացնել Կիլիկիայում: 9) Երկու կուսակցությունների եգիպտոսի մարմինները, իրենց աշխարհագրական դիրքի բերմամբ, գործունեության առաջին և գլխավոր թատերաբեմ են դարձնելու Կիլիկիան, և ամեն ջանք պիտի գործադրեն, որպեսզի Եվրոպայի և Ամերիկայի կառույցներին համախմբեն գլխավորապես կիլիկյան գործունեության ուղղությամբ: 10) Պետք է հետևեն և պաշտպանեն Պ. Նուբարի գործունեության ուղեգիծը, և նրան ճանաչում են ապագա խաղաղության վեհաժողովում՝ որպես Հայկական պատվիրակության ներկայացուցիչ: 11) Երկու կուսակցությունների տեղական ընդհանուր

գործերը վարելու համար ընտրվելու է 6 անձից կազմված մարմին՝
Համագործակցող կուսակցության նկերի եգիպտոսի վարիչ մարմին¹:

Մի քանի ամիս անց՝ 1915 թ. նոյեմբերի 2-ին, Կահիրեում
ստեղծվեց Համագործակցող կուսակցության նկերի եգիպտոսի վարիչ
մարմինը, որի մեջ ընդգրկվեցին Փիլիպպոս Պալունին (ատենապետ),
Երվանդ Միրիճանյանը (ատենադպիր), Մելքոն Պողոսյանը (գանձապետ),
Գրիգոր Մկրտիչյանը (գանձապահ): Կահիրեի զինվորական գործերը
վարելու համար ընտրվեց Չինվորական վարիչ մարմին, որում
ընդգրկվեցին Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը, Ապահ Պետրոսյանը, Արա
Գալեմճյանը, Միհրան Աժտեթյանը, Հմայակ Ազատյանը, Մլեհ
Տամկաճյանը, Թաթուլ Ներկիզյանը²:

Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդի համար վճռորոշ շրջանում
ազգային երկու կուսակցությունները, մի կողմ դնելով
տարածայնությունները, որոշեցին միասնաբար հանդես գալ: Նրանց
գլխավոր նպատակներից էր Կիլիկիայի ազատագրումը և այդ
ուղղությամբ որոշեցին ակտիվ գործունեություն ձեռնարկել: Այս
շրջանում արդեն սկսել էին կոտորածների լուրերն ահազանալ, և
հայ գործիչներն ամենատարբեր միջոցների էին փորձում դիմել՝
թուրքերի ճիրաններում մնացած ազգակիցներին փրկելու համար:

1915 թ. մայիսի սկզբին եգիպտահայ գործիչները սկսեցին
տեղեկություններ ստանալ Կիլիկիայում սկսված ջարդերի ու
տարագրության մասին: Այդ լուրերը բերում էին բրիտանական
նավերով փրկված կիլիկեցի փախտականները: Դրանց ճշմարտացի-
ությունը ստուգելուց հետո Լևոն Մկրտիչյանը այդ մասին
հեռագրում է Պ. Նուբարին՝ խնդրելով դիմել տերությունների
աջակցությանը³: Սակայն Լ. Մկրտիչյանը վստահ էր, որ Անտանտից
որևէ օգնություն այդ պահին սպասել չէին կարող, քանի որ նրանք
Դարդանելի ռազմագործողության վրա էին կենտրոնացել: Ապահին
ուղարկած նամակում (22.05.1915) եգիպտահայ գործիչն այն
համոզմունքն էր հայտնում, որ «Տարտանելը մինչեւ որ չիյնայ,

¹ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը: Հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, էջ 198-202:

² ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 198, թ. 1:

³ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 70, թ. 87-88:

Դաշնակիցք զօրք չէն հաներ Կիլիկիա, թեկուզ ամբողջ Քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը բնաջինջ ըլլայ»¹:

1915 թ. հունիսի 17-ի նամակով Պ. Նուբարը տեղեկացրեց կաթողիկոսին, որ Անտանտի երկրները որևէ կերպ չէին կարող կանխել կոտորածները: Նշում էր, որ կաթողիկոսի դիմումների հիման վրա էր, որ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը մայիսի 24-ին հայ տարարությունն էին տարածել, որով թուրքական պետությանը և պաշտոնյաներին պատասխանատու էին համարում հայ կական կոտորածների համար²:

Այդ հայ տարարությունն արվել էր ռուսական կողմի նախաձեռնությամբ: Դրանում նշվում էր. «Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում քրդերի ու թուրքերի կողմից իրականացվում է հայերի կոտորած՝ օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ թողտվության, իսկ երբեմն էլ բացահայտ աջակցությամբ: Ապրիլի կեսերին հայերի կոտորած է տեղի ունեցել Երզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Չեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում ամբողջությամբ կոտորել են հարյուրավոր գյուղերի բնակիչների, բուն Վանում հայ կական թաղամասը պաշարված էր քրդերի կողմից: Միևնույն ժամանակ Կ. Պոլսում թուրքական կառավարությունը ձերբակալում և չլսված ճնշումների է ենթարկում հայ խաղաղ բնակչությանը: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիայի կողմից գործարվող այս նոր հանցագործությունները աչքի առաջ ունենալով, դաշնակից կառավարությունները՝ Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան սրանով հրապարակավ հայտարարում են Բ. Դռանը, որ այս հանցագործությունների անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա տեղական այն ներկայացուցիչների վրա, որոնք մասնակից կլինեն նման ջարդերին»³:

Այս փաստաթուղթը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին փաստաթուղթն է, որն արվել է երեք մեծ տերությունների կողմից այն ժամանակաշրջանում, երբ զանգվածային

¹ Նույն տեղում, թ. 88:

² Boghos Nubar's Papers, p. 108-110.

³ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ., 54, թ. 1:

տարագրութիւնն ու կոտորածները դեռևս նոր էին սկսվել: Սակայն այն որևէ դրական ազդեցութիւն չունեցավ:

Ամերիկյան դիվանագետ Լյուիս Էյնշտեյնը, որն այդ ժամանակ Կ. Պոլսում էր, նույնպես վկայում է, որ Անտանտի երկրների հայտարարութիւնն մի փոքր բարկացրել և անհանգստացրել էր մեծ վեզիրին, սակայն մյուս թուրք պաշտոնյաները լիովին անտարբերութեամբ են վերաբերվել դրան: Նշում է, որ Էնվերը մինչև վերջին ժամանակները շատ դրական էր խոսում հայերի մասին, իսկ այդ ժամ նրանց նկատմամբ հալածանքները փորձում էր արդարացնել ռազմական նկատառումներով¹:

Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Մետերնիխը կանցլեր Թեոբալդ Բեթման-Յոլվեգին ուղարկած զեկուցագրում նշում էր. «Հայկական հարցը հայկական ցեղի ոչնչացմամբ վերացնելու իրենց ծրագրի իրականացման գործում թուրքական կառավարութիւնը չարձագանքեց ոչ մեր, ոչ ամերիկյան դեսպանատան և Վատիկանի ներկայացուցչի դիմումներին, ոչ էլ Անտանտի տերութիւնների սպառնալիքին, և ամենաքիչը հաշվի առավ Արևմտյան Եվրոպայի կարծիքը, այժմ այն պատրաստվում է մասնատել և ցրել առաջին տեղահանութիւնից հետո կենդանի մնացած հայերի վերջին խմբերը»²:

Այսպիսով՝ ոչ մի պետութեան բանավոր բողոքները չէին կարող կանգնեցնել երիտթուրքական իշխանութիւններին, որոնք պանթուրքիզմի գաղափարախոսութիւնն իրականացնելու նպատակով պատրաստ էին մարդկային քաղաքակրթութեան դեմ ուղղված ցանկացած հանցագործութեան: Արևմտահայութիւնը դարձավ թուրքական այդ մեծ ոճրագործութեան և տերութիւնների, միայն բողոքներով ու հայտարարութիւններով բավարարվող, անտարբերութեան զոհը:

Եգիպտահայ գործիչներ ժան Մութաֆովը և Կոստանդին Կամսարականը 1915 թ. հունիսի 30-ին Ալեքսանդրիայից ուղարկած նամակով Պ. Նուբարին տեղեկացրին, որ Չեյթունը, Դյորթ Յոլը, Հասանբեյլին ավերված են, հայ բնակչութեանը թուրքական իշխանութեանը:

¹ Einstein L., Inside Constantinople. A Diplomatist's diary during the Dardanelles Expedition, April-September, 1915. New York, 1918, p. 126.

² Геноцид армян в Османской империи, с. 418.

յուրենները տեղահանել են դեպի Մոսկու, Չոր ու Կոնիա, իսկ նրանց տեղում բնակեցրել են Մակեդոնիայից փախած գաղթական մահմեդականներին: Ադանան, Այնթապը, Սիսը, Յաճընը նոր կոտորածների սարսափի մեջ են: Այդ ամենի նպատակը հայ տարրի ամբողջական ոչնչացումն էին համարում: Անհրաժեշտ էին համարում անհապաղ Անտանտի զորքերի ու հայ կամավորական խմբերի միջոցով ազատագրել Կիլիկիան¹:

Նման զարգացումներից խիստ անհանգստացած Ազգային պատվիրակության նախագահը դիմել է Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջաններին, սակայն այս անգամ ևս դրանք արդյունք չեն տվել: Յուլի 6-ին Լոնդոնում նահանգիպում է ունեցել Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարի օգնական Արթուր Նիկոլսոնի հետևերկայացրել է Կիլիկիայում ստեղծված ծանր վիճակը և նշել, որ «եթե Դաշնակիցները, հայ կամավորների հետ օգնության չհասնեն հայ բնակչությանը՝ զորքեր ակհանելով Ալեքսանդրետում, կոտորածները կընդունեն լայն ծավալներ»²: Սակայն բրիտանացի դիվանագետը պատասխանում է, որ Դարդանելի օպերացիան կլանել է դաշնակիցների բոլոր ուժերը, և նրանք ի վիճակի չեն ռազմական գործողություններ ծավալել ու Կիլիկիայում:

Արդեն հուլիսի 13-ին Ալեքսանդրիայից Ժ. Մութաֆոզը ավելի մռայլ և հուսահատեցնող լուրերով նամակ ուղարկեց Պ. Նուբարին³: Նկարագրում էր Կիլիկիայում սկսված զանգվածային տեղահանություններն ու ջարդերը, խնդրում էր անհապաղ ու կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել 250-300 հազար կիլիկիահայերին փրկելու համար: Նշվում էր, որ եթե անհապաղ ռազմական միջամտություն չկատարվի, ապա Կիլիկիայում այլևս հայեր չեն մնա: «Ինչպե՞ս կարող են դաշնակիցները, - գրում էր Ժ. Մութաֆոզը, - իրենց բոլոր մարդասիրական սկզբունքներով, մնալ անտարբեր և թույլ տալ մարդկության դեմ ուղղված նման վիթխարի ոճիր իրականացվի մեր դահիճների կողմից հենց իրենց աչքերի առաջ: Նրանք ովքեր պատասխանատու են, փաստորեն, իրենց թշնամիներն են

¹ ՅԱՍ, Ֆ. 453, ց. 1, գ. 197, թ. 1: Boghos Nubar's Papers, p. 128. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 115:

² Boghos Nubar's Papers, p. 142.

³ Նույն տեղում, էջ 161-162:

և այս հրեշավոր չարչարանքին վերջ դնելու խնդիրը բավական աննշան ջանք կպահանջի համեմատած նրանց վերջին հսկայական ջանքերին ներդրված թշնամի երկրի այլ տարածքներում: Ճիշտն ասած, Դաշնակիցների այս անտարբեր վերաբերմունքը հենց այս պահին, երբ մեր ազգային գոյությունը Կիլիկիայում վտանգի տակ է, միջտկմնաանհասկանալի, կարևոր չէ, թե ինչ ռազմական, քաղաքական կամ ստրատեգիական պատճառներ կարող էին լինել: Եվ այսպիսով, Ձերդ գերազանցություն, մենք չգիտենք էլ ինչպես խնդրենք ձեզնից Կիլիկիայի մեր եղբայրների անունից, որ Ձեր բոլոր ջանքերն ու եռանդն ուղղեք Դաշնակիցների անհապաղ զինված ներխուժման ուղղությամբ՝ ներխուժում, որն անհրաժեշտ է դադարեցնելու բնաջնջումը մի ամբողջ ժողովրդի, որի մեղքը քրիստոնյալի են է, քաղաքակրթությունն գուրգուրելը և իրական համակրանք սնուցելը Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի հանդեպ»¹:

Տավոք, աշխարհի հզորներին այնքան էլ չէր հուզում իրենց համակրող մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը, և նրանց միակ մտահոգությունը սեփական շահախնդրական ձգտումների ապահովումն էր: Եվրոպայի «մարդասեր» ու «հայասեր» ղեկավարները, ինչպես հայտնի է, ոչ միայն օգնության ձեռք չէին մեկնելու ցեղասպանության ենթարկվող փոքր դաշնակից հայերին, այլև հետագայում հաճույքով սեղմելու էին թուրքերի արյունոտ ձեռքը՝ նորից անպաշտպան թողնելով՝ հույսը եվրոպական «քաղաքակիրթ» հորջորջվող աշխարհի վրադրած, հայ ժողովրդին:

Այսպիսով՝ Կիլիկիայից եկող լուրերն օրեցօր ավելի գորշ գույներ էին ընդունում, իսկ Անտանտի երկրները որևէ մտադրություն չունեին օգնելու հայերին: Նման պայմաններում նորից հրատապ էր դառնում հայկական կամավորական զորամասի ստեղծման և սեփական ուժերով Կիլիկիան ազատագրելու գաղափարը:

Յուլի 18-ին Պ. Նուբարը կաթողիկոսին հեռագրում էր, որ իր տեղեկություններով թուրքերի գլխավոր նպատակն է Յայաստանի և Կիլիկիայի հայերին տեղահանել դեպի Կոնիա, Միջագետք և ոչնչացնել: Խորհուրդ էր տալիս, որ կաթողիկոսը նորից դիմի

¹Նույն տեղում, էջ 162:

Անտանտի և չեզոք երկրներին՝ կանխել ու այդ ծրագիրը¹: Փաստորեն՝ հայ գործիչների համար արդեն պարզ էր թուրքերի գլխավոր նպատակը, սակայն դա կանխել ու հնարավորություն նրանք չունեին և միակ թույլ հույսը մնում էր չեզոք երկրների միջամտություները:

Յուլի 27-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղարկած նամակում² Պ. Նուբարը տեղեկացնում էր, որ հայ կապան կոտորածների մասին ինքը տեղեկացել է տարբեր աղբյուրներից, այդ թվում՝ իտալացի հյուպատոսներից ու ամերիկացի միսիոներներից: Կաթողիկոսի կողմից կոտորածները կանխելու մասին հեռագիրը ստանալուց անմիջապես հետո, ինքը Կահիրեում դիմել էր ԱՄՆ-ի ու Իտալիայի ներկայացուցիչներին, իսկ Փարիզ ժամանելուց հետո՝ նաև Անտանտի պետություններին: Սակայն ցավ էր հայտնում, որ դրանք, դժբախտաբար, որևէ գործնական արդյունքի չէին հանգեցրել. «Պետութիւնք, ցաւ յայտնելով հանդերձ պատահածներու մասին, կը խոստովանէին թէ ներկայիս ոեւէ գործնական միջոց չունին մեզի օգնութեան հասնելու»³:

Փրկության միակ հույսը Պ. Նուբարը համարում էր Կիլիկիայում դաշնակից ուժերի արհանում կազմակերպելը, կամ հայ կամավորական շարժմանը ուժ տալը և նրանց միջոցով հայ բնակչությանը ազատագրելը, զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածը կանխելը: Նա կաթողիկոսին գրում էր. «... մեզ ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ մեր սեպհական ոյժերուն կրթնիլ: ... Եւ այս մասին միակ դարման մը կը խորհիմ, այսինքն Վանի շրջակայքին հայ կամաւորական գունդերը ի վիճակի դնել ըստ կարելւոյն շուտով յառաջ խաղալու, մեր բոլոր ոյժերով աշխատելով անոնց թիւը բազմապատկել, այս մասին Կովկասի սպայակոյտին արտօնութիւնը ձեռք բերել եւ յիշեալին աջակցութեամբ պէտք եղած զէնքն ու ռազմամթերքը հայթայթել: ... Բաւական վստահելի աղբիւրներէ տեղեկացած եմ որ Թուրքերը այս րոպէիս շատ քիչ զօրք ունին Կիլիկիոյ մէջ, հետեւաբար Կովկասեան ճակատին վրայ իրենց արութեան ապացոյցը արդէն տուած քանի մը հազար քաջամարտիկ հայ կամաւորներ կարող են յիշեալ զօրքերուն հետ ճակատիլ: Եթէ մեր

¹ Նույն տեղում, էջ 180:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 67-69:

³ Նույն տեղում, թ. 68:

կտրիճները յաջողին Չէյթունը եւ Երկրին ուրիշ ռազմական դիրքերը գրաւել՝ կարող կը հանդիսանան այս կերպով խմբական արսորանքներու եւ կոտորածներու սպառնալիքին առաջ քն առնուել ¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ազգային պատվիրակութեան նախագահը ամբողջութեամբ հույսը կտրել էր, որ Անտանտի պետութեանները կօժանդակեին Կիլիկիայի ազատագրմանը և կոտորածների կանխմանը: Նա հարցի լուծում էր համարում հայ կամավորների թիվն ավելացնելը և սեփական ուժերով Կիլիկիա հասնելը: Այդ գաղափարը նա կրկնում էր նաև Բուլղարիայի թեմի առաջնորդ Ղևոնդ Եպ. Դուրյանին օգոստոսի 10-ին ուղարկած նամակում ²: Սակայն դա իրատեսական չէր, քանի որ հայ կամավորները Վանից Կիլիկիա հասնել անկարող էին, նույնիսկ Կովկասյան ճակատի ռուսական բանակն այդ պահին ի վիճակի չէր նման ռազմական խնդիր լուծել: Այս շրջանում ռուսական զորքը նույնիսկ կարճ ժամանակով նահանջել էր Վանից՝ տեղի հայ բնակչութեանը կանգնեցնելով գաղթելու պարտադրանքի առաջ:

1915 թ. հուլիսին եգիպտահայերը կրկին բարձրացրին հայ կական կամավորական զորամաս կազմավորելու հարցը, որը հարմար առիթի դեպքում ներխուժելու էր Կիլիկիա: Նախատեսվում էր Եգիպտոսում կամավորագրել 1.000 հայերի, նրանց միացնել Ամերիկայից, Յունաստանից, Բուլղարիայից ու այլ վայրերից եկած կամավորներին, \$րանսիական ճակատում կռվող հայ կամավորներին: Չենք, զինամթերք և սպաներ պետք է տրամադրեին Անտանտի երկրները: Կամավորներին գաղտնի պահելու համար, նրանց գրանցելու էին Եգիպտոսում գործող մարզական ակումբներում: Նախատեսվում էր, որ եթե նույնիսկ ռազմական գործողութեաններին մասնակցելու հնարավորութեան չլիներ, ապա այդ մարզված կամավորները ապագայում կարող էին դառնալ Հայաստանի ոստիկանական ուժերի կորիզը ³:

Նախաձեռնութեանը գործնական հողի վրա դնելու նպատակով անհրաժեշտ էր Անտանտի երկրների համաձայնութեանը ու աջակցութեանը: Դեպի Կիլիկիա հայկական ուժերով արշավանք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 68-69:

² Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Պոլիս, 1920, էջ 112:

³ Boghos Nubar's Papers, p. 164-165.

կազմակերպելու առաջարկ հուլիսի 19-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությանը փոխանցեց նաև Լոնդոնի ռուսական դեսպանությանը¹: Ռուսաստանն ամեն կերպ խրախուսում էր Մեծ Բրիտանիային Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ սկսելու հարցում, որպեսզի նրանց ուշադրությունը հնարավորինս շեղի Կ. Պոլսից ու նեղուցներից, միաժամանակ թուլացնի թուրքերի ճնշումը Կովկասյան ռազմաճակատում:

Հուլիսի 20-ին Եգիպտոսի Հայ ազգային պաշտպանության կոմիտեն Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ ծավալելու առաջարկով հուշագիր ներկայացրեց Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ջ. Մաքսվելին: Հուշագրի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ ամեն օր ավելի ու ավելի անհանգստացնող լուրեր են հասնում հայերի կոտորածների ու ճնշումների մասին, զանգվածային տեղահանությունները կարող են Կիլիկիայի հայ բնակչության ոչնչացման պատճառ դառնալ, եթե նրանց շուտափույթ գործնական աջակցություն ցույց չտրվեր: Միաժամանակ վստահ էին, որ Դարդանելի ռազմագործողության պատճառով Կիլիկիայի առափնյա շրջանում էքսպեդիցիոն զորքեր ավիանելու խնդրանքը հավանության չէր արժանանա, իսկ Սփյունքի հայերը այլևս չէին կարող անտարբեր մնալ ու ոչինչ չանել հայրենակիցների համար: Հետևաբար՝ կոմիտեն խնդրում էր բրիտանական իշխանությունների թույլ տվությունը, որպեսզի իրենք ընթացք տային և գլխավորեին Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու այլ հայկական համայնքներում սկսված կամավորական շարժմանը: Խնդրում էին թույլ տալ կամավորներին հավաքելու Կիպրոսում, տրամադրելու ռազմամթերք և տրանսպորտային միջոցներ ավիանման համար: Հույս ունեին, Կիլիկիայի քրիստոնյա բնակչության աջակցությամբ, գրավել ստրատեգիական նշանակության ռազմական դիրքեր: Պատրաստ էին բոլոր գործողություններն իրականացնել բրիտանական իշխանությունների ղեկավարության ու վերահսկողության ներքո²:

¹ Սարուխանյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 60:

² Boghos Nubar's Papers, p. 194-195. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 188-190:

Այդ առաջարկությունը հետաքրքրել էր բրիտանացիներին, քանի որ արդեն պարզ էր հարդանելի օպերացիայի ձևափոխումը, և իրենց հեղինակությունն Արևելքում պահպանելու համար նրանք նոր ուղիներ էին փնտրում:

Ձ. Մաքսվելի պահանջով՝ Յայ ազգային պաշտպանության կոմիտեն հունիսի 24-ին ավելի մանրամասն ծրագիր է ներկայացրել: Ըստ դրա՝ Կիպրոսում կազմավորվելու էր 10.000-ոց հայկական կամավորական զորամաս, որի ծախսերը հոգալու էին հայերը, իսկ բրիտանացիներն ապահովելու էին սպաներով, ռազմամթերքով, օժանդակելու էին փոքրաթիվ ցամաքային ու ծովային ուժերով: Յայերը, ապստամբություն կազմակերպելու նպատակով, նախապես զենք ու դրամ էին տեղափոխելու Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանները: Յայկական կամավորական բանակը գրավելու էր Ալեքսանդրետը, Ադանան, Մերսինը: Նախատեսվում էր, որ այնտեղ նրանց կմիանան 25.000 հայ ապստամբներ Կիլիկիայից և 15.000 էլ շրջակայքից: Այդ 50.000-ոց բանակը բավարար էր համարվում ոչ միայն Կիլիկիան ազատագրելու, այլև՝ շարժվելու նրա սահմաններից դուրս: Անհրաժեշտ էին համարում գործողությունն իրականացնել արագորեն՝ կիլիկիա-հայությանը կոտորածներից ու տեղահանությունից փրկելու համար:

Եթե բրիտանացիներն անհրաժեշտ համարեին ավելի փոքրամասշտաբ գործողություն, ապա առաջարկվում էր հավաքագրել միայն 5.000 կամավորների: Այդ զորքը կարող էր մի կողմից գրավել Սուլեյման և Քեսաբը, ուր կար 25.000 հայ, մյուս կողմից՝ Դյորթ Յուլը Ալեքսանդրետի ծոցում, ուր կհավաքվեին և արդյունավետ դիմադրություն կկազմակերպեին շրջակայքի հայերը: Այդ երկու գործողությունների հաջողության դեպքում կարող էին գրավվել Ալեքսանդրետն ու Բեյլանի կիրճը: Անհաջողության դեպքում այդ ուժերը կարող էին կենտրոնացվել Լեռներում և պարտիզանական պայքար մղել: Նրանք կխախտեին թշնամու հաղորդակցությունը՝ կտրելով հեռագրալարերը, քանդելով երկաթգծերը, այրելով կամուրջները ևն¹:

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 203-204: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 190-192:

Կիլիկիայ ու մափան ու մկատարել ու համար շահագրգռված էին նաև արգենտինահայերը: Նրանք դիմեցին Բուենոս Այրեսում բրիտանական գլխավոր հյուպատոսին և պատրաստակամությամբ հայտնեցին տրամադրել 300 կամավորներ, որպեսզի նրանք կռվեին թուրքերի դեմ՝ բրիտանական կամ ֆրանսիական զորքերի կազմում¹:

Մուսալեռան ուղղությամբ փոքրաթիվ, բայց պարենի ու ռազմամթերքի բավարար պաշարով ու ժեր ուղարկել ու Սուեիայի 6-7.000 հայերի հետ միասին թուրքերի թիկունքում ռազմական գործողություններ ծավալել ու առաջարկով ռամկավար գործիչ Միհրան Տամայանը 1915 թ. ամռանը դիմում է բրիտանացի նշանավոր դիվանագետ, գնդապետ Մարկ Սայքսին, երբ վերջինս գտնվում էր Կահիրեում²: Մ. Սայքսը բողոքում էր հայերի անճարակությունից, նշելով, որ Ալեքսանդրեոյի նախկին բրիտանական հյուպատոս Կատունին եգիպտոսից լրտեսության համար Կիլիկիա էր ուղարկել մի քանի հայերի, որոնք անհաջողության են մատնվել՝ ձերբակալվել կամ տեղացի հայերի ձերբակալման ու մահապատժի պատճառ են դարձել: Մ. Տամայանը բացատրում է, որ այդ արդյունքները բնական են, քանի որ ուղարկել են պատահական մարդկանց, իսկ եթե կուսակցություններին դիմեին, ապավելի մեծ արդյունքներ կունենային: Մ. Տամայանը նաև ափսոսանք է հայտնում, որ Կիլիկիայի ուղղությամբ հայերի առաջարկած արշավանքը չէր իրականացվել և այդ երկրամասի հայաթափման պատճառ էր դարձել, քանի որ հայերին արդեն սկսել են տարագրել: Նա մատնանշում է, որ եթե դաշնակիցները ցանկանում են տեղեկանալ թուրքիայի ներսում տեղի ունեցող անցուդարձին, լրտեսել թշնամու բանակի տեղաշարժերը, ապա պետք է ուշադրությունը սկենռեն Ալեքսանդրեոյից հարավ, բավարար ռազմամթերքով ու պարենով ապահովված փոքրաթիվ ու ժեր ցամաք հանեն Ռասխնդիր հրվանդանի մոտ, Մուսալեռան վրա, ուր նրանց կարող էր միանալ հայ հեղափոխականներից կազմված մի ջոկատ: Սուեիայի գյուղերի 6-7.000 հայերը կմիանային այդ ուժերին և օգտագործելով տեղի անառիկ դիրքը, Մուսալեռը կվերածեն դաշնակիցների համար երկրորդ Ջիբրալթարի թուրքական ծովեզերքում: Նա համոզված էր,

¹ Նասիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 96:

² Տամայան Մ., Իմ յուշերես, էջ 103-104:

որ տեղի ալևի աղանդին հետևող մահմեդականները թուրքերին թշնամի էին և լավ հարաբերությունների մեջ էին հայերի հետ: Նրանք ազատ երթևեկ ունեին Թուրքիայի ներսում և հեշտությամբ կարող էին լրտեսել թշնամու բոլոր շարժումները:

Մ. Սայքսը, որն ուսումնասիրել էր գրեթե ամբողջ Հայաստանը և Կիլիկիան, զարմացել էր լսելով, որ Ալեքսանդրետից հարավ հայ բնակչություն կար և պատասխանել. «Թուրքիոյ հայաբնակ մասերը հսքենտերունի մօտ կը վերջանան: Իսքենտերունի հարաւը հայ բնակչութիւն չկայ»: Մ. Տամայանը պարզաբանել էր, որ «Ո՛չ միայն Մուսալերան կողերուն վրայ հայ շէն գիւղեր կան, այլեւ Որոնդեսի գետաբերանին հարաւը ճեպէլ Աքրա կոչուած հրուանդանին վրայ կան Քեսապի հայ գիւղերը, որոնց բնակիչները Սուէտիոյ հայերուն հետմիասին 10.000էն աւելի թիւ մը կը կազմեն: Այստեղին եւ Կիպրոսի միջեւ հազիւ 75 մղոն հեռաւորութիւն կայ, որով այդ կողմ կիպրական զօրք փոխադրելը մէկ գիշերուան գործ է»¹: Մ. Սայքսը այդ տեղեկությունները գրի էր առել և խոստացել հայ տնել, ուր որ պետք է:

1915 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին մուսալեռցիների կազմակերպած փառավոր հերոսամարտը ցույց տվեց, որ Մ. Տամայանի առաջարկներն իրատեսական էին: Հավանաբար, հայ գործիչների հետ շփումներն էին պատճառ դարձել, որ Մ. Սայքսը 1915 թ. աշնանն առաջարկում էր դաշնակից զորքերի ավիանում կատարել Ալեքսանդրետում²:

Մուսալեռցիների Պորտ Սայիդ տեղափոխվելուց հետո, սեպտեմբերի 29-ին Կահիրեի ֆրանսիական դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը, Թ. Դելկասեին ուղարկած զեկուցագրում, անդրադառնալով Եգիպտոսի Հայ ազգային պաշտպանության կոմիտեի նախագծերին, նշում էր, որ դրանք շատ արդյունավետ կլինեին, եթե գործադրվեին: Դրա ապացույցն էր համարում այն, որ մուսալեռցիները փոքրաթիվ ուժերով և սակավաթիվ հրացաններով ու զինամթերքով կարողացել էին մոտ 40 օր հաջողությամբ դիմադրել թուրքերին: «Հայ կական պաշտպանության կոմիտեի ծրագիրը լավ էր մտահղացված և որ Կիլիկիայում ու Սիրիայի

¹Նույն տեղում, էջ 104:

²Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 287:

հյուսիսում թուրքերի համար ահռելի դժվարությունների հարուցումը դաշնակիցների համար կարող էր դյուրին չլինել, եթե նրանք այդ նպատակահարմար գտնեին»¹, - գրում էր դեսպանը:

Սակայն այդ ծրագրերն ուշացած էին և Կիլիկիայում տեղահանությունից հետո դրանք անիրագործելի դարձան: Չնայած բրիտանական կողմը հիմնականում հավանություն էր տվել վերոնշյալ ծրագրերին, սակայն դա հանդիպել էր Ֆրանսիայի ընդդիմությունը: Վերջինս այլ ծրագրեր ուներ տարածաշրջանում, և հենց նրա ցույց տված դիմադրությունն էր պատճառը, որ Կիլիկիայում ակիանում չկատարվեց և երկրամասը չազատագրվեց թուրքերից՝ չնայած թե՛ բրիտանացիները, թե՛ ռուսները դա համարում էին հնարավոր և անհրաժեշտ քայլ:

Հավանաբար այդ ընդդիմությունն էր պատճառը, որ օգոստոսի 24-ին Է. Գրեյը Եգիպտոսի բրիտանական իշխանություններին խտորեն հրահանգեց որևէ ընթացք չտալ հայերի կամավորական շարժմանը²:

Կիլիկիայի ուղղությամբ ռազմական որևէ նախաձեռնության նկատմամբ Ֆրանսիայի անգիջում դիրքորոշումը այն կարևոր գործոններից մեկն է հանդիսացել, որն ի վերջո հանգեցրել է Դարդանելի արկածախնդիր օպերացիան գործողության մեջ դնելուն:

Այդ շրջանի Ֆրանսիական քաղաքականությունն ուսումնասիրած պատմաբան Երվանդ Գասպարյանը գրում է. «Կիլիկիայում՝ Ալեքսանդրետի շրջանում լայնամասշտաբ և ինքնուրույն ռազմական գործողություններ մղելու և իր ծավալապաշտական խնդիրներն իր իսկ բանակների ուժերով լուծելու անընդունակ Ֆրանսիան ոչ միայն պարբերաբար և հետևողականորեն մերժեց արևմտահայությանն օգնելու բոլոր խնդրանքներն ու պատմության ընձեռնված հնարավորություններն, այլ և, իր վրավերցնելով հայոց ցեղասպանության մեջ մեղսակցության ու պատասխանատվության իր բաժին բեռը, այնքան ուժ, զորություն և կարողություն ունեցավ, որպեսզի հանուն իր ծավալապաշտական առաջնահերթ շահերի, շարունակ *խանգարի, արգելի և ձախողի* ինչպես իր դաշնակիցների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, այնպես էլ հայ

¹ Նոյն տեղում, էջ 188:

² Սարուխանյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 60:

ազգային-քաղաքական ղեկավար շրջանակների կողմից արված ռազմական ու դիվանագիտական բևեռյալ այն բոլոր հրավերներն ու առաջարկները, որոնց իրականացումը կարող էր, նախ, շատ բանով կանխել հայոց ցեղասպանության գործադրումը, և ապա էականորեն նվազեցնել արևմտահայության ողբերգության չափերն ու ընդգրկումները»¹:

Ցավոք, ճակատագիրն այս անգամ ևս չժպտաց հայությանը և Կիլիկիայի ազատագրման հարցը մնաց սոսկ թղթային նախագիծ, իսկ կիլիկիահայերը ստիպված էին անցնել Մեծ եղեռնի գողգոթայով:

Այսպիսով՝ ամփոփելով ենթազույգ կարող ենք դուրս բերել հետևյալ եզրահանգումները.

- Չայ գործիչների համար ինքնավարությունից ավելի կարևոր էր կոտորածների կանխումը պատերազմի ընթացքում: Եթե հնարավոր էր համարվում կարճ ժամանակում Արևմտյան Չայաստանի գրավումը ռուսական բանակի կողմից, ապա Կիլիկիան հեռու էր Կովկասյան ռազմաճակատից, և տեղի հայությանը թուրքական կոտորածներից փրկելու համար հայ գործիչները ստիպված էին այլ ելք որոնել: Լավագույն տարբերակը Կիլիկիայում բրիտանական կամ ֆրանսիական զորքեր ավիանելը, նրանց օգնությամբ երկրամասը թուրքերից ազատագրելն էր: Տեղի հայերն իրենց հերթին պատրաստակամ էին կռվել Անտանտի բանակների կողքին: Կիլիկիայում հայ կական ապստամբությունը և դաշնակիցների օգնությամբ ազատագրումը հնարավորություն կտար երկրամասը փրկել հայազրկումից, ինչպես նաև՝ պայմաններ կստեղծեր պատերազմից հետո ինքնավարություն ձեռք բերելու համար: Կիլիկիայի ազատագրումով հնարավոր կդառնար կանխել հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը նաև մյուս վայրերում, որի հետևանքով թուրքերն ի վիճակի չէին լինի ամբողջ աշխարհում իրականացնել Չայոց մեծ եղեռնը:
- Կիլիկիայում ավիանում կատարելու նպատակով հայ ազգային կուսակցությունների ներկայացուցիչները, տարբեր հասարակական գործիչներ, Ազգային պատվիրակության

¹ Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 81:

նախագահ Պ. Նուբարը, սկսած 1914 թ. վերջերից, բազմիցս դիմեցին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ռազմական և քաղաքական շրջանակներին: Ռուսական և բրիտանական իշխանության ունեներն այդ առաջարկներին հաճախ հավանություն էին տալիս: Սակայն այդ նախագծերն այդպես էլ ընթացք չստացան:

- Չնայած Ֆրանսիան ձգտում էր պատերազմից հետո տիրել Կիլիկիային՝ սակայն ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայերի կամ բրիտանացիների միջոցով Կիլիկիան գրավելու բոլոր նախագծերին: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ֆրանսիացիները բավարար գործ չունեին տարածաշրջանում, որպեսզի սեփական ուժերով լուծեր այդ խնդիրը, միաժամանակ հասկանում էին, որ եթե երկրամասն ազատագրվի հայկական կամ բրիտանական ուժերով, ապա պատերազմից հետո իրենց իրավունքների ճանաչումը Կիլիկիայում կլինի բավական բարդ:
- Երիտթուրքերը տարագրությունն ու կոտորածը Կիլիկիայում սկսել են ավելի վաղ, քան՝ Արևմտյան Հայաստանում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ցանկացած պահի Անտանտի երկրները կարող էին գործ ափանել Կիլիկիայում, իսկ թուրքերը բավարար ուժեր չունեին այն պաշտպանելու: Հետևաբար՝ իրենց թիկունքն ավելի ապահով դարձնելու համար թուրքերը շտապում էին տեղահանել տեղի հայ բնակչությանը: Կիլիկիահայերի՝ առանց դիմադրության տեղահանության ենթարկվելու հարցում բացասական դեր ունեցավ Սահակ Բ կաթողիկոսի դիրքորոշումը, ով ամենուրեք կոչեր էր ուղարկել, որպեսզի ինքնապաշտպանություն չդիմեն:
- Կիլիկիայում հայ նշանավոր գործիչներին, մտավորականներին տարագրությունից առաջ զանգվածաբար չեն ձերբակալել կամ սպանել՝ ի տարբերություն մյուս նահանգների:
- 1915 թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանը, Բրիտանիան և Ֆրանսիան դատապարտեցին հայերի զանգվածային տեղահանությունն ու ջարդերը՝ դրանք համարելով հանցագործություն և մարդկային քաղաքակրթության դեմ: Դա Հայոց ցեղասպանությունը

դատապարտող առաջին փաստաթուղթն էր, որն արվել է երեք մեծ տերությունների կողմից այն ժամանակաշրջանում, երբ զանգվածային տարագրությունն ու վայրագությունները դեռևս էին սկսվել: Սակայն դա որևէ դրական ազդեցություն չունեցավ:

- Չայկական ուժերով Կիլիկիան ազատագրելու բազմաթիվ ծրագրերը կիլիկիահայության տեղահանությունից հետո անիրագործելի դարձան:

2.2 ԱՆՏԱՆՏԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՈԱՉՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԾԵՐԸ

Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կիլիկիայում գործերի արհեստում իրականացնելու և ռազմական գործողություններ ծավալելու նախաձեռնությամբ հանդես են գալիս Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջառք բարձրաստիճան քաղաքական ու ռազմական գործիչներ: Այդ հարցը քննարկվում է նաև Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններում:

1914 թ. սեպտեմբերին, երբ Օսմանյան կայսրությունը դեռևս չէր մտել պատերազմի մեջ, և Անտանտի երկրները ջանքեր էին գործադրում նրա չեզոքությունը պահելու ուղղությամբ, բրիտանական կառավարությունը երկու անգամ քննարկում է թուրքերի պատերազմի մեջ մտնելու դեպքում Ալեքսանդրետից նրանց հարված հասցնելու հարցը¹:

1914 թ. սեպտեմբերի 9-ին Հունաստանում բրիտանական ծովային առաքելության ղեկավար փոխծովակալ Մարկ Քերրը առաջարկում էր հունական ուժերի հետ միասին Ալեքսանդրետի վրա հարձակվել²: Նույնաման առաջարկ էր արել Բրիտանիայի ռազմածովային նախարար Ռիչարդսոն Չերչիլը նոյեմբերի 25-ին՝ Եգիպտոսի վրա հարձակումը կանխելու նպատակով: Սակայն դրանք մերժվել են Բրիտանիայի ռազմական նախարար Հորացիո Քիթչեների կողմից: Դա պայմանավորված էր Ֆրանսիայի դիրքորոշմամբ, որը կասկածում էր, որ Բրիտանիան աչք ունի Ալեքսանդրետի վրա և Ֆրանսիական ծովային նախարար Վիկտոր Օգանյորը նույնիսկ մեկնել էր Լոնդոն՝ տեղեկանալով բրիտանական վերոնշյալ նախագծերի մասին³:

Թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշան իր հուշերում խոստովանում է, որ 1915 թ. սկզբին իր ուժերն անբավարար էին Սիրիան, Պաղեստինը, Կիլիկիան պաշտպանելու համար: Նրա հրամանով զգալի աջխատանքներ էին կատարվել Մերսինի, Թուրակ Կալեի, Դյորթ Յուլի, Ալեքսանդրետի ափամերձ շրջաններն

¹ Smith J., Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement, p. 1021, 1023.

² Churchill W., The World Crisis, Toronto, 1923, p. 534.

³ Սերոբեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 302:

ամրապնդել ու համար: Իսկ Դարդանելի օպերացիայի ժամանակ առանց այդ էլ անբավարար ու ժերի զգալի մասն ուղարկվել էին Կ. Պոլիս¹:

Ինչպես տեսանք, Ջեմալ փաշայի հուշերից պարզ էր, որ Կիլիկիայում Անտանտի երկրների զորքերի ափանեում կատարելը լուրջ դժվարությունների չէր հանդիպի: Սակայն այդ ուղղությունից թուրքերին հարված հասցնելու բազմաթիվ նախագծերն այդպես էլ իրականություն չդարձան Ֆրանսիայի կոշտ ընդդիմության հետևանքով: Վերջինս դեմ էր բրիտանական կամ հայկական ու ժերով գործողությունների ծավալելուն այն տարածաշրջանում, որի նկատմամբ հավակնություններ ուներ:

1915 թ. հունվարին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար Յ. Քիթչեները և Եգիպտոսում բրիտանական զորքերի հրամանատար, գեներալ Ջոն Մաքսվելը հակվել էին Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողություններ ծավալելու գաղափարին: Նրանք կարծում էին, որ դակարող էր կանխել թուրքական արշավանքը դեպի Սուեզի ջրանցք: Դրանով կարող էին կտրել Կիլիկիայով անցնող երկաթուղային հաղորդակցությունը մի կողմից Փոքր Ասիայի, մյուս կողմից Սիրիայի ու Միջագետքի միջև: Ջ. Մաքսվելը համոզված էր, որ Ալեքսանդրետի ուղղությամբ արշավանքը «ամենադիւրին, ամենաապահով և ամենաարդիւնաւետ» միջոցն էր, և մեծաթիվ զորքի կարիք չկար²:

Վերոնշյալ նախագծի արժարժումը համընկնում է այն ժամանակաշրջանին, երբ Ջ. Մաքսվելի հետ հանդիպել էր Պ. Նուբարը և առաջարկել Կիլիկիայում ափանում կատարել: Եգիպտական զորքերի հրամանատարն իր հերթին կարողացել էր այդ ծրագրի արդյունավետության մեջ համոզել Յ. Քիթչեներին, ով ընդամենը երկու ամիս առաջ, ինչպես տեսանք, մերժել էր նմանատիպ նախագծերը:

Նրանք փորձեցին այդ հարցում համաձայնության գալ Ֆրանսիացիների հետ: Սակայն Ֆրանսիական պետական գործիչները մտավախություն ունեին, որ Մեծ Բրիտանիան ձգտում էր Ալեքսանդրետը գրավել և պահել: Դրան հակազդելու համար անհրաժեշտ էին համարում, որ այդ տարածաշրջանում ռազմական

¹ Memories of a Turkish statesman, p. 167.

² Եափու ճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1110-1111:

գործողություններն առանց ֆրանսիական գործերի մասնակցության չիրականացվեին: Իսկ ֆրանսիական գործեր Արևելքում գրեթե չկային:

Ֆրանսիացիները խանդով ու անհանգստությամբ էին արձագանքում նույնիսկ, երբ բրիտանական ռազմականները մոտենում էին Ալեքսանդրետին: Դա էր պատճառը, որ ֆրանսիական ականակիր նավ ուղարկվեց Սիրիայի ափերի մոտ¹:

1915 թ. հունվարի 2-ին Ռուսաստանի գերագույն գլխավոր հրամանատար, մեծ իշխան Նիկոլայ Ռոմանովը դիմեց Մեծ Բրիտանիային՝ խնդրելով Մերձավոր Արևելքում ռազմական գործողություններ սկսել, որպեսզի թուլացնեն թուրքական բանակի ճնշումը Կովկասյան ճակատի ռուսական բանակների վրա²:

Բրիտանական կառավարությունը 1915 թ. հունվարին քննարկեց Թուրքիային հզոր հարված հասցնելու երկու ուղղություններ: Ռազմական նախարար Յ. Բիթչեները գտնում էր, որ անհրաժեշտ էր հարվածել Կիլիկիայի ուղղությամբ, իսկ ռազմածովային նախարար Ուինստոն Չերչիլը, որին աջակցում էր նաև ֆինանսների նախարար Դ. Լլոյդ Ջորջը առաջարկում էին հարձակվել Դարդանեյի վրան գրավել մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը:

Յ. Բիթչեներն անհրաժեշտ էր համարում Կ. Պոլիսը գրավելու ծրագիրը և առաջարկում էր ափանում կատարել Ալեքսանդրետի ծոցում, ներխուժել Անտիոքի դաշտ և շարժվելով հյուսիս-արևելք՝ Դիարբեքի կամ Վանի վիլայեթներում միանալ ռուսական բանակին³: Դրանով Թուրքիան կբաժանվեր երկու մասի և հեշտությամբ կգրավվեր դաշնակիցների կողմից:

Կ. Պոլիսը գրավելու նախաձեռնության հեղինակն էր Ու. Չերչիլը: Դրանով նա ցանկանում էր սևծովյան նեղուցների վրա հաստատել բրիտանական վերահսկողություն՝ լավ իմանալով, որ այդ տարածքներին հավանում էր դաշնակից Ռուսաստանը: Ու. Չերչիլը դեռևս 1914 թ. սեպտեմբերի սկզբին առաջ էր քաշել Դարդանեյը

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 85.

² Տրուխանովսկի Վ., Ուինստոն Չերչիլ: Քաղաքական կենսագրություն, Երևան, 1972, էջ 191:

³ Ահարոնեան Գ., Մեծ երազի ճամբուս վրայ (Ակնարկ Յայկական հարցի պատմության վրայ), Լոս Անճելես, 1986, էջ 61-62:

հունական ուժերի միջոցով գրավելու գաղափարը¹: 1914 թ. նոյեմբերի 25-ին ծովակալության կողմից կառավարությանն Երևերկայացվել Դարդանեղի ուղղությամբ ռազմական գործողությունների նախագիծ, որը երկար ժամանակ քննարկման չէր արժանացել²:

Թուրքիայի դեմ ռազմական խոչորածավալ գործողությունը սկսելու Ռուսաստանի խնդրանքը բրիտանական կառավարությունը քննարկեց 1915 թ. հունվարի 13-ին: Ու. Չերչիլն առաջարկում էր նավատորմի ուժերով ճեղքել Դարդանեղի նեղուցը և մոտենալ Կ. Պոլսին: Այդ նախագծին դեմ էր նաև ծովային առաջին լորդ, ծովակալ Ջոն Ֆիշերը, ով արկածախնդրություն էր համարում, առանց ցամաքային մեծաքանակ ուժերի աջակցության, սկսել այդ ռազմագործողությունը: Նա այդ խնդիրն ուսումնասիրել էր դեռ տարիներ առաջ, երբ մի քանի անգամ անցել էր Դարդանեղի նեղուցով, կամ նրա նավատորմը կայանել էր մոտակայքում: Այդ նախաձեռնությանը դեմ էր նաև ռազմական նախարար Յ. Զիթչեները: Սակայն վարչապետ Յերբերտ Ասքուիթը որոշեց նախապատվություն ն տալ Ու. Չերչիլի նախագծին, որը պաշտպանում էր նաև Դ. Լ. Նոյդ Ջորջը³:

Յունվարի 27-ին բրիտանական իշխանությունները \$րանսիացիներին տեղեկացրին, որ Ալեքսանդրետում չեն պատրաստվում գործողություններ կատարել առանց \$րանսիայի⁴: Ու. Չերչիլը \$րանսիացիներին հավաստիացրել էր, որ եթե Սիրիայում կամ Կիլիկիայում երբևէ դաշնակցային նավատորմը ռազմական գործողություններ սկսի, ապա դա պետք է ղեկավարի \$րանսիացի ծովակալ, իսկ եթե Ալեքսանդրետում ափանում կատարվի, ապա միայն երկու կառավարությունների համաձայնությամբ⁵:

Այսպիսով՝ բրիտանական իշխանությունները որոշում են հարձակվել Կ. Պոլսի ուղղությամբ, որն իրագործելու համար անհրաժեշտ էր մեծ նավատորմ և հսկայական բանակ, իսկ Կիլիկիան

¹ Churchill W., The World Crisis, p. 532.

² Howard H.N., The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913-1923, Norman, University of Oklahoma Press, 1931, p. 122.

³ Fisher J., Memories and Records, vol. I, New York, Goerge H. Doran company, 1920, p. 71-72, 79, 81-82.

⁴ Սերոբեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 302:

⁵ Եափու ճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1121:

մատնվեց անուշադրու թյան, թեև այնտեղ հաջողությամբ կարող էին հասնել վերոնշյալի համեմատան նշան ու ժերով:

Յուսկարի 28-ին բրիտանական կառավարությունը վերջնականապես որոշում է հարձակվել Դարդանեղի վրա, չնայած որոշ ծովակալներ անհնար էին համարում դա, և մտահոգությամբ էին հայտնել, որ պարտության դեպքում Մեծ Բրիտանիայի հեղինակությունն Արևելքում ծանր հարված կստանար¹:

Ծովակալությունը պետք է փետրվարին կազմակերպեր հարձակումը Գալիպոլի թերակղզու վրա, որպեսզի այնտեղից գրավեին Կ. Պոլիսը²: Մայրաքաղաքի գրավումով ակնկալում էին, որ Թուրքիան դուրս կգար պատերազմից, անվտանգ կդառնար Եգիպտոսը և Բալկանյան թերակղզին, իսկ Դարդանեղի ու Բոսֆորի ռազմավարական մեծ կարևորությունն ունեցող նեղուցների վերահսկողությունը կանցներ Մեծ Բրիտանիային:

Փաստորեն՝ Ռուսաստանին օգնելու պատրվակի տակ, բրիտանական կառավարությունը որոշեց ոտնահարել ռուսական շահերը՝ լավիմասալով, որ դակվայրացի դաշնակցին:

Ս. Սազոնովն իր հուշերում գրում է. «Յուրաքանչյուր ռուսի համար նեղուցներին տիրելը ծառայել է և կծառայի ջերմ հույսերի ու ձգտումների առարկա»³, ապա ավելացնում է. «Ռուսական պետության պատմական զարգացման գործընթացը չի կարող ավարտին հասնել այլ կերպ, քան մեր տիրապետության հաստատումով Բոսֆորի ու Դարդանեղի վրա»⁴: Բնականաբար, նեղուցների հարցում բրիտանական հավակնությունները չափազանց բացասաբար ընդունվեցին ռուսական կողմից: Ս. Սազոնովն այդ մասին նշում է. «Որքան որ ես համակրում էի Թուրքիայի ու Բուլղարիայի միջև սեպտեմբերի 19-ի գաղափարին, այնքան էլ ինձ համար տհաճ էր նեղուցների ու Կ. Պոլիսի գրավումը մեր դաշնակիցների և ոչ թե ռուսական զորքերի և Սևծովյան նավատորմի միջոցով»⁵:

1914 թ. նոյեմբերին Մեծ Բրիտանիայի ԱԳ նախարար դերկոմս Է. Գրեյը և Գեորգ Ե թագավորը Լոնդոնում ռուսական դեսպան Ա.

¹ Ամերիկյան դեսպան Յենի Մորգենթաուի հուշերը, էջ 159:

² Howard H., The Partition of Turkey, p. 122.

³ Сазонов С.Д., Воспоминания, Москва., 2002, с. 270.

⁴ Նույն տեղում, էջ 275:

⁵ Նույն տեղում, էջ 288:

Բենկենդորֆին խոստացել էին, որ նեղուցների և Կ. Պոլսի հարցը պատերազմից հետո լուծվելու էր Ռուսաստանի շահերին համապատասխան¹: Սակայն ռուսական կողմի մտահոգությունն արդարացված էր, քանի որ բրիտանական գործիչների զգալի մասը դեմ էր նեղուցների վրա ռուսական տիրապետության հաստատմանը:

Դարդանելի ռազմագործողությունը ծրագրելու բրիտանական կառավարող շրջանների հեռահար, հակառուսական մտայնության մասին հետագայում խոստովանել է Է. Գրեյը. «Անգլիական քաղաքականությունը միշտ էլ նպատակ է հետապնդել Ռուսաստանին թույլ չտալ մոտենալու Կ. Պոլսին և նեղուցներին. մենք դրա համար պայքարել ենք Ղրիմի պատերազմում... և դա էր մեր քաղաքականության հիմնական ուղղությունը Բիքոնսֆիլդի ղեկավարությամբ... Ներկայումս Անգլիան մտադիր է զավթել Կ. Պոլիսը, այն հաշվով, որ երբ Անգլիան և Ֆրանսիան կարողանան Ռուսաստանի օգնությամբ շահել պատերազմը, խաղաղությունն հաստատվելուց հետո Ռուսաստանը չստանա Կ. Պոլիսը»²:

«Չերչիլի դարդանելյան կամպանիան,- գրում է Գոթլիբը,- հիմնավորվում էր երկու գործոնով. անգլո-ռուսական հին մրցակցությամբ և Մերձավոր արևելքում Մեծ Բրիտանիայի նոր նկրտումներով»³:

Ինչպես տեսնում ենք, նեղուցների հարցում բրիտանական հավակնությունների նկատմամբ ռուսական կողմի բացասական դիքորոշումը անհիմն չէր: Այդ քայլը արդարացիորեն դիտվում էր որպես Ռուսաստանի առաջ սևծովյան նեղուցները փակելուն ուղղված հեռագնանպատակ:

Յունվարի 19-ին, տեղեկանալով Դարդանելի ուղղությամբ բրիտանական հարձակում նախապատրաստելու մասին, Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովը պահանջեց դրանում ապահովել նաև ռուսական ռազմածովային ուժերի մասնակցությունը կամ հետաձգել արշավանքը: Սակայն Ռուսաստանի փոխարեն Ու. Չերչիլը

¹ Kerner R., Russia, the Straits, and Constantinople, p. 407.

² Grey E., Twenty Five Years, 1892-1916, vol. II, London, 1925, p. 180.

³ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1967, էջ 431:

գերադասեց Դարդանելի օպերացիային ապահովել Ֆրանսիայի մասնակցության երաշխիքը¹:

Դարդանելի օպերացիան իրականացնելու համար բրիտանա-ֆրանսիական կողմը կենտրոնացրեց 11 գծանավ, 1 գծային և 4 թեթև հածանավ, 16 էսկադրոնային ականակիր, 7 տրալ չիկ, 1 հրետանավ: Նրանց դիմադրում էին թուրքական I և II բանակները (200.000 զինվոր), որոնք ունեին 200 հրանոթ՝ դաշնակիցների 280-ի դիմաց: 1915 թ. փետրվարի 19-ից մինչև մարտի 18-ը մի քանի անգամ տեղի ունեցած Անտանտի ռազմածովային ուժերի հուժկու գրոհներն ավարտվեցին անհաջողությամբ²:

Մարտի 18-ի հզոր գրոհից հետո դաշնակիցները հսկայական կորուստներ ունեցան և որոշեցին դադարեցնել հարձակումները: Սակայն թուրքերը ևս զգալի կորուստներ էին ունեցել, իսկ նրանց զինամթերքը գրեթե ամբողջությամբ սպառվել էր: Թուրքերն ու գերմանացիները դեռ մի քանի օր սպասում էին նոր հարձակման՝ չհավատալով, որ վերջնականապես հաղթել են բրիտանական նավատորմին³:

Այսպիսով՝ Դարդանելում ավիանում կատարելու բրիտանական իշխանությունները որոշումից հետո Կիլիկիան անուշադրության է մատնվում: Ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, դա ռազմավարական լուրջ սխալ էր, որի հետևանքով բրիտանացիները ծանր պարտության կրեցին, մեծ զոհեր տվեցին, վերացավ բրիտանական նավատորմի անպարտելիության մասին հավատքը, վարկաբեկվեց նրանց հեղինակությունն Արևելքում, իսկ Կիլիկիան դատապարտվեց հայաթափման:

Դարդանելի օպերացիայի ձախողումն ավելի ինքնավստահ դարձրեց թուրքերին և նրանք որոշեցին իրականացնել նախապես ծրագրած Յայոց ցեղասպանությունը: Ամերիկյան դիվանագետ Լ. Էյնշտեյնը վկայում է, որ Դարդանելից հետո թուրքերը պահը նպաստավոր համարեցին հակահայկական քաղաքականությունը գործադրելու համար⁴:

¹ Սարուխանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 52:

² Յարությունյան Ա., Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիվանագիտական պատմությունից (1914-1918), Երևան, 1983, էջ 191-192:

³ Ամերիկյան դեսպան Յենրի Մորգենթաուի հուշերը, էջ 186-188:

⁴ Einstein L., Inside Constantinople, p. VII.

Յ. Գիբոնսը գրում է. «Դաշնակիցների կողմից Դարդանելի պաշարման սկզբին Կ. Պոլսում բոլորը գիտեին, որ հասել է ժամանակը, երբ հայ ազգի արդեն վաղուց հաստատված և միայն ժամանակավորապես Բ. Դռան և Սերասկերատի արխիվներում թաքցրած մահվան դատավճիռը վերջապես ի կատար կածվի»¹: Լորդ Քինրոսը ևս այն կարծիքն է պաշտպանում, որ Գալիպոլիում բրիտանական զորքերի կրած անհաջողությունը երիտթուրքական եռյակին հնարավորություն տվեց, չվախենալով արտաքին միջամտությունից, հետևելու նախապես մշակված քաղաքականությանը՝ հայ ազգի ոչնչացմանը²: Իր հուշերում Ու. Չերչիլը հետագայում նույնպես խոստովանել է Դարդանելի օպերացիայի խաղացած բացասական դերը ցեղասպանության կազմակերպման գործում. «Ոչ մի կասկած չկա, որ այդ հանցագործությունը մշակված է քաղաքական նկատառումներով: Թուրքերը ժամանակը գտան հարմար ... երկիրը մաքրելու քրիստոնեական ռասսայից ... Լիովին հնարավոր է, որ Գալիպոլիի թերակղզու բրիտանական գրոհն էլ ավելի ուժեղացրեց թուրքական կառավարության կատաղությունը»³:

Կ. Պոլսի ուղղությունը բրիտանացիների կազմակերպած արկածախնդրական արշավանքը և դրա պարտությունը ծանր հետևանքներ ունեցան ոչ միայն Մեծ Բրիտանիայի, այլ նաև արևմտահայության համար: Դրանով մի կողմ դրվեց Կիլիկիան ազատագրելու ավելի իրատեսական ծրագիրը, իսկ ձախողումը թուրքական իշխանությունների համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց իրականացնելու վաղուց ծրագրված Յայնց մեծ եղեռնը:

1915 թ. ապրիլի 25-ից մինչև 1916 թ. հունվարի 9-ը բրիտանացիները երկրորդ արկածախնդիր գործողությունը կազմակերպեցին: Նրանք ավիանում կատարեցին Գալիպոլի թերակղզում: Մի քանի ամիս տևած Դարդանելի օպերացիայի ժամանակ բրիտանացիներն օգտագործեցին ավելի քան 400.000 զինվոր, կորցրին՝ 120.000-ը (չհաշված հնդիկներին): Թուրքիան կորցրեց 218.000 զինվոր⁴:

¹ Гиббонс Г., Последние избиения в Армении, Петроград, 1916, ст. 26.

² Lord Kinross, The Ottoman Centuries. The Rise and the Fall of the Turkish Empire, London, 1977, p. 607.

³ Արզումանյան Մ., Յայնց տանը 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 305:

⁴ Готлиб В., Тайная дипломатия во время Первой войны, Москва, 1960, с. 182.

Դարդանելի ռազմագործողության ընթացքում գրեթե կես միլիոնանոց բրիտանա-ֆրանսիական ուժերն անհաջողության մատնվեցին և կորցրին մի քանի հարյուր հազար զինվոր: Իսկ Կիլիկիայում կարող էին հաջողության հասնել մի քանի անգամ ավելի փոքրաթիվ ուժեր ուղարկելով և, բնականաբար, աննշան կորուստներով:

Ինչպես տեսնում ենք, երկար քննարկումներից հետո, բրիտանական իշխանությունները որոշում են ավիանում կատարել Դարդանելում և Կիլիկիան անուշադրության է մատնվում: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, դա ռազմավարական լուրջ սխալ էր, որի ծանր հետևանքներ ունեցավ և՛ բրիտանացիների և՛ արևմտահայերի համար:

1915 թ. մայիսի 23-ին Իտալիան պատերազմ հայտարարեց Ավստրո-Յունգարիային: Կ. Պոլսում հավանական էին համարում, որ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու դեպքում իտալացիները կհարձակվեն Կիլիկիայի ուղղությամբ¹: Սակայն իրականում Իտալիան չէր պատրաստվում Կիլիկիայի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ իրականացնել, և թուրքերի անհանգստությունն արդարացված չէր:

Ալեքսանդրետում ավիանում կատարելու անհրաժեշտության վերաբերյալ ռազմագիտական հիմնավորումներով՝ 1915 թ. օգոստոսին Ֆրանսիայի կառավարությանն էր դիմել նաև Ֆրանսիական բանակի Գլխավոր շտաբի պետ գորավար Մորիս Սարրան: Բայց այդ նախագծի դեմ հանդես էին եկել Ֆրանսիական բանակի գլխավոր հրամանատար ժոզեֆ ժոֆրը, վարչապետ Ռենե Կիվիանը և ռազմական նախարար Ալեքսանդր Միլերանը²: Ժ. ժոֆրը անձնական հատուկ հակակրանք ուներ Մ. Սարրայի նկատմամբ, որը նույնպես ազդեցություններ ունեցել որոշման կայացման գործում³:

Ալեքսանդրետում 150.000-ոց բանակով ավիանում կատարելու, Տավրոսի ու Ամանոսի լեռնանցքերը, Մերսինը և Ադանայի դաշտը գրավելու առաջարկ էր արել նաև Միջերկրականի Ֆրանսիական ռազմածովային բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ

¹ Einstein L., Inside Constantinople, p. 117.
² Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 48-49:
³ http://en.wikipedia.org/wiki/Maurice_Sarraill

Դարտրիժ դը Ֆուրնիեն, սակայն Թ. Դելկասեն մերժել էր, քանի որ Ֆրանսիական զորքերը քիչ էին, իսկ բրիտանական զորքերին Կիլիկիայից հետագայում դուրս բերելը կարող էր դժվարություններ հանդիպել¹:

Սեպտեմբերի 22-ին Միջերկրականի Ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնակատար, փոխծովակալ Դարրիոն ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյորին ուղարկած ընդարձակ զեկուլցագրում նկարագրում էր Միջերկրականի արևելյան ափին իրենց համար ստեղծված չափազանց բարենպաստ իրավիճակը և առաջարկում էր դիմել վճռական գործողությունների²: Նա արդյունավետ էր համարում Ալեքսանդրետի ծոցի խորքում` Խոսսի դաշտում, ափհանում կատարելը, ուր կարող էին գրավել Թոփրակ Կալեի երկաթուղային հանգույցը և Տավրոսից Պոզանտ տանող ելքերը: Դրանից հետո ծովային ու ցամաքային զորքերը համատեղ գործողություններով կարող էին հեշտությամբ շարժվել դեպի հարավ և ազատագրել Սիրիան: Այդ պահին Սիրիայում թուրքական բանակն ուներ ընդամենը 20.000 զինվոր և հաջողության հասնելու համար իրենց բավարար կլինեի ընդամենը մեկ բանակային կորպուս: Ծովակալի կարծիքով, այդ գործողությունը կլինեի չափազանց արդյունավետ, իսկ թուրքերը ստիպված կլինեին Դարդանելի ճակատից որոշ ուժեր տեղափոխել դեպի Սիրիա, միաժամանակ այդ գործողության ազդեցությամբ կմեծանար դասալքությունը թուրքական բանակում: Դարրիոն գտնում էր, որ, եթե Ֆրանսիան ի վիճակի չլինի պահանջվող քանակի զորք ուղարկել, ապա կարող են զինել թուրքերի նկատմամբ ատելությունամբ լցված տեղական բնակչությունը: Նա՝ որպես առաջին քայլ, խնդրում էր իրեն տրամադրել 800 հրացան և զինամթերք՝ մոսսալեռցիներին զինելու համար: «Այս ձևով զինված ու լավ մարզված մարտունակ հայերը կարճ ժամանակում վեր կածվեն ահարկու ուժի, որը խիստ կարգապահության վարժվելուն պես, հնարավոր կլինի մոտ ապագայում կրկին վերադարձնել ցամաք, լավագույն ձևով օգտագործելով ի նպաստ մեր ռազմական գործողության»³,

¹ Սերոբեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 302:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 170-176:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 176:

մատնանշում էր փոխճովակալը: Նա նախատեսում էր զինել ինչպես Անտիոքի շրջանի հայերին, այնպես էլ լիբանանցիներին: Դարրիոն պահանջում էր տրամադրել 20.000 հրացան ու ռազմամթերք՝ համընդհանուր ապստամբությունն սկսելու և հաղթական ավարտի հասցնելու համար:

Յոկտեմբերի 1-ին Կահիրեում \$րանսիական դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը Թ. Դելկասեին ուղարկած զեկուցագրում լիովին հավանություն էր տալիս Դարրիոյի ծրագրին, հաստատում էր, որ Սիրիայում թուրքերը շատ փոքրաթիվ ուժեր ունեն, որոնք բարոյալքված վիճակում են: Սակայն նա դեմ էր տեղական ժողովուրդների ուժերով Սիրիան ազատագրելու ծրագրին՝ չնայած դա համարում էր իրագործելի: Նա գտնում էր, որ եթե առանց \$րանսիայի ղեկավարության ու գործունե մասնակցության թուրքերը վտարվեն Սիրիայից, ապա իրենք հետագայում ստիպված կլինեն այդ երկրամասը կրկին գրավել, իբր այնտեղ անիշխանությունը վերացնելու և թուրքերի վերադարձը կանխելու պատրվակով: Իսկ մուսալեռցիներից կազմված զորամասը գտնում էր, որ պետք է օգտագործել միայն թուրքական ախերում դիվերսիաներ կազմակերպելու համար, որից հետո պետք է հետվերադառնար: Նա լավագույն տարբերակ էր համարում \$րանսիական ռազմարշավի կազմակերպումը և Սիրիայի գրավումը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, \$րանսիացի դիվանագետը դեմ էր առանց \$րանսիական բանակի միջամտության Սիրիայի և Կիլիկիայի գրավմանը, քանի որ հետագայում կարող էին բարդություններ ծագել, երբ այդ տարածքները փորձեին \$րանսիական գաղութի վերածել: Նա նույնիսկ դեմ էր փոքրաթիվ հայկական ուժերին այդ տարածքներում մշտական ռազմական գործողությունների ուղարկելու մտքին՝ վախենալով, որ հայկական ապստամբական հաջող շարժումը հիմքեր կստեղծեր հայկական ինքնավարության համար:

Իր զեկուցագրի վերջում Ա. Դեֆրանսը բերում էր այդ հարցի շուրջ Ջ. Մաքսվելի հայտնած կարծիքը: Վերջինս եգիպտոսի դեմ հարձակման վտանգը վերացնելու համար գտնում էր, որ «հարկ է գործել Ալեքսանդրեոսի տարածաշրջանում: Բայց \$րանսիացիներն ազատ

¹Նույն տեղում, էջ 194-196:

ուժեր չունեն այդ վայրերում գործողությունն իրականացնելու համար, իսկ մենք չենք համարձակվում գնալ այնտեղ՝ Ֆրանսիացիներին տիպիկությունն չպատճառելու համար»¹:

1915 թ. նոյեմբերին Յ. Քիթչեները կրկին բարձրացրեց Կիլիկիայում դաշնակից զորքերի ավիանում իրականացնելու հարցը: Դա պայմանավորված էր Դարդանեղի օպերացիայի ձախողումով, և դաշնակիցներին անհրաժեշտ էր որևէ ձևով վերականգնել իրենց հեղինակությունն Արևելքում: Խնդիրը նրան ներկայացրել էր Ջ. Մաքսվելը, երբ նախարարն այցելել էր Եգիպտոս: Նախագծին կողմ արտահայտվեց նաև Եգիպտոսի բրիտանական գլխավոր կոմիսար Յենրի Մակ Մահոնը: Նրանք կարծում էին, որ Դարդանեղի ձախողումը կարող է բացասաբար անդրադառնալ Մեքքայի շերիֆի հետ բանակցությունների վրա: Ջ. Մաքսվելը և Յ. Մակ Մահոնը համոզված էին, որ Գալիպոլիից զորքերի դուրսբերումը պետք է իրականացվեր, միայն Այասի ծովածոցում ավիանում կատարելուց հետո, որպեսզի բրիտանական հեղինակությունը չխաթարվեր, արաբների հետ բանակցությունները չձախողվեին, իսկ թուրքերին Միջագետքում ազատ գործելու հնարավորությունից զրկեին: Սակայն բրիտանական գլխավոր շտաբում այնքան էլ հակված չէին այդ ծրագրին, քանի որ վստահ էին, որ թուրքերը Սուեզի վրակրկին չեն հարձակվի՝ նախորդ փետրվարի դառը փորձից հետո, իսկ Ալեքսանդրետում անհրաժեշտ 100.000 զինվորները, կարծում էին, ավելի լավ է ուղարկել գերմանական ճակատ, քանի որ այնտեղ էր որոշվելու պատերազմի բախտը: Չնայած շտաբի ընդդիմությանը՝ Յ. Քիթչեները հակված էր իրականացնելու այդ նախագիծը՝ այն համարելով Եգիպտոսի և աֆրիկյան մյուս տիրույթների պաշտպանության լավագույն տարբերակ²:

Բրիտանական կառավարությունը դիմել էր նաև Ֆրանսիային՝ խնդրի շուրջ նրա կարծիքն իմանալու համար: Նոյեմբերի 13-ին Ֆրանսիայի կառավարությունը խորհրդակցությունն է հրավիրում Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողությունների հարցը քննարկելու նպատակով: Սակայն քննարկման արդյունքում որոշվում է, որ տվյալ պահին ձեռնտու չէ Կիլիկիայում ավիանում

¹ Նոյն տեղում, էջ 196:

² Եափուճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1118-1120:

կատարելը և այդ մասին տեղեկացնում են բրիտանական կառավարությանը¹:

Նոյեմբերի 15-ին Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը Ա. Բրիանին ուղարկած հեռագրով տեղեկացնում էր, որ Ալեքսանդրետում դեսանտի ջեցնելու և որդ Զ. Քիթչեների ծրագրի մասին գրուցել էր Է. Գրեյի հետ: Վերջինս այդ ռազմագործողությունը բավական դժվար իրականանալի էր համարել՝ հաշվի առնելով բրիտանական զորքերի ցրվածությունը տարբեր ճակատներում՝ Բալկաններում, Եգիպտոսում, Յնդկաստանում, Դարդանելում: Է. Գրեյը նշել էր, որ այդ հարցը քննարկելու են կառավարությունը և ռազմական իշխանությունները, սակայն նրա կարծիքով դրան դեմ կլինեին գլխավոր շտաբում ու ծովակալությունում²:

Ֆրանսիացիների կողմից Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողություններ ծավալելու ծրագիրը չընդունելը Զ. Քիթչեներին բավական վրդովվեցրել էր: Նա այդ քայլը մեկնաբանում էր իբրև քաղաքական դիտավորություն: Այդ տպավորությունը մեղմելու համար ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Ժոզեֆ Գալիենին փորձել էր պատճառաբանել, որ իրենք միայն ռազմական նկատառումներով են հրաժարվում այդ նախագծից, նույնիսկ նշել էր, որ բրիտանացիներն ազատ են իրենց հայեցողությամբ գործելու Ալեքսանդրետի շրջանում³:

1915 թ. դեկտեմբերի 4-6-ին ֆրանսիայի Շանտիլյե քաղաքում տեղի է ունենում դաշնակից երկրների գլխավոր հրամանատարների և բանակների ներկայացուցիչների համաժողով: Այնտեղ քննարկվում էր դաշնակիցների կողմից հակառակորդին միաժամանակյա և համաձայնեցված հարվածներ հասցնելու հարցը, սակայն ընդհանուր եզրակացության չեն գալիս⁴: Բրիտանացիները ցանկանում էին Սալոնիկը հանձնել և զորքերը տեղափոխել Սիրիա, Եգիպտոս կամ Ֆրանսիա: Ռուսական կողմը գտնում էր, որ Սալոնիկը պետք է պահել և աջակցել սերբական բանակի մնացորդների ամրապնդմանն այնտեղ⁵: Այստեղ, ֆրանսիայի ճնշման տակ,

¹ Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 49:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 230:

³ Նույն տեղում, էջ 231:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 7-10:

⁵ Նույն տեղում, թ. 1:

վերջնականապես որոշվում է հրաժարվել Կիլիկիայում ափանում կատարելու Յ. Քիթչեների ծրագրից¹: Դրա փոխարեն, 1916 թ. փետրվարի 15-ին Շանտիլյեում դաշնակիցների շտաբների խորհրդածոլովում որոշվում է Սալոնիկը պահել և ուժեղացնել այնտեղ գտնվող բանակը²:

Այդ շրջանում Ֆրանսիացիները բավարար ուժեր չունեին Կիլիկիա ուղարկելու համար: Փաստորեն՝ Ալեքսանդրետի օպերացիայում հիմնական դերակատարություները ստանձնելու էին բրիտանացիները, և Ֆրանսիան վախենում էր, որ կարող է կորցնել Կիլիկիան, եթե այն գրավվի ոչ իր զորքերի կողմից:

Ռուսական գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Միխայիլ Ալեքսեևը 1915 թ. նոյեմբերին Ս. Սազոնովին գրում էր, որ դաշնակիցների մոտ գերիշխում էր միայն սեփական շահի հասկացողությունը, բացակայում էր ընդհանուր ռազմավարական միտքը, յուրաքանչյուր շրջանի համար թատերաբեմի գնահատման, պայքարի ընդհանուր նպատակը տեսնելու պատրաստակամությունը³:

Այդ շրջանում բրիտանական վերնախավի մի մասը դեմ էր Արևելքում Ֆրանսիական նկրտումներին: Յնդկաստանի բրիտանական կառավարությունը պահանջում էր չմասնատել Օսմանյան կայսրությունը, իսկ գնդապետ Լոուրենս Արաբացին առաջարկում էր ստեղծել արաբական պետություն և դեմ էր Սիրիան Ֆրանսիային զիջելուն⁴: Սիրիան, Կիլիկիան և Մոսուլը Ֆրանսիային հանձնելու հարցը լուծվում է միայն Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով:

Թե որքան արդյունավետ կլինեին Կիլիկիայում կատարելիք ափանումը, կարելի է եզրակացնել ծանոթանալով գերմանական մարշալ Պաուլ Յինդենբուրգի տեսակետին, որն իր զարմանքն էր հայտնում, որ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան չօգտվեցին այդ անպաշտպան օղակից և շարքից չհանեցին Գերմանիայի դաշնակից թուրքիային: «Այսպես վարվելու դեպքում,- նշում է Ֆելդմարշալը,- նրանք կկարողանային կտրել թուրքիայի տրանստալրոսյան երակը, որի վրայով թուրքական ուժերը, հանդերձանքն ու

¹ Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 53:

² ՅԱ, Ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 39:

³ Նոյն տեղում, թ. 1:

⁴ Leslie Shane, Mark Sykes: His Life and Letters, with an Introduction by the right hon. Winston Churchill, London, New York, Toronto and Melbourne, 1923, p. 248-249.

սպառազինությունները ուղարկվում էին Սիրիա, Միջագետք և մասամբ Կովկասյան բանակներին»¹: Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը ևս վախենում էր, որ հակառակորդները կարող էին բացահայտել թուրքերի «թուլությունն այդ կրիտիկական կետում»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիայում ափանում կատարելու և այնտեղ հաջող ռազմական գործողություններ ծավալելու հնարավորությունը Անտանտի երկրները բաց են թողնում: Դա պայմանավորված էր Մերձավոր Արևելքում բրիտանա-ֆրանսիական գաղտնի մրցակցությամբ: Ֆրանսիական գործիչները ցանկանում էին պատերազմից հետո Կիլիկիան միացնել իրենց գաղութներին, սակայն այդ պահին Արևելքում բավարար գործեր չունեին այդ երկրամասը գրավելու համար: Ֆրանսիացիները խանդով էին վերաբերվում բրիտանական ու հայկական ուժերով Կիլիկիան ազատագրելու ծրագրերին՝ վախենալով, որ կարող են այն կորցնել:

Ամերիկյան կոնգրեսական, նախկինում Եգիպտոսում ներկայացուցիչ, գնդապետ Է. Լիթլը 1918 թ. փետրվարի 7-ին Կոնգրեսում ելույթի ժամանակ սխալ համարեց Ու. Չերչիլի՝ Դարդանեյլի՝ այլ ոչ թե Ալեքսանդրետի վրա հարձակվելու նախաձեռնությունը: Կոնգրեսականը վստահ էր, որ Կիլիկիայում ափանման դեպքում, որը երկաթուղային կարևոր հանգույց էր հանդիսանում, բրիտանական զորքերը կարող էին շարժվել Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ կամ Արաբիա: Նա զարմանք էր հայտնում, որ բրիտանացիները չգնացին այդ քայլին, ինչի շնորհիվ Սիրիայի թուրքական բանակը կարող էր ոչնչացվել³:

Երկրամասը գրավելու ֆրանսիայի անկարողությունը և բրիտանական գրավման դեմ նրա հարուցած խոչընդոտները չափազանց ծանր հետևանքներ են ունենում հայերի համար: Անտանտի զորքերի ափանումը Կիլիկիայում կարող էր տեղահանությունից ու կոտորածից փրկել ոչ միայն տեղի հայությունը, այլ նույնիսկ՝ կանխել Մեծ եղեռնը: Բրիտանա-ֆրանսիական զորքերը, Կիլիկիայից շարժվելով ռուսական բանակներին ընդառաջ, Թուրքիային

¹ Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Գիրք 2, Երևան, 1983, էջ 68:

² Նույն տեղում:

³ ՅԱ, Ֆ. 430, ց. 1, գ. 584, թ. 5: Little E., Armenia and Turkey, p. 7.

կկանգնեցնեին երկու մասի բաժանվելու վտանգի առաջ և կստիպեին դուրս գալ պատերազմից: Նման պայմաններում թուրքերն ի վիճակի չէին լինի կազմակերպել այնպիսի հրեշավոր ոճիր ինչպիսին Մեծ եղեռնն էր, իսկ եթե, այնուամենայնիվ, որոշեին հայ կական կոտորածներ իրականացնել, դրանք երբեք այն չափերն ու ահավորությունը չէին ունենա, ինչ եղավ:

1916 թ. ապրիլի սկզբին ռուսական կառավարությունը բրիտանականին տեղեկացնում է, որ թուրքերը մեծ ուժեր են կուտակում Արևմտյան Հայաստանում և պահանջում է Ալեքսանդրետում կազմակերպել ուշադրությունը շեղող գործողություն, որպեսզի թուրքերն իրենց գործերի մի մասն ուղարկեին այդ ուղղությամբ: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Ն. Ռոմանովը երկյուղ ուներ, որ հակառակ դեպքում իր գործերը չեն կարողանա պահել գրաված տարածքները¹:

Ապրիլի 6-ին Փարիզում ռուսական դեսպանատունը պաշտոնապես դիմում է նաև Ֆրանսիայի կառավարությանը: Նշվում էր, որ Ս. Սազոնովը հեռագրել էր Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Մ. Ալեքսեևի կարծիքի մասին, ըստ որի՝ Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ձեռք բերած հաջողությունները պահպանելու համար անհրաժեշտ էր թուրքերին թույլ չտալ այդ ուղղությամբ կուտակել խոշոր ուժեր: Ռուսական հրամանատարությունն առաջարկում էր Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում գտնվող դաշնակիցների գործերի մի մասով փոխանցել կատարել Ալեքսանդրետում կամ Յուլիստում իջնում (պատմ.՝ Այաս – Ս.Պ): Ըստ ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարի շտաբի պետի՝ այդ գործողությունը վնաս չէր պատճառի վերոնշյալ ռազմաճակատներին, քանի որ սերբական բանակն արդեն տեղափոխվել էր բալկանյան թատերաբեմ, իսկ թուրքերը հրաժարվել էին Եգիպտական ռազմարշավից: Ս. Սազոնովը Լոնդոնի ու Փարիզի ռուսական դեսպաններից պահանջում էր ամենայն լրջությամբ դաշնակից կառավարությունների ուշադրությունը հրավիրել այդ կարևորագույն նախագծի վրա, որը չափազանց շահավետ էր Անտանտի երկրների համար²:

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 281:

² Նույն տեղում, էջ 281-282:

Սակայն ապրիլի 7-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Պիեր Ռոքին ուղարկած հեռագրում Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ գնդապետ Դը Լա Պանուսը հայտնում էր, որ Ալեքսանդրետում նոր ճակատ բացելու հարցի շուրջ գրուցել էր Լորդ Յ. Քիթչեների հետ, որը տեղեկացրել էր, որ իրենց զորքերի փոքր քանակի պատճառով նման գործողությունն իրականացնելն անհնար էր: Յ. Քիթչեների կարծիքով զորքերի ցրումը տվյալ պահին սխալ կլիներ, քանի որ արևմտյան ռազմաճակատում թե՛ մարտեր էին ընթանում և անհրաժեշտ էր դաշնակցային բոլոր բանակների առավելագույն համախմբում¹:

Այս հարցի շուրջ բրիտանական ու ֆրանսիական իշխանություններին իր տեսակետն էր ներկայացրել նաև բրիտանացի դիվանագետ Մարկ Սայքսը: Նա նոր էր վերադարձել Պետրոգրադից, ուր ֆրանսիական դիվանագետ Ժորժ Պիկոյի հետ ռուսական կառավարությանն էին ներկայացրել Մերձավոր Արևելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու բրիտանական և ֆրանսիական կառավարություններին նախագիծը: Մ. Սայքսը երկար տարիներ անցկացրել էր Փոքր Ասիայում, լավ ծանոթ էր տեղի ժողովուրդներին ու խնդիրներին: Նա Պետրոգրադից մեկնել էր Կովկաս, 4-5 օր մնացել էր մեծ իշխան Ն. Ռոմանովի շտաբում: Նա համամիտ էր մեծ իշխանի ու Մ. Ալեքսենի առաջարկներին, գտնում էր, որ Ալեքսանդրետում ափանումը թուրքերին կստիպի զորքերի մի մասն ուղարկել այդ ուղղությամբ, և նրանք չեն կարողանա ռուսներին գերակշռող ուժեր կենտրոնացնել Յայաստանում: Մ. Սայքսը մտավախություն ուներ, որ թուրքերը կկարողանային արդեն մայիս կամ հունիս ամիսներին 350-400.000 զինվոր կենտրոնացնել Երզնկա-Դիարբեքի շրջանում և հաջող հարձակում կազմակերպել, որոնց ռուսական փոքրաթիվ բանակները միայն թույլ դիմադրություն կարող էին ցույց տալ: Մեծ իշխանը Մ. Սայքսին հայտնել էր, որ եթե դաշնակիցների օգնությունը չլինի, ապա ամռանը ռուսները կկորցնեն ոչ միայն Թիֆլիսը, այլև՝ դուրս կմղվեն ամբողջ Կովկասից: Մ. Սայքսը, չնայած դեռևս 1915 թ. աշնանը Ալեքսանդրետում ափանում կատարելու ջերմեռանդ

¹ Նույն տեղում, էջ 283:

կողմնակիցներից էր, սակայն այժմ գտնում էր, որ այդ գործողությունները տվյալ պահին կծախողվեր, քանի որ դաշնակիցները ծովային անհրաժեշտ փոխադրամիջոցներ չունեին, իսկ ամռանը դեսանտային կորպուսը նոսրացած կլիներ հիվանդությունների պատճառով: Նման գործողության ամենահարմար պահը նրա կարծիքով հոկտեմբերն էր: Նման պայմաններում Մ. Սայքսը հարցի լուծում էր համարում Սուեզի ջրանցքից դեպի Պաղեստին ռազմարշավի իրականացումը: Նա համոզված էր, որ պետք է եգիպտոսում լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել և հանկարծակի հարձակվել Պաղեստինի ուղղությամբ: Մ. Սայքսը համոզված էր, որ Կովկասում ռուսների պարտությունը չափազանց ծանր հետևանքներ կարող էր ունենալ Ռուսաստանի ներքին դրության համար, որը գտնվում էր վատթար վիճակում¹: Մ. Սայքսը զգուշացնում էր, որ ռուսական բանակի պարտությունը կարող էր հանգեցնել խմորումների, «որոնք առանց դժվարության կվերաճեն հեղափոխության»²:

Սակայն ֆրանսիական իշխանությունները գտնում էին, որ նոր ճակատի բացումը կթուլացնի արևմտյան ռազմաճակատը, որտեղ և վճռվելու էր պատերազմի ելքը: Իսկ բրիտանական իշխանությունները համոզված էին, որ 1916 թ. ամռանը թուրքերը Յայաստանում կկարողանային կենտրոնացնել ամենաշատը 200-250.000 զինվոր, որոնց դիմադրելու համար ռուսներն ունեին բավարարուժեք, իսկ տեղի ռելիեֆը նպաստավոր էր պաշտպանություն կազմակերպելու համար³:

Ա. Բրիանը Մ. Սայքսի առաջարկները ներկայացրել էր նաև ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար գեներալ Ժ. Ժոֆրի ուշադրությանը: Սակայն վերջինս համոզված էր, որ բրիտանացիներն ի վիճակի չեն լինի ամռանը ռազմական գործողություններ կազմակերպել Սինայի թերակղզում, քանի որ չունեն բավարար թվով փոխադրամիջոցներ: Գեներալի կարծիքով Պաղեստինի ուղղությամբ հաջողության հասնելու համար բրիտանացիները պետք է ամռանն անապատային տեղանքում

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 287-288:

² Նույն տեղում, էջ 294:

³ Նույն տեղում, էջ 288:

կառուցելն 140 կմ երկարությամբ երկաթգիծ, որն անհնար էր իրականացնել: Իսկ ապրիլի սկզբին Կիլիկիայի երկաթուղիների վրա ՊորտՍայի դի հայերի ու ժերով հարձակումներ կազմակերպելու ծրագրից գեներալը հիշեցնում էր, որ հրաժարվել էին եգիպտահայ թեմի առաջնորդի պահանջով, որպեսզի խուսափեին հայկական նոր ջարդերից: Ժ. Ժոֆրը գտնում էր, որ Փոքր Ասիայի ավերի մոտպետք է սահմանափակվեն միայն ծովային գործողություններով, իսկ եթե այնուամենայնիվ որոշվեր ավիանում կատարել, ապա դա պետք է արվեր ոչ թե անկանոն հայկական զորամասերով, այլ դաշնակիցների զորքերի միջոցով, որոնց միացվելու էին նաև հայկական ջոկատները¹:

Կիլիկիայում ճապոնական զորքերով ավիանում իրականացնելու բավական հետաքրքիր նախագիծ էր առաջ քաշվել Ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների կողմից 1917 թ., սակայն այն նույնպես իրականություն չի դարձել:

1917 թ. մարտի 16-ին Տոկիոյում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ Բոնեֆոն դը Լապոմարեդի հետ զրույցում ճապոնիայի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Յուսակու Ուեհարան առաջ էր քաշել Թուրքիայի դեմ եգիպտոսի, Միջագետքի և Կովկասի ճակատներից լայնածավալ հարձակում սկսելու առաջարկ: Նաև խոստացել էր ճապոնական զորքեր ուղարկել այդ գործողությունը հաջողությամբ ավարտելու համար: Յարգի շուրջ Ֆրանսիական բանակի շտաբի 3-րդ բաժանմունքի հուլիսի 6-ի գաղտնի զեկուցագրում ճապոնական առաջարկն ու շարժումն անարժանի էր համարվում²:

Սակայն զեկուցագրում անհնար էր համարվում հարձակումը Յայաստանում, քանի որ, հաղորդակցության դժվարությունները պատճառաբանելով, ռուսական զորքերը երկար ժամանակ է հարձակման եռանդ չէին դրսևորում: Միաժամանակ ռուսական երկաթուղին ծանրաբեռնվածության հետևանքով ի վիճակի չէր ճապոնական զորքեր տեղափոխել Յայաստան: Պաղեստինում նույնպես ճապոնական զորքերի աջակցությունն անարդյունավետ էր համարվում, քանի որ այնտեղ բրիտանական մեծաքանակ զորքեր կային, սակայն լավ ամրացված ռազմաճակատի գիծը հաղթահարել

¹ Նույն տեղում, էջ 294-295:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 9-13:

չէին կարողանում: Միջագետքում նույնպես ոչ արդյունավետ էր համարվում ճապոնական ներկայությունը, քանի որ անապատային տարածքները շատ էին, միաժամանակ, այդտեղ նույնիսկ հաջողության հասնելու դեպքում թուրքերին լուրջ հարված չէին հասցնի: Փաստորեն՝ ճապոնական զորքեր Չայաստան ուղարկելը անհնար էր, իսկ Պաղեստին ու Միջագետք՝ անարդյունավետ:

Լավագույն տարբերակ էր համարվում Ալեքսանդրետի նավահանգստի, դաշտային Կիլիկիայի, Տավրոսի ու Ամանոսի կիրճերի գրավումը: Դրանով դաշնակիցների ձեռքը կանցներ Բաղդադի երկաթուղու մի մասը, որով կարգել ավակներ Միջագետքի, Պաղեստինի, որոշ չափով նաև Չայաստանի թուրքական բանակների մատակարարումը: Թուրքիան ստիպված կլիներ անձնատուր լինել կամ պաշտպանության գծերը տեղափոխել Անատոլիա, քանի որ Սիրիան ու Միջագետքը դրանից հետո հեշտությամբ կգրավվեին: Կիլիկիայում անհրաժեշտ էր համարվում ավհանել ճապոնական 4-5 դիվիզիա՝ 80-100.000 զինվոր, որոնց կարող էին հետագայում միանալ 2-3 նոր դիվիզիաներ՝ 40-50.000 զինվորով: Առաջին զորախումբը կարող էին ճապոնիայից 4,5 ամսում տեղափոխել Եգիպտոս և այնտեղից արագորեն ավհանում կատարել Կիլիկիայում: Երկրորդ զորախումբը տեղ կհասներ ավհանումից հետո՝ 3 ամսվա ընթացքում: Թուրքերը Կիլիկիայում կարող էին ճապոնացիների դեմ դուրս բերել 4 դիվիզիա, որոնք բավական հյուժված էին: Օժանդակ 5 դիվիզիա կարող էին ստանալ Անատոլիայից միայն 2,5 ամիս հետո, Եվրոպական ճակատից կարող էին լավագույն դեպքում փոխադրել 5 դիվիզիա՝ 5-5,5 ամիս հետո: Բանակի շտաբի եզրակացության մեջ ճապոնական ներխուժումը Կիլիկիա համարվում էր ցանկալի և օգտակար:

Սակայն ճապոնական զորքերով Կիլիկիան գրավելու այս նախագիծը նույնպես կյանքի չկոչվեց:

1917 թ. հունիսին Էնվերի առաջարկով Չալեպում ռազմական խորհուրդ գումարվեց: Թուրքական 4 բանակների հրամանատարները, Ջեմալ և գերմանական գեներալ Էրիխ ֆոն Ֆալկենհայնը քննարկեցին Սիրիայում հզոր բանակախումբ ստեղծելու խնդիրը: Դրանով հույս ունեին բրիտանացիներին հետպահել Կիլիկիայում

ափհանում կատարելու մտքից, որը, Ձեմալի խոստովանությամբ, թուրքերին շատ էր անհանգստացնում¹: Խորհրդակցության արդյունքում կազմվեց «Յըլդըրըմ» բանակախումբը, որը 1917 թ. կազմված էր 45.000 հետևակից և 2.180 հեծելազորից²:

Սակայն թուրքական կողմի անհանգստություններն անիմաստ էին, քանի որ Անտանտի երկրները այդպես էլ Կիլիկիայի կամ Սիրիայի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ չծավալեցին՝ չնայած առաջ քաշված բազմաթիվ նախագծերին: Այսպիսով՝ աշխարհամարտի տարիներին Կիլիկիան բրիտանական, ֆրանսիական, հայկական, նույնիսկ, ճապոնական զորքերով գրավելու բազմաթիվ նախագծեր են կազմվել, սակայն դրանք կյանքի չեն կոչվել ու մնացել են թղթի վրա, քանի որ դաշնակիցների միջև գոյություն ունեին տարածայնություններ, կարանվստահություն և միմյանց նկատմամբ, և այդ ամենը խոչընդոտեցին Կիլիկիայում ափհանում կատարելուն:

Այսպիսով՝ ենթազլխում քննարկվող խնդիրներից կարող ենք եզրակացնել .

- Չամաշխարհային պատերազմի տարիներին Կիլիկիայում զորքերի ափհանում իրականացնելու և ռազմական գործողություններ ծավալելու նախաձեռնությամբ հանդես են գալիս Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի մի շարք բարձրաստիճան քաղաքական ու ռազմական գործիչներ: Այդ հարցը քննարկվել էր նաև Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններում:
- Թուրքական կողմը բավական անհանգստանում էր Կիլիկիայում հակառակորդի ուժերի ափհանումից, իսկ գերմանական ռազմական գործիչներն այն համարում էին թուրքերի ամենաթույլ կետը: Սակայն այդ անհանգստություններն անիմաստ էին, քանի որ Անտանտի երկրներն այդպես էլ Կիլիկիայի կամ Սիրիայի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ չծավալեցին՝ չնայած առաջ քաշված բազմաթիվ նախագծերին:

¹ Memories of a Turkish statesman, p. 183.

² История Первой мировой войны 1914-1918 гг. (под редакцией И. И. Ростунова), 1975, т. 2., с. 366.

- Դարդանելու մ ավհանում կատարելու բրիտանական իշխանությունները որոշումից հետո Կիլիկիան անուշադրության մատնվեց: Դա ռազմավարական լուրջ սխալ էր, որի հետևանքով բրիտանացիները ծանր պարտություն կրեցին, մեծ զոհեր տվեցին, վերացավ բրիտանական նավատորմի անպարտելիության մասին հավատը, վարկաբեկվեց նրանց հեղինակությունն Արևելքում, իսկ Կիլիկիան դատապարտվեց հայ աթափման:
- Երկրամասը գրավելու Ֆրանսիայի անկարողությունը և բրիտանական գրավման դեմ նրա հարուցած խոչընդոտները չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցան հայերի համար: Անտանտի զորքերի ավհանումը Կիլիկիայում կարող էր տեղահանությունից ու կոտորածից փրկել ոչ միայն տեղի հայությունը, այլ նույնիսկ՝ կանխել Մեծ եղեռնը: Բրիտանա-Ֆրանսիական զորքերը, Կիլիկիայից շարժվելով ռուսական բանակներին ընդառաջ, թուրքիային կկանգնեցնեին երկու մասի բաժանվելու վտանգի առաջ և կստիպեին դուրս գալ պատերազմից: Նման պայմաններում թուրքերն ի վիճակի չէին լինի կազմակերպել այնպիսի հրեշավոր ոճիր ինչպիսին Մեծ եղեռնն էր, իսկ եթե, այնուամենայնիվ, որոշեին հայկական կոտորածներ իրականացնել, դրանք երբեք այն չափերն ու ահավորությունը չէին ունենա, ինչ եղավ:
- Կիլիկիայում ճապոնական զորքերով ավհանում իրականացնելու բավական հետաքրքիր նախագիծ առաջ քաշվեց Ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների կողմից 1917 թ., սակայն այն նույնպես չգործադրվեց:

2.3 ՄՈՒՍԱԼ ԵՌՑԻՆԵՐԻՆ ԶԻՆՎՈՐԱԳՐԵԼ ՈՒ ՖՐԱՆՍ-ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՆՐԱԳՐԵՐԸ

Մուսալեռան նշանավոր հերոսամարտին պատմագիտության մեջ մեծ տեղ է հատկացվել, սակայն ուսումնասիրությունների շրջանակից դուրս է մնացել Եգիպտոս տեղափոխվելուց հետո մուսալեռցիների ձգտումները՝ վերադառնալ հայրենի եզերք և կռվել թուրքերի դեմ: Բավական երկար ժամանակ բրիտանական և ֆրանսիական իշխանությունները քննարկել են նրանց մարտական ունակություններն օգտագործելու հնարավորությունը, որն ի վերջո վճռորոշ դեր է ունեցել Հայկական Լեգեոնի կազմավորման գործում:

Հալեպի նահանգի Անտիոքի գավառի արևմտյան մասում էր Սուետիա գավառակը: Այն արևմուտքից հարում էր Միջերկրականին, իսկ հարավային սահմանն էր Օրոնտես գետը: Տեղի հայկական գյուղերը՝ Բիթիասը, Հաջի Հաբիբլին, Յոզուն օլուգը, Խըդըր Բեկը, Քեբուսիեն և Վազըֆը ունեին շուրջ 7.000 բնակիչ: Սուետիայում կային նաև թուրքական, թուրքմենական և ալավիական գյուղեր¹: Տեղի հայկական գյուղերը 1915 թ. հունիսի 30-ին գաղթելու հրաման էին ստացել: Նրանք որոշում են չենթարկվել հրամանին և, բարձրանալով մոտակա Մուսալեռը, ապստամբել: Հունիսի 26-ին գաղթի հրաման էին ստացել նաև հարևան Քեսապի հայերը: Սուետիացիներն առաջարկեցին քեսապցիներին միանալ իրենց և միացյալ ուժերով հակահարված տալ թուրք ջարդարարներին, սակայն Քեսապի հայերը որոշեցին գաղթել²: Ինչպես նախորդ ենթազվ խում տեսանք, սուետիացիների ապստամբության հարցը քննարկվել էր դեռևս մի քանի ամիս առաջ:

Մուսալեռ բարձրացան 4.331 հայեր, գաղթեցին՝ 2080-ը³: Նրանցից գենք վերցնելու ընդունակ էին 700-800-ը, բայց ռազմական գործողությունների մասնակցել են 400-500-ը, քանի որ բավարար քանակությամբ գենք չունեին: Նրանց տրամադրության տակ էր 130

¹ Իսկենտերեան Յ., Սուետիոյ բարքերը, Գահիրէ, 1917, էջ 5:

² Իսկենտերեան Յ., Սուետիոյ ապստամբութիւնը, Գահիրէ, 1915, էջ 12-13:

³ Գուշագճեան Մ., Մուսալերան հայկական գաղթօճախը 1875-1939, Պէյրուս, 1988, էջ 109:

հունական «Կրա» տիպի մարտական հրացաններ, 6 մաուզեր, 250-300 որսորդական կայծքարե հրացաններ: Յուրաքանչյուր Կրային 60-70 փամփուշտ էր հասնում, իսկ կայծքարե հրացանները մշտական անձրևների ու մառախուղի հետևանքով գրեթե անգործածելի էին¹:

Յաջի Յաբիբլիի քահանա Վարդան Վարդերեսյանի՝ հոկտեմբերի 27-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղարկած, նամակից տեղեկանում ենք, որ Մուսալեռ են բարձրացել Բիթիասից 250, Յաջի Յաբիբլիից՝ 300, Յողուն Օլուզից՝ 280, Խըդըր Բեկից՝ 200, Քեբուսիեից՝ 250, Վազրֆից՝ 130 ընտանիք, իսկ մարտերի ընթացքում զոհվել է 15 հայ, սպանվել՝ 200-300 թուրք²:

Թուրքերը սուետիահայերի դիմադրությունը ճնշելու համար ուղարկել էին մոտ 4.000-ոց բանակ³: Չնայած թշնամու թվական գերակշռությանը՝ մուսալեռցիները հաջողությամբ հետ մղեցին բոլոր գրոհները:

1915 թ. սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «Գիշեն» հաճանավը մոտեցավ Ռաս-Էլ-Մինայի հրվանդանին և մուսալեռցիները օգնություն խնդրեցին նավապետից: Մուսալեռցիների հերոսական ինքնապաշտպանությունը նավից դիտող ֆրանսիացի նավապետ Բրիսոնը հիացմունքով նշել է. «Ես առանց տատանվելու կարող եմ ասել, որ այս շրջանի կռվի տեսակետից՝ մեկ սուետացին հինգ ֆրանսիական զինվոր արժե»⁴: Եվ այս խոսքերի հեղինակը ֆրանսիական գաղութային կայսրության ներկայացուցիչն է: Յազվադեպ է պատահում, երբ հզոր ազգերի զինվորականները փոքր ազգի ռազմական կարողություններն ավելի բարձր գնահատեն, քան իրենցը: Դավկայում է մուսալեռցիների չափազանց բարձր մարտական որակների մասին:

Սեպտեմբերի 8-ին Մուսալեռանը մոտեցան «Գիշեն», «Դեսեքս» և «Ժաննա դ'Արկ» հաճանավերը: Վերջինը ֆրանսիական առաջին ռազմածովային բանակի հրամանատար, փոխծովակալ Դարտիժ դյու Տուրնեի հրամանատարական նավն էր: Մուսալեռցիների հետ

¹ Իսկելետերեան Յ., Սուետիոյ ապստամբութիւնը, էջ 48:

² ՅԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 108, թ. 4: Նաև՝ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության: Գիրք Դ. Տ. Սահակ Բ Խապայեան. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. 1891-1940: Կազմող՝ Ս. Ա. Բեհբուդյան, Երևան, 1997, էջ 222-225:

³ Սելեւկիոյ հայ հերոսապետը. Պետրոս Տեօվլեթեան, «Արմենիա», Մարսել, 1915, հոկտեմբեր 6, թիւ 10:

⁴ «Երիտասարդ Յայաստան», Չիկագո, 1918, 26 հոկտեմբերի:

բանակցություններում թարգմանչի դերը ստանձնել էր «Դեսեքս» նավի ծովային սպաներից Տիրան (Շառլ) Թեքեյանը: Ինքնապաշտպանության ղեկավարները \$րանսիական հրամանատարությունից խնդրում են հեռացնել կանանց ու երեխաներին, իսկ իրենց զենք ու զինամթերք հատկացնել՝ պայքարը Մուսալեման վրա շարունակելու համար: Դ. դյու Ֆուրնեն մինչև կառավարությունից ցուցումներ ստանալը «Դեսեքսի» հրամանատար Վերգոսին հանձնարարում է պարեկել այնտեղ և անհրաժեշտության դեպքում իրականացնել տարհանում¹: Ի վերջո \$րանսիացիները որոշեցին մուսալեմցիներին տարհանել: Սեպտեմբերի 12-ից հայերին սկսեցին նավ բարձրացնել:

Մուսալեմցի մարտիկները, կանանց, երեխաների, ծերունիների ու վիրավորների նավ բարձրանալուց հետո, առաջարկում են իրենց զենքով ու զինամթերքով ապահովել, որպեսզի շարունակեն պայքարը, սակայն նրանց զենք չեն տրամադրում և սեպտեմբերի 13-ին բոլորին նավերով տեղափոխում են Եգիպտոս²: Դ. դյու Ֆուրնեն նույնպես իր հուշերում վկայում է, որ մուսալեմցի տղամարդիկ իրեն խնդրել են կանանց, երեխաներին, ծերերին տեղափոխել, իսկ իրենց ալյուր, աղ, վառոդ և կապար տրամադրել, որպեսզի պայքարը շարունակեին³:

Նավ բարձրանալուց առաջ ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Եսայի Յադուբյանը Տ. Թեքեյանին դառնություն ասում է. «Մենք չենք կարող ուրախ սրտով լքել մեր սիրելի հայրենիքը: Այս վայրերը դարերով մերն են եղել, այստեղ մենք մինչև այժմ, հիսուն օր շարունակ հաղթական մարտեր ենք մղել մեզ գերազանցող թշնամական ուժերի դեմ: Ախ, եթե թույլ տայիք շարունակել պայքարը...»⁴:

Մուսալեմցիները բարձրացան \$րանսիական «Գիշեն», «Դեսեքս», «Դեստրե», «Ադմիրալ Շարնե» և «Ֆոդր» \$րանսիական ռազմականները:

¹ Թեքեյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 17-22:

² Նույն տեղում, էջ 28:

³ Գուշագճեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 129:

⁴ Թեքեյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 31:

Մի քանի կիլոմետր անցնելուց հետո «Ֆոդրի» ուղևորները տեղափոխվեցին բրիտանական «Ռեյվն» նավ¹:

Ամենամոտ տարածքը, ուր կարող էին տեղափոխել մուսալեռցիներին, Կիպրոսն էր: Սակայն տեղի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջոն Քլոսոնը դեմ արտահայտվեց: Դա պատճառաբանում էր նրանով, որ գաղթականներին տեղավորելու հնարավորություն չունեն, միաժամանակ ճիշտ չէր համարում հայ ապստամբներին խառնել Կիպրոսի թուրք և բրիտանյա բնակիչների հետ²:

Ֆրանսիական նավերը մուսալեռցիներին տեղափոխեցին Եգիպտոսի ՊորտՍայի դքաղաք, ուր Սուեզի ջրանցքի ափին ստեղծվեց վրանաքաղաք: Հայերից կազմվեց ոստիկանություն, որը հսկում էր ճամբարի կարգ ու կանոնին: Ոստիկանապետ նշանակվեց Ավետիս Մարտիրյանը³: Ճամբարի կառուցումը և վերահսկողությունը վստահվեց բրիտանացի մայոր Պիրսոնին⁴:

Քաջարի մուսալեռցիները չէին կարող հանգիստ նստել Պորտ Սայի դի ավազուտներում, նրանք ձգտում էին հնարավորինս շուտ վերադառնալ հայրենի լեռները և պայքարել թշնամու դեմ:

Մուսալեռցիները բրիտանական և ֆրանսիական իշխանություններից շարունակեցին պահանջել, որ իրենց գեներալները և ուղարկեն կռվելու թուրքերի դեմ⁵:

Գեներալ Ջ. Մաքսվելը մուսալեռցիների առաջնորդներից տեղեկանալով, որ նրանք կարող են տրամադրել 500 զինվոր, նախատեսում էր նույնքան հայ կամավորներ հավաքել նաև Եգիպտոսում, կազմավորել հայ կական լեգեոն և այն օգտագործել Ալեքսանդրեոսի շրջանում հարձակումներ գործելու համար⁶: Նախատեսվում էր հայկական ուժերին ափհանել Թոփրակ Կալեի և Օրոնտեսի գետաբերանի միջև, քանդել Հալեպի և Ադանայի նահանգներն իրար միացնող Բաղ-

¹ Անդրեասեան Տ., Չէյթունի տարագրութիւնը եւ Սուեզիոյ ապստամբութիւնը, Հալեպ, 1935, էջ 112:

² Տիգրանեան Տ., Անգլիան եւ հայերը, Երեւան, 1994, էջ 97:

³ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 199, թ. 1-2:

⁴ Սալբի Մ., Ալեականեր եւ իլեականեր: Հայ վրանաքաղաքի տարեգիրքը, Ալեքսանդրիա, 1919, էջ 20:

⁵ Պարթեւեան Ս., Արարա, էջ 59-60: Սալբի Մ., Ալեականեր եւ իլեականեր, էջ 67-68:

⁶ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 157-158:

չ էի թու նել ը, գրավել Բեյլ անի կիրճը, կատարել մի շարք այլ գործողություններ¹:

Սակայն ֆրանսիացիները խանդով էին վերաբերվում մուսալեռցիներին զինվորագրելու բրիտանական այդ նախագծին: Կիլիկիան և Սիրիան պատերազմից հետո ֆրանսիական ազդեցության գոտու մեջ էին մտնելու, և ֆրանսիացիները չէին ցանկանում թույլ տալ, որ հայերը որևէ կերպ ենթարկվեն բրիտանական ազդեցությանը:

Արդեն սեպտեմբերի 17-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարար Թ. Դելկասեն Կահիրեում դեսպան Ա. Դեֆրանսին հարցում արեց, թե արդյո՞ք կարող են մուսալեռցիներին զինվորագրել Արևելքի Արտասահմանյան գումարտակի համար²:

Այդ ժամանակ, ինչպես տեսանք, քննարկվում էր Կիլիկիայում ափանում կատարելու զորավար Մորիս Սարրայի ծրագիրը: Սեպտեմբերի 19-ին ֆրանսիական դեսպանը հեռագրով պատասխանեց, որ կարող են մուսալեռցիներից հավաքագրել 500 լավ զինվոր: Նատեղեկացրեց նաև, որ գեներալ Ջ. Մաքսվելը նախատեսում էր հայ կական Լեգեոն կազմել, այն համալրել ամերիկահայ կամավորներով և հարձակումներ կատարել Ալեքսանդրետի շրջանում³:

Սեպտեմբերի 22-ին Ա. Դեֆրանսը արտգործնախարարին տեղեկացրեց, որ հայերը զենք ու զինամթերք են պահանջել թուրքերի դեմ կռվելու համար: Չայերը հայտնել էին, որ գերադասում են գործակցել Ֆրանսիայի հետ, սակայն եթե Մեծ Բրիտանիան պահանջի իրենց համագործակցությունը՝ չեն մերժի: Դեսպանը կարծում էր, որ հայերը լավ պարտիզաններ կլինեն, սակայն կասկածում էր հայերից կանոնավոր զորք կազմելու հնարավորությանը⁴:

Չաջորդ օրը Ա. Դեֆրանսը նոր գեկուցագիր ուղարկեց Թ. Դելկասեին, ուր նշում էր մուսալեռցիների կռվելու վճռականության մասին: Չայերը պատրաստակամություն էին հայտնել Ֆրանսիայից օժանդակություն ստանալու դեպքում մոտ մեկ ամսվա ընթացքում կազմավորել 4.000-ոց կամավորական բանակ, ափանում կատարել Ալեքսանդրետի ծոցում, գրավել Բեյլ անի ու Բաղչեի կիրճերը:

¹ Նոյն տեղում, էջ 160, 182-183:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 151:

³ Գարամանուկեան Ա., Չայ կական Լեգեոնը, էջ 63:

⁴ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 161:

Դրանք Ամանոսի լեռներով անցնող միակ ճանապարհներն էին, որոնցով կապվում էին Ադանայի ու Յալեպի նահանգները¹:

Շուտով Ջ. Մաքսվելը ևս ֆրանսիացիներին առաջարկեց հայերին զենք տալ և ուղարկել իրենց լեռները, որպեսզի ապստամբության բարձրացնեն: Նացանկության հայտնեց, որ ֆրանսիան հայերի հարցը իր վրավերցնի²: Դապայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Կիլիկիան գտնվում էր ֆրանսիական շահերի գոտում, իսկ ֆրանսիացիները չէին ցանկանում, որ հայերն ընկնեին բրիտանական ազդեցության տակ:

Սակայն հայկական գործառնի միջոցով Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ ծավալելը ոչ արդյունավետ էր համարում ֆրանսիայի ռազմական նախարար Ալեքսանդր Միլերանը: Վերջինս եգիպտոսի բրիտանական հրամանատարության գործողված ֆրանսիական լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին սեպտեմբերի 22-ին ուղարկած հեռագրում հիշեցնում էր Դարդանելում հունական անկանոն բանակի ձախողման մասին և թերահավատությամբ էր վերաբերվում հայկական նմանատիպ գործառնով թուրքական ափերի մոտ հաջող գործողություններ ծավալելու գաղափարին: Նա առաջարկում էր հայերին ամբողջ պատերազմի ընթացքի համար զինվորագրել Արտասահմանյան լեգեոնում և ուղարկել Դարդանել³:

Մուսալեռցիներին կամավորագրելու և Կիլիկիան ազատագրելու գործողության ժամանակ օգտագործելու առաջարկով՝ սեպտեմբերի 29-ին ֆրանսիայի ԱԳՆ Ասիա-Օվկանիայի բաժնի տնօրեն Ժ. Գուին դիմեց նաև Ա. Չոպանյանը⁴:

Ինչպես արդեն նշել ենք, սեպտեմբերի 22-ին Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնակատար, փոխծովակալ Դարրիոն առաջարկել էր Կիլիկիայում դիմել վճռական գործողությունների: Իսկ եթե ֆրանսիան ի վիճակի չլիներ պահանջվող քանակի զորք ուղարկել, ապա անհրաժեշտ էր համարել զինել թուրքերի նկատմամբ ատելությանամբ լցված տեղական բնակչությանը: Նախնդրում էր՝ որպես առաջին քայլ, իրեն տրամադրել

¹ Նոյն տեղում, էջ 179:

² Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 64:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 163:

⁴ Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 64: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 186-187:

800 հրացան և զինամթերք՝ մուսալեռացիներին զինելու համար¹: Յոկոտեմբերի 1-ին Թ. Դելկասեին ուղարկած զեկուլցագրում Ա. Դեֆրանսը դեմ արտահայտվեց տեղական ժողովուրդների ուժերով Սիրիան ազատագրելու ծրագրին՝ չնայած դա համարում էր իրագործելի: Նա մտահոգված էր, որ եթե առանց Ֆրանսիայի ղեկավարության ու գործունե մասնակցության թուրքերը վտարվեն Սիրիայից, ապա իրենք հետագայում ստիպված կլինեն այդ երկրամասը կրկին գրավել, իբր այնտեղ անիշխանությունը վերացնելու և թուրքերի վերադարձը կանխելու պատրվակով: Իսկ մուսալեռացիներից կազմված զորամասը գտնում էր, որ պետք է միայն օգտագործեին թուրքական ափերում դիվերսիաներ կազմակերպելու համար, որից հետո պետք է հետվերադառնար²:

Յոկոտեմբերի 2-ին Դարրիոն Վ. Օգանյորին ուղարկած նոր զեկուլցագրում կրկին պնդում էր մուսալեռացիներից ու եգիպտահայերից զորամաս կազմավորելու առաջարկը: Նա գտնում էր, որ Սուեզի ջրանցքի գրոհի ժամանակ թուրքերից բռնագրավված մաուզեր հրացաններով և զինամթերքով կարող էին զինել ավելի քան 1.000 հայերի: Այդ զորամասը դրվելու էր Ֆրանսիացի 15 սպաների և 40 ենթասպաների հրամանատարության տակ, հնարավորության դեպքում տրամադրելու էին 4 լեռնային թնդանոթ: Այն պարտիզանական գործողություններ էր կատարելու Ալեքսանդրետի ու Անտիոքի շրջանում: Փոխճովակալը միաժամանակ մտավախություն էր հայտնում, որ բրիտանացիներն աչք ունեն Ալեքսանդրետի և Սիրիայի վրա և անհրաժեշտ էր համարում, որ Փարիզն ու Լոնդոնը վերջնական համաձայնություն կայացնեն Սիրիան ֆրանսիական ազդեցության գոտի ճանաչելու հարցում, և այնտեղ ծավալվելիք ռազմական գործողությունների հրամանատարությունն իրականացնեն ֆրանսիացիները: Նաև առաջարկում էր այնպես անել, որ հայերը չընկնեն բրիտանացիների ազդեցության տակ³:

Յոկոտեմբերի 3-ին Ա. Դեֆրանսը, Դարրիոյին ուղարկած նամակում, հավանություն էր տալիս դեպի Սիրիա ռազմարշավ կազմակերպելու նախագծին, սակայն դա իրատեսական չէր համարում ֆրանսի-

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 170-176:

² Նույն տեղում, էջ 194-196:

³ Նույն տեղում, էջ 199-203:

ական զորքերի պակասի պատճառով: Միաժամանակ դեմ էր արտահայտվում հայ և սիրիացի բնակչությանը զինելու և ապստամբության մղելուն: Դա բացատրում էր նրանով, որ իրենք չեն կարող ապստամբներին արդյունավետ օգնություն տրամադրել, կանոնավոր զորքերով աջակցել, իսկ անհաջողության դեպքում նրանց պաշտպանել սպասվող սարսափելի բռնություններից ու ճնշումներից¹:

Կարծում ենք՝ այս թվացյալ մարդասիրական կեցվածքը բխում է ոչ թե հայերի ու սիրիացիների նկատմամբ դեսպանի ունեցած դրական վերաբերմունքից, այլ՝ ապստամբության հաջողության դեպքում այդ տարածաշրջանում Ֆրանսիայի ունեցած հավակնությունները կորցնելու մտավախությունից:

Ինչպես տեսանք, ռազմական նախարար Ա. Միլերանը, հենվելով հոլանդների ունեցած անհաջողության վրա, թերահավատությամբ էր վերաբերում հայկական զորամասի արդյունավետությանը: Այդ պատճառով նա առաջարկեց մուսալեռցիներին՝ որպես բանվորներ, Մուդրոսում օգտագործելու գաղափարը: Սակայն հոկտեմբերի 15-ին ուղարկած զեկուլցագիրով Դարրիոն ռազմածովային նախարարին նախազգուշացնում էր, որ չի կարելի ընթացք տալ մուսալեռցիներին Մուդրոսում որպես բանվորներ օգտագործելու ռազմական նախարարի առաջարկին: Դա բացատրում էր նրանով, որ մուսալեռցիները մարտունակ և հպարտ մարդիկ են, դա կարող էր վիրավորել նրանց արժանապատվությունը և հետզհետե անբարյացակամ վերաբերմունք սերմանել Ֆրանսիայի հանդեպ: Նա կրկին առաջարկում էր զինել հայերին և պարտիզանական պայքարի ուղարկել իրենց լեռներում կամ ծայրահեղ դեպքում ընդգրկել Արտասահմանյան լեգեոնի մեջ²:

Յոկտեմբերի 28-ին հայկական ուժերն օգտագործելու հարցի շուրջ Դարրիոն կրկին զեկուլցագիր ուղարկեց ռազմածովային նախարար Վ. Օգանյորին, իսկ պատճենը՝ Ռազմածովային բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ Դարտինգ դյուն Ֆուրնեին: Նա տեղեկացնում էր, որ գերմանո-թուրքական կողմը նոր հարձակում է նախապատրաստում Սուեզի ուղղությամբ, և այն կանխելու համար

¹Նույն տեղում, էջ 203-204:

²Նույն տեղում, էջ 211-212:

անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել Սիրիայում: Նշում էր, որ Ֆրանսիան ներկա դրությամբ ռազմարշավի համար մարդկային ու նյութական միջոցներ չունի, հետևաբար՝ լավագույն միջոցը պարտիզանական պատերազմն է: Պարզաբանում էր, որ մուսալեռցիներից ու եգիպտահայերից բացի, կարող էին գինել մեծ թվով կամավորների Ամերիկայից, որոնք, լսելով հայկական զանգվածային ջարդերի մասին, ցանկանում էին վրեժ լուծել թուրքերից: Նրանց կարող են ուղարկել Ալեքսանդրետի շրջանը, ուր թուրքական զորքերի դեմ արդյունավետ պայքար կարող են ծավալել: Նավաստահ էր, որ հայերի գինումը բարդություններ չի առաջացնի իրենց համար: Փոխձովակալը հավաստիացնում էր հայերի ֆրանսամետությունը, միաժամանակ նշում էր, որ ՊորտՍայի դում են գտնվում այդ հայերի ընտանիքները, որոնք նրանց նվիրվածության ամենաանառարկելի երաշխիքներն են: Յայերն առաջին հերթին պետք է ավերեն Բաղչեի թունելը և Ռաջուլի կամուրջը: Դրանով կխզվեր Թուրքիայի և Սիրիայի միջև եղած արագ հաղորդակցության ճանապարհը, որով կխոչընդոտվեր Սուեզի դեմ հարձակվելու ծրագիրը: Յայերին մարզելու գործը Դարրիոն պատրաստ էր իրականացնել իր ղեկավարած 3-րդ նավատորմի անձնակազմի միջոցով: Վերջում նա ավելացնում էր, որ բրիտանացիներն արդեն նախապատրաստական աշխատանքներ են ձեռնարկել հայերին մարզելու և հնարավորինս շուտ օգտագործելու նպատակով¹:

Նոյեմբերի 2-ին Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի նոր հրամանատար, փոխձովակալ Մորոն նույնպես ռազմածովային նախարարին ուղարկած տեղեկագրում հավաստիացնում էր, որ մուսալեռցիները քաջ ու կռվող ժողովուրդ են, առաջարկում էր նրանց գինել և ուղարկել փոքր դիվերսիոն արշավանքների թուրքական երկաթուղիների ուղղությամբ²:

Յայերի ռազմական ուժն օգտագործելու գաղափարն ավելի գործնական հողի վրա դնելու նպատակով՝ ֆրանսիացի նավաստիները սկսեցին մարզել 250 մուսալեռցի կամավորների: Այդ գործը ստանձնեց ռազմածովային կապիտան, «Ժորեգիբերի» նավի

¹ Նույն տեղում, էջ 223-225:

² Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 65-66:

հրամանատար Բենուա դ'Ազիև, որի տեղակալն էր Տ. Թեքեյանը¹: Բենուա դ' Ազիև աշխատել էր Վաշինգտոնում ֆրանսիական ծովային կցորդ, եղել էր Յայաստանում:

Տ. Թեքեյանը մուսալեռցիների մասին վկայում է հետևյալը. «Մուսա Լեռան հայերը, որոնց մենք փրկեցինք, չկարողացան համակերպվել իրենց Լեռները ինքնակամ թողնելու, անիծյալ թուրքերի դեմ պայքարը դադարեցնելու իրողության հետ: Բոլորն էլ համակված էին ատելությանմբ ու վրիժառությանմբ: Ամեն օր ես ընդունում էի նրանց պատվիրակներին, որոնք ինձ էին ներկայացնում ռազմավարական այս կամ այն ծրագիրը: Իմ հրամանատարները շատ շուտ հասկացան՝ նման հանդուգն երիտասարդությանը չէր կարելի թույլ տալ, որ ՊորտՍափդի ավազների վրա երկար տեղում դոփի: Ծովային սպայակազմը ավելի մոտիկից հետաքրքրվեց հայերով, ու քիչ անց նրանք, ովքեր ցանկանում էին, հենց վրանավանում սկսեցին զինվորական հատուկ կրթություն ստանալ»²:

«Ժորեգիբերի» մարտանավը Դարդանելի ճակատամարտում վնասվել էր և վերանորոգման ենթարկվելու համար ստիպված էր բավական երկար ժամանակ մնալ ՊորտՍայի դում: Դա էր պատճառը, որ ծովակալ Մորոն Բենուա դ'Ազիևն հանձնարարեց մարզել հայ մարտիկներին: Եգիպտոսում բրիտանական գաղտնի ծառայության ղեկավար և ՊորտՍայի դումի զորքերի հրամանատար, գնդապետ Էլ գուդը սկզբնական շրջանում 25 մաուզեր տիպի հրացան տրամադրեց ուսուցանելու համար: Յայերին սովորեցնում էին հրաձգություն, տեղանքը ճիշտ օգտագործել, նախատեսվում էր նրանցից ոչ թե կանոնավոր բանակի միավոր կազմավորել, այլ՝ պարտիզանական ջոկատ³: Կարճ ժամանակում այդ վաշտը պատրաստ էր ռազմական գործողությունների:

Սակայն իրավիճակը փոխվեց, երբ 1915 թ. հոկտեմբերի 29-ին ֆրանսիայում վարչապետի և ԱԳ նախարարի պաշտոնը ստանձնեց Արիստիդ Բրիանը: Նոր կառավարությունը փոխեց իր վերաբերմունքը Կիլիկիայում կամ Սիրիայում ափանում

¹ Թեքեյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 51:

² Նույն տեղում:

³ Մեծ տեղությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 234-236:

կատարելու, ինչպես նաև հայկական գիտություն օգտագործելու հարցերի շուրջ:

Նոյեմբերի 9-ին Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպան Պ. Կամբոնին ուղարկած Ա. Բրիանի նամակից տեղեկանում ենք, որ նա համաձայն էր Ա. Դեֆրանսի զգուշավոր գործունեությանը Եգիպտոսում և դեմ էր Կիլիկիայում հայերի ապստամբությունն սկսելուն: Նա կողմ էր մուսալեռցի մարտունակ տղամարդկանց՝ որպես բանվորներ Մուդրոս ուղարկելուն՝ առաջարկելով նրանց մի փոքր ավելի բարձր աշխատավարձ տալ, քան այնտեղ աշխատող սոմալները կամ թուրք գերիներն էին ստանում: Դրանով հույս ուներ աշխատանքով ապահովել մուսալեռցիներին և նրանց հեռացնել Եգիպտոսից, ուր կարող էին «ոգևորել արկածախնդիրներին»¹:

Նոյեմբերի 10-ին Ա. Բրիանը ռազմածովային նախարար, դերժովակալ Լուսիեն Լակազին ուղարկած հեռագրում հավանություն էր տալիս Կիլիկիայում հայկական ապստամբության և Սիրիայում գործողություններ ծավալելու Հայկական պաշտպանության կոմիտեի և Դարբիոյի առաջարկներին: Նա նշում էր, որ դրանք միայն կհանգեցնեն համընդհանուր կոտորածների, որի պատասխանատվությունը կբարդվի դաշնակից տերությունների վրա²:

Նոյեմբերի 13-ին ֆրանսիայի ռազմական նախարար Ժոզեֆ Գալիենին Ա. Բրիանին տեղեկացնում է, որ հրաժարվել է մուսալեռցիներին որպես բանվորներ օգտագործելու ծրագրից՝ հաշվի առնելով այդ աշխատանքին նրանց նվազ պիտանելիությունը և իբրև մարտիկներ ծառայելու նրանց ցանկությունը: Միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ռազմածովային նախարարը չի պատրաստվում հայերից անկանոն զորքերի կորպուս կազմավորել³:

Այսպիսով՝ Ա. Բրիանի կառավարության իշխանության գալով, մուսալեռցիների կարողությունները ռազմական նպատակներով օգտագործելու, Կիլիկիայի ուղղությամբ կռվող հայկական զորամաս ստեղծելու կամ այնտեղ ֆրանսիական զորքերի միջոցով ավիանում կատարելու նախագծերը որոշ ժամանակով կողքի դրվեցին:

¹Նույն տեղում, էջ 226-227:

²Նույն տեղում, էջ 228:

³Նույն տեղում, էջ 229:

Փաստորեն՝ 1915 թ. աշնանը մուսալեռցի քաջամարտիկների ռազմական ունակությունները հայրենի եզերքում կամ Կիլիկիայի որևէ այլ վայրում օգտագործելու գաղափարը լուրջ քննարկումների առիթ էր դարձել Ֆրանս-բրիտանական իշխանությունների համար: Այս համատեքստում առաջադրվեցին մուսալեռցիների հիմքի վրա հայկական ավելի մեծ գործառնականավորելու մասին մի քանի նախագծեր: Սակայն, 1915 թ. հոկտեմբերի վերջին իշխանության եկած Ֆրանսիական նոր կառավարությունը հրաժարվեց հայերի ռազմական ունակություններն օգտագործելու, Կիլիկիան ազատագրելու նախկինում առաջ քաշված ծրագրերից: Այսպիսով՝ 1915 թ. ամռանը և աշնանը քննարկման առարկա դարձած մի շարք ռազմական նախագծեր, որոնք առնչվում էին Մուսալեռան մոտ դաշնակիցների կամ հայկամավորների ակհանում կատարելուն, ժամանակավորապես սառեցվեցին:

Հայերի հարցում Ֆրանսիական կողմի տատանումներից ու ձգձգումներից փորձում էր օգտվել բրիտանական կողմը, որն իր վրա էր վերցրել ՊորտՍայիդի գաղթականական ճամբարը պահելու գործը: Սակայն դա չէր բխում Ֆրանսիայի շահերից: 1916 թ. հունվարից Ֆրանսիական ռազմածովային ուժերի հրամանատարությունը կրկին որոշում է իր վրա վերցնել մուսալեռցիներին զինվորական ծառայության վերցնելու նախաձեռնությունը, սակայն այս անգամ բազմիցս բախվում է բրիտանացիների դժգոհությանն ու հարուցած խռչընդոտներին:

1916 թ. հունվարի 11-ին Միջերկրականի Ֆրանսիական երրորդ Էսկադրայի հրամանատար, փոխծովակալ Մորոյի՝ Պորտ Սայիդի բրիտանական զորքերի հրամանատար, փոխգնդապետ Էլ գուդին ուղարկած գրությունից տեղեկանում ենք, որ մուսալեռցիների մոտ կատարված զինվորագրումները գնահատելի արդյունքներ էին ունեցել, սպասվում էր մոտ 500 կամավորների ժամանում նաև Ալեքսանդրիայից: Նման պայմաններում Մորոն անհրաժեշտ էր համարում այդ ուժերին անհապաղ զենք տալ և իր տրամադրության տակ դնել¹:

¹Նույն տեղում, էջ 249:

Յուլի 20-ին հայ կամավորների առավել արդյունավետ օգտագործելու հնարավորության մասին Մորոն նամակով հարցում արեց նաև Ջ. Մաքսվելին, սակայն այդպես էլ պատասխան չստացավ¹:

Փետրվարի սկզբին Դոդեկանեզյան կղզիախմբի մեջ մտնող Կաստելորիզո կղզում (Յուրոսից 110 կմ արևելք) տեղակայված ֆրանսիական ծովային ուժերը և տեղացի մոտ 50 հույն կամավորներ գրավեցին մոտ 7 կմ հեռավորության վրա գտնվող Անտիպիլոս (թուրք.՝ Կաշ – Ս.Պ.) փոքր նավահանգիստը: Դրան պատակն էր ավերել այնտեղ գտնվող հեռագրակայանը, որի միջոցով թուրքերը հետևում էին ֆրանսիացիների տեղաշարժերին Կաստելորիզոյում: Թուրքական կայազորի մեծ մասը գերի ընկավ (35 զինվոր և 1 կապիտան), սպանվեց 3, վիրավորվեց ևս 3 թուրք զինվոր: Ֆրանսիացիները որևէ կորուստ չունեցան: Դա ֆրանսիացի ծովայինների առաջին ցամաքային գործողությունն էր թուրքական ափին: Նույն երեկոյան ֆրանսիացիները հեռացան Անտիպիլոսից՝ իրենց հետ տանելով հեռանալ ցանկացող մի քանի հույների և տեղափոխելով այդ նավահանգստի տների հիմնական սեփականատերեր հանդիսացող կաստելորիզոցիներին պատկանող շարժական գույքը²:

Յաշվի առնելով, որ այդ գործողության ընթացքում հույն կամավորներն արդարացրել էին իրենց, փոխծովակալ Մորոն գտնում էր, որ ժամանակն է օգտագործել իրենց կողմից մարզված, արդեն զենքով ու զինամթերքով ապահովված հայ կամավորներին: Սակայն նրան անհանգստացնում էր այն, որ հայերի օգտագործման դեմ հանդես էր եկել Ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը, երբ Մորոն դեռևս Փարիզում էր եղել: Միաժամանակ նույնանման տեսակետ արտահայտող նամակ էր փոխծովակալին ուղարկել լորդ Ջեյմս Բրայսը: Պ. Նուբարի որդին՝ Առաքել բեյը, նույն կարծիքն էր հայտնել Ա. Դեֆրանսին: Դրան դեմ էր արտահայտվել նաև փետրվարի սկզբին Կահիրե ժամանած «Նյու Յորք Յերալդի» խմբագիր դոկտոր Ադամ Գիբոնսը: Նրանց կարծիքով դա կարող էր թուրքերին առիթ տալ կոտորելու դեռևս կենդանի մնացած արևմտահայերի մնացորդներին:

Մյուս կողմից Մորոյին էին դիմել հնչակյան գործիչներ Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը և Ապահը, որոնք նշում էին, որ հայերի

¹ Նույն տեղում, էջ 257:

² Նույն տեղում, էջ 252:

բնաջնջումն արդեն հասել է իր վերջնակետին և առաջարկում էին կազմավորել հայ կամավորական կորպուս: Նրանք նախ ներկայացել էին բրիտանական հատուկ ծառայություններին և տեղեկացրել էին, որ իբր հանդես են գալիս Եգիպտոսի հայերի շահերի պաշտպանության կոմիտեի անունից, իսկ Պ. Նուբարը համամիտ է իրենց հետ: Նրանք առաջարկել էին հոգալ ծախսերի մի մասը, եթե \$րանսիացիների կողմից մարզվող հայերից կազմավորվի կորպուս և օգտագործվի թուրքերի դեմ: Փետրվարի 2-ին այդ գործիչները փորձել էին ՊորտՍայի դում հանդիպել Մորոյի հետ: Վերջինիս հրամանով նրանց ընդունել էր երրորդ նավատորմի շտաբի պետ, նավի կապիտան Շամոնարը:

Յնչակյանների առաջարկները Մորոյին թվացել էին տարօրինակ, քանի որ ծանոթ էր այդ առթիվ Պ. Նուբարի բացասական տեսակետին: Մորոն հրահանգեց կապի սպա, բրիտանացի լեյտենանտ Վուլեյին, որպեսզի այդ հայ գործիչներից պահանջի գրավոր ներկայացնել իրենց առաջարկները: Սակայն Վուլեյը, սխալ հասկանալով հրամանը, նամակով պահանջել էր ավելի հիմնավոր ձևով ներկայացնել այդ առաջարկները: Նման խճճված իրավիճակում Մորոն որոշում է սպասել այդ հարցի շուրջ Ջ. Մաքսվելի տեսակետին, անձամբ հանդիպել հայ կական քաղաքական ուժերին և Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանին¹:

Պ. Նուբարը, ինչպես տեսանք, դեռևս 1914-1915 թթ. էր առաջարկում հայ կամավորների մասնակցությունը պատերազմին Անտանտի զորքերի կազմում, սակայն դեմ էր հայ կական կամավորական առանձին զորամիավորման ստեղծմանը, որը, նրա կարծիքով, թուրքերին վրեժխնդրության նոր առիթ կընձեռեր: Արդեն 1915 թ. վերջերին Պ. Նուբարը գտնում էր, որ հայ կամավորները պատերազմում որևէ էական դերակատարություն ունենալ չէին կարող և միայն ավելի կվատթարացնեին թուրքիայում մնացած հայերի վիճակը:

1915 թ. դեկտեմբերի 20-ին կաթողիկոսին ուղարկած նամակում նահետնյալ ձևով էր ներկայացնում կամավորների վերաբերյալ իր

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 252-253, 256-261:

տեսակետները. «Սկիզբէն ի վեր, եւ նոյն իսկ այն ժամանակ երբ հասարակաց կարծիքը նպաստաւոր էր կամաւորներու կազմութեան, ես միշտ վախցած էի անոր առաջ բերելիք հետեւանքներուն վրայ. մինչեւ անգամ նախընտրած էի որ այն Յայերը որ կուզէին զինուիլ հայրենիքը պաշտպանելու կամ ազատելու համար, զինուորագրուին Դաշնակիցներու բանակներուն մէջ: ... Ընդհանուր հոսանքէն մղուած եւ Կովկասի կամաւորներուն ձեռք բերած առաջին նպաստաւոր յաջողութիւններէն շլացած՝ ստիպուեցայ տեղի տալ եւ աջակցիլ կամաւորներու ջոկատներու կազմութեան խնդրոյն, վասն զի ես ալ սկսայ, այլոց նման, յուսալ որ կամաւորները պիտի կրնային, իրենց օրինակով, ընդհանուր գործակցութիւն մը յառաջ բերել իրենց հայրենակցաց մէջ, ինչ որ մեզ իրաւունք պիտի տար ինքնավարութեան մը պահանջումին: Դժբաղդաբար բոլոր մեր յոյսերը վիժեցին. կամաւորները՝ միայն թուրքերուն քստմնելի պատրուակ մը հայթայթեցին իրենց ահռելի ոխակալութեան եւ սարսափելի ջարդերուն համար: ... Բայց ասոնք պէտք են մեզի իբր դաս ծառայել, եւ համամիտեմ, որ այս պարագաներուն մէջ, ծանր սխալ մը պիտի ըլլայ շարունակել միեւնոյն ընթացքը՝ որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ տաճկական գաւառներու մէջ ողջ մնացած հայութեան բեկորներէն նոր գոհեր տալու: Փորձը մեզի շատ դառն եղաւ: ... Ամէն կողմէ, Ամերիկայ, Անգլիա, Եգիպտոս եւ ուրիշ երկրներ գտնուող մեր հայրենակիցներէն եւ մեր ամենաջերմ եւ ամենահաւատարիմ օտար պաշտպաններէն, ի միջի այլոց Լորտ Պրայսէ, նամակներ կստանամ՝ որոնցմով ինձ յստակօրէն հակառակ գաղափար մը կը յայտնեն կամաւորներու մասին, որոնք այլեւս դրական ոեւէ արդիւնք մը չի տալէ զատ, թուրքիոյ մէջ ողջ մնացած հայ ժողովուրդը ամենամեծ վտանգներու պիտի ենթարկեն: Չենք կրելու ատակ Յայերը, եթէ կուզեն կռուիլ իրենց եղբայրներուն վրէժը լուծելու համար, կրնան Դաշնակիցներու բանակներուն մէջ զինուորագրուիլ: Այդ մասին ինձի դիմողներուն միշտ այս կերպով կը պատասխանեմ»¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ազգային պատվիրակության նախագահը կտրականապէս դեմ էր հայ կական կամավորական առանձին զորամասի

¹ ՅԱԱ, §. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 107:

ստեղծմանը, որը, նրա կարծիքով, նոր ջարդերի պատճառ կդառնար: Այսպիսով՝ նրա անունն օգտագործելով, Եգիպտոսի հնչակյանները փորձում էին Մորոյին կեղծ տեղեկություններով կողմնորոշել դեպի Պ. Նուբարի որդեգրած ուղու ն հակառակ գործելակերպի:

Փետրվարի 5-ին Ջ. Մաքսվելը Մորոյին տեղեկացնում էր, որ Եգիպտահայերը դեմ են հայկական կորպուսի ստեղծմանը՝ մտահոգվելով, որ դա Թուրքիայում մնացած հայրենակիցների նկատմամբ նոր բռնությունների առիթ կդառնա: Գեներալը ևս համամիտ էր այդ կարծիքին և նշում էր, որ ինքը երբեք նպատակ չի ունեցել հայերից ստեղծելու ցուցադրական կորպուս կամ նրանց օգտագործել որպես «հայերի»: Գեներալ Ջ. Մաքսվելը նշում էր հայերին զինելու, մարզելու անհրաժեշտությունը, քանի որ նրանք կարող էին դառնալ արժեքավոր օժանդակ ուժեր, որոնց կարելի էր օգտագործել Թուրքիայի տարածքում գաղտնի դիվերսիաներ կատարելու համար: Ջ. Մաքսվելը պատրաստակամությամբ նաև հայտնեց շարունակելու հայերի ռազմական ուսուցումը, իսկ Եգիպտոսի հայկական կոմիտեին պետք է տեղեկացնեին, որ հայկական կորպուս կազմավորելու գաղափարից հրաժարվում են¹:

Փետրվարի սկզբին բրիտանացիները մուսալեռցիներից ու Եգիպտահայերից հավաքագրում են նռնակ նետելու և պայթուցիկների հետ աշխատելու փորձ ունեցող կամավորների, որպեսզի օգտագործեին թուրքական երկաթուղիների ու կամուրջների պայթեցման համար²: Մեծ թվով մուսալեռցիներ արձագանքեցին բրիտանացիների կամավորագրվելու կոչին: Մլեհը փետրվարի 7-ի նամակով Ապահին տեղեկացնում էր, որ եթե մի փոքր ջանք գործադրվի Պորտ Սայիդի ճամբարի նույնիսկ «բոլոր ժողովուրդ պիտի զինուորագրուի»³:

Հայ կամավորների հարցը խիստ գաղտնիության մեջ պահելու նպատակով Եգիպտոսի բրիտանական ռազմական իշխանությունների հրահանգով տեղի թերթերում նույնիսկ արգելվեց որևէ հղում կատարել կամավորների մասին¹:

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 254:

² ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 70, թ. 91:

³ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 51, թ. 4:

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 255:

Յնչակյանների կեղծիքը բացահայտելու ց հետո Մորոն չափազանց բարկացել էր և նույնիսկ մտածում էր Ջ. Մաքսվելին առաջարկել, որպեսզի ընդհանրապես հրաժարվեն հայերին ռազմական գործ սովորեցնելուց, քանի որ դամիայն անախորժություններ էր ստեղծում իրենց համար¹:

Փոխծովակալ Դ. դյու Ֆուրնեն ռազմածովային նախարար, դերծովակալ Լ. Լակազին ուղարկած գեկուցագրում արդարացված էր համարում այն մտավախությունը, որ հայ կամավորների օգտագործումը նոր ջարդերի տեղիք կտար Թուրքիայում, միաժամանակ անօգուտ էր համարում հայերի օգտագործումը այլ երկրների դեմ, քանի որ հայերը կարող էին մերժել, իսկ նրանց լեզվի ու տեղանքի իմացության առավելությունը, որ կարող էր լինել Թուրքիայում, այլ վայրերում չէր լինի: «Յարցն ակնհայտորեն բավական բարդ է և պահանջում է մանրազնին քննություն, որպեսզի տուրք չտանք մի արկածախնդրության, որը կարող է թանկ նստել մեր կողմնակիցների վրան շրջվել նրանց դեմ, նշում էր դյու Ֆուրնեն և ավելացնում,- Բայց օրերից մի օր հայերը մեզ կցուցաբերեն մեծ աջակցություն»²:

Մարտի 15-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Բրիանը ևս Լ. Լակազին խորհուրդ էր տալիս լավագույնս օգտագործել Պորտ Սայիդում գտնվող մարտունակ հայերի արիությունն ու ընդունակությունները³:

Մարտի 8-ին հայ կամավորների խնդրի շուրջ Պ. Նուբարը նամակ է ուղարկում Մորոյին, որը մարտի 17-ին փոխծովակալին է փոխանցում Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը: Սրբազանը մինչ այդ կամավորների խնդիրը քննարկել էր Մորոյի հետ և վերջինս ցանկություն էր հայտնել իմանալ Պ. Նուբարի կարծիքը: Ազգային պատվիրակության նախագահը գտնում էր, որ ցանկալի չէ հայերից առանձին գորամաս կազմելը, քանի որ Թուրքիայում մնացած հայ տարագիրների մնացորդները պատանդի կարգավիճակում էին և կարող էին ենթարկվել թուրքական վայրագություններին: Նա առաջարկում էր հայերին ընդգրկել

¹Նույն տեղում, էջ 257:

²Նույն տեղում, էջ 264-265:

³Նույն տեղում, էջ 273:

դաշնակիցների ռազմարշավային զորքերի կազմում, քանի որ, երբ որոշվի ասիանում կատարել Փոքր Ասիայում, նրանք կարող են չափազանց օգտակար լինել երկրի և լեզվի իմացության շնորհիվ¹: Մորոն այն փոխանցեց Միջերկրականի ֆրանսիական երրորդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնում իրեն փոխարինած դերժովակալ Դը Սափտզին:

Նույն գաղափարները Պ. Նուբարը զարգացրեց մարտի 22-ին ծովակալ Մորոյին ուղարկած հաջորդ նամակում²: Այն ապրիլի 9-ին Ա. Նուբարը հանձնեց Ա. Դեֆրանսին, որն էլ փոխանցեց Դը Սափտզին³:

Մարտի 14-ին Պ. Նուբարը Փարիզում կամավորների թեման քննարկեց հայ դիվանագետ, նախկինում Նեապոլում թուրքական հյուպատոս Միհրան Երամբեյի հետ: Վերջինս երկիցս հանդիպել էր ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Բրիանին և երկու օրից նորից պետք է նրա հետ քննարկեր հայ կամավորական զորամաս ստեղծելու հարցը: Մ. Երամը տեղեկացրեց, որ ֆրանսիացիները հավանական են համարում հարձակումը Փոքր Ասիայի վրա, որտեղ նախատեսում էին նաև հայ կամավորների մասնակցությունը: Պ. Նուբարը կտրականապես ընդդիմացավ հայ կական կամավորական առանձին զորամաս կազմելու գաղափարին և նշեց, որ դրա փոխարեն հայերը պետք է մտնեն դաշնակից զորքերի կազմի մեջ, որպեսզի թուրքերին նոր կոտորածների առիթ չտան: Մ. Երամը խոստացավ իր ջանքերն ուղղել հենց այդ ուղղությամբ⁴:

Դեռևս փետրվարի 23-ին Եգիպտոսում բրիտանական ռազմարշավային ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Արչիբալդ Մուրրեյը Մորոյին հարցում էր արել մուսալեմցիների մարտական պատրաստվածության մասին և խնդրում էր թույլ տալ նրանց օգտագործելու հակառակորդի սուզանավերի կայանները հետախուզելու, ինչպես նաև Ռաջուլի ուղեկամուրջը ավերելու և այլ վայրերում թուրքերի երկաթուղային հաղորդակցությունը խափանելու նպատակով¹:

¹ Նույն տեղում, էջ 276-277:

² Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 285-286:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 284:

⁴ Boghos Nubar's Papers, p. 318.

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 264:

Մարտի 22-ին Ա. Մուրրեյի Դը Սպիտզին ուղարկած գաղտնի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ բրիտանացի և ֆրանսիացի սպաները ծրագիր են մշակել Սիրիայում մի խումբ հայերի ափ հանելու համար, սակայն դեռևս չէին համաձայնեցրել հայ կամավորների ղեկավարների հետ¹: Այս հեռագիրը ցույց է տալիս, որ օրակարգում էր հայերից կազմված դիվերսիոն ջոկատը Ալեքսանդրետի շրջան ուղարկելու հարցը:

Մարտին Եգիպտոսի բրիտանական զինվորական իշխանությունները զինում ու մարզում են մոտ 100 մուսալեռցիների, նրանց սովորեցնում օգտագործել պայթուցիկ նյութեր: Նախատեսվում էր, որ նրանք ափ են դուրս գալու Ալեքսանդրետի շրջանում և պայթեցնելու էին Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու մի շարք կամուրջներ²:

Տեղեկանալով այդ նախապատրաստության մասին՝ Թորգոմ սրբազանը մարտի 25-ին դերժովակալ Դը Սպիտզին ուղարկած նամակում հույս հայտնեց, որ հայ կամավորները «կօգտագործվեն միայն այնպես, ինչպես այդ ներկայացվել է Ազգային պատվիրակության նախագահի նամակում, այն է՝ կընդգրկվեն դաշնակիցների զորքերում և ոչ թե կամավորական առանձին ջոկատներում, մի բան, որը կհանգեցնի ծանր և սարսափելի հետևանքների՝ դեռևս Թուրքիայում գտնվող կենդանի մնացած դժբախտ հայերի համար, որոնք թուրքերի ձեռքում իսկական պատանդներ են»³:

Այդ նամակից և բրիտանացի ու ֆրանսիացի գործիչների հետ Թորգոմ սրբազանի անձնական մի շարք հանդիպումներից հետո հայերին թուրքական երկաթգծի ուղղությամբ օգտագործելու նախագիծը կողքի դրվեց:

Փոխգնդապետ Էլ գուդը բավական դժգոհ մնաց, որ իրենց կողմից մարզված ու զինված հայերին չէին կարող օգտագործել: Ապրիլի 10-ին նա իր դժգոհությունը հայտնեց ֆրանսիական երրորդ նավատորմի շտաբի պետ Շամոնարին և նույնիսկ հարց բարձրացրեց

¹Նույն տեղում, էջ 277-278:

²Նույն տեղում, էջ 284-285:

³Նույն տեղում, էջ 279:

հայերի ծախսերը փոխհատուցելու կամ դրա դիմաց նրանց ռազմական գործողությանների ուղարկելու խնդրով¹:

Ապրիլի 8-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար գեներալ Պ. Ռոքին Եգիպտոսից ուղարկված տեղեկագրում առաջարկվում էր նավաստիների կողմից մարզվող 250 մուսալեռացիներին ընդունել Արտասահմանյան Լեգեոնի մեջ²: Նույն հարցի շուրջ մայիսին գեներալ Պ. Ռոքի կարծիքն է հարցնում նաև Ա. Բրիանը և միաժամանակ ուղարկում է Պ. Նուբարի նամակի պատճենը, ուր վերջինս առաջարկում էր գերծմնալ մուսալեռացիներից առանձին գորամաս կազմելու և Կիլիկիայում ափանում կատարելու մտքից, իսկ դաշնակիցների դրոշի ներքո կռվել ցանկացող հայերին ընդգրկել կանոնավոր բանակի կազմի մեջ³:

Սակայն օսմանահպատակ հայերին ֆրանսիական բանակ չէին կարող ընդունել, քանի որ 1915 թ. օգոստոսի 16-ի օրենքն արգելում էր Ֆրանսիայի կամ նրա դաշնակիցների դեմ պատերազմի մեջ գտնվող պետությանների հպատակներին ընդունել Արտասահմանյան Լեգեոնի մեջ⁴:

Մայիսի 21-ին վարչապետ Ա. Բրիանին ուղարկած պատասխանում Պ. Ռոքը տեղեկացնում էր, որ իրենք հրաժարվել են Պորտ Սայիդի հայերին ռազմական նկատառումներով օգտագործելու ծրագրերից, իսկ հայերին ֆրանսիական բանակի շարքերն ընդգրկել թույլ չի տալիս 1915 թ. օգոստոսի 16-ի օրենքը⁵:

Սակայն Ֆրանսիան չէր կարող վերջնականապես հրաժարվել հայկական զինուժն օգտագործելու հնարավորությունից, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում արևելքում միայն անսշան ուժեր ուներ, իսկ հայ կամավորները կարող էին լրացնել այդ բացը:

Դեռևս 1916 թ. հունիսին Տ. Թեքեյանը երկու տասնյակ մուսալեռացիների հետ, որոնց ընտրել էր Եսայի Յաղուբյանը, Կիլիկիայի ափամերձ շրջանում հաստատվեցին Սելևկիայի դիմաց գտնվող Տանա Ատասը անմարդաբնակ կղզում: Այն գտնվում էր ափից 1 մղոն հեռավորության վրա: Այդտեղ պահպանվել էին Լևոն Բ

¹ Նույն տեղում, էջ 286:

² Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67:

³ Մեծ տերությանները, Օսմանյան կայսրությանը և հայերը, հ. I, էջ 303:

⁴ Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵ Մեծ տերությանները, Օսմանյան կայսրությանը և հայերը, հ. I, էջ 303:

թագավորի կողմից Ֆրանսիացի խաչակիրներին նվիրված ամրոցի ավերակները: Կղզին Ֆրանսիական հրամանատարությունը անվանակոչել էր Լիլ Պրովանսալ: Այստեղ նրանք առանձին էին, ռազմակայ անի հետ հաղորդակցություն չունեին և պետք է թշնամու հարձակման դեպքում ինքնուրույն պաշտպանվեին: Նրանց սնունդ էր բերում հունական «Ազիատիկ» առագաստանավը, որը գալիս էր 15 օրը մեկ, երբեմն էլ ավելի ուշ: Ջրի պակասը լրացնելու համար հայ մարտիկները ստիպված էին, իրենց կյանքը վտանգելով, գիշերով նավել հանդիպակաց ափը և այնտեղ գտնվող ձորակի աղբյուրից ջուր վերցնել: Նրանք ապրում էին կղզու քարայրներում, իսկ գիշերները դիոլի նվագակցությամբ կատարում էին ազգային երգեր, որը միշտ բարձր էր պահում նրանց մարտական ոգին ու եռանդը: Հայ մարտիկները կղզուց հետևում էին թշնամու քայլերին, նրանց նավերի ու սուզանավերի տեղաշարժերին, գաղտնի անցնում էին թուրքական ափը և թարմ տեղեկություններ հավաքում հակառակորդի մասին, կատարում դիվերսիոն գործողություններ թշնամու թիկունքում: Օգոստոսին կղզուն է մոտենում բրիտանական մի ռազմանավ: Տ. Թեքեյանը բրիտանացի ծովային սպաների հետ կազմակերպեց դիվերսիոն գործողություն: Նրանք ոչնչացրին մի քանի ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Մերսինի նավահանգստի թուրքական նավթամբարը, որտեղ գերմանական սուզանավերն էին լիցքավորվում: Իսկ մուսալեռցի Ղազարոս Ուրֆալյանն այնտեղից բրտանական նավով ափ է դուրս գալիս Մուսալեռան վրան մի քանի ամիս տևած հետախուզական-դիվերսիոն գործունեությունից հետո հաջողությամբ վերադառնում է: Ի վերջո, հունական առագաստանավով հայ մարտիկները հեռանում են Լիլ Պրովանսալից¹:

Այսպիսով՝ մուսալեռցիներին զինվորագրելու, նրանց մարտական ունակություններն ու տարածաշրջանին ծանոթ լինելու հանգամանքը ի շահ իրենց օգտագործելու հարցը 1915 թ. սեպտեմբերից մի քանի ամիս շարունակ քննարկում էին Ֆրանսիական և բրիտանական իշխանությունները: Մուսալեռցիները ոչ միայն պատրաստակամ էին կռվելու ատելի թուրքերի դեմ, այլ նույնիսկ իրենք էին բազմաթիվ դիմումներ կատարում

¹ Թեքեյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 43-49: Յուշամատեան Մուսալերան, էջ 130-131:

հնարավորինս շուտ մարտական գործողությունների մասնակցելու համար:

Եգիպտոսի ֆրանսիական և բրիտանական ռազմական իշխանությունները նույնիսկ սկսեցին ռազմական մարզումներ մուսալեռցիների հետ: Սակայն հայկական զորամաս կազմավորելու ն դեմ արտահայտվեցին հայ ազգային գործիչների զգալի մասը, հատկապես՝ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը: Դա պայմանավորված էր այն մտավախությամբ, որ թուրքերը հայ կամավորական բանակի գոյությունը կարող էին օգտագործել եղեռնից մազապուրծ մի քանի հարյուր հազար արևմտահայերին կոտորելու համար: Ի վերջո, որոշ ժամանակով հետաձգվեց հայկական կամավորական զորամաս կազմավորելու խնդիրը: Չնայած դրան՝ մուսալեռցի մի քանի տասնյակ մարտիկներ, որոնք մարզվել էին ֆրանսիացի ծովայինների կողմից, պարեկային ծառայություն էին կատարում Կիլիկիայի ափամերձ կղզիներում, իրականացնում դիվերսիոն-հետախուզական մի շարք գործողություններ:

Այսպիսով՝ ամփոփելով ենթազույգը, կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

- 1915 թ. աշնանը մուսալեռցի քաջամարտիկների ռազմական ունակությունները հայրենի եզերքում կամ Կիլիկիայի որևէ այլ վայրում օգտագործելու գաղափարը լուրջ քննարկումների առիթ դարձավ ֆրանս-բրիտանական իշխանությունների համար: Մուսալեռցիները ոչ միայն պատրաստակամ էին կռվելու անելի թուրքերի դեմ, այլ նույնիսկ իրենք էին բազմաթիվ դիմումներ կատարում հնարավորինս շուտ մարտական գործողություններին մասնակցելու համար: Այս համատեքստում առաջադրվեցին մուսալեռցիների հիմքի վրա հայկական ավելի մեծ զորամաս կազմավորելու մասին մի քանի նախագծեր: 1915 թ. հոկտեմբերի վերջին իշխանության եկած ֆրանսիական նոր կառավարությունը ժամանակավորապես հրաժարվեց հայերի ռազմական ունակություններն օգտագործելու, Կիլիկիան ազատագրելու նախկինում առաջ քաշված ծրագրերից: Այսպիսով՝ 1915 թ. ամռանը և աշնանը քննարկման առարկա դարձած մի շարք ռազմական նախագծեր, որոնք

առնչվում էին մուսալեռան մոտ դաշնակիցների կամ հայ կամավորների ակհանում կատարելուն, ժամանակավորապես սառեցվեցին:

- Չայերի հարցում ֆրանսիական կողմի տատանումներից ու ձգձգումներից փորձեց օգտվել բրիտանական կողմը, որն իր վրա էր վերցրել Պորտ Սայիդի գաղթականական ճամբարը պահելու գործը: Սակայն դաչէր բխում ֆրանսիայի շահերից: 1916 թ. հունվարից ֆրանսիական ռազմածովային ուժերի հրամանատարությունը կրկին որոշում է իր վրա վերցնել մուսալեռցիներին զինվորական ծառայության վերցնելու նախաձեռնությունը, սակայն այս անգամ բազմիցս բախվեց բրիտանացիների դժգոհությանը և նրանց հարուցած խռչընդոտներին:
- Եգիպտոսի ֆրանսիական և բրիտանական ռազմական իշխանությունները ռազմական մարզումներ սկսեցին մուսալեռցիների հետ: Սակայն հայկական զորամաս կազմավորելուն դեմ արտահայտվեցին հայ ազգային գործիչների զգալի մասը, հատկապես՝ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը: Դա պայմանավորված էր այն մտավախությամբ, որ թուրքերը հայ կամավորական բանակի գոյությունը կարող էին օգտագործել եղեռնից մազապուրծ մի քանի հարյուր հազար արևմտահայերին կոտորելու համար: Ի վերջո, որոշ ժամանակով հետաձգվեց հայկական կամավորական զորամաս կազմավորելու խնդիրը: Չնայած դրան՝ մուսալեռցի մի քանի տասնյակ մարտիկներ, որոնք մարզվել էին ֆրանսիացի ծովայինների կողմից, պարեկային ծառայություն էին կատարում Կիլիկիայի ափամերձ կղզիներում, իրականացնում դիվերսիոն-հետախուզական գործողություններ:

ԳԼՈՒԽԵՐՐՈՐԴ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ (ՅԱՅԿԱԿԱՆ) ԼԵԳԵՆԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ

3.1. ՅԱՅԿԱԿԱՆ ՉՈՐԱՄԱ ԿԱԶՄԱԿՈՐԵԼՈՒ ՅԱՐՑԸ 1916 Թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Կիլիկիան ազատագրելու և այնտեղ հայկական ինքնավարություն ստեղծելու նպատակով հայերն արձագանքեցին կամավորագրության ֆրանսիայի կոչին, և 1916 թ. վերջին Կիպրոսում ձևավորվեց Արևելյան կամ Յայկական լեգեոնը:

Պատմագիտության մեջ լեգեոնի կազմավորման հանգամանքների վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ են ներկայացվել, սակայն դրանք ոչ ամբողջությամբ կամ թյուրիմացաբար ոչ ճիշտ են և ուսաբանում ֆրանսիական բանակի հայկական այդ զորամասի ստեղծման պատմությունը: Մի շարք հեղինակներ այն տեսակետն են հայտնել, որ լեգեոնի կազմավորման գաղափարը տվել է Պ. Նուբարը¹: Սակայն դա չի համապատասխանում իրականությանը: Ինչպես տեսանք, Պ. Նուբարը չնայած դեռևս 1914 թ. նոյեմբերին Երառաջարկում հայկամավորներին ընդգրկել անգլո-ֆրանսիական զորքերի կազմում, եթե Կիլիկիայում ափանում կատարվեր, սակայն 1915 թ. աշնանից դեմ էր հայկամավորական առանձին զորամավորման ստեղծմանը, որը, նրա կարծիքով, թուրքերին հայկական նոր կոտորածների իրականացման առիթ կտար²:

Մեկ այլ տեսակետի համաձայն լեգեոնի ստեղծման գաղափարը 1916թ. հունլիսին հղացել էր Կահիրեի բրիտանական գաղտնի ծառայության պետ գեներալ Գիլբերթ Քլեյթոնը և այդ միտքը փոխանցել էր Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնին³: Սա նույնպես ամբողջությամբ չի արտացոլում իրականությունը, քանի

¹ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921թթ., Երևան, 1970, էջ 113-114: Յարությունյան Կ., ֆրանսիական բանակի Յայկական լեգեոնը, էջ 102: Պոլ Դյու Վեո, Յայկական լեգեոնի առթիվ, «Այսօր» լրագիր, Փարիզ, 1951, դեկտեմբեր 17: Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol. 1, Los Angeles, 1971, p. 258.

² ՅԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 107:

³ Թորոսյան Շ., Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920, Երևան, 1987, էջ 61: Չորմիսյան Լ., Յամապատկեր Արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, հ. Դ, Բեյրութ, 1975, էջ 50:

որ Կիլիկիայի ուղղությամբ գործելու նպատակով հայկական զորամաս ստեղծելու հարցը քննարկման առարկա էր դեռևս 1915 թ.-ից:

Մեր աշխատության մեջ փորձել ենք հանգամանորեն լուսաբանել ու ներկայացնել լեգեոնի կազմավորման ողջ գործընթացը:

Ինչպես տեսանք, 1916 թ. մայիսի 16-ին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով նախատեսվում էր օսմանյան տիրույթները բաժանել Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև: Արևմտյան Յայաստանի մի մասը՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներն անցնելու էին Ռուսաստանին, իսկ Խարբերդը, Դիարբեքիը, Սեբաստիան և Կիլիկիան՝ Ֆրանսիային¹:

Փաստորեն՝ պատերազմում դաշնակիցների հաղթանակից հետո Կիլիկիան, Արևմտյան Յայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգներն անցնելու էին Ֆրանսիային: Վերջինիս էին անցնելու նաև Սիրիան և Լիբանանը: Յետևաբար՝ Ֆրանսիական իշխանություններին անհրաժեշտ էր Միջերկրականի արևելքում զգալի ուժեր կենտրոնացնել, ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարել, սեփական ազդեցությունը տարածել տեղի ժողովուրդների վրա: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված, որ 1916 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի և ռազմական նախարարությունները սկսեցին ամենայն լրջությամբ քննարկել Կիպրոսում 5.000-ոց հայկական զորամաս կազմավորելու հարցը:

Բրիտանացիները Միջագետքում ու Պաղեստինում թուրքերի դեմ մղած կռիվների ընթացքում գերել էին թուրքական բանակում ծառայող 179 հայերի, որոնց արգելափակել էին Յնդկաստանի Սումերապուր քաղաքում: Յայ ռազմագերիները խնդրել էին, որպեսզի իրենց ընդգրկեն Միջագետքի բրիտանական բանակի մեջ, կամ թուրքական միանալու Կովկասի հայ կամավորական զնդերին: Ամերիկահայերը ևս հունիսի 8-ին դիմել էին բրիտանական իշխանություններին, որ հայ ռազմագերիները միացվեն դաշնա-

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Sykes%E2%80%93Picot_Agreement

կիցների ուժերին: Սակայն բրիտանական ռազմական իշխանությունները դահամարել էին անցանկալի քայլ¹:

Յունիսի 28-ին Լոնդոնի Ֆրանսիական դեսպան Պ. Կամբոնը վարչապետ Ա. Բրիանին հեռագրեց, որ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ում իրեն տեղեկացրել են Միջագետքում գերված և Յնդկաստան տեղափոխված հայ ռազմագերիներին դաշնակիցների բանակների մեջ ընդգրկելու ամերիկահայերի խնդրանքի մասին: Քանի որ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Յայաստանի մի մասը և Կիլիկիան անցնելու էին Ֆրանսիային, այդ պատճառով բրիտանական կառավարությունը ցանկացել էր իմանալ, թե արդյոք Ֆրանսիան կցանկանար օգտվել այդ հայերի ծառայություններից²:

Դեսպանի հեռագիրը վարչապետն ուղարկում է գեներալ Ժ. Ժոֆրին: Սակայն գեներալը հուլիսի 3-ին պատասխանում է, որ այդ պահին թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններ չեն նախատեսվում, ինչպես նաև հայ ռազմագերիներին Ֆրանսիական բանակ չեն կարող վերցնել օրենսդրական արգելքի պատճառով: Ժ. Ժոֆրը կարծում էր, որ հայերին Ֆրանսիայում կարող են օգտագործել որպես բանվորական ուժ³:

Ֆրանսիական ռազմական շրջանակները դեռևս անհնար էին համարում հայ կական գործառնի կազմավորումը:

Յուլիսի 4-ին Պ. Կամբոնը հայ կամավորների հարցի շուրջ Ա. Բրիանին ուղարկում է նոր հեռագիր: Նա տեղեկացնում էր, որ հայերի խնդրի շուրջ զրուցել էր նաև Կահիրեի բրիտանական գաղտնի ծառայության պետ գեներալ Գ. Քլեյթոնի հետ: Նրանք հանգել էին այն եզրակացությանը, որ շահավետ կլիներ Կիպրոսում համախմբել զինվորագրվելու պիտանի հայերին: Այդ գորաբանակի սոսկ ներկայությունն անհանգստություն կպատճառեր թուրքերին: Դեսպանը նշում էր, որ անհրաժեշտ էր հրահանգիչներ նշանակել Ֆրանսիացի սպաների, իսկ ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիան, քանի որ համաձայնագրով Յայաստանի մեծ մասը պատերազմից հետո անցնելու էր նրանց⁴:

¹ Սարուխանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 65-66:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 308:

³ Նոյն տեղում, էջ 309:

⁴ Գործամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 309:

Ինչպես երևում է, Գ. Բլեյթոնն իսկապես առաջարկել էր հայերից զորամիավորում ստեղծել, սակայն դրանից առաջ հարցը արդեն իսկ քննարկման փուլում էր: Պետք է նշել, որ բրիտանացի գեներալի կողմից բարձրաձայնված առաջարկը որոշակի դեր ունեցել էր ֆրանսիացի և բրիտանացի շատ գործիչների տեսակետները փոխելու գործում:

Յուլի 17-ին Յնդկաստանի կառավարությունն իր հերթին պատրաստակամությամբ ունեցավ հայտնեց ազատել հայ ռազմագերիներին, որպեսզի նրանք միանային Կիպրոսում կազմավորվող հայ կական զորախմբին¹: Չնայած դեռևս որոշում չէր կայացվել՝ սակայն արդեն շրջանառության մեջ էր դրվել այն գաղափարը, որ Կիպրոսում կազմավորվելու էր հայ կական զորաբանակ:

Յուլի 19-ին Ա. Բրիանը ռազմական նախարար գեներալ Պ. Ռոքին իրագրեց Գ. Բլեյթոնի առաջարկի և Պ. Կամբոնի հեռագրի մասին: Ա. Բրիանը համոզված էր, որ նմանատիպ կորպուսի միայն ներկայությունը թուրքերին անհանգստություն կպատճառի ու կհարկադրի չամայացնել Արևմտյան Սիրիան: Նշում էր, որ արաբական ապստամբությունը թուրքերին սպառնում էր ոչ միայն թերակղզում, այլև՝ Պաղեստինում ու Սիրիայում, հետևաբար՝ Ադանայի ու Ալեքսանդրետի մոտակայքում պարտիզանական կորպուսի կազմավորումն ու մարզումը կխոչընդոտեր թուրքերին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հարավում՝ Մեքքայի շերիֆին ջախջախելու համար: Վարչապետը տեղեկացնում էր, որ բրիտանացիները հայերին մարզելու և զինելու գործը վստահել են ֆրանսիացիներին: Մատնանշում էր, որ տվյալ պահին իրենք նոր ռազմական արագելու նպատակ չունեն, սակայն անհրաժեշտ էր մոտլինել այդ տարածքին և ընդգծել իրենց իրավունքները նրան կատմամբ: Վարչապետը նշում էր, որ եթե արաբների ապստամբությունը հաջողությամբ ընթանա, ապա անհրաժեշտ կլինի թուրք չտալ նրանց գիտակցելու իրենց ուժը և ստեղծելու անկախ իշխանություններ, և պետք կլինի ֆրանսիացի սպաներից բաղկացած հրամանատարական կազմ ունեցող կարգապահ մի կորպուսի անհապաղ միջամտությունը՝ Յուլի 19-ին Սիրիայի վարչական կազմակերպումը իր ձեռքում կենտրոնացնելու համար:

¹ Սարուխանյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 66:

Նամակի վերջում Ա. Բրիանը գեներալին հարցնում էր Կիպրոսում 5.000-ոց հայ կական կորպուսը ֆրանսիական հրամանատարական կազմով ու զենքով ապահովելու հնարավորության մասին, ինչպես նաև տեղեկացնում էր որպես բանվորներ հայերին օգտագործելու գեներալ Ժ. Ժոֆրի առաջարկի անիրագործելիության մասին, քանի որ հայերը միջտիտուսափել էին դրանից¹:

Յուլի 27-ին Պ. Ռոքը Ժ. Ժոֆրին տեղեկացրեց թուրքերի դեմ մարտնչելու ցանկությանն ունեցող օսմանահպատակ հայերից ֆրանսիացի սպաների հրամանատարությամբ Կիպրոսում զորամաս կազմելու նախագծին իր դրական տրամադրվածության մասին: Նշում էր, որ նախկինում հայերից զորամաս կազմավորելու խնդիրը նպատակահարմար չէր, քանի որ առանց ֆրանսիական ուժերի աջակցության նրանք կարող էին ձախողվել, իսկ ֆրանսիայի համար դժվար կլիներ ապաստան տալ ապստամբած շրջանների հայերին, միաժամանակ այդ գործողությունները հայ կական կոտորածների պատճառ կարող էին դառնալ: Սակայն Պ. Ռոքի կարծիքով ժամանակները փոխվել էին և հայ կական կորպուսի կենտրոնացումը Ալեքսանդրետի ծոցի մոտերքում, որտեղից անցնում էին դեպի Կովկաս, Միջագետք, Սիրիա և Յեջազ գնացող հաղորդակցության ուղիները, թուրքերին կստիպեին զգալի ուժեր պահել այդ շրջանում: Պ. Ռոքը վստահեցնում էր, որ Կիպրոսում հայ կական կազմակերպված ուժի առկայությունը օգտակար կլիներ արաբների հակաթուրքական ապստամբության ընթացքում Սիրիայի գործերին միջամտելու և այդ երկրում իրենց ձեռնտու վարչակարգ հաստատելու համար: Վերջում նա գեներալ Ժ. Ժոֆրի կարծիքն էր հարցնում խնդրի առնչությամբ²:

Օգոստոսի 1-ին Ժ. Ժոֆրը ռազմական նախարարին իր հավանությունը հայտնեց Կիպրոսում 5.000-ոց հայ կական կորպուս ստեղծելու գաղափարի մասին: Նա առաջարկում էր այն կազմել 4 գումարտակներից, պահեստի գնդից, ղեկավարել 30 ֆրանսիացի սպաների միջոցով: Կորպուսի հրամանատար էր առաջարկում նշանակել Յուլիանոսում գտնվող կապի սպա կապիտան Ծամպոփին: Գեներալը նշում էր, որ Ասիայում ռազմական հնարավոր գործողությունների ժամանակ հայ կական կորպուսին աջակցելու

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 313-314:

² Նույն տեղում, էջ 314-316:

համար \$րանսիական գործառնաբն կարողանատրամադրել, քանի որ արևմտյան ռազմաճակատում վիճակը ծանր էր, սակայն կարող են ուղարկել ՅՆՈՍԻՍային ԱՖրիկայի գումարտակներից մեկը: Ժ. Ժոֆրը գտնում էր, որ հայ կական կորպուսը ստեղծվելու էր առաջին իսկ անհրաժեշտության դեպքում ասիական ափերում գործելու կամ այնտեղ ծագած խռովության լուսններին աջակցելու համար, ուստի աննպատակահարմար էր համարում այն Արևելքի բանակի հրամանատարի տրամադրության տակ դնելը և առաջարկում էր ենթարկել Սիրիայի մոտ գործող ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարին, քանի որ նամոտիկից էր հետևում իրադարձության լուսններին այդ տարածաշրջանում և արագության կարճագանքեր դեպքերի հնարավոր զարգացումներին¹:

Այսպիսով՝ գեներալ Ժ. Ժոֆրը ևս տվեց իր համաձայնությունը, և նույնիսկ առաջարկում էր հնարավորինս արագ կազմավորել \$րանսիացի սպաների ենթակայության ներքո գտնվող հայ կական 5.000-ոց կորպուս և դնել Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան ղեկավարող դերժովակալի հրամանատարության տակ:

Գլխավոր հրամանատարի համաձայնությունը ստացվելուց հետո, Լոնդոնի \$րանսիական դեսպանությունն գործուղված Ժ. Պիկոն օգոստոսի 8-ին տեղեկացնում է մայոր Լուի Ռոմիոյին, որ Լոնդոնում \$րանսիական ռազմական կցորդը հանձնարարություն էր ստացել հնարավորինս արագ բրիտանական կառավարության համաձայնությունը ձեռք բերել Կիպրոսում հայ կական կորպուսի և զենքի պահեստի տեղակայման համար: Ժ. Պիկոն գտնում էր, որ հնարավորինս արագ պետք էր զենք և հրամանատարական կադրեր տեղափոխել Կիպրոս: Նամիաժամանակ զրուցել էր ժովակալ Դը Բոնի հետ, որը խոստացել էր գլխավոր հրամանատարի համաձայնության դեպքում Դյունկերկից մինչև 2.500 ժովային հետևակայինների ուղարկել Կիպրոս՝ հայ կական կորպուսի հետ համատեղ գործելու համար²:

Ժ. Պիկոյի քայլից պարզ էր դառնում, որ արդեն հայ կական գործառնի հրամանատարի գլխավոր թեկնածու էր դիտվում Լ. Ռոմիոն:

Օգոստոսի 10-ին Ա. Բրիանին ուղարկած հեռագրում գեներալ Պ. Ռոքը կրկին հավաստում էր իր համաձայնությունը Կիպրոսում հայ -

¹Նույն տեղում, էջ 317-318:
²Նույն տեղում, էջ 318-319:

կական կորպուս կազմավորել ու հարցում և պատրաստակամությամբ
եր հայտնում այն սպայական կադրերով, գեներով ու պաշարներով
ապահովել: Նա գտնում էր, որ կարող են կազմավորել փոքրաթիվ
ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ու նեցող պարտիզանական զորա-
մաս, բայց ավելի ճիշտ էր համարում այն ստեղծել բոսնիական գու-
մարտակի օրինակով, որը բաղկացած էր զինվորական կանոնավոր
ստորաբաժանումներից, իսկ անդամներն օգտվում էին նույն նպաստ-
ներից, ինչ ֆրանսիացի զինվորները: Նավաստի էր, որ երկրորդ դեպ-
քում կորպուսը կլինի չափազանց մարտունակ, որն ավելի շահավետ
էր: Գեներալ Ժ. Ժոֆրը և սնման կառուցվածքի կողմնակից էր: Պ. Ռոքը
կարևորում էր Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության հետ
շուտափույթ համաձայնության կայացումը, քանի որ այդ առաջարկն
անելիս գեներալ Գ. Քլեյթոնը միայն իր կարծիքն էր հայտնել: Պ.
Ռոքը տեղեկացնում էր, որ մայիսի 1-ի դրությամբ Պորտ Սայիդում
կային միայն 250 կամավորներ, որոնց մարտունակությամբ նա
էլ բարձր չէր, հետևաբար առաջարկում էր հայկական զորամասի մեջ
ընդգրկել Եգիպտոսի ու Յնդկաստանի հայերին, ինչպես նաև Փոքր
Ասիայում հավաքագրել՝ Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի
միջոցով: Այդ հարցերը տեղում պարզելու նպատակով Պ. Ռոքն
անհրաժեշտ էր համարում զինվորական առաքելություն ուղարկել,
որը կղեկավարեր հայկական կորպուսի ապագա հրամանատարը: Նա
հետազոտելու էր այն սպամանները, որոնցում կազմավորվելու էր
կորպուսը, հայ կամավորների քանակն ու բնավորությունը, իր
բոլոր քայլերը համաձայնեցնելու էր տեղի բրիտանական
իշխանությանն ու Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամա-
նատարի հետ: Այդ ուսումնասիրությունից հետո առաքելության
ղեկավարն իր առաջարկներն էր ներկայացնելու կորպուսի
կառուցվածքի և կարգավիճակի մասին¹:

Օգոստոսի 12-ին Պ. Ռոքը հայկական կորպուսի հարցի շուրջ
գաղտնի հեռագիր ուղարկեց ռազմածովային նախարար Լ. Լակազին: Նա
ծովակալին ներկայացնում էր ռազմական և քաղաքական այն
հանգամանքները, եղած առաջարկները, որոնք հանգեցրել էին այդ
զորամասի կազմավորման գաղափարին: Իրազեկում էր, որ Ժ. Ժոֆրի

¹ Նույն տեղում, էջ 319-320:

հետ համաձայնության են եկել, որպեսզի այդ գործառնությունները դրվի Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի ղեկավարության տակ: Պ. Ռոքը պատրաստակամությամբ էր հայտնում գործառնական հրամանատարական կազմի համար ֆրանսիացի սպաների ուղարկել Կիպրոս, երբ Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը ձեռք բերվեր: Նշում էր, որ այդ գործառնական հրամանատարն անձամբ պետք է ուսումնասիրեր և առաջարկեր այն պայմանները, որոնք ավելի շահեկան էին: Վերջում Պ. Ռոքը հարցնում էր Լ. Լակազի կարծիքը հարցի շուրջ և դրական պատասխանի դեպքում առաջարկում էր նշել, թե ինչպես և որտեղ պետք է ավիդուրս բերեին երեք սպաներից ու մի քանի զինվորներից բաղկացած առաքելությունը, որը Կիպրոսում ընտրելու էր հայկական գործառնական տեղակայման վայրը: Ռազմական նախարարը խոստանում էր գործառնական նյութական ու պարենային հատկացումները վերցնել իր նախարարության վրա¹:

Ժ. Պիկոն օգոստոսի 12-ին մայրը Լ. Ռոմիոյին ուղարկած նամակում անհանգստություն էր հայտնում, որ բրիտանական արտաքին գերատեսչության հետ դեռևս համաձայնություն չէր կայացվել հայկական կորպուսի հարցում: Նա առաջարկել էր, որ գործընթացն արագացնելու համար անմիջապես Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության հետ բանակցությունների մեջ մտնել Դև Լա Պանոսը: Ժ. Պիկոն համոզված էր, որ պետք է արագացնել այդ գործընթացը, որպեսզի Միջերկրական արևելյան ակնհետազայում գործելն ավելի դյուրին դառնար²:

Օգոստոսի 14-ին Ա. Բրիանը Լոնդոնում ֆրանսիայի դեսպան Պ. Կամբոնին ուղարկած հեռագրով տեղեկացրեց, որ ռազմական նախարարությունը պատրաստ է Կիպրոս ուղարկել առաքելություն, որը կկազմավորի հայկական կորպուս: Տեղեկացնում էր, որ ռազմական նախարարի կարծիքով կարող էին ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող մեկ կամ մի քանի հայկական գումարտակներ կազմել: Առաջարկում էր, որպեսզի Պ. Կամբոնը անհապաղ այդ հարցի շուրջ բրիտանական կառավարության համաձայնությունը ձեռք

¹ Մեծ տեղությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 320-322:

² Նույն տեղում, էջ 322:

բերեր, ինչպես նաև ճշտեր եզրափակում և Յնդկաստանում կամավորագրության ենթական հայերի մոտավոր թվաքանակը¹:

Օգոստոսի 15-ին գեներալ Պ. Ռոքը Դը Լա Պանոլսին իրագեկեց Կիպրոսում հայկական զորամաս կազմավորելու որոշման մասին: Նշում էր, որ կարող են կազմավորվել մի քանի գումարտակներ այն վայրում, որը կմատնանշեն Կիպրոսի բրիտանական իշխանությունները, որոնց հետ համաձայնություն կայացնելու նպատակով նախապես այնտեղ էր մեկնելու մի ռազմական առաքելություն: Պ. Ռոքը Դը Լա Պանոլսին շտապեցնում էր ճշտել այդ հարցի շուրջ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կարծիքը, առանց սպասելու վերջինիս և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության միջև ընթացող բանակցությունների ավարտին²:

Օգոստոսի 16-ին Դը Լա Պանոլսը նամակով դիմեց Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության գինվորական հետախուզության տնօրեն, գեներալ Ջորջ Մակ Դոնոգին: Նա տեղեկացրեց, որ ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող հայկական կորպուս կազմավորելու որոշում է ընդունվել ֆրանսիական կառավարության կողմից: Նա ցանկանում էր իմանալ եզրափակում ու Յնդկաստանում կամավորագրվելու ենթակա հայերի թիվը, ինչպես նաև բրիտանական կառավարության դիրքորոշումը այդ կորպուսը Կիպրոսում տեղակայելու մասին, քանի որ այնտեղից հարմար կլիներ անհրաժեշտության դեպքում Սիրիա ուղարկելը: Դը Լա Պանոլսը շեշտում էր, որ նախագիծը կարող էր իրագործվել միայն երկու կառավարությունների համաձայնության դեպքում, և ցանկանում էր իմանալ Կիպրոս ֆրանսիական առաքելությունն ուղարկելու և տեղակայման վայրը որոշելու հնարավորության մասին³:

Մինչ երկու կառավարությունների միջև վերջնական համաձայնություն կայացնելը՝ ֆրանսիական կողմը բավական գործնական քայլեր էր կատարում հայկական լեգեոնի ձևավորման շուրջ եղած խնդիրները արագորեն լուծելու համար:

¹Նույն տեղում, էջ 322-323:

²Նույն տեղում, էջ 324:

³Նույն տեղում, էջ 324:

1916 թ. օգոստոսի 16-ին Լ. Ռոմիոն նշանակվել էր կազմավորվելիք գործառնական հրամանատար¹:

Օգոստոսի 25-ին ժ. Պիկոն Ֆրանսիայի ԱԳՆ գլխավոր քարտուղար Պիեր դը Մարտերիին ուղարկած նամակում տեղեկացնում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ում կրկին բարձրացրել է հայկական կորպուսի հարցը, սակայն նրանք հապաղում են պատասխան տալ, դա պատճառաբանելով գաղութային վարչության դանդաղաշարժությունները: Սակայն ժ. Պիկոն համոզված էր, որ դապայմանավորված էր որոշ պատշաճ նյութերի չկամությունները: Վերջում ժ. Պիկոն նշում էր, որ կարող են նաև լիբանանցիների հավաքագրել. «Բայց ես գերադասելի եմ համարում սկսել հայերից ելնող եռանդով, որոնց մենք կարիք ունենք համախմբել ու մեր գույների շուրջ»²:

Սեպտեմբերի 4-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարը Դը Լա Պանուսին ուղարկած հեռագրում շտապեցնում էր Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կարծիքն իմանալ Կիպրոսում գործառնական կազմավորման և դրան կամավորագրվելու ընդունակ հայերի թվաքանակի վերաբերյալ³: Այսպիսով՝ Ֆրանսիան բավական վճռական էր տրամադրված և ամեն կերպ փորձում էր հաղթահարել բրիտանական կողմից ենթադրվող խոչընդոտները:

Սեպտեմբերի 7-ին Եգիպտոսում բրիտանական ռազմարշավային ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Արչիբալդ Մուրրեյը դերժովակալ Դը Սպիտզին տեղեկացրեց, որ մուսալեռցի մարտունակ հայերին Ֆրանսիացիներն այլևս չեն կարող օգտագործել, քանի որ իրենք արդեն հայերին կազմակերպել են և պատրաստվում են ծառայություն ուղարկել Սալոնիկի դաշնակցային բանակում: Գեներալը վերջում նշում էր, որ հայերը 12 ամսից ավելի անգործության մեջ են եղել և իրենք նրանց վրա դրամական միջոցներ են վատնել, այդ է պատճառով, որ որոշել են օգտվել նրանց ծառայություններից⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, բրիտանացիներն ակնարկում են, որ նյութական միջոցներ են ծախսել հայերի վրա և հասկացնում էին Ֆրանսիացիներին, որ եթե նրանք ցանկանում են օգտագործել հայ

¹ Պոյաճեան Տ., Հայկական Լեգեոնը, էջ 24:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 327-328:

³ Նույն տեղում, էջ 328:

⁴ Նույն տեղում, էջ 329:

մարտիկների ռազմական կարողությունները, ապա պետք է փոխհատուցեն իրենց ծախսերը: Միաժամանակ նրանք գիտակցաբար \$րանսիական կողմի առաջ խոչընդոտներ էին ստեղծում՝ իմանալով, որ հայկական կորպուսը ձևավորվելու էր առաջին հերթին մուսալեռցիների հիմքի վրա:

Մեքքա մեկնող \$րանսիական առաքելությունը, որը ղեկավարում էր փոխգնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը, որոշ ժամանակ կանգ առավ Եգիպտոսում: Նա սեպտեմբերի 1-ին հանդիպում է Մ. Տամասյանի, Լ. Մկրտիչյանի և Եգիպտահայ այլ գործիչների հետ, որոնց տեղեկացրեց հայկական զորամաս կազմավորելու \$րանսիայի մտադրության մասին, ակնարկելով, որ այն կարող էր լինել ապագա հայկական բանակի կորիզը, և խնդրեց նրանց աջակցությունը: Հայ գործիչները մի քանի օրից պատասխանեցին, որ նման խնդրին լուծում տալու իրավասություն ունի միայն Ազգային պատվիրակությունը¹:

Է. Բրեմոնը մանրամասն ուսումնասիրում է Պորտ Սայիդում գտնվող մուսալեռցիներին: Նա պարզեց, որ Պորտ Սայիդի հայկական ճամբարն ընդգրկում էր մոտավորապես 4.500 անձանց, որոնցից 400-ը մարտնչելու պատրաստ տղամարդիկ են: Նրանցից զինծառայության համար պիտանի էին 300-350-ը: ճամբարի հիմնադրման համար ծախսվել էր 16.000 \$րանկ, պահելու ամսական ծախսը հասնում էր մոտավորապես 30.000 \$րանկի: Ծախսերն արվել էին բացառապես Եգիպտական բյուջեից: \$րանսիայի ռազմածովային նախարարությունը լեյտենանտ Պիկարին էր հանձնել հայերին ուսուցանելու գործը, և մոտ 200-ի հետ նա հասել էր բարձր արդյունքների: Է. Բրեմոնի կարծիքով հայերը «խելացի են, հրաշալի հրաձիգներ են, ուշիմ են, նրանց խորթ է դյուրաբորբոքությունը: Բայց, բնականաբար, շատ են հեռու մեր մտածելակերպից»²:

Է. Բրեմոնն առաջարկում էր, որ \$րանսիան Կիպրոսում հիմնադրի ուսումնական կենտրոն, որը բաղկացած կլինի գումարտակի հրամանատարից, երեք սպաներից, հինգ ենթասպաներից: Հրահանգիչների թվում պետք է լինեին բազմաթիվ ուսուցիչներ, որպեսզի արդյունավետորեն դասավանդեին \$րանսերեն, «որն անելը

¹ Եպիու ճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 114-117:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 331:

դժվարին չէ այս ժողովրդի շրջանում»: Նշում էր, որ աշխատանքները պետք է սկսել 200 հայերի հետ, որոնց թիվը արագորեն կկրկնապատկվեր: Գտնում էր, որ հայերից շատերն արդեն իսկ ունեին ռազմական բավարար կրթություն և դասակ ղեկավարելու համար¹:

Է. Բրեմոնը, տեղեկանալով, որ Սալոնիկից պահանջել են ուղարկել ջորեպանների և Եգիպտոսի գերագույն կոմիսար Յենրի Մակ Մահոնը հավանություն էր տվել հայ կամավորներին այնտեղ ուղարկելուն, իսկ գնդապետ Էլգուդը, մեծ ճնշում գործադրելով, հավաքագրել էր մոտ 180 հայերի, խնդրեց Էլգուդին ու գեներալ Ալթամին, որպեսզի ժամանակավորապես հետաձգեն հայերին Սալոնիկ ուղարկելը: Նա իրազեկեց, որ Ֆրանսիական կառավարությունը ինքն էր պատրաստվում հայերի ուժերն օգտագործել, քանի որ բրիտանա-ֆրանսիական համաձայնությունը վերջիններին դրել էր Ֆրանսիայի տրամադրության ներքո: Իր ուսումնասիրությունների ու քայլերի վերաբերյալ Է. Բրեմոնը սեպտեմբերի 7-ին զեկուլցագիր ներկայացրեց Եգիպտոսում ֆրանսիայի դեսպան Ա. Դեֆրանսին: Նա խնդրեց, որպեսզի վերջինս միջամտի և այդ հարցի շուրջ բանակցի Յենրի Մակ Մահոնի հետ: Է. Բրեմոնը եկել էր այն եզրակացությունը, որ բրիտանացիները ցանկանում են ազատվել հայերի համար կատարվող ծախսերից և ճամբարում ոստիկանական ուժեր պահելու հոգսից:

Սեպտեմբերի 9-ին Ա. Դեֆրանսը Ա. Բրիանին ուղարկեց Է. Բրեմոնի մանրամասն զեկուլցագիրը՝ մուսալեռցիների զինվորագրման վերաբերյալ²: Է. Բրեմոնը խնդրել էր շուտափուլ թպատասխանել, թե արդյո՞ք պատրաստվում են օգտագործել հայերին, իսկ եթե ոչ, ապա չհետաձգի նրանց տեղափոխումը Սալոնիկ: Վերջում նա կրկին շեշտում էր, որ իր կարծիքով անպայման անհրաժեշտ էր օգտագործել հայերի ուժը: Իր հերթին Ա. Դեֆրանսը մատնանշում էր, որ ֆրանսիական ռազմական ու ռազմածովային իշխանություններն անուշադրության են մատնել հայերին դեռ ապրիլից: Նշում էր, որ բրիտանացիների գլխավոր նպատակը հայերից ձերբազատվելն է, և եթե իրենք օգտագործեն հայերին, ապա պետք է փոխատուցեն

¹Նույն տեղում, էջ 332:

²Նույն տեղում, էջ 329-330:

դաշնակցին, որը մեկ տարուց ավել էր ամսական 30.000 \$-ի Եր ծախսում ՊորտՍայ իդի հայ կական ճամբարի վրա:

Է. Բրեմոնի նամակը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ, և մեծամասամբ դրաշնորհիվ էր, որ ռազմական նախարար Պ. Ռոքը սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել հայ կական գործառնական կազմավորելու հարցին¹:

Սեպտեմբերի 10-ին Ժ. Գուլի կազմած զեկուլցագրից տեղեկանում ենք, որ բրիտանացի որոշ գործիչներ Դը Լա Պանուսին հասկացրել են, որ դեմ են Կիպրոսում հայ կական գործառնական տեղակայմանը: «Այս պայմաններում, հարկ կլինի հրաժարվել հայերին օգտագործելու նախագծից, որոնք արժանի չեն այն 360.000 \$-ի համար, որը պետք է վճարել անգլիացիներին», - նշում է Ժ. Գուլն²:

Վերոնշյալ պաշտոնյայի համար հայերին աջակցելը միայն \$-ի նանսական մանր հաշվարկներ էին, նա մոռանում էր, որ պատերազմից հետո \$-ի նանսական նպատակ ունեցող տիրելու հայ կական տարածքներին, և տվյալ պահին ցուցաբերած ժլատությունը իրենց համար քաղաքական ու տնտեսական բացասական լուրջ հետևանքներ կարող էր ունենալ:

Բրիտանացիների նպատակը, մեր կարծիքով, Մերձավոր արևելքում սեփական հեղինակությունը բարձրացնելը և \$-ի նանսականներին հեղինակազրկելն էր, միաժամանակ \$-ի նանսական դրոշի ներքո հայ կական գործառնական կազմավորմանը խոչընդոտելը, որպեսզի հայերը չընկնեին \$-ի նանսական ազդեցության տակ:

Սեպտեմբերի 11-ին Եգիպտոսի բրիտանական ռազմական իշխանությունները Պորտ Սայ իդի հայերին ներկայացրին կամավորագրության պայմանագրերը, որոնք ստորագրելուց հետո նրանց ուղարկելու էին Սալոնիկ³: Այն պարտավորեցնում էր բրիտանական բանակում ծառայել մինչև պատերազմի ավարտը, կրել զինվորական կարգապահությունից բխող բոլոր զրկանքները, իսկ անհնազանդության պարագայում ենթարկվել ռազմական ատյանի դատին:

¹Նույն տեղում, էջ 345:

²Նույն տեղում, էջ 330:

³Նույն տեղում, էջ 332-333:

Սակայն հայերը հրաժարվեցին այդ պայմանագրերը ստորագրելուց ու Սալոնիկ մեկնելուց: Մուսալեռացիները, որոնք մի քանի ամիս բրիտանացիների կողմից օգտագործվում էին որպես բանակային բանվորներ, կտրականապես դեմ էին ջորեպանի կարգավիճակով Սալոնիկ մեկնելուն: Նրանք պատրաստ էին զինվորական ծառայություն կատարել միայն Կիլիկիան ազատագրելու համար: Յակարակ այն բանի, որ Պորտ Սայիդի պարետ գնդապետ Էլգուդը սպառնացել էր, որ պայմանագրերը չստորագրելու դեպքում կուղարկեն Եգիպտոսի խորքերը՝ ճանապարհներ կառուցելու, հայերը մնացին անդրդվելի: Մուսալեռացիները դիմեցին Եգիպտոսի ֆրանսիական իշխանություններին, որպեսզի վերսկսեն իրենց ռազմական մարզումները և հարմար պահին պատրաստ լինեն ֆրանսիական հովանավորության ներքո ազատագրելու հայրենի Կիլիկիան¹:

Ֆրանսիական ռազմածովային ուժերի հրամանատարությունը, չունենալով կառավարության կողմից հստակ հրահանգներ հայերի ապագայի մասին, գաղտնաբար խորհուրդ տվեց մուսալեռացիներին մտածելու համար ժամանակ պահանջել մինչև ֆրանսիական կառավարությունը բրիտանացիների հետ համաձայնություն կկայացներ²: Երբ սեպտեմբերի 12-ին բրիտանական կապիտան Ջ. Յայը ժամանեց Պորտ Սայիդ, որպեսզի Յորնբլոուերի հետ հայերին նավ բարձրացնեն, վերջիններս կտրականապես հրաժարվեցին Սալոնիկ մեկնել: Ջ. Յայը կարծում էր, որ դատեղական՝ արաբական և հայկական մեքենայությունների արդյունք էր³: Դրանով վերջնականապես ձախողվեց մուսալեռացիներին Սալոնիկ ուղարկելու նախագիծը: Վերջիններս չէին ցանկանում հեռանալ ընտանիքներից, աշխատանք Եգիպտոսում էլ ունեին, և պատրաստ էին զինվորագրվել միայն այն պարագայում, եթե կռվելու էին Կիլիկիայի ազատագրման համար:

Սեպտեմբերի 13-ին Դը Լա Պանոլսը Պ. Ռոքին տեղեկացրեց, որ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարությունն իր հավանությունն էր տվել Կիպրոսում հայկական կորպուս կազմավորելու նախագծին և պատրաստ էր այդ նպատակով տրամադրել կղզու հյուսիսային կամ

¹Նույն տեղում, էջ 362-363:

²Նույն տեղում, էջ 365-366:

³Նույն տեղում, էջ 336:

արևելյան մասում գտնվող որևէ վայր: Նույն օրը Պ. Կամբոնը այդ համաձայնության մասին հեռագրեց Ա. Բրիանին: Նա նաև պարզաբանում էր, որ Կիպրոսի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջոն Քլոսոնի առաջարկությամբ էր որոշվել տրամադրել կղզու հյուսիսային կամ արևելյան մասը, ուր ավելի դժվար կլիներ ապահովել զորամասի մատակարարումը: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ այնտեղ մահմեդական բնակչությունն քիչ կար, և դա առիթ էր տա հուզումների: Դեսպանը նաև տեղեկացնում էր, որ Եգիպտոսում զինվորագրվելու ենթակա հայերի թիվը 400-500 էր, իսկ Յնդկաստանում՝ 175¹:

Սեպտեմբերի 14-ին ժ. Գուեն նոր տեղեկագիր պատրաստեց, ուր վերանայել էր 4 օր առաջ իր ներկայացրած տեսակետները: Նա համոզված էր, որ պատերազմի ավարտից հետո իրենք միևնույնն է պետք է վճարեն բրիտանացիներին Պորտ Սայիդի ճամբարի համար ծախսած ամսական 30.000 \$րանկը: Նշում էր, որ դա նշանակում էր թույլատրել հայերին Ֆրանսիայի ծախսերով տրվելու անգլիամոլության, ամերիկամոլության, հայամոլության: Գտնում էր, որ այդ ուղուց պետք էր հետկանգնել և հայերին պահել Փարիզից անմիջական կախման մեջ: Նշում էր, որ պետք է կամ ամբողջությամբ հրաժարվել հայերից կամ ամբողջությամբ նրանց հոգածությունը վերցնել: Սակայն կարծում էր, որ առաջին լուծումը ցավալի կլինի Ֆրանսիայի համար, որովհետև «այս մարդիկ խաղաղ կյանքի կվերադառնան իրենց տարածքում, որը մերը կլինի,- մատնանշում էր ժ. Գուեն և պարզաբանում:- Նրանք այնտեղ կվերադառնան մեր կողմից լքված լինելու հետևանքով խոցված, անգլերեն սովորած, հայկական կենտրոնական կոմիտեների հետ սերտորեն դաշնակցած, յուրաքանչյուր բնույթի դիմադրության պատրաստ: Իսկ եթե այժմվանից մենք նրանց ղեկավարենք, նրանք կդառնան մեր հրաշալի գործիքը: Ամենահետաքրքրականն այն է, որ մենք այնուամենայնիվ ստիպված կլինենք հատուցել անգլիացիներին: Եվ դա արդեն կազմում է 360.000 \$րանկ»²: Ինչպես տեսնում ենք, այդ գործչին հետաքրքրում էին միայն հետագա ճղճիմ շահերն ու հաշվարկները, որոնք վերջին հաշվով հանգում էին այն գումարների հաշվառմանը,

¹Նույն տեղում, էջ 337:
²Նույն տեղում, էջ 337-338:

որոնք Ֆրանսիան ծախսելու և ստանալու էր հայերին գինական կարողություններն օգտագործելու արդյունքում:

Սեպտեմբերի 15-ին Ա. Դեֆրանսը Ա. Բրիանին ուղարկած զեկուցագրում կրկին ներկայացնում էր մուսալեռցիների հարցի շուրջ իր և Է. Բրեմոնի տեսակետները: Վերջինս նոր զեկուցագիր էր կազմել, որն Ա. Դեֆրանսն ուղարկեց Ա. Բրիանին ու Պ. Ռոքին: Դեսպանը պարզաբանում էր, որ Ֆրանսիական նավատորմի միջոցով փրկված մուսալեռցիներին մինչ այդ նախատեսել են օգտագործել միայն ռազմական որոշակի նպատակներից ելնելով, իսկ ապրիլ ամսից այդ խնդրի շուրջ ռազմածովային ու ռազմական իշխանությունները գրեթե դադարել են հետաքրքրություն և դրսևորել: Նշում էր, որ Է. Բրեմոնը, եզիպտոս ժամանելուց ի վեր, աշխուժորեն հետաքրքրվել էր հայերով, և այդ հարցը դիտում էր ավելի լայն մտահորիզոնով: Վերջինս գտնում էր, որ չպետք է մտածել միայն Սիրիայի ափերի մոտ Պորտ Սայիդի 300-400 մարտունակ հայերին արդյունավետ օգտագործելու մասին, այլ բոլոր վայրերից հավաքագրված հայկական զորամաս կազմավորել, որը մեծ աջակցություն ցույց կտար Ֆրանսիական ռազմարշավային կորպուսին, որը վաղ թե ուշ ափեր դուրս բերվելու Սիրիայում: Նա գտնում էր, որ տղամարդկանցից բացի, պետք էր ուշադրություն դարձնել կանանց ու երեխաներին, նրանց ուսուցանել այնպես, որ նրանց միջոցով հնարավոր լինի վարչականորեն կազմակերպել Ֆրանսիական պրոտեկտորատը Սիրիայում:

Այդ ամենը բավական հեռահար ու ընդարձակ ծրագիր էր, և Ա. Դեֆրանսը ցանկանում էր ստանալ վարչապետի հրահանգները: Դեսպանի կարծիքով, այդ նախագիծն անհնար կլիներ իրականացնել եզիպտոսում կամ Կիպրոսում, ինչպես առաջարկում էր Է. Բրեմոնը: Դեսպանը կարծում էր, որ բրիտանացիների հետ վեճերից ու բարդություններից խուսափելու համար իրենք պարտավոր են հայերին տեղափոխել Ֆրանսիական վերահսկողության տակ գտնվող որևէ վայր՝ չնայած դա կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Նա վստահ էր, որ այդ ծանր խնդիրը կարելի էր հանձն առնել միայն այն դեպքում, եթե իրենք կամենում են ձևավորել մի բնակչություն, որը նվիրված կլիներ Ֆրանսիայի կողմից Սիրիայի գրավման ու

վարչական կազմակերպման գաղափարին: Նա մատնանշում էր այն հակասությունները, որ գոյություն ունեին իրենց և բրիտանացիների միջև: Եթե ֆրանսիացիները գտնում էին, որ իրենք ավելի մեծ իրավունքներ ունեն մուսալեռցիների վրա, քանի որ փրկել էին նրանց և միաժամանակ նրանք այն երկրամասից էին, որը պատերազմից հետո անցնելու էր Ֆրանսիային, ապա բրիտանացիները կարծում էին, որ ֆրանսիացիները հայերին փրկելուց հետո լքել են նրանց և իրենք են հայ գաղթականներին տեղավորել, կերակրել, հովանավորել, կատարել են մեծ ծախսեր, հետևաբար ավելի մեծ իրավունքներ են ձեռք բերել հայերի վրա: Յ. Մակ Մահոնը Ա. Դեֆրանսին հայտնել էր, որ եթե Ֆրանսիան ցանկանում էր օգտագործել հայերի մարտական ուժը, ապա պետք է իր վրա վերցնեք բոլոր գաղթականների հոգսը: Դեսպանը կարծում էր, որ իրենք պետք է վճարեն կատարած ծախսերը և հայերին տեղափոխեն այլ վայր, իսկ դանդաղելու դեպքում վստահ էր, որ բրիտանացիներն առանց Ֆրանսիայի կարծիքը հաշվի առնելու իրենց իրավունք կվերապահեն օգտագործել հայերին¹:

Սեպտեմբերի 22-ին Ա. Դեֆրանսը հեռագրեց Ա. Բրիանին, որ Պորտ Սայիդի հայերին օգտագործելու հարցը ֆրանսիական ռազմածովային և Եգիպտոսի բրիտանական ռազմական իշխանությունների միջև տարածայնությունների պատճառ է դարձել: Դեսպանը անհրաժեշտ էր համարում հարցի շուրջ արագ, հստակ և վերջնական որոշում կայացնելը²:

Նույնիսկ դաշնակից կառավարությունների միջև համաձայնության կայացումից և հայերի կողմից մերժում ստանալուց հետո, Եգիպտոսի բրիտանական իշխանությունները փորձում էին խանգարել մուսալեռցիներին զինվորագրելու ֆրանսիացիների հեռագնածրագրերին:

Սեպտեմբերի 23-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար Պ. Ռոքը ռազմածովային նախարար դերժովակալ Լ. Լակազին տեղեկացրեց Դը Լա Պանուսի հեռագրի մասին, որով բրիտանական կառավարությունը համաձայնություն էր տվել Կիպրոսի հյուսիսում կամ արևելքում կազմավորել հայ կական կորպուս: Ռազմական նախարարը հայտնում

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 339-341:

² Նույն տեղում, էջ 341:

Եր, որ Պորտ Սայ իդոլմ հավաքագրել են միայն 200 հայերի, որոնք արդեն մարզվել են Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի միջոցով: Նրան անհանգստացնում էր այն փաստը, որ Դ. դյու Ֆուրնեն արդեն համաձայնություն էր տվել բրիտանացիներին, որպեսզի օգտագործեն հայերին: Այդ ամենը հաշվի առնելով՝ Պ. Ռոքը որոշել էր Եգիպտոս ու Կիպրոս ուղարկել հետևակային գումարտակի հրամանատար Լ. Ռոմիոյին, որը տեղում պարզելու էր հայկական զորամասի ստեղծման նպատակահարմարությունն ու պայմանները, համաձայնության էր գալու բրիտանացիների հետ: Լ. Ռոմիոն ուսումնասիրելու էր զինվորագրման ենթակա հայերի թիվը, տեղեկանալու էր Սիրիայում գործող ֆրանսիական ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար Դը Սալտզի տեսակետին, Կիպրոսում հարմար վայր էր գտնելու զորամասի տեղակայման համար, ապա իր վերջնական առաջարկներն էր ներկայացնելու ռազմական նախարարին: Պ. Ռոքը Լ. Լակազին խնդրում էր հրահանգել Դը Սալտզին, որպեսզի, մինչև վերջնական որոշում կայացնելը, բրիտանացիներին հետպահեր զինվորագրման ենթակա Պորտ Սայ իդի հայերին օգտագործելուց: Պ. Ռոքը նաև հարցնում էր, թե արդյո՞ք Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան ի վիճակի էր ռազմական նախարարության միջոցների հաշվին դրամով ու մթերքով ապահովել Կիպրոս մեկնող առաքելությունը և հաջողության դեպքում նաև հայկական կորպուսին¹:

Սեպտեմբերի 23-ին Պ. Ռոքը գաղտնի հեռագիր ուղարկեց Դոյնել Դը Սեն-Քուենտինին: Տեղեկացնում էր Կիպրոսում հայկական կորպուս կազմավորելու, այդ հարցում բրիտանական կառավարության համաձայնության, Լ. Ռոմիոյի գործողման մասին: Նախարարը կարևոր էր համարում թույլ չտալ բրիտանացիներին Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում օգտագործելու Պորտ Սայ իդի հայ կամավորներին, քանի որ նրանք պետք է դառնային նախատեսվող կորպուսի միջուկը, հետևաբար՝ անհրաժեշտ էր համարում Ա. Դեֆրանսի և ֆրանսիական ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարության հետ միասին բրիտանական հրամանատարին

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 342-343:

համոզել հետաձգելու հայերին օգտագործելու ծրագիրը¹: Նույն օրը Պ. Ռոքը վերոշարադրյալ հարցերի ու հեռագրերի մասին իրագրեց նաև Ա. Բրիանին²:

Սեպտեմբերի 24-ին Ա. Բրիանը հեռագրով Ա. Դեֆրանսին տեղեկացրեց, որ Պ. Ռոքը հայերի մասին հրահանգներ է ուղարկել Դը Սեն-Քուենտինին, իսկ Լ. Ռոմինոն մեկնում է Կիպրոս՝ հայերին այնտեղ համախմբելու հարցը ուսումնասիրելու համար: Վարչապետը միաժամանակ հետաքրքրվում էր սիրիացի և լիբանանցի կամավորների հավաքագրելու հնարավորության մասին³: Նույն օրը Ա. Դեֆրանսին նամակ ուղարկեց Դը Սեն-Քուենտինը և մանրամասն տեղեկացրեց ռազմական նախարարից ստացած հեռագրի բովանդակությանը: Միաժամանակ նշում էր, որ նախարարին ուղարկած պատասխանում տեղյակ էր պահել, որ բրիտանացիները հայերին հավաքագրել են առանց ֆրանսիական ծովակալի իմացության, և հենց իրենց համառ ջանքերի շնորհիվ էր, որ հետաձգվել էր հայերին նաև տեղափոխելը, իսկ հարցի կարգավորումը իրենց առաջարկով որոշվել էր թողնել Փարիզին ու Լոնդոնին: Լեյտենանտի կարծիքով հայ մարտիկներին օգտագործելու իրավունքը բրիտանացիներն իրենց կզիջեն, եթե ճամբարում մնացող կանանց, երեխաների ու ծերունիների ծախսը ֆրանսիան վերցնելու իրավրա: Նրա կարծիքով ամեն ինչ կարող էր դեռ որոշ ժամանակ նախկին ձևով մնալ, եթե Ա. Դեֆրանսն անձամբ դիմեր գեներալ Ա. Մուրրեյին⁴:

Սեպտեմբերի 25-ին Ա. Դեֆրանսն Իսմայիլիայում հանդիպեց գեներալ Ա. Մուրրեյի հետ: Վերջինս հավաստիացրեց, որ այլևս չի քննարկվում Պորտ Սայիդի հայերին՝ որպես ջորեպաններ Սալոնիկ ուղարկելու հարցը, քանի որ հայերը մերժել են: Բրիտանացիները փորձել են հայերին որպես մշակներ օգտագործել Եգիպտոսում, սակայն հպարտ մուսալեռացիները դժգոհել են նաև այդ առաջարկից: Ա. Դեֆրանսը գեներալին տեղյակ պահեց Լ. Ռոմինոյի առաքելության մասին, որին Ա. Մուրրեյը դրական վերաբերվեց, սակայն հույս

¹ Նույն տեղում, էջ 345:

² Նույն տեղում, էջ 344:

³ Նույն տեղում, էջ 345-346:

⁴ Նույն տեղում, էջ 346:

հայ տնեց, որ տղամարդկանցից բացի ֆրանսիացիները կվերցնեն նաև կանանց ու երեխաների հոգսը¹:

Այսպիսով՝ 1916 թ. սեպտեմբերին, երկարատև բանակցություններից հետո, Ֆրանսիան ձեռք բերեց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը Կիպրոսում հայ կամավորական զորամաս կազմավորելու վերաբերյալ: Մի քանի հարյուր մուսալեռացիներ արդեն ռազմական մարզումների էին մասնակցել ֆրանսիացի ծովայինների ու բրիտանացիների մոտև պատրաստ էին լուրջ մարտական գործողությունների: Ի գուր չէ, որ հայ կական զորամասի առաջին գումարտակը նախատեսվում էր կազմել մուսալեռացիներից ու եգիպտահայերից:

Ամփոփելով ենթազյուրը՝ կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

- Պատերազմում դաշնակիցների հաղթանակից հետո նախատեսվում էր, որ Կիլիկիան, Արևմտյան Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները անցնելու էին Ֆրանսիային: Վերջինիս էին անցնելու նաև Սիրիան և Լիբանանը: Հետևաբար՝ ֆրանսիական իշխանություններին անհրաժեշտ էր Միջերկրականի արևելքում զգալի ուժեր կենտրոնացնել, ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարել, սեփական ազդեցությունը տարածել տեղի ժողովուրդների վրա: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված, որ 1916 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի և ռազմական նախարարությունները սկսեցին ամենայն լրջությամբ քննարկել Կիպրոսում 5.000-ոց հայ կական զորամաս կազմավորելու հարցը:
- Լեգեոնի կազմավորման գործընթացը արագացնելու հարցում որոշակի դեր է ունեցել գեներալ Գ. Քլեյթոնի առաջարկը: Իսկ հայ գործիչներն այսփուլում դեմ էին հայ կական զորամասի կազմավորմանը, քանի որ վախենում էին թուրքերին ջարդերի նոր հնարավորություն տալուց:
- Կիպրոսում հայ կական կամավորական կորպուս ստեղծելու հարցը քննարկվում էր դեռևս 1915 թ. սեպտեմբերից: Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից հետո ֆրանսիական դրոշի ներքո

¹Նույն տեղում, էջ 347:

մարտնչելու պատրաստ զորախմբի ներկայ ությունը Կիլիկիայի և Սիրիայի ափերի մոտ դարձել էր խիստ անհրաժեշտ, քանի որ ափհանում կատարելու հնարավորության դեպքում Ֆրանսիան չէր կարող միայն դիտորդի դերում մնալ :

- 1916 թ. սեպտեմբերին, երկարատև բանակցություններից հետո, Ֆրանսիան ձեռք բերեց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը Կիպրոսում հայ կամավորական զորամաս կազմավորելու վերաբերյալ :

3.2 ԼԵԳԵՈՆԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒՄԸ

Բրիտանացիների հետ համաձայնության գալուց բացի, \$րանսիական կողմը պետք է ապահովեր նաև հայկական ղեկավար շրջանակների աջակցությունը: Մանավանդ, որ անցյալում վերջինների դիմադրության պատճառով չէին կարողացել ըստ արժանվույն օգտագործել մուսալեռցիների մարտական կարողությունները: Սակայն այս անգամ խոսքը ոչ թե միայն սուլեյմաիայերի մասին էր, որոնցից կարող էին ձևավորել մեկ վաշտ, այլ՝ կորպուսի կազմավորման խնդիր էր դրված: Հետևաբար՝ անհրաժեշտ էր արևմտահայ ազգային ղեկավարության համաձայնությունն ու սերտ համագործակցությունը: Հակառակ դեպքում՝ նախագիծը կարող էր ձախողվել:

Չորամասի հարցը տեղում պարզելու և գործնական հողի վրա դնելու նպատակով է. Բրեմոնը 1916 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրիայում բանակցությունների մեջ մտավ եգիպտահայ ազգային գործիչներ Միհրան Տամայանի և Լևոն Մկրտիչյանի հետ: Նա տեղեկացրեց, որ \$րանսիան որոշել էր հայկական զորամաս ստեղծել, որպեսզի ազատագրի Կիլիկիան: Հայ գործիչները պատասխանեցին, որ հայերն ուրախությամբ կարձագանքեն կամավորագրությունը, եթե նրանց դիմի Պ. Նուբարը և խորհուրդ տվեցին, որ \$րանսիական կառավարությունը բանակցի անմիջականորեն նրա հետ¹: Լ. Մկրտիչյանն այդ մասին նամակով տեղեկացրեց Ազգային պատվիրակության նախագահին, ինչպես նաև հայտնեց իրենց մտավախությունը Սիրիայի և Միջագետքի անապատներում մնացած հայ գաղթականների ճակատագրի մասին, ովքեր կարող էին թուրքական վրեժխնդրության զոհ դառնալ:

Արդեն սեպտեմբերի 30-ին մայրոք Լուի Ռոմիոն Փարիզից ուղևորվեց Եգիպտոս՝ առաջադրանք ունենալով կազմավորել հայկական զորամաս: Նրա խորհրդական նշանակվեց հայ ազգի սպա Տ.

¹ Տամայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 105-106:

Թեքեյ անը¹: Լ. Ռոմիոն հոկտեմբերի 4-ին Մարսելից փոստային նավով մեկնեց Ալեքսանդրիա²:

Այս շրջանում Պորտ Սայիդում կային ֆրանսիացի ծովայինների կողմից ռազմական ուսուցում ստացած 208 մուսալեռացիներ, որոնցից 172-ը պատրաստ էին ցանկացած տեսակի առաջադրանք կատարելուն: Նրանց թիվը կարող էր հասնել շուրջ 350-400: Սակայն շատերը խուսափում էին կամավորագրվելուց, քանի որ ընտանիքները պահելու համար աշխատում էին ճամբարից դուրս: Է. Բրեմոնը հարցիլու ծում էր համարում կամավորներին աշխատավարձ տալը: Պ. Ռոքը նույնպես համամիտ էր այդ մտքին, բացի այդ, համոզված էր, որ տղամարդկանց զինվորագրելուց հետո իրենք պետք է բրիտանացիներին վճարեն Պորտ Սայիդի ճամբարում կատարած ծախսերը և իրենց վրա վերցնեն մոտ 4.000 կանանց, ծերերին ու երեխաներին պահելու հոգսը: Գեներալ Ա. Մուրրեյը վերջնականապես հրաժարվել էր գեներալներին ընդունակ հայերից, սակայն ցանկություն էր հայտնել ձերբագրվելու և ճամբարը պահելու հոգսից: Պ. Ռոքն արդարացի էր համարում վերցնել ողջ գաղթականական ճամբարի ծախսը, քանի որ հայ զինվորները ծառայելու էին իրենց համար, և խնդրեց Ա. Բրիանի համաձայնությունն այդ հարցում³:

Ֆրանսիական գործիչները հետզհետե հակվում էին Պորտ Սայիդի ճամբարի հոգսն իրենց վրավերցնելու գաղափարին, քանի որ բավական անբնական վիճակ էր ստեղծվել: Մուսալեռացիներին փրկել էին ֆրանսիական նավերը, պատերազմից հետո Կիլիկիան անցնելու էր ֆրանսիային, հայ մարտիկները պարտավորվել էին կռվել ֆրանսիական դրոշի ներքո, սակայն նրանց ընտանիքները պահելու հոգսը մնացել էր բրիտանացիների ուսերին: Նման պայմաններում շատ բնական էր վերջիններիս դժգոհությունը:

Հոկտեմբերի 2-ին ֆրանսիայի ԱԳՆ-ում Պ. Նուբարին ընդունեց Ժ. Գուլն: Վերջինս տեղեկացրեց, որ որոշվել էր կազմավորել հայկական լեգեոն, և այն լինելու էր ֆրանսիական ռազմարշավային զորքերի կորիզը, երբ որոշվեր ներխուժել Փոքր Ասիա: Ժ. Գուլն

¹ Թեքեյ ան Տ., նշվ. աշխ., էջ 52:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 358:

³ Նույն տեղում, էջ 358-359:

հայ տնեց, որ կամավորները մարզվելու են Կիպրոսում, դե-կավարվելու են ֆրանսիացի սպաների կողմից և կղզում մնալու են մինչև ռազմական գործողության պատեհ ժամանակը գար: Նա բացատրեց, որ ռազմական գործողությունները կարող էին տեղի ունենալ երկու դեպքում. եթե Մեքքայի շերիֆի ապստամբությունը տարածվեր դեպի հյուսիս և ընդգրկեր ամբողջ Սիրիան, կամ՝ եթե դաշնակիցները հաղթեին Բալկաններում, որով կկտրվեին Գերմանիային ու Թուրքիային միացնող հաղորդակցության ուղիները: Դա կհանգեցներ վերջինի մեկուսացմանը և հետևաբար նրա բանակի պարտությանը, որը կտեղափոխվեր Փոքր Ասիա: Նման զարգացումների դեպքում նախատեսվում էր գործեր ավհանել Կիլիկիայում կամ Սիրիայում: Այդ պայմաններում դաշնակիցները տեղանքին ու լեզվին ծանոթ կամավորների կարիքը կունենային: Ժ. Գուլն խոստանում էր, որ Կիլիկիան գրավելուց հետո տեղի ոստիկանական և վարչական պաշտոնները տրվելու են այդ կամավորներին: Նա Պ. Նուբարի աջակցությունը խնդրեց Եգիպտոսում մոտ 1.000 կամավորներ հավաքագրելու համար, քանի որ կամավորագրվելու պատրաստակամությունն հայ տնած Պորտ Սայիդի մի քանի հարյուր մուսալեմցիները բավարար չէին:

Պ. Նուբարը տեղեկացրեց, որ իրեն հայ տնի են Է. Բրեմոնի բանակցությունները Եգիպտահայերի հետ և խոստացավ, որ հայերը կաջակցեն Ֆրանսիային Փոքր Ասիա կատարվելիք արշավանքի ընթացքում: Նա տեղեկացրեց, որ ինքը դեռ 1914 թ. ձմռանն էր դիմել Կահիրեում Անտանտի երկրների երեք դեսպաններին Կիլիկիայում ավհանում կատարելու առաջարկությամբ և խոստացել հայերի օգնությունը: Սակայն Պ. Նուբարը մտավախությունն հայ տնեց, որ հայ կական առանձին կամավորական գործառնի ստեղծումը թուրքերին նոր ջարդերի առիթ կտար, և առաջարկեց հայ կամավորներին չհամախմբել Եգիպտոսում, այլ՝ փոքր խմբերով ուղարկել Կիպրոս և մտցնել ֆրանսիական ռազմարշավային գործերի կազմի մեջ: Նա միաժամանակ պահանջեց Արևմտյան ճակատում կռվող Արտասահմանյան լեգեոնի հայ կամավորներին նույնպես տեղափոխել Կիպրոս: Ժ. Գուլն համաձայնեց, որ ջարդերի վտանգ կար և հավանությունն տվեց այդ առաջարկներին: Վերջում Պ. Նուբարը նշեց, որ

կամավորագրությունը խրախուսելու համար կարևոր պայման էր, որ Ֆրանսիան խոստանար ինքնավարություն շնորհել Կիլիկիային: Նա տեղեկացրեց, որ հայերը խոր հիասթափություն մեջ էին՝ կապված Ռուսաստանի վարած Արևմտյան Հայաստանը բռնակցելու ու ռուսոֆիկացման քաղաքականության հետ: Նա հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիան հնարավորինս ընդարձակ տարածքներ կվերցնի իր հովանու տակ և, հավատարիմ մնալով իր ժողովրդավարական ավանդույթներին, Կիլիկիայում կստեղծի այնպիսի վարչաձև, որը կհամապատասխանի հայերի ազգային ձգտումներին: Սակայն, երբ Պ. Նուբարը հույս հայտնեց, որ Կիլիկիան չի միացվի Սիրիային և կլինի առանձին վարչական միավոր, ժ. Գուլն խուսափողաբար պատասխանեց, որ դեռևս վաղ էր որոշել ապագա վարչական բաժանումների սահմանները և վստահեցրեց, որ Ֆրանսիան լիբերալ (ազատական) վարչաձև կպարգևի Կիլիկիային¹:

Այդ հանդիպման մասին ժ. Գուլն հանգամանալից զեկուցագիրներ կայացրեց Ա. Բրիանին: Նա արդեն հակված էր հնարավորինս արագ հայկական գործառն կազմավորելուն և առաջարկում էր այդ ոգով պատասխանել ռազմական նախարարության հարցմանը, որպեսզի Լ. Ռոմինոն եզիպտահայերից, մուսալեռցիներից ու Հնդկաստանի հայ ռազմագերիներից սկսի կազմավորել գործառն: «Թվում է, հարկ է ներկա պահին առանց տատանումների ստանձնել Մուսալեռան հայերի հոգածությունը և նրանց նախապատրաստել մեր ազդեցության ռազմավարները լինելու համար,- նշում էր ժ. Գուլն և շարունակում,- Հայերն աշխատասեր են, վաստակին հետամուտ, խելացի: Եթե մենք կարողանանք նրանց մեր կողմը գրավել, լավ մտածված հրահանգով և կայուն ղեկավարությամբ ձերբազատել ճորտության օրոք ձեռք բերած արատներից, նրանք Փոքր Ասիայում կստեղծեն մեր տիրապետության համար լավագույն միջավայր: Այն քայլը, որը մենք կանենք այս պահին, հաջողությամբ կնախապատրաստի մեր ապագագործունեությունը նրանց շրջանում»²:

Հոկտեմբերի 2-ին Պ. Նուբարի հետ հանդիպեց նաև Ռենե Պիևոն: Նա ևս տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան պատրաստվում էր զորքեր կենտ-

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 368-370. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 357-358:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 358:

րոնացնել Կիպրոսում, և Լ. Ռոմիոյի գլխավորությամբ նախատեսվում էր ստեղծել հայկական լեգեոն: Սակայն, ի տարբերություն ժ. Գուլի, Ռ. Պինոն քիչ հավանական էր համարում մոտ ժամանակներում Կիլիկիայում ափիանում կատարելը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆրանսիացի գործիչները սկսեցին Պ. Նուբարին համոզել, որպեսզի աջակցի հայկական լեգեոնի ստեղծման աշխատանքներին: Սակայն առանց սպասելու հայ գործիչի պատասխանին, կամ նրան կանխապես դրական պատասխանի տրամադրելու նպատակով, արդեն Լ. Ռոմիոյին ուղարկել էին Եգիպտոս: Դրանով ֆրանսիացիները փորձում էին հասկացնել, որ իրենք հայկական կամավորական զորամաս ստեղծելու են առանց հաշվի առնելու Ազգային պատվիրակության կամ այլ հայկական քաղաքական ու հասարակական կառույցների կարծիքը: Այսպիսով՝ հայ գործիչներին մնում էր համակերպվել և հայկական զորամաս կազմավորելու դիմաց առավել ագույն պահանջներ առաջ քաշել:

Պ. Նուբարը հայ կամավորների հարցով հանդիպեց ֆրանսիացի քաղաքական-պետական բազմաթիվ գործիչների հետ:

Յուկտեմբերի 6-ին Պ. Նուբարը կամավորների խնդրի վերաբերյալ նամակ ուղարկեց Կահիրեի իր մերձավորներից Լ. Մկրտիչյանին, իսկ պատճենը՝ որդուն՝ Առաքել բեյ Նուբարին: Նահայտնում էր, որ զգույշ լինեն կամավորագրության մեջ, որպեսզի թուրքերին չգրգռեն, ցանկություն էր հայտնում, որ հնարավորության դեպքում հայ կամավորներից առանձին զորամաս չկազմավորվի, այլ՝ նրանք ներառվեն դաշնակից զորքերի կազմի մեջ, ինչպես նաև զգուշացնում էր, որ կամավորների հավաքագրումը Եգիպտոսում չկատարվի, այլ՝ Կիպրոսում: Պահանջում էր, որ Եգիպտոսի թերթերը գաղտնի պահեն այդ հարցը և որևէ լուր չտպագրեն: Վերջում Պ. Նուբարը հույս էր հայտնում, որ ֆրանսիան, ի տարբերություն Ռուսաստանի, որը փոխել էր իր քաղաքականությունը հայերի հանդեպ², պատերազմից հետո իրեն անցած հայկական տարածքներին

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 371.

² Ինչպես հայտնի է, այդ շրջանում ցարական իշխանությունները որոշել էին Արևմտյան Հայաստանը բնակեցնել ռուս և կոզակ վերաբնակիչներով, չէին թույլատրում հայ գաղթականներին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Դա խոր հիասթափություն էր առաջացրել հայերի մոտ, քանի որ մինչ այդ մեծ հույսեր էին կապել Ռուսաստանի հետ:

կշնորհի լիբերալ վարչաձև, որը հնարավորություն կտար իրագործելու հայերի ազգային իդեները¹:

Յոկտեմբերի 6-ին Ա. Բրիանը հայերի մասին իր տեսակետները ներկայացրեց Պ. Ռոքին: Նա համաձայն էր մուսալեռցի գաղթականների հոգսը Ֆրանսիայի վրավերցնելուն և կարծում էր, որ տղամարդկանց հետ պետք է Կիպրոս տեղափոխելն նաև նրանց ընտանիքները: Տեղեկացնում էր, որ հայերի գիտակցության մեջ զգալի փոփոխություններ էին տեղի ունեցել, քանի որ դեռ մի քանի ամիս առաջ հայերը ձգտում էին Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավար Հայաստան ստեղծել, որը ձգվելու էր Արարատից մինչև Ալեքսանդրետի ծոց, սակայն հայկական տարածքների նվաճելուց հետո ռուսներն անուշադրության են մատնել հայերին և ավելի մեծ ուշադրություն են դարձնում այդ տարածքներում բնակվող մյուս էթնիկ խմբերին, և դահողմացրիվ է արել հայ ղեկավար գործիչների երազանքները: Վստահեցնում էր, որ հայ գործիչներն արդեն գիտակցել են, որ ինչքան մեծ թվով հայեր գտնվեն Ֆրանսիայի հովանու տակ, այնքան ավելի լավ վիճակում հայտնվելու հույս կարող են ունենալ: Նա գտնում էր, որ քաղաքական անհեռատեսություն կլինի, եթե ձեռնպահ մնան հովանավորելուց և իրենց կողմը չգրավեն Արևելքում միակ աշխատատեղ ժողովրդին, որից ապագայում միայն օգուտ կբաղեն: Նշում էր, որ Պ. Նուբարի և Նրա բարեկամների ջանքերով Լ. Ռոմինոն կկարողանար մուսալեռցիներից, եգիպտահայերից ու Հնդկաստանի գերիներից կազմավորել բավական մեծաքանակ առաջին խմբավորումը: Թուրքերի կողմից նոր հակահայկական քայլերից խուսափելու համար, Ա. Բրիանը զգուշացնում էր, որ եգիպտոսում խմբակային գինվորագրումներ չկատարվեն և ցույց տրվի, որ Կիպրոսում կազմավորվում էր ոչ թե հայկական, այլ՝ Ֆրանսիական կորպուս: Վարչապետը համոզված էր, որ այդ միջուկի ձևավորումից հետո հնարավոր կլինի հայկական տարբեր գաղութներում կամավորագրություն կազմակերպել, քանի որ Արևելքի ժողովուրդները սովոր են ներփակված էթնիկ խմբերում համախմբվել և հաճույքով կմիանային միատարր խմբավորմանը: Նա գտնում էր, որ Արևելքի

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 372-374.

ժողովուրդներից կամավորական կորսուսներ կազմավորելու նախաձեռնությունը հաջողություն կունենա, եթե դրանք կազմվեն ըստազգությունների¹:

Կարծես թե, բոլոր հարցերում \$րանսիական իշխանությունների ներսում համաձայնություն էր կայացվել, նրանք ձեռք էին բերել նաև բրիտանացիների ու հայերի համաձայնությունը, և լեգեոնի կազմավորման համար ստեղծվել էին լավագույն պայմաններ: \$րանսիան շտապում էր հնարավորինս արագ ձևավորել այդ զորամասը, որպեսզի առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ուժեր ունենար Կիլիկիայում ափանում կատարելու համար:

Յուլի 18-ին Լ. Ռոմիոն հեռագրեց ռազմական նախարարին, որ Եգիպտոսի բրիտանական իշխանությունների հետ համաձայնության են եկել 500 մուսալեռցի հայերին զինվորագրելու և Կիպրոսում կենտրոնացնելու, իսկ կանանց ու երեխաներին Պորտ Սայիդում թողնելու շուրջ: Բրիտանացիները միայն սպասում էին այդ հարցի շուրջ կառավարության հրահանգներին²: Յուլի 19-ին Լոնդոնում \$րանսիական դեսպան Պ. Կամբոնը տեղեկացրեց Ա. Բրիանին, որ բրիտանական կառավարությունն արդեն նշված խնդրի շուրջ հրահանգներ էր ուղարկել Եգիպտոս³:

Յուլի 20-ին Պ. Նուբարը մեկնեց Լոնդոն, որտեղ պետք է վերջնական համաձայնություն կայացվեր Յայկական լեգեոնի կազմավորման պայմանների շուրջ: \$րանսիական կառավարության կողմից պետք է բանակցեր ժ. Պիկոն, որի առաջարկությամբ էլ բանակցություններն ընթանալու էին Մեծ Բրիտանիայի մայրաքաղաքում: Դրանով ժ. Պիկոն նաև նպատակ ուներ բանակցությունների ընթացքում հեռու մնալ \$րանսիայի արտգործնախարարության միջամտությունից:

Մինչ Պ. Նուբարի ժամանումը ժ. Պիկոն հանդիպեց լոնդոնաբնակ հայ հասարակական գործիչ Ջեյմս Մալքոլմի հետ: Վերջինս ընդարձակ կապեր ուներ Մեծ Բրիտանիայի կառավարող

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 360:

² Նույն տեղում, էջ 366-367:

³ Նույն տեղում, էջ 367:

շրջանակներում, Մ. Սայքսի մերձավորներից էր, աջակցում էր Պ. Նուբարին Լոնդոնում, իսկ 1917 թ. հունվարից դարձավ Ազգային պատվիրակության անդամ¹: Ժ. Պիկոն փորձեց Ջ. Մալքումից ճշտել թե, որքան կամավորներ կարող են տրամադրել հայերը և հասկացրեց, որ անհրաժեշտ են մեծ թվով հայ զինվորներ: Ֆրանսիացի դիվանագետը տեղեկացրեց, որ ափիանման նախագիծ կար, սակայն այն հետաձգվում էր զորքերի պակասի պատճառով: Դաշնակիցները հնարավորություն և չունեին այլ վայրերից զորք տեղափոխել, և այդ պատճառով էլ անհրաժեշտություն էր առաջացել կամավորներ հավաքել: Որոշվեց հարցն ավելի մանրամասնորեն քննարկել անձամբ Պ. Նուբարի հետ, երբ նա ժամաներ Լոնդոն²:

Նախքան Ժ. Պիկոյի հետ հանդիպելը Պ. Նուբարը որոշեց Լոնդոնում տեսակցել բրիտանական կառավարության ներկայացուցիչ Մ. Սայքսի հետ և ճշտել որոշ հարցեր: Հանդիպումը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 24-ին: Ներկա էր նաև Ազգային պատվիրակության անդամ, Լոնդոնաբնակ Հարություն Մոստիջյանը: Մ. Սայքսը տեղեկացրեց, որ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև համաձայնագիր էր կնքվել, որով Թուրքիայի ասիական տիրույթները բաժանվելու էին նրանց միջև: Նշեց, որ Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը և Տրապիզոնը համաձայնագրով անցնելու են Ռուսաստանին, իսկ Սիրիան, Կիլիկիան, Սեբաստիան, Դիարբեքիրը, Խարբերդը՝ Ֆրանսիային: Վերջինի հովանու ներքո կարող էր ստեղծվել ինքնավար Հայաստան, որը կներառեր նաև Ալեքսանդրետսն ու Այնթապը և կղեկավարվեր որևէ իշխանի կողմից:

Մ. Սայքսը նշում էր, որ հայերը պետք է կազմավորեն բանակ, որպեսզի ավելի մեծ իրավունքներ ապահովեն: Նա բացատրեց, որ կարիք չկա Կիպրոսում մեծ թվով կամավորներ կենտրոնացնել, այլ միայն՝ մեկ գումարտակ, իսկ Ֆրանսիայից և Ամերիկայից եկող կամավորները կարող են մարզվել Ֆրանսիայում, քանի որ մեկ տարուց շուտ ափիանում չի կատարվելու: Եթե նույնիսկ Կիլիկիայում ափիանում չկատարվեր, ապա նրա կարծիքով պատերազմից հետո, երբ բանակները զորացրվեին, հայ կամավորները կփոխարինեին օկուպացիոն ուժերին, և հայկական զինուժի ներկայությունը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 144:

² Boghos Nubar's Papers, p. 380.

թուրքերին կստիպեր դառնալ ավելի հնազանդ: Նա նշեց, որ Ռուսաստանը ևս կողմ կլինի հայերի համախմբմանը Կիլիկիայում, քանի որ «այնտեղի հայերը պահպանողական են՝ ի տարբերություն ևս հեղափոխականորեն տրամադրված կովկասահայերի»¹:

Բրիտանացի գործիչը թափանցիկ ակնարկում էր, որ Ֆրանսիայի կողմից ստեղծվող գործառն չպատերազմից հետո կարող էր դառնալ Կիլիկիայի հայկական ինքնավարության բանակի հիմքը: Ցանկացած ազգ, որ ձգտում էր ինքնավարության կամ անկախության, պետք է պատրաստ լիներ ձևավորելու բանակ և արյուն թափելու ազատության համար: Այսպիսով՝ Ֆրանսիացի և բրիտանացի գործիչները պահանջում էին ստեղծել հայկական գործառն, որի դիմաց խոստանում էին Ֆրանսիայի հովանու ներքո տրամադրել ինքնավարություն Կիլիկիային և շրջակա հայկական նահանգներին: Նման պայմաններում հայ ազգային գործիչներին չէր մնում այլ ելք, քան ընդառաջել և սերտորեն համագործակցել Ֆրանսիայի հետ:

Յուլի 24-ին Պ. Նուբարը հանդիպեց նաև Ժ. Պիկոյի հետ: Վերջինս հայտարարեց, որ պատերազմի գլխավոր նպատակը ճնշված ժողովուրդների ազատագրումն է, որոնց թվին են պատկանում նաև հայերը: Պ. Նուբարը նշեց, որ այդ մտայնության արդյունքում էր, որ նախապես ինքը ձգտում էր միացյալ Յայաստանի ստեղծմանը, սակայն հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականության փոփոխության հետևանքով այժմ ձգտում է ինքնավարություն ձեռք բերել Կիլիկիայի համար: Նա հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիան պայմաններ կստեղծի հայերի իղձերն իրականություն դարձնելու հայկական վերջին թագավորության տարածքում, և վերջնականապես կլուծի Յայկական հարցը:

Ժ. Պիկոն տեղեկացնում էր, որ Կիլիկիային կմիացվեն Սեբաստիան, Դիարբեքիրը և այլ տարածքներ: Պ. Նուբարը հետաքրքրվեց Ալեքսանդրեոսի ճակատագրով՝ նշելով, որ այն մեծ նշանակություն ունի Յայաստանի համար, քանի որ վերջինս դառնալու էր պատնեշ Օսմանյան կայսրության դեմ և կարիք ունի նման կարևոր նավահանգստի: Ժ. Պիկոն պատասխանեց, որ ինքը կողմ էր Ալեքսանդրեոսի միացմանը Կիլիկիային և կապշտպանի այդ

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 382-383.

տեսակետը: Նաև խոստանում էր, որ Հայաստանում քաղաքացիական պաշտոնները Ֆրանսիան կհանձնի միայն հայերին, բացի նահանգապետից, որը կլինի եվրոպացի: Ապա ժ. Պիկոն հարցրեց, թե հայերն ինչ զոհողությունների են պատրաստ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու համար և ավելացրեց, որ մի քանի հազար կամավորները դրական հասարակական կարծիք կստեղծեն Ֆրանսիայում:

Պ. Նուբարը պարզաբանում է, որ ինքը միշտ կողմ է եղել հայ կամավորների մասնակցությանը պատերազմին, սակայն դապետք է կատարել որոշ զգուշավորություն պահպանելով, որպեսզի թուրքերը նոր ջարդեր չկազմակերպեն: ժ. Պիկոն համաձայնեց, որ ջարդերի վտանգն իրական էր և զգուշություններն անհրաժեշտ են: Նշեց, որ սկզբի համար բավարար էր Կիպրոսում կազմավորել մեկ գումարտակ, որի մեջ կընդգրկվեն Պորտ Սայիդի 400 կամավորները և բրիտանացիների կողմից Հնդկաստան տեղափոխված թուրքական բանակի 200 հայ ռազմագերիները: ժ. Պիկոն հետաքրքրվեց, թե որքան հայ կամավորներ կարող են հավաքագրել Ֆրանսիայում ու Ամերիկայում:

Պ. Նուբարն ընդգծեց, որ Ֆրանսիայում հայ կամավորներ կռվում են արդեն երեք տարի, մասնակցել են Մառնի, Վերդենի, Սոմի ճակատամարտերին և արժանացել են բազմաթիվ մեդալների: Այդ մոտ հազար հայերը կամավորագրվել են առանց որևէ կոչի և նրանցից ողջ էին մնացել շուրջ 100-ը: Պ. Նուբարն առաջարկեց, որ Ֆրանսիական կառավարությունը հայ տարարի Արտասահմանյան լեգեոնում հայ կամավորների գերազանց մասնակցության մասին և սկսի նոր կամավորագրություն: Նա խոստացավ դրանից հետո քայլեր ձեռնարկել կամավորագրությունը խրախուսելու համար, հատկապես, եթե կառավարությունը պատրաստակամություն է հայտնի Ֆրանսիայի քաղաքացիությունն տալ այդ նոր կամավորներին: ժ. Պիկոն խոստացավ պաշտպանել վերոնշյալ առաջարկները:

Պ. Նուբարը խնդրեց, որպեսզի կամավորագրվեն նաև այն արևմտահայերը, ովքեր գաղթել են Կովկաս, ինչպես նաև այն 4 - 5.000 արևմտահայ ռազմագերիները, որոնք ռուսների կողմից գերվել և ուղարկվել են Սիբիր: ժ. Պիկոն խոստացավ ուսումնասիրել այդ

հարցը և պատասխանել հաջորդ հանդիպման ժամանակ՝ խնդրելով իրեն տրամադրել Ֆրանսիայում կռվող հայ զինվորների ցուցակը¹:

Յուլի 26-ին Պ. Նուբարը հանդիպեց Լորդ Ջեյմս Բրայսին և խնդրեց աջակցել, որպեսզի Ալեքսանդրետը միացվի Կիլիկիային, այլ ոչ թե Սիրիային: Լորդը խոստացավ իր աջակցությունն այդ հարցում և նշեց, որ ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը Ֆրանսիայի հովանու ներքո կբավարարի բոլոր կողմերին: Ջ. Բրայսը պարզաբանեց, որ եթե Ֆրանսիան պահանջում էր կամավորներ հավաքագրել, ապա հայերը չեն կարող մերժել և հնարավոր ամեն ինչ պետք է անեն խնդրին դրական լուծում տալու համար²:

Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Հայաստանի զգալի մասն անցնելու էր Ֆրանսիային, և հայ գործիչները ստիպված էին ընդառաջել հայկական կամավորական բանակ ստեղծելու Ֆրանսիական իշխանությանը և նրանցից առաջարկին՝ հուսալով, որ պատերազմից հետո հայերին կտրվի ինքնավարություն: Օգտվելով առիթից՝ Պ. Նուբարը փորձեց ռուսական և բրիտանական համակենտրոնացման ճամբարներից ազատել թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներին:

Յուլի 26-ին Պ. Նուբարը Մ. Սայքսի ուղեկցությամբ հանդիպեց նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար, դերկոմս Է. Գրեյի հետ: Ազգային պատվիրակության նախագահը նրան ներկայացրեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակը, որով ինքը համարվում է Գևորգ Ե-ի միակ ներկայացուցիչը Մեծ Բրիտանիայի կառավարության մոտ: Պ. Նուբարը հույս հայտնեց, որ Մեծ Բրիտանիան և նրա դաշնակիցները կազատագրեն հայերին թուրքական լծից և ինքնավարություն կշնորհեն Կիլիկիայում: Է. Գրեյը խուսափողաբար պատասխանեց, որ մինչև պատերազմի ավարտը որևէ որոշում ընդունելը վաղ էր, սակայն ավելացրեց, որ հայերը կարող են հուսալ, որ իր կառավարությունն ամեն ինչ կանի լուծելու Հայկական հարցը³:

Ինչպես տեսնում ենք, Պ. Նուբարը բավական մեծ ջանքեր էր գործադրում համոզելու եվրոպական տերություններին

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 384-386.

² Նույն տեղում, էջ 387-388:

³ Նույն տեղում, էջ 389-390:

կառավարողներին, որպեսզի հայ տարարեն կամ խոստանան պատերազմից հետո ինքնավարություն տալ հայերին, բայց, ցավոք, այդ հարցում դրական տեղաշարժեր չկատարվեցին, քանի որ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան իրենց հետագա ծրագրերում հայ ժողովրդի համար պատրաստում էին միայն նոր հուսախաբություններ:

Յուլի 27-ին Պ. Նուբարը և Ժ. Պիկոն պետք է վերջնականապես հստակեցնեին լեգեոնի կազմավորման պայմանները: Մինչև նրա մոտ գնալը Պ. Նուբարը Յ. Մոստիջյանի և Ջ. Մալքունի ուղեկցությամբ կեսօրին հանդիպեց Մ. Սայքսին՝ վերջինիս առաջարկությամբ:

Բրիտանացի դիվանագետն առաջարկեց Ֆրանսիայից պահանջել հետևյալը. ա) կամավորներին վճարել, բ) երաշխիքներ ստանալ, որ հայ կամավորները չեն կռվի Ֆրանսիայում, այլ կուղարկվեն իրենց նախընտրած ճակատը, գ) պահանջել, որ հայ կամավորները բուժվեն Ամերիկյան Կարմիր խաչի կենտրոններում, քանի որ ֆրանսիացիները լավ չեն բուժում:

Մ. Սայքսը նշեց, որ եթե Ֆրանսիան կարողանա ապահովել հայ քաղաքական ուժերի համագործակցությունն, ապա հնարավոր կլինի մինչև 1917 թ. հունիս-հուլիս ամիսները հավաքագրել 30.000 հայ կամավորներ: Մ. Սայքսը պարզաբանեց, որ Ժ. Պիկոն չի մերժի այդ պայմանները, քանի որ Ֆրանսիան մարդու ժի կարիք ունի:

Մ. Սայքսը պարզաբանեց, որ այդ պայմանները պետք է հաստատել տալ, քանի որ Ֆրանսիան շատ ծանր վիճակում էր և կարող էր հայ կամավորներին ուղարկել Ֆրանսիական ռազմաճակատ: Նա ներկայացրեց մի շարք օրինակներ, երբ ֆրանսիացիները խախտել էին դաշնակիցներին տված խոստումները:

Պ. Նուբարը տեղեկացրեց, որ Ժ. Պիկոյից պահանջել էր, որպեսզի կառավարության պաշտոնաթերթում հայ տարարվի Ֆրանսիայի Արտասահմանյան լեգեոնում հայ կամավորների դրական մասնակցության և նոր կամավորագրության մասին: Մ. Սայքսն առաջարկեց դրա փոխարեն պահանջել, որպեսզի Ազգային ժողովում վարչապետ Ա. Բրիանը հայ տարարի, որ պատերազմից հետո Ֆրանսիան

բավարարելու էր հայ կական պահանջները և դրականորեն արտահայտվի \$րանսիական բանակի հայ կամավորների մասին¹:

Պ. Նուբարը, Յ. Մոստիչյանը, Ջ. Մալքունը և Մ. Սայքսը միասին մեկնեցին ժ. Պիկոյի մոտ: Պ. Նուբարը տեղեկացրեց, որ եգիպտոսում կարող են հավաքագրել ավելի քան 1.000 կամավորների և Կիպրոսում կազմավորել մեկ գումարտակ: Այդ լուրը ժ. Պիկոյին ուրախացրեց: Քննարկվեց նաև Ամերիկայից ու Ռուսաստանից կամավորներ հավաքագրելու հարցը: ժ. Պիկոն և Մ. Սայքսը հույս ունեին, որ ռուսական կառավարությունը դրական կվերաբերվի Սիբիրաբսորված թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներին և Կովկասի արևմտահայ գաղթականներին կամավորագրելուն: Նրանց Վլադիվոստոկի և Կանադայի վրայով պետք է տեղափոխելին \$րանսիայի հարավ` մարզելու համար: ԱՄՆ-ից եկող կամավորներին մարզելու էին Կանադայում, ուր տեղափոխելու էին \$րանսիական կառավարության միջոցներով:

Պ. Նուբարը հարցրեց ժ. Պիկոյին, թե արդյո՞ք կամավորագրությունը խրախուսելու համար կարող են հայ տարարել, որ կամավորները վճարվելու են, որպեսզի կարողանան հոգալ իրենց ընտանիքների կարիքները: ժ. Պիկոն փորձեց հարցից խուսափել և նշեց, որ \$րանսիացի զինվորներն օրական միայն 5 սու են ստանում և կռվում են ոչ փողի համար:

Մ. Սայքսը պարզաբանեց, որ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ ամերիկահայերն օրական վաստակում են 2 դոլարից ավելի, և գումարներն անհրաժեշտ են ոչ թե կամավորների անձնական կարիքների, այլ` նրանց ընտանիքների ապրուստի համար: Նա մատնանշեց, որ հայերը \$րանսիացիների նման խնայող են և փողերը կուղարկեն ընտանիքներին: Բացի այդ, գումարները ուղղակիորեն կարող են տրվել նրանց կանանց կամ ընտանիքներին: ժ. Պիկոն համաձայնեց, որ եթե հարցը դիտեն այդ տեսանկյունից, ապա այն բավական հիմնավոր էր, և խոստացավ ուսումնասիրել ու աջակցել այդ խնդրի լուծմանը, չնայած մտավախություն ունեի, որ լուրջ դժվարությունների կհանդիպի \$րանսիայում:

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 391-392. Նաև` Պեյլերյան Ա., \$րանսա և Յայկական հարցը Առաջին համաշխարհային տարիներուն (1914-1918), «Պատմա-Բանասիրական հանդես», 1990, թիվ 2, էջ 38:

Պ. Նուբարը բարձրացրեց կամավորագրության մասին ֆրանսիական կառավարության հայ տարարության հարցը, որը նախորդ հանդիպման ժամանակ խոստացել էր պաշտպանել նաև ժ. Պիկոն: Պ. Նուբարը նշեց, որ անհրաժեշտ էր կառավարության հայ տարարությունը ֆրանսիական բանակում նոր հայ կամավորներ ներգրավելու մասին, այն պատճառաբանությամբ, որ ամբողջովին բավարարված էր հայ կամավորների գործունեությամբ Մառնում, Վերդենում և Սոմում:

Ջ. Մալքումը հարցրեց վարչապետ Ա. Բրիանի կողմից Ազգային ժողովում Յայաստանի ապագայի մասին հայ տարարությունն անելու հնարավորության մասին: Մ. Սայքսը երկրորդեց ու պաշտպանեց այդ խնդիրը և առաջարկեց, որ Ա. Բրիանը հայ տարարի, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո արդարություն կհաստատվի հայերի համար: Սակայն ժ. Պիկոն հայտնեց, որ նման հայ տարարությունը անօգուտ քննարկումների առիթ կդառնա Ազգային ժողովում և ավելի ճիշտ համարեց, որ վարչապետը հայ տարարությունն անի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովներից մեկում և մամուլում: Մ. Սայքսը տեղեկացրեց, որ շուտով ինքը նմանատիպ հայ տարարությամբ հանդես էր գալու բրիտանական խորհրդարանում:

Անդրադառնալով ավիանման հնարավորությանը՝ ժ. Պիկոն նշեց, որ ինքը դրան սպասում էր պատերազմի սկզբից ի վեր, և իր կառավարության կողմից հավաստիացում էր ստացել, որ ասիական թուրքիայում ավիանման դեպքում ինքն էր գլխավորելու էքսպեդիցիան:

Մ. Սայքսը հայերի ռազմական կարողությունների վերաբերյալ նշեց, որ նրանք աշխարհի լավագույն զինվորներն են, բայց ինչ վերաբերում էր ներքին կազմակերպվածությանը, նրանք դեռ երկար ճանապարհ ունեն անցնելու: Այդ կարծիքը մեղմելու համար Պ. Նուբարը նրանց ուշադրությունը հրավիրեց ֆրանսիայի հայ կամավորների քաջության վրա, իսկ Յ. Մոստիչյանը ներկայացրեց թուրք գեներալների և անձամբ էնվերի տեսակետները Բալկանյան պատերազմի ժամանակ հայ զինվորների քաջության մասին, ինչպես նաև նկարագրեց 1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ հայերի ցույց տված համառու հաջող դիմադրությունը թուրք ջարդարարներին, երբ վերջիններս ստիպված եղան բրիտանական հյուպատոսի

միջնորդությամբ համոզել հայերին գինաթափվել՝ խոստանալով աստիճանով նրանց անվտանգությունը և միայն դրանից հետո, դրժելով խոստումը, կարողացան իրականացնել իրենց ոճրագործությունը:

Պ. Նուբարը ժ. Պիկոյի ուշադրությունը հրավիրեց այն խնդրի վրա, թե որ ճակատում են կռվելու հայ կամավորները: Նշեց, որ փոքր թվով հայեր կկամավորագրվեն, եթե նրանք վստահ չլինեն, որ կռվելու են իրենց դարավոր թշնամու դեմ՝ հայրենի հողն ազատագրելու համար: Ժ. Պիկոն դաբնական համարեց և համաձայնեց, բայց հետագա անճշտություններից խուսափելու համար հարցրեց, թե արդյո՞ք այդ պայմաններին կհակասի, եթե թուրքերին հարվածեն Սիրիայում, Չմյունհայում կամ Բալկաններում: Պ. Նուբարը նշեց, որ իրենց նպատակը Յայաստանի ազատագրումն էր, բայց ռազմավարական տեսանկյունից Սիրիայում կամ Փոքր Ասիայում ռազմական գործողությունների մասնակցելուն կողմ արտահայտվեց, իսկ հայ կամավորներին Բալկաններ ուղարկելու գաղափարը կտրականապես մերժեց: Ժ. Պիկոն ընդունելի համարեց Պ. Նուբարի տեսակետները:

Ապա Պ. Նուբարն անդրադարձավ ինքնավարության հարցին: Նշեց, որ կամավորագրությունը խրախուսելու լավագույն միջոցն այն էր, որ իրենք վստահ չլինեն, որ պատերազմից հետո Ֆրանսիան իրեն անցած հայկական տարածքներին ինքնավարություն կտան հայ ժողովրդի համար զարգացման բավարար պայմաններ կստեղծի:

Ժ. Պիկոն ամբողջությամբ իր համաձայնությունը հայտնեց Պ. Նուբարի բարձրացրած խնդրին և թույլ տվեց իր անունից վստահեցնել կամավորներին, որ Կիլիկիային տրվելու էր ինքնավարություն: Պ. Նուբարն իր և հայության անունից շնորհակալություն հայտնեց, քանի որ ի վերջո կարողանալու էին տեսնել ազգային նպատակների իրականացումը՝ շնորհիվ Ֆրանսիայի և նրա դաշնակից Մեծ Բրիտանիայի, նշելով, որ նրանք իսկապես կռվում էին ճնշված ժողովուրդների ազատության համար:

Որոշվեց, որ Պ. Նուբարը հեռագիր կուղարկի Եգիպտոսում գտնվող որդուն՝ Ա. Նուբարին՝ շտապեցնելով անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել խրախուսելու կամավորագրությունը: Նա պետք է տեղեկացներ այն հավաստիացման մասին, որ վերջնական հաղթանակից

հետո դաշնակիցներն ամբողջությամբ բավարարելու էին հայ կական ձգտումները: Յաջորդ օրը Պ. Նուբարը հեռագիրը տրամադրելու էր Ժ. Պիկոյին, որպեսզի ուղարկեր Կահիրեի ֆրանսիական դեսպան Ա. Դեֆրանսի շիֆրով, իսկ պատճենը Մ. Սայքսին էր տրվելու, որպեսզի ուղարկեր Կահիրեի բրիտանական ներկայացուցչին:

Այսպիսով, երկար քննարկումից հետո նրանք համաձայնության եկան հետևյալ պայմանների շուրջ.

1. Կամավորագրության կոչը պետք է հրապարակեր Ֆրանսիայի կառավարությանը, իսկ Ժ. Պիկոն ապահովելու էր հայ տարարությանն Ա. Բրիանի կողմից: 2. Ժ. Պիկոն և Մ. Սայքսը անհրաժեշտ քայլեր էին ձեռնարկելու Ռուսաստանի կառավարության մոտ, որպեսզի ապահովեին Սիբիր աքսորված արևմտահայ ռազմագերիների և Կովկասի արևմտահայ գաղթականների կամավորագրությանն ու մեկնումը: 3. Ամերիկայում կամավորների հավաքագրումը կատարվելու էր Կանադայում և Ֆրանսիայի կառավարությանն ապահովելու էր նրանց տեղափոխության ծախսերը: 4. Ժ. Պիկոն պետք է փորձեր ապահովել, որպեսզի հայ կամավորները ստանային օրական մեկ դոլար իրենց ընտանիքների համար: 5. Կամավորները չէին կռվելու Ֆրանսիայում կամ եվրոպական որևէ ճակատում, այլ միայն ասիական թուրքիայում՝ կռվելու իրենց դարավոր թշնամու դեմ և ազատագրելու իրենց հայրենիքը: 6. Ֆրանսիան երաշխավորելու էր, որ հաղթանակից հետո ինքնավարություն կշնորհի Կիլիկիային և երեք վիլայեթներին (Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիր) իր հովանու ներքո: 7. Պ. Նուբարը հեռագիր էր ուղարկելու Եգիպտոս՝ խրախուսելու կամավորագրությանն ըստ որոշված պայմանների:

Ժ. Պիկոն և Մ. Սայքսը հաստատեցին իրենց համաձայնությունը բոլոր այդ կետերի վերաբերյալ: Ժ. Պիկոն Պ. Նուբարին զգուշացրեց, որ մինչ իր վերադառնալը Փարիզ, համաձայնությունը գաղտնի մնա՝ նույնիսկ Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ից¹:

Յաջորդ օրը Պ. Նուբարը հետևյալ հեռագիրն ուղարկեց Կահիրե՝ Ա. Նուբարին. «Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցին առնչութեամբ հոկտեմբեր 6 թուակիր նամակս, որմէ յետոյ ստացած եմ

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 393-397.

պաշտոնական երաշխաւորութիւն թէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ մեր ազգային բաղձանքները գոհացում պիտի գտնեն, պարտականութիւն կը դնեմ վրադ ձեռք առնելու միջոցներ, քաջալերելու եւ դիւրացնելու համար արձանագրութիւնը առաւելագոյն թիւով կամաւորներու, վերոյիշեալ նամակիս մէջ թելադրուած զգուշաւոր կերպերով եւ անհրաժեշտ նկատուած ուրիշ նախագգուշութիւններով: Նուպար»¹:

Այդ հեռագրից հետո եգիպտոսում մեծ խանդավառութեամբ սկսվեց կամավորագրութեանը: Իսկ մայրո լ. Ռոմիոն իր հերթին նոյեմբերին եգիպտահայերին տեղեկացրեց Լոնդոնի համաձայնութեան մասին և կարդաց Ա. Բրիանի նամակը: Վարչապետը հայտնում էր, թէ ամբողջովին համաձայն էր Պ. Նուբարի պայմաններին²: Միաժամանակ Լ. Ռոմիոն հավաստիացրեց, որ լեգեոնի նպատակը Կիլիկիայի ազատագրումը և հայերի համար ազգային իրավունքներ ապահովելն էր, իսկ հայ կամավորները կռվելու են միայն Կիլիկիայում և դառնալու են հայկական բանակի հիմքը³: Դա առավել ոգևորեց հայերին:

Յոկտեմբերի 14-ին սենատոր Լուի Մարտենին ուղարկած նամակում Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Բրիանն ամենախիստ կերպով խարազանում էր երիտթուրքերի իրականացրած հայկական ջարդերը, իսկ վերջում նշում էր. «Երբ հնչի օրինական հատուցումների ժամը, նա(Ֆրանսիան-Ս.Պ.) մոռացութեան չի տահայ ժողովրդի վշտալից փորձութեանները և իր դաշնակիցների համաձայնութեամբ անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկի հանուն այն բանի, որ նրա համար երաշխավորի առաջադիմութեանն ապահովող խաղաղ կյանք»⁴: Այդ նամակը նոյեմբերի 8-ին տպագրվել է Փարիզի «Թան» պարբերականում և մեծ խանդավառութեանն առաջ բերել հայերի շրջանում:

Յետագայում՝ 1920 թ. սեպտեմբերին, Ֆրանսիայի վարչապետ Ժ. Լեյգը հայտարարեց, որ իր երկիրը ոչ մի պարտավորութեանն չի ստանձնել հայերի հանդեպ և որևէ համաձայնագիր գոյութեանն չունի: Երբ Պ. Նուբարը ներկայացրել էր Ժ. Պիկոյի հետ

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 8-9: Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 71:

² Լ. Ռոմիոն Յայկական լեգեոնի հրամանատարն էր կազմավորումից մինչև 1919 թ. մայիսը: Նրան փոխարինել է գեղապետ Տի-Սեյնթ Մարին:

³ Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, Պէյրուս, 1965, էջ 964-965:

⁴ Մեծ տերութեանները, Օսմանյան կայսրութեանը և հայերը, հ. 1, էջ 364:

համաձայնություները, Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ը պատասխանել էր, որ վերջինս դուրս էր եկել իր իրավասությունների շրջանակից¹: Այսպիսով՝ միայն նամակներում կատարված հավաստիացումներն իրականում բավարար չէին:

Յուլի 31-ին Լոնդոնում Պ. Նուբարը ճաշի էր հրավիրվել Մ. Սայքսի տանը: Ներկա էր Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպանատան նախկին առաջին թարգման Ջերալդ Ֆիցմորիսը: Չրոյցի ժամանակ Մ. Սայքսը սխալ համարեց ռազմական գործողությունները Դարդանելում և Սալոնիկում: «Որպեսզի պարտության մատնեն թուրքերին և ծանր հարված հասցնեն գերմանացիներին, անհրաժեշտ է զորքեր ավիանել Ալեքսանդրետում: Դա կկտրի նրանց երկաթուղային հաղորդակցության համակարգը, և նրանք շուտով պարտության կմատնվեն ռուսների օգնությամբ, որոնք գալիս են արևելքից»², - գտնում էր Մ. Սայքսը: Ցավոք, Անտանտի երկրները պատերազմի ընթացքում, ինչպես տեսանք, բազմիցս քննարկել են Ալեքսանդրետում կամ Կիլիկիայի այլ շրջանում ավիանում կատարելու խնդիրը, սակայն դա այդպես էլ մնացել է միայն թղթե նախագիծ:

1916 թ. նոյեմբերի 15-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի թիվ 7549-9/11 հրամանագրով Կիպրոսում կազմավորվելու էր Արևելյան լեգեոնը³: Այն համալրվելու էր օսմանյան ծագում ունեցող կամավորներով: Վերջիններս պատերազմի ամբողջ ընթացքում Ֆրանսիական դրոշների ներքո՝ իբրև օժանդակ ուժեր, ծառայելու էին ասիական թուրքիայում: Ռոմիոն նշանակվում էր լեգեոնի առաջին հրամանատար: Յայկական և սիրիական կոմիտեների միջոցով Ամերիկայում զինվորագրվածները գրանցվելու էին Բորդոյում և Մարսելում: Չինվորագրման կոմիտեներին վճարելու էին Ամերիկայից Ֆրանսիա եկած այն անձանց ճանապարհածախերը, որոնց զինվորագրմանը հավանություն կտրվեր:

¹ Եափու ճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 144-145:

² Boghos Nubar's Papers, p. 403.

³ Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 42: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 381-382:

Արևելյան Լեզեոնի կանոնադրությունը նախարար Պ. Ռոքը հաստատեց նոյեմբերի 26-ի թիվ 7966-9/11 հրամանագրով¹: Ըստ դրա Լեզեոնը գտնվելու է ֆրանսիական կառավարության դրամական հոգաճության ներքո: Այդուհանդերձ, քանի որ Լեզեոնականները Լիներու էին օժանդակ գինվորականներ՝ չէին ընդգրկվելու ֆրանսիական բանակում, իրավունք չէին ունենալու վերքերի, հիվանդության կամ պատահարի հետևանքով ծառայությանը ոչ պիտանի դառնալու դեպքում հավակնելու ծերության կամ որևէ այլ թոշակի, կամ ծառայությունից ազատ արձակման հետ կապված պարգևատրման: Արևելյան Լեզեոնի հրամանատարական կազմը համալրվելու էր ֆրանսիական սպաներով և ենթասպաներով կամ արտասահմանցու կարգավիճակ ունեցող ծառայողներով, որոնց տեղակալներ կարող էին նշանակվել Լեզեոնականներից ներգրավված օժանդակ հրամանատարական կադրերը: Այն նախատեսված էր ասիական Թուրքիայում հնարավոր գործողությունների համար և դրվելու էր Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատարի ենթակայության տակ: Հայ, սիրիացի կամ արաբ ենթասպաները, որոնք ծառայում էին Արտասահմանյան Լեզեոնում, կարող էին իբրև իրենց կորպուսից գործուղվածներ ընդունվել Արևելյան Լեզեոն:

Լեզեոնի կազմավորման և կամավորագրության պայմանները Ֆրանսիայի արտգործնախարարության կողմից հրապարակվեցին դեկտեմբերի 5-ին²: Կամավորների արձանագրությունը կատարվելու էր հետևյալ պայմաններով.

1. Արևելյան Լեզեոնին կամավորագրվելու էին օսմանահպատակ հայերն ու սիրիացիները, որոնք առանձին խմբերի մեջ էին դասավորվելու ըստցեղի և կրոնի:
2. Լեզեոնի ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիան, սակայն Լեզեոնականներն օժանդակ գինվորներ էին Լիներու և մաս չէին կազմելու ֆրանսիական բանակին, իսկ վիրավորվելու դեպքում հատուցում կամ թոշակ չէին ստանալու:
3. Լեզեոնը հաստատվելու էր Կիպրոսում և ղեկավարվելու էր ֆրանսիացի սպաների կողմից:

¹ Գարամանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 383-389:

² Պոյաճյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 9-15:

4. Լեգեոնը նախատեսված էր օգտագործել Ասիական Թուրքիայում և դրվում էր Սիրիայի Նավային զորաբաժնի ծովակալի հրամանատարության տակ:

5. Արձանագրության համար կամավորները պետք է ներկայանային Մարսելի կամ Բորդոյի գրասենյակները, իսկ Ֆրանսիայում բնակվողները՝ Փարիզի կենտրոնական գրասենյակ: Արևելքից եկողները պետք է արձանագրվեին Պորտ Սայիդի Ֆրանսիական հյուպատոսարանում կամ Կիպրոսում՝ Լեգեոնի հրամանատարի գրասենյակում:

6. Յայկական և սիրիական կոմիտեները ստանձնելու էին կամավորներ հավաքելու գործը՝ առանց Ֆրանսիական դիվանագետների միջամտության: Անհրաժեշտ էր քարոզչությունը կատարել ամենաձայրահեղ զգուշությամբ և առանց հրապարակային որևէ արտահայտության, որպեսզի խուսափեին թուրքերի ուշադրությունից և վրեժխնդրական արարքներից՝ ընդդեմ հայերի ու սիրիացիների:

7. Կամավորների ճանապարհածախսը հոգալու էին հայկական ու սիրիական կոմիտեները, իսկ Ֆրանսիան պարտավորվում էր, եթե կոմիտեները պահանջեին, վերադարձնել կամավորների երրորդ և չորրորդ կարգի ճանապարհածախսերը:

8. Արձանագրության օրից կամավորի բոլոր ծախսերը հոգալու էր պետությունը:

9. Կամավորները ընդունվելու էին պատերազմի ողջ տևողության համար:

Պետք է նշել, որ Լեգեոնի կազմավորման պայմաններից Լ. Ռոմիոն և Ա. Դեֆրանսը դժգոհ մնացին: Առաջինը դիմեց ռազմական նախարարին, իսկ դեսպանը՝ Ա. Բրիանին, որպեսզի Լեգեոնականների աշխատավարձերը բարձրացվեին, քանի որ 2 Ֆրանկը հաշվարկված էր խաղաղ ժամանակների համար, իսկ դրամի կուրսի անկումից հետո դա անբավարար էր: Սխալ էին համարում, որ Լեգեոնականներն «իրավունք չեն ունենալու վերքերի, հիվանդության կամ պատահարի հետևանքով ծառայությանը ոչ պիտանի դառնալու դեպքում հավակնելու ծերության կամ որևէ այլ թոշակի կամ ծառայություններից ազատ արձակման հետ կապված պարգևատրման», իսկ

նրանց կարիքավոր ընտանիքները չեն ունենա նպաստ ստանալ ու իրավունք: Նշում էին, որ բրիտանացիները կամավորներ կամ նույնիսկ բանվորներ հավաքագրելիս ավելի լավ պայմաններ էին առաջարկում¹: Սակայն այդ առաջարկները հաշվի չառնվեցին:

Դեկտեմբերի 5-ին ժ. Գուեն այդ պայմանները ներկայացրեց Պ. Նուբարին, որոնք լուրջ անակնկալ էին Ազգային պատվիրակության նախագահի համար:

Այդ պայմանների դեմ Պ. Նուբարը բողոքեց, քանի որ դրանով ոտնահարվում էին այն հիմնական սկզբունքները, որոնք ձեռք էին բերվել ժ. Պիկոյի հետբանակցության նկատմամբ ժամանակ: Ըստ Լոնդոնի պայմանավորվածության՝ կամավորագրության կոչը լինելու էր Ֆրանսիայի կողմից, իսկ հայ կական կոմիտեները աջակցելու էին ոչ բացահայտ: Սակայն արտգործնախարարության պայմաններով կամավորագրությունը իրականացնելու էին հայ կական կոմիտեները՝ առանց Ֆրանսիական դիվանագետների աջակցության: Պ. Նուբարը նշեց, որ հայերի կողմից կամավորների հավաքագրումը վտանգի տակ կդնի Միջագետքի հայ գաղթականների կյանքը:

Ժ. Գուեն պատճառաբանեց, որ 1915 թ. օգոստոսի 16-ի օրենքով Ֆրանսիական կառավարությունը չի կարող Ֆրանսիական բանակ գինվորագրել Ֆրանսիայի դեմ կռվող կամ նրանց դաշնակից երկրների քաղաքացիների, և դա էր միակ պատճառը, որ կամավորագրությունը խրախուսելու էին հայ կական կոմիտեները: Պ. Նուբարը նշեց, որ դրանով փոխվում էր Լոնդոնում ձեռք բերված պայմանների հիմքը: Նամտավախությունն հայ տնեց թուրքիայում մնացած հայերի ճակատագրի վերաբերյալ և առաջարկեց այլ լուծում գտնել:

Պ. Նուբարը հիշեցրեց, որ ինքը պահանջել էր, որ Ֆրանսիական կառավարությունը հայ տարարի պատերազմից հետո հայերին ինքնավարություն տալու մասին: Ֆրանսիացի պաշտոնյան պատասխանեց, որ հայերը կարող են հուսալ հանրապետական կառավարության բացարձակ բարի կամքի վրա և ամենաքիչը, որ կարող են հուսալ՝ Ֆրանսիայի քաղաքացիներ դառնալն էր: Պ. Նուբարը պատասխանեց, որ դա այլ բան էր, քան իրեն խոստացել են Լոնդոնում: Այդ պահին ժ. Գուեն կանչեցին Ա. Բրիանի մոտ և խոսակցությունը կիսատ մնաց: Ժ.

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 401:

Գուև նշեց, որ այդ հարցերը կքննարկեն հաջորդ հանդիպման ընթացքում և սպառնաց, որ համաձայնության չգալու դեպքում Ֆրանսիան կգործի առանց հայերի կարծիքը հարցնելու¹: Այսպիսով՝ Ֆրանսիան, դեռ լեզբերը չկազմավորած, սկսել էր խախտել իր պայմանավորվածությունները:

Դեկտեմբերի 12-ին Պ. Նուբարը Յովհաննես խան Մասեհյանի ընկերակցությամբ կրկին հանդիպեց Ժ. Գուին: Պ. Նուբարը տեղեկացրեց հայ կամավորների վերաբերյալ եղած բանակցությունների ընթացքի մասին՝ սկսած փոխգնդապետ Է. Բրեմոնին եգիպտահայերի տված պատասխանից: Հայտնեց, որ Ժ. Պիկոն և Մ. Սայքսը իրեն երաշխավորել են, որ հաղթանակից հետո հայերի ազգային բաղձանքները կիրագործվեն և Ֆրանսիայի հովանու ներքո ինքնավարություն կստանան: Ժ. Գուև վստահեցրեց, որ Հայաստանի այն հատվածը, որն անցնելու էր Ֆրանսիային, կստանա ինքնավարություն: Պ. Նուբարը շնորհակալություն հայտնեց այդ վստահեցումների առթիվ և նշեց, որ այլ բան չէր սպասում Ֆրանսիայի պես տերությունից, որը պայքարում էր ազատագրելու թուրք և ճնշված ժողովուրդներին: Նաև որոշվեց Պ. Նուբարի կողմից նամակ ուղարկել ռուսական դումայի հայ պատգամավոր Միքայել Պապաջանյանին, որպեսզի քայլեր ձեռնարկեն Կովկասի հայ կամավորներին Ֆրանսիա ուղարկելու համար²:

Ֆրանսիացի պաշտոնյաներն անձնական հանդիպումներում ինքնավարության մասին խոստումներ էին շռայլում, և դրանով սիրաշահում էին հայ ազգային գործիչներին, որոնք ստիպված էին բավարարվել եղածով: Հայ գործիչները միամիտ հույսեր էին տածում, որ մեծ տերությունները պատրաստ են հետևել այն խոստումներին, որոնք տրվել են բանավոր: Այդ տերությունները, նույնիսկ պատերազմի ամենաթեժ տարիներին, միմյանց միջև ստորագրած գաղտնի պայմանագրերը հաճախ փորձում էին ի չիք դարձնել: Բնականաբար, փոքր ազգերին տրված խոստումներից, որոնք կարող էին նույնիսկ ստորագրված համաձայնագրի տեսք ունենալ, հեշտությամբ կարող էին հրաժարվել:

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 411-414.

² Նույն տեղում, էջ 415-418:

Դեկտեմբերի 14-ին Պ. Նուբարը Ժ. Գուլին ցույց տվեց Մ. Պապաջանյանին ուղարկվելիք նամակը: Ֆրանսիացին սկզբից մինչև վերջ ընթերցեց այն և իր համաձայնությամբ հայտնեց բոլոր կետերի վերաբերյալ¹:

Մ. Պապաջանյանին ուղարկած նամակում Պ. Նուբարը տեղեկացնում էր, որ Ֆրանսիան որոշել էր կազմել Արևելյան Լեգեոն հայ և սիրիացի կամավորներից, իսկ ինքը որոշել էր խրախուսել այդ քայլերը, առանց մոռացության մատնելու զգուշությունները, որպեսզի չվտանգվի Թուրքիայում մնացած հայերի ճակատագիրը: Նա խնդրում էր Մ. Պապաջանյանի և Յայոց ազգային բյուրոյի աջակցությունը, որպեսզի ռուսական կառավարության կողմից լուծարված հայ կամավորական գնդերի զինվորները մեկնեն Ֆրանսիա և անդամակցեն Արևելյան Լեգեոնին: Նա զգուշացնում էր, որ դա խիստ գաղտնի պահվի և լուրը մամուլում չհայտնվի: Պ. Նուբարը գրում էր, որ Ֆրանսիայի կառավարությունից պաշտոնական հավաստիացումներ էր ստացել, որ հաղթանակից հետո հայերի ազգային ձգտումները լիակատար բավարարություն կստանան Ֆրանսիային անցնելիք հայկական տարածքներում²: «Մենք կարող ենք հուսալ, - գրում էր Պ. Նուբարը, - որ Ֆրանսիայի հովանավորության տակ տրված տեղական լայն ինքնավարության շնորհումով այնտեղ կիրագործվեն մեր բաղձանքները: Որոշված է, որ Ֆրանսիան, մնալով հավատարիմ ազատության սկզբունքներին և մեծահոգի ավանդություններին, ճշշված հայերին ազատելուց հետո հնարավորություն կը տանրանց վերականգնելու իրանց ազգային դեմքը և գրավելու այն դիրքը, որ պատկանում է նրանց քաղաքակիրթ աշխարհում շնորհիվ իրանց անցյալի և ունակությունների»³:

Դեկտեմբերի 17-ին Ա. Բրիանը Պետրոգրադում ֆրանսիական դեսպան Մ. Պալեոլոգին ուղարկած գաղտնի նամակով, որին կից ուղարկել էր նաև Պ. Նուբարի նամակը, որպեսզի փոխանցվեր Մ. Պապաջանյանին, տեղեկացնում էր Արևելյան Լեգեոնի կազմավորման մասին: Դեսպանից պահանջվում էր այդ մասին տեղյակ պահել ռուսական կառավարությանը և ստանալ թույլ տվություն

¹ Նույն տեղում, էջ 419:

² Լեո, Անցյալից, էջ 347-350:

³ Նույն տեղում, էջ 350:

Ռուսաստանի տարածքում նույնպես կամավորագրություներ անցկացնելու, ինչպես նաև ռուսների կողմից գերված թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներին լեգեոնում ընդգրկելու հնարավորություն տալու մասին¹:

Չնայած Ազգային պատվիրակության տվյալներով արևմտահայ ռազմագերիներին թիվը Ռուսաստանում հասնում էր շուրջ 5.000-ի, սակայն իրականում այդ թիվն ավելի փոքր էր:

Արևմտահայ փախստականների հանձնաժողովի հաշվարկներով 1916 թ. դեկտեմբերին Սիբիրում կային 2.000 հայ ռազմագերիներ²: Չնայած դեռևս 1914 թ. նոյեմբերից կաթողիկոսը, Մ. Պապաջանյանը և այլ գործիչներ բազմիցս դիմել էին կայսերը ու ռուսական իշխանություններին՝ հայ ռազմագերիներին ազատարձակելու կամ բարելավելու նրանց վիճակը, սակայն դրանք արդյունք չէին տվել: Նրանց մեծագույն մասը գտնվում էր ծայրահեղ ծանր վիճակում³:

Մ. Պապաջանյանին ուղարկած Պ. Նուբարի նամակը 1917 թ. սկզբներին քննարկվել է Ազգային բյուրոյում և գրեթե միաձայն մերժվել՝ հաշվի առնելով Կովկասի հայ կամավորական գնդերի դառը փորձը, որոնք նոր էին ցրվել: «Այնուամենայնիվ, \$րանսիական կառավարությունը խաբեց Պողոս Նուբարին ավելի խայտառակ կերպով, քան մեզ խաբել էր Նիկոլա Բ-ի կառավարությունը...», - գրում է Լեոն⁴:

Ընդամենը մի քանի ամիս առաջ էին ցրվել ռուսական բանակին միացած կամավորական գնդերը: Պատերազմի սկզբում, երբ ռուսների համար բավական ծանր վիճակ էր ստեղծվել Կովկասում, փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովի նախաձեռնությամբ կազմավորվել էին այդ գնդերը: Չայերը հույս ունեին, որ թափած արյան դիմաց ձեռք էին բերելու ինքնավարություն: Սակայն 1915 թ. առաջին կեսին թուրքերի դեմ տարած հաղթանակներից ու Արևմտյան Չայաստանի մի մասին գրավումից հետո Ռուսաստանն ինքնավարության հովերով տարված հայ կամավորների կարիքն այլ ևս չուներ:

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 406-407:

² ՉԱԱ, \$. 57, ց . 5, գ . 90, թ . 47:

³ Նույն տեղում, թ . 1-53:

⁴ Լեոն, Անցյալից, էջ 351:

Ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլևիչ Ռոմանովը դեռևս 1915 թ. մայիսին Ի. Վորոնցով-Դաշկովին առաջարկել էր ցրել հայ կական գորաջոկատները, սակայն մայիսի 24-ին փոխարքան պատասխանել էր, որ մի քանի հազար կամավորները վնաս չեն կարող տալ Ռուսաստանին և արդարացված է նրանց զբաղեցնել թուրքական գործերով, իսկ գորացրվելուց հետո, թիկունքում կարող էին ավելի վտանգավոր լինել: Ի վերջո, 1915 թ. դեկտեմբերին ռուսական հրամանատարությունը որոշում էր ընդունել ցրել հայ կամավորական գնդերը¹:

Այսպիսով՝ հաշվի առնելով դառը փորձը՝ արևելահայ գործիչները դեմ էին Ֆրանսիայի խոստումներին հավատալու և նրա դրոշի ներքո կռվող հայ կական նոր կամավորական բանակ կազմավորելու գաղափարին:

Յ. Թոփուզյանը գրում է. «Այսպիսով, գաղութարարները, ցանկանալով թուրքերի դեմ օգտագործել ցեղասպանությունից ճողոպրած արևմտահայ բեկորներին, «ասպետական» խոստում տվեցին Կիլիկիայում վերականգնել հայ կական պետությունը Ֆրանսիական մանդատի ներքո»²:

Լեգեոնի կազմավորման շուրջ համաձայնության կայացմանը քննադատաբար է մոտեցել Ռ. Գասպարյանը. «Այս իրադարձությունը ժամանակի անհեռատես մի շարք հայ քաղաքական գործիչների կողմից ընկալվեց որպես Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո Կիլիկիայի ազատագրության և անկախության սկիզբ, չնկատելով կամ չուզե՞նալով նկատել Ֆրանսիայի երկդիմի քաղաքականությունը: Հայության շրջաններում թևածում էին Սիրիայի և Հայաստանի կոմիսար նշանակված Ժ. Պիկոյի խոսքերը. «Դաշնակիցների հաղթանակից հետո Ֆրանսիան իր հովանավորության ներքո ինքնավարություն է տալու Կիլիկիային»: Այս սին և կեղծ խոսքերը անպատմելի ոգևորություն և առաջացրին ջարդերից մազապուրծ հայերի, ինչպես նաև՝ արտասահմանյան հայերի շրջանում: Թվում էր, թե երկնքում պայծառ շողաց

¹ Անանուկ Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3 (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 552-554:

² Թոփուզյան Յ., Սիրիայի և Լիբանանի հայ կական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 140:

հայոց արևը, թվում էր, թե մոտ է դարավոր ստորացումների, բռնությունների, կոտորածների հատուցման ժամը, թվում էր՝ հայը վերստին կշենացնի իր հայրենիքը՝ ամոքելով, դարմանելով արյունածոր վերքերը, թվում էր...»¹:

Սակայն պետք է արձանագրել, որ հայկական գորաբանակ ստեղծելուն աջակցելն արդարացված և ճիշտ քայլ էր: Դա հնարավորություն էր տալու պատերազմից հետո ճանաչվել Անտանտին դաշնակից պատերազմող կողմ, ինքնավարություն պահանջել Կիլիկիայում: Լեգեոնն անուրանալի դերակատարություն ունեցավ Լիբանանում, Սիրիայում ծանր պայմաններում հայ տնված հայ տարագիրներին աջակցելու հարցում, իսկ ավելի ուշ՝ քեմալականների դեմ ինքնապաշտպանություններում: Յետագայում հայ ության ձգտումների իրականությունն չդառնալը պայմանավորված էր տարբեր հանգամանքներով:

1916 թ. դեկտեմբերի 28-ին Պ. Նուբարը Փարիզում հանդիպեց Ժ. Պիկոյին: Վերջինս նշեց, որ տվյալ պահին Յայկական հարցի համար ավելի անել հնարավոր չէ, իսկ հայ կամավորների կարիքն ավելի էր զգացվում, քան Լոնդոնի բանակցությունների ընթացքում: Ժ. Պիկոն նշեց, որ եզիպտոսում կամավորագրությունը մեծ արդյունքներ չէր տվել և միայն 300 կամավորներ կային: Պ. Նուբարը տեղեկացրեց, որ այդ թվի մեջ չեն հաշվել Պորտ Սայիդի 600 մուսալեռցի կամավորներին: Ժ. Պիկոն խնդրեց, որ Պ. Նուբարը տրամադրի Արտասահմանյան Լեգեոնի այն հայ զինվորների անունները, ում մտադիր էին ուղարկել Կիպրոս՝ միանալու Արևելյան Լեգեոնին:

Պ. Նուբարն իր դժգոհությունը հայտնեց, որ Ժ. Գուեն հանդիպումների ընթացքում միայն հայերի հանդեպ Ֆրանսիայի դրական տրամադրվածությունն էր հայտնում և խուսափում ինքնավարության հարցից: Պ. Նուբարը շեշտեց, որ հայերն անկայուն խոստումներով չեն բավարարվի, և կամավորագրությունը խրախուսելու համար անհրաժեշտ էր ինքնավարություն խոստանալ: Պ. Նուբարը հիշեցրեց նաև, որ Ժ. Պիկոն խոստացել էր պաշտպանել Ալեքսանդրետի միացումը Յայաստանին և ոչ թե Սիրիային: Ինչպես

¹ Գասպարյան Ռ., Յայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Էջ 147:

նաև տեղեկացրեց, որ այդ հարցով զրուցել էր որոշ սենատորների հետ և ստացել դրական պատասխան:

Ֆրանսիացի դիվանագետը վստահեցրեց, որ Ալեքսանդրետն անպատճառ կմիացվի Յայաստանին և առաջարկեց, որ Պ. Նուբարը հնարավորության սահմաններում պահանջի միասնական Յայաստանի ստեղծում ֆրանսիայի հովանու ներքո, այդ թվում՝ Ռուսաստանին անցնելիք վիլայեթների միացումով: Պ. Նուբարը պատասխանեց, որ ֆրանս-հայկական կոմիտեի վերջին ժողովում ինքը քննարկման էր դրել միացյալ Յայաստանի հարցը և կոմիտեն խոստացել էր հարմար պահին օժանդակել այդ խնդրի իրականացմանը¹:

Այսպիսով՝ դերերը փոխվել էին, և այժմ Ֆրանսիան էր հայերին դրդում պահանջելու միացյալ Յայաստան, անշուշտ, իր հովանու ներքո: Իսկ Ազգային պատվիրակության նախագահը ստիպված էր համակերպվել և բավարարվել միայն խոստումներով, քանի որ ավելին պահանջելու համար ազդեցիկ լծակներ չկային: Մեծ տերության ղեկավարները, եթե պատերազմի թեժ պահին փորձում էին միմյանց ձեռքից խլել հայկական տարածքները՝ չհարգելով իրենց իսկ ստորագրության ներքո վավերացված գաղտնի ու հայտնի համաձայնագրերը, ապա բնական էր, որ պատերազմից հետո խաբելու էին նաև հույսն ամբողջությամբ Անտանտի վրա դրած հայ ժողովրդին:

Այսպիսով՝ կարող ենք հանգել հետևյալին.

- Բրիտանացիների հետ համաձայնության կայացնելուց բացի, ֆրանսիական կողմը պետք է ապահովեր նաև հայկական ղեկավար շրջանակների աջակցությունը: Անցյալում վերջինների դիմադրության պատճառով չէին կարողացել ըստ արժանվույն օգտագործել մուսալեռցիների մարտական կարողությունները: Սակայն այս անգամ խոսքը ոչ միայն սուլտանի հայերի մասին էր, որոնցից կարող էին ձևավորել մեկ կամ երկու վաշտ, այլ՝ կորպուսի կազմավորման խնդիր էր դրված: Յետևաբար՝ անհրաժեշտ էր արևմտահայ ազգային ղեկավարության համաձայնություն և սերտ համագործակցությունը: Յակառակ դեպքում՝ նախագիծը կարող էր ձախողվել:

¹ Boghos Nubar's Papers, p. 422-424.

- Ֆրանսիացի գործիչները սկսեցին Պ. Նուբարին համոզել, որ պեսզի աջակցի հայկական լեգեոնի ստեղծման աշխատանքներին: Սակայն առանց սպասելու հայ գործիչի պատասխանին, կամ նրան կանխապես դրական պատասխանի տրամադրելու նպատակով, արդեն Լ. Ռոմիոյին ուղարկել էին Եգիպտոս: Դրանով Ֆրանսիացիները փորձում էին հասկացնել, որ իրենք հայկական կամավորական զորամաս ստեղծելու են առանց հաշվի առնելու Ազգային պատվիրակության կամ այլ հայկական քաղաքական ու հասարակական կառույցների կարծիքը: Այսպիսով՝ հայ գործիչներին մնում էր համակերպվել և հայկական զորամաս կազմավորելու դիմաց առավելագույն պահանջներ առաջ քաշել:
- Ֆրանսիացի պաշտոնյաներն անձնական հանդիպումներում ինքնավարության մասին խոստումներ էին շռայլում, և դրանով սիրաշահում էին հայ ազգային գործիչներին, որոնք ստիպված էին բավարարվել եղածով: Հայ գործիչները միամտո կարծում էին, որ մեծ տերությունները պատրաստ են հետևել այն խոստումներին, որոնք տրվել են բանավոր: Այդ տերությունները, նույնիսկ պատերազմի ամենաթեժ տարիներին, միմյանց միջև ստորագրած գաղտնի պայմանագրերը հաճախ փորձում էին ի չիք դարձնել: Բնականաբար, փոքր ազգերին տրված խոստումներից, որոնք կարող էին նույնիսկ ստորագրված համաձայնագրի տեսք ունենալ, հեշտությամբ կարող էին հրաժարվել:
- 1916 թ. հոկտեմբերին Պ. Նուբարը, Մ. Սայքսի և Ժ. Պիկոյի միջև համաձայնություն կայացվեց Կիպրոսում Ֆրանսիական դրոշիներքո կռվող Հայկական լեգեոն կազմավորելու մասին, որի դիմաց Ֆրանսիան պետք է Կիլիկիային և իրեն անցնող մյուս հայկական տարածքներին պատերազմից հետո ինքնավարություն տար: Սակայն Ֆրանսիական կողմը այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Կիլիկիային ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին՝ չնայած Պ. Նուբարի բազմաթիվ հիշեցումներին ու բողոքներին: 1916 թ. վերջին Ֆրանսիական իշխանություններն Ազգային պատվիրակության նախագահին

առաջարկեցին պահանջել միացյալ հայկական պետության ստեղծում իրենց հովանավորության տակ: Դերերը փոխվել էին, և այժմ Ֆրանսիան էր հայերին դրդում պահանջելու միացյալ Հայաստան, անշուշտ, իր հովանու ներքո: Հայ գործիչները ստիպված էին համակերպվել և բավարարվել միայն խոստումներով, քանի որ ավելին պահանջելու համար ազդեցիկ լծակներ չկային: Մեծ տերությունները, եթե պատերազմի թեժ պահին փորձում էին միմյանց ձեռքից խլել հայկական տարածքները՝ չհարգելով իրենց իսկ ստորագրություններով վավերացված համաձայնագրերը, ապա բնական էր, որ պատերազմից հետո խաբելու էին նաև հույսն ամբողջությամբ Անտանտի վրա դրած հայ ժողովրդին:

- Հայկական գորաբանակ ստեղծելու և աջակցելը արդարացված և ճիշտ քայլ էր: Դա հնարավորություն էր տալու պատերազմից հետո ճանաչվել Անտանտին դաշնակից պատերազմող կողմ, ինքնավարություն պահանջել Կիլիկիայում: Լեգեոնն անուրանալի դերակատարություն ունեցավ Լիբանանում, Սիրիայում ծանր պայմաններում հայտնված հայ տարագիրներին աջակցելու հարցում, իսկ ավելի ուշ՝ քեմալականների դեմ ինքնապաշտպանություններում:

3.3 ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մեծ Բրիտանիայի և Պ. Նուբարի հետ քաղաքական բանավոր համաձայնություն կայացնելուց անմիջապես հետո Ֆրանսիան ակտիվորեն ձեռնամուխ եղավ Լեգեոնի կազմավորման աշխատանքներին:

Գումարտակի հրամանատար Լ. Ռոմիոյի խորհրդական նշանակվեց հայ ազգի ծովային սպա Տ. Թեքեյանը¹: Վերջինս մասնակցել էր մուսալեռցիների տարհանմանը, ռազմական մարզումների և Միջերկրականի կղզիներում կամավորների պարեկային ու դիվերսիոն գործողություններին:

Լ. Ռոմիոն բավական կշռադատված ու ակտիվ գործունեություն ծավալեց: Նա կարողացավ ոչ միայն հայերին համախմբել իր շուրջը, այլ նաև բրիտանացիների հետ սերտ համագործակցություն հաստատել, համաձայնություն կայացնել Կիպրոսում հայկական զորամասի տեղակայման վայրի ու պայմանների շուրջ:

Տ. Թեքեյանը հետևյալ կերպ էր բնութագրում Լեգեոնի հրամանատարին. «Մշտապես զգոն, խիստ պերճախոս, իր նվիրական առաքելությամբ խանդավառ, նա, չնայած սկզբնական շրջանի դժվարություններին, կարողացավ Լեգեոնը արհեստավարժ դարձնել»²:

1916 թ. նոյեմբերի 7-ին Կիպրոսի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջոն Քլոսոնը տեղեկացրեց Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիոնի հրամանատար Դը Սպիտզին, որ Լ. Ռոմիոյի հետ Ֆամագուստայի ծոցից հյուսիս, Մոնարկա նավահանգստի մոտ ընտրել են հայկական կորպուսի տեղակայման վայրը³:

Այսպիսով՝ Յայկական Լեգեոնը տեղակայվելու էր Կիպրոսի արևելյան հատվածում, Ֆամագուստայից 24 կմ հյուսիս: Այդ վայրը բավական մոտ էր Կիլիկիայի ծովեզերքին, և անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր կլիներ արագորեն զորամասը տեղափոխել այդ հայկական երկրամաս:

¹ Թեքեյան Ծ., նշվ. աշխ., էջ 52:

² Նոյն տեղում, էջ 59:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 369:

Կիպրոսից Լ. Ռոմիոն վերադարձավ Եգիպտոս, ուր մեծ աջակցության հանդիպեց հայ կական հասարակական-քաղաքական բոլոր հոսանքների կողմից: Մուսալեռցիներից զինվորագրության պատրաստ էին 450-500 կամավորներ: Ի տարբերություն հայերի՝ կամավորագրվել ցանկացող սիրիացիների թիվը փոքր էր¹:

Նոյեմբերի 10-ին ռազմական նախարար Պ. Ռոքին ուղարկած զեկուլցագրում² Լ. Ռոմիոն մանրամասն ներկայացնում է իր կատարած աշխատանքները և սպասելիքները: Նա Եգիպտոսում հանդիպել էր Ա. Նուբարին և Լ. Մկրտիչյանին, որոնք ներկայացնում էին Հայ կական բարեգործական ընդհանուր միության և ռամկավարների տեսակետները: Նրանք խոստացել էին ամեն կերպ աջակցել կամավորագրությանը, սակայն կրկին մտավախություն էին հայտնել, որ Միջագետքում մնացած հայ գաղթականները կարող էին թուրքական նոր բռնությունների զոհ դառնալ, և այդ պատճառով առաջարկել էին, որ ամեն ինչ կատարվի զգուշորեն և խիստ գաղտնի: Նույն կարծիքին էր նաև Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը:

Լ. Ռոմիոն ավելի շատ հավանել էր դաշնակցականների տեսակետը: ՀՅԴ Եգիպտոսի կոմիտեի ղեկավար Հակոբ Նևրուզը, առանց տեղյակ լինելու Լ. Ռոմիոյի առաքելության մասին, գնացել էր Ա. Դեֆրանսի մոտ և առաջարկել հայ կամավորներ հավաքագրել, որոնք պետք է կռվեին ֆրանսիացիների հետ կողք կողքի: Դեսպանը նրան ուղարկել էր Լ. Ռոմիոյի մոտ: Հ. Նևրուզը կանխատեսում էր, որ միայն Ամերիկայում կարող են կամավորագրել 10.000 հայերի, իսկ Եգիպտոսում՝ 1.000: Նա վստահ էր, որ թուրքերը, պատերազմում հաղթանակի հասնելով, կկոտորեին հայ տարագիրների մնացորդներին և իրենց ոճիրն ավարտին չէին հասցնում միայն վախենալով, որ կարող են պարտվել պատերազմում և պատասխանատվության ենթարկվել: Լ. Ռոմիոն հավատում էր, որ Ամերիկայում ընդամենը երկու ամսում ամենաքիչը 1.500 հայեր կարող են կամավորագրել: Ֆրանսիացի սպային զարմացրել ու ոգևորել էր բոլոր հոսանքներին պատկանող հայերի՝

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 369:

² Նույն տեղում, էջ 372-376:

վճռականությունը, համախմբվածությունը ու միասնաբար գործելու ցանկությունը:

Նոյեմբերի 29-ին Մարսելից Պորտ Սայիդ ուղարկվեց երկու վաշտ կազմավորելու համար անհրաժեշտ հրամանատարական կազմ, զինամթերք, հանդերձանք և անհրաժեշտ այլ պարագաներ: Լ. Ռոմիոյի Կիպրոս մեկնելուց հետո եզիպտոսում զինծառայության ժամանող հայերին Պորտ Սայիդում ընդունելու էր ֆրանսիական հյուպատոսը: Լ. Ռոմիոն նախատեսում էր մուսալեռցիներից կազմավորել 2 վաշտ, եզիպտահայերից ու ռազմագերի հայերից՝ 1 վաշտ, ևս 1 վաշտ՝ եզիպտոսում կամավորագրված լիբանանցիներից¹:

Պետք է նշել, որ լեգեոնի հրամանատարը բավական մեծ եռանդով լծվեց հայերից ու սիրիացիներից գործառն կազմավորելու բարդ և պատասխանատու գործին:

Նոյեմբերի 30-ին, ժամը 16-ին «Մարոկկո» նավով ժերափանիոնի գլխավորությունը լեգեոնի առաջին ստորաբաժանումը՝ 54 մուսալեռցիներ մեկնեցին Կիպրոս: Այս խմբում ընդգրկված էին որմնադիրներ, ատաղձագործներ, հյուսներ, որպեսզի կառուցեին ճամբարը: Մեկ ամսվա համար անհրաժեշտ սնունդ, գույք և գործիքներ տրամադրեցին Պորտ Սայիդի և Իսմայիլիայի բրիտանական ապրանքային պահեստները: Լ. Ռոմիոյի սերտ համագործակցությունը բրիտանական իշխանությունների հետ օգտակար եղավ լեգեոնի և Պորտ Սայիդի ճամբարի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր լուծելու համար: Նրա ջանքերով բրիտանական ռազմական իշխանություններն ուշադրություն դարձրին Պորտ Սայիդի ճամբարի կառավարման մեջ թերացումներ ու հայերի նկատմամբ ոչ բարեհաճ վերաբերմունք ցույց տված բրիտանական պաշտոնյաներին, որոնք գլխավորապես Սիրիայի հրեաներ էին²:

Դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 9-ին «Մարոկկո» նավը փոթորկի պատճառով դժվարությամբ մոտեցավ Մոնարկայի կառավարողին: Կարողացան ափ դուրս բերել միայն անձնակազմը և գույքի մեծ մասը, իսկ մթերային ապրանքները որոշվեց բեռնաթափել Ֆամագուստայի նավահանգստում, որին նավերը կարող էին մոտենալ ցանկացած եղանակի: Չաշվի առնելով նման հանգամանքները՝ Լ.

¹Նույն տեղում, էջ 378-379, 382, 411-412:

²Նույն տեղում, էջ 408, 412:

Ռոմիոն որոշեց ապահով ցամաքային կապ հաստատել Ֆամագուստայի և Մոնարկայի միջև: Դեկտեմբերի 5-ին նա Պորտ Սայիդից Կիպրոս ուղարկեց հսմայիլիայի բրիտանական գլխավոր շտաբից ստացած մոտոցիկլետն ու հեծանիվը¹:

Յուրաքանչյուր շաբաթ Պորտ Սայիդից մեկ նավ էր մեկնում Մոնարկա: Ճանապարհը տևում էր 30-40 ժամ: Կաստելորիզոյից Պորտ Սայիդ մեկնող նավն ամիսը 2 անգամ կանգ էր առնում Մոնարկայում: Այդպիսով՝ Լեգեոնականների ճամբարն ամսական 6 անգամ հաղորդակցվում էր Պորտ Սայիդի հետ: Յեռագրական կապը պահպանվում էր 2 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Տրիկիոմոյի գրասենյակից, որը միացած էր Ֆամագուստայի հեռագրագծին, իսկ նրամիջոցով՝ Պորտ Սայիդին²:

Մինչև գորանոցների կառուցումը կամավորների առաջին խումբը տեղավորվեց բրիտանացիների տրամադրած 6 կոնաձև վրաններում: Մոնարկայում գտնվող միակ կացարանը այգեպանի տնակ էր, որը Կիպրոսի անտառների վարչությունը հատկացրեց Լեգեոնի հրամանատարական կազմին: Առաջին խմբի ղեկավարությունն իրականացնում էր երրորդ կարգի թարգմանիչ սպա ժերափանիոնը: Առաջին խումբը Կիպրոս ժամանելու պահին իր տրամադրության տակ ուներ միայն 3 հրացան, որը նրանց էր հատկացրել «ժյուլ Ֆերրի» նավը: Դեկտեմբերի 3-ին Լ. Ռոմիոն Պորտ Սայիդից ուղարկեց 600 հրացան, որը ստացել էր «Սպահան» նավի ժամանումից հետո³:

Փաստորեն՝ երկու վաշտ կազմավորելու համար անհրաժեշտ զենք ու զինամթերք Կիպրոս տեղափոխվեց կամավորների առաջին խմբի մեկնելուց արդեն երեք օր անց: Բրիտանացիների կողմից այլևս ոչ միայն խոչընդոտներ չէին հարուցվում, այլ նույնիսկ և ուրջ աջակցություն էր տրամադրվում: Դապայմանավորված էր և՛ Լ. Ռոմիոյի համագործակցությունն հաստատելու կարողության, և՛ այն հանգամանքի հետ, որ նրանք արդեն վերջնականապես հրաժարվել էին հայերին ծառայության վերցնելու մտքից:

¹Նույն տեղում, էջ 408:

²Նույն տեղում, էջ 408-409:

³Նույն տեղում, էջ 409:

Լ. Ռոմիոն հիացած էր հայերի կարգապահությունից ու վստահելիությունից: Չնայած միայն մեկ սպա էր գտնվում մուսալեռացիների առաջին խմբի մոտ, սակայն նա մեծ հեղինակություն էր վայլում և տիրում էր կատարյալ կարգապահության: Լ. Ռոմիոն համոզված էր, որ իրեն անհրաժեշտ են ժերայի անիոնի նման ջանասեր ու հաստատակամ սպաներ, իսկ կոպիտ և գրգռված պահվածքով սպաները չէին կարող հաջողության հասնել հայերի մոտ: Հայ զինվորներին \$րանսերեն սովորեցնելու գործը հանձնարարվեց Վանի նախկին միսիոներ, զինվոր Նասսին, որը «Սպահան» նավով դեկտեմբերի 3-ին ժամանել էր ՊորտՍայի դ¹:

Տ. Թեքեյանը գրում էր. «Հայ կամավորականներին մարզելը, ինչ խոսք, չափազանց դժվար էր, մեր սպաներն ու ենթասպաները հաճախ մեծ զգուշավորություն, նրբանկատություն ի հայտ բերեցին, որպեսզի հաղթահարեն անխուսափելի թյուրիմացությունները, կարգ ու կանոն ապահովեն: Հարկ էմ համարում ավելացնել, որ այդ առումով նրանց օգնում էին նաև ազգային հանձնախմբերն ու հայ կամավորականների ընտրախավը, որոնք ոչ մի ջանք չխնայեցին, որպեսզի Հայ կական Լեգեոնը միասնական ու կարգապահ միավորում դառնա: Թե՛ առաջինները, թե՛ վերջինները համապատասխանաբար արժանի են իրենց հայրենիքի երախտագիտությանը, նրանց սկսած գործը Պատմությունն անսպա ման ավարտին կհասցնի»²:

Լ. Ռոմիոն, տեսնելով, որ մուսալեռացիները փայլուն հրաձիգներ են, որոշեց նրանցից կազմել գնդացրորդների ջոկատներ: Փոխգնդապետ Է. Բրեմոնը խոստացավ սկզբի համար Սուեզից մեկ գնդացիր և ուսուցանող անձնակազմ ուղարկել: Լ. Ռոմիոն դիմեց գեներալ Պ. Ռոքին, որպեսզի Սուեզի գնդացիրների մի մասը տրամադրեն Լեգեոնին³:

Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը և \$րանսիական հյուպատոսարանը Պորտ Սայի դում շենք հատկացրին, որտեղ սկզբնական շրջանում տեղաբաշխվեց Լեգեոնի հաշվապահական և զինվորագրման գրասենյակները: Պորտ Սայի դի պահեստային վաշտի

¹ Նույն տեղում:

² Թեքեյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 56:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 412:

հրամանատար նշանակվեց կապիտան Բուժքեն: Այդ վաշտը գնդապետ Էլգուդիթուլ տվու թյամբ տեղակայվեց բերդում¹:

Մուսա եռցիների կամավորագրությունը: Լ. Ռոմիոյի պահանջով Ֆրանսիական սպա ժերաիանիոնը մանրամասն վիճակագրություն անցկացրեց Պորտ Սայիդում և առաձևագրույց ունեցավ բոլոր մուսա եռցի տղամարդկանց հետ: Ըստ այդմ՝ զինծառայության պիտանի ճանաչվեցին 450 մարդ: Այդ ցուցակագրվածներին կարող էին միանալ նաև այն մուսա եռցիները, որոնք աշխատելու համար ճամբարից հեռացել էին Եգիպտոսի այլ քաղաքներ: Յայրենի հողի համար կռվելու գաղափարը չափազանց բարձր բարոյական մթնոլորտ էր առաջացրել հայերի մոտ: Լ. Ռոմիոն վստահ էր, որ չպետք է հայերին երկար ժամանակ անգործության մատնեն, որպեսզի նրանք չվհատվեն: Նա գտնում էր, որ միայն մուսա եռցիները բավարար կլինեն, եթե իրենք ցանկանան անկանոն գործառ ստեղծել Ալեքսանդրետում դիվերսիոն գործողություններ իրականացնելու համար: Իսկ եթե Ֆրանսիան ավելի մեծ ու հեռահար նպատակ ունի՝ համագործակցության հաստատում հայ և սիրիացի ղեկավարների հետ, ազդեցության տարածում այդ ժողովուրդների վրա, ապա՝ նա գտնում էր, որ պետք է հայերից ու սիրիացիներից ստեղծեն լուրջ ռազմական կառույց, որի համար անհրաժեշտ էր երկարատև և շարունակական աշխատանք²:

Ինչպես տեսնում ենք, մայրո Լ. Ռոմիոն վճռական էր տրամադրված և իրեն վստահված գործին վերաբերվում էր ամենայն պատասխանատվությամբ: Փաստորեն՝ միայն մուսա եռցիները պատրաստ էին տրամադրելու շուրջ 600 կամավոր՝ առանց խորականության մուսա եռցի բոլոր այրերը ցանկություն և հայտնեցին կռվելու ընդդեմ ատելի թուրքերի:

1917 թ. մայիսի 20-ին նոր վարչապետ և ԱԳ նախարար Ալեքսանդր Ռիբոյին ուղարկած զեկուցագրում Ա. ԴեՖրանսը ներկայացրեց իր և Լ. Ռոմիոյի տեսակետները Պորտ Սայիդի հայկական ճամբարի վերաբերյալ: Նշում էր, որ մուսա եռցիները լեգեոնի ամենակարգապահ և մարտունակ տարրն են: Յետևաբար իրենց խնդիրն է

¹Նույն տեղում, էջ 412-413:

²Նույն տեղում, էջ 377:

անուշադրության չմատնել նրանց ընտանիքները: Իր գոհունակությունն էր հայտնում, որ, ի տարբերություն սիրիացիների, հայերի կամավորագրությունը եզիպտոսում, Յնդկաստանում, Ամերիկայում հաջողությամբ էր ընթանում, որ բոլոր հայ առաջնորդները խրախուսում են կամավորագրությունը, հանգանակություններ են անում կամավորների ու նրանց ընտանիքների համար, հայկական բոլոր հոսանքները միասնաբար էին հանդես գալիս: Ճիշտ չէր համարում, որ հայ գաղթականների հոգածությունը մնար բրիտանացիների ձեռքում, մանավանդ որ պատերազմից հետո իրենք պարտավոր կլինեին փոխառուցել այդ ծախսերը: Անհրաժեշտ էր համարում այդ գործը վերցնել իրենց ձեռքը, հայ երեխաներին ապահովել \$րանսիացի ուսուցիչներով, հայերի մեջ դաստիարակել \$րանսիական ոգի: Տղամարդկանց զինվորագրումից հետո ճամբարում մնացել էին մոտ 3.400 հոգի, որից մոտ 1.000-ը՝ երեխաներ: Ա. ԴեՖրանսը և Լ. Ռոմիոն իրենց հիացմունքն էին հայտնում, որ հայերը կազմակերպել էին գերազանց գործող արհեստանոցներ, որոնցում ընդգրկված էին բոլորը՝ բացի երեխաներից: Ճամբարի ծախսերը, եթե հոկտեմբերին օրական 1.000 \$րանկ էր, արդեն տղամարդկանց հեռանալուց ու արհեստանոցների բացվելուց հետո զգալիորեն նվազել էին: Ա. ԴեՖրանսը և Լ. Ռոմիոն խնդրում էին անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել հայ գաղթականներին հնարավորինս արագ \$րանսիական խնամատարության տակ վերցնել ու համար¹:

Եզիպտահայերի կամավորագրությունը: Եզիպտոսում կամավորագրությանն աջակցել ու նպատակով տեղի հայկական բոլոր կուսակցությունները, հասարակական ու կրոնական կազմակերպությունները միավորվեցին Եզիպտոսի հայ ազգային միության մեջ՝ ցուցաբերելով միասնության և համերաշխության գեղեցիկ օրինակ: Այդ մարմնի մեջ մտան դաշնակցականները, հնչակյանները, ռամկավարները, ինչպես նաև Յայ առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական եկեղեցիների և ՅԲԸՄ ներկայացուցիչները:

Լ. Ռոմիոն գեներալ Պ. Ռոքին ուղարկած զեկուցագրում իր զարմանքն էր հայտնում Եզիպտահայերի արագ համախմբման ու

¹Նույն տեղում, էջ 472-474:

միասնականության մասին: Մատնանշում էր, որ ռամկավարների ղեկավարներից Վահան Թեքեյանը և հնչակյան Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը նախկինում ոխերիմ թշնամիներ էին, քանի որ մի ընդհարման ժամանակ հնչակյանները հանել էին Վ. Թեքեյանի աչքը, սակայն համազգային գործը գլուխ բերելու համար նրանք հաշտվել էին և պատրաստվում էին միասին մեկնել Ամերիկա: Իսկ իրար ընդդիմադիր «Արև» ու «Յուսաբեր» թերթերը պարտավորվել էին կամավորագրության մասին նույնաբանությամբ հոդվածներ գրել¹:

Լեգեոնը կազմավորելու համար հայկական կազմակերպությունները հնարավորինս գաղտնի և արագ պետք է խրախուսեին կամավորագրությունը: Եգիպտահայերի կամավորագրության համար անհրաժեշտ էր համայնքում գործող հասարակական-քաղաքական կառույցների միջև եղած հակասությունները հաղթահարել, բոլոր ուժերին համախմբել: Ֆրանսիացիները բավական լուրջ կասկածով էին վերաբերում եգիպտահայերին համախմբելու հնարավորությանը: Սակայն հայրենիքը ազատագրված տեսնելու գաղափարը կարողացավ համախմբել եգիպտոսի հայկական կազմակերպություններին:

Որոշ հայ գործիչներ դիմեցին Տ. Թեքեյանին, որպեսզի նա ստանձնի հայկական կուսակցությունների համախմբման գործը: Յայ ազգի սպան Լ. Ռոմիոյին առաջարկեց անձամբ դիմել հայկական կազմակերպություններին: Դա պայմանավորված էր Լեգեոնի հրամանատարի օրեցօր աճող հեղինակությունն ու ազդեցությունն ամրապնդելու ձգտումով: Մինչ այդ Տ. Թեքեյանը և Լ. Ռոմիոն լայն կապեր էին հաստատել բոլոր կազմակերպությունների հետ: Լ. Ռոմիոն նամակով դիմեց հայկական կառույցներին, որպեսզի միավորվեին և նպաստեին կամավորական շարժմանը: Մի քանի օր անց բոլոր կազմակերպությունները միավորվեցին, Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում ստեղծեցին հանձնախմբեր և աջակցեցին կամավորագրությանը: Այդ արագ համախմբումն ու սերտ համագործակցությունը զարմացրեց ֆրանսիացիներին²:

Տ. Պոյաճյանը գրում է. «Ներքին երկպառակությունները եգիպտոսի մեջ նուազ չարիք չէին: Յնչակ-Դաշնակ-Ռամկավար

¹ Նույն տեղում, էջ 410-411:

² Թեքեյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 53-54:

պայքարները դրական ծրագիրներով որդեգրումը անկարելի կը դարձնէին: Արտաքին ազդեցութիւններ ի գործ դրուեցան: Չինուորական հրամանատարութիւնը կուսակցական պետերը ժողովի մը հրաւիրեց եւ յաջողեցաւ զուտ ազգային ծրագրի մը շուրջ համաձայնութիւն գոյացնել անոնց միջեւ ու կազմուեցաւ «Ազգային Միութիւն» անունով մարմին մը: Յրաջքը կատարուած էր: Ազգային համերաշխ գործակցութեան մը երազը մարմին ստացած էր եւ կը յուսադրէր յուսակտուր սրտերը»¹:

Շուտով քաղաքական կուսակցութիւններին միացան Եգիպտոսի հայ համայնքի ղեկավար մարմինները, Նպաստամատույցը, Չինվորական ֆոնդի մարմինը, Կարմիր խաչը, ՅԲԸՄ-ը: Արդյունքում ստեղծվեց Եգիպտոսի հայ ազգային միութիւնը, որը պատրաստակամութիւնն հայ տնեց համագործակցել և համերաշխ գործել Յայ ազգային պատվիրակութեան հետ²:

Փաստորեն՝ Լ. Ռոմիոյի պահանջը՝ ստեղծելու միասնական մարմին, որի հետ ֆրանսիական իշխանութիւնները կկարողանային համագործակցել հայերի կամավորագրութեան հարցով, ունեցավ վճռորոշ նշանակութիւն: Չորս կուսակցութիւններին ներկայացուցիչները քննարկեցին հարցը և որոշեցին մի կողմ դնել տարածայնութիւնները, համագործակցել ազգի համար կարևոր նշանակութիւն ունեցող հարցերում:

Կարճ ժամանակամիջոցում Արևելյան Լեգեոնին կամավորագրվեցին 300 Եգիպտահայեր:

Ամերիկահայերի կամավորագրութիւնը: Ամենամեծ թվով կամավորներ սպասվում էին ԱՄՆ-ից, քանի որ Եվրոպան ամբողջութեամբ ընդգրկված էր Յամաշխարհային պատերազմի մեջ, և տեղի համայնքները կամավորներ չէին կարող տրամադրել:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ԱՄՆ-ում ապրում էր 78.000 հայ³: Գործում էին համահայկական մի շարք կառույցների մասնաճյուղերը՝ ՅՅԴ, Ս.Դ.Յնչակյան, Վերակազմյալ հնչակյան, Սահմանադիր ռամկավար կուսակցութիւնները, Յայ առաքելական ու

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 21:

² Նույն տեղում, էջ 34:

³ Ավագյան Զ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմութիւնը (Սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Երևան, 2000, էջ 35:

ավետարանական եկեղեցիները, Հայ կական բարեգործական ընդհանուր միությունը:

Դեռևս 1914-1915 թթ. ամերիկահայերը փորձել էին միասնական մարմին ստեղծել, սակայն կուսակցությունների միջև եղած տարածայնությունների հետևանքով այդ փորձը շուտով տապալվել էր:

1914 թ. նոյեմբերի 12-ին Բոստոնում հայ կական չորս կուսակցությունների ներկայացուցիչները համագործակցություն հաստատելու նպատակով խորհրդակցություն էին գումարել: Հանդիպման արդյունքում նրանք կազմավորել էին համագործակցություն ապահովող մարմին՝ Միջկուսակցական խորհրդաժողով, որի նպատակն էր. «ա. Օգնել այժմ իսկ երկրի մեջ կռուող խումբերուն. բ. Չինեալ շարժում առաջ բերել, երբ կարելի ըլլայ դաշնակից պետութեանց հաւանութիւնն ու օժանդակութիւնը ստանալ, եւ գ. Դիւանագիտական հետապնդումներ կատարել»¹:

Սկզբնական շրջանի համերաշխությունն ու համագործակցությունը, ցավոք, երկար չտևեց: Շուտով միջկուսակցական տարածայնություններն ու անհատական նկրտումներն այդ կառույցի լուծարման պատճառ հանդիսացան: ՀՅԴ կուսակցությունը գերադասեց գործել առանձին:

1914 թ. դեկտեմբերի 16-ին Միջկուսակցական խորհրդաժողովը վերանվանվեց Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախումբ²: Նրանում ընդգրկված էին Հայ առաքելական եկեղեցին, Ս.Դ. Հնչակյան, Վերակազմյալ Հնչակյան, Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցությունները: Նախագահն էր Ամերիկայի առաքելական եկեղեցու թեմական առաջնորդ Արսեն ծ.վ. Վեհունին, ատենապետը՝ Միհրան Սվազլյանը³:

1915 թ. Նյու Յորքում կազմավորվում է մեկ այլ մարմին՝ Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը⁴: Դրանում իրենց ուժերն էին միավորել Հայ ավետարանական եկեղեցին և ՀԲԸՄ-ը:

Վերոնշյալ երկու կազմակերպությունների միավորմամբ՝ 1915 թ. հուլիսին ստեղծվեց Ամերիկայի հայ ազգային պաշտպանության

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 27-28:

² Ճիգմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, էջ 199:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 21, թ. 17-21:

⁴ Ավագյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 29:

միությունը¹: Այս կառույցի խնդիրն էր պաշտպանել Հայ դատը, հետևել կաթողիկոսի և Պ. Նուբարի որդեգրած քաղաքական ուղղությունը: Նախագահն էր Արսեն ծ.վ. Վեհունին²:

Ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների գործունեության արդյունքում 1914-1915 թթ. Կովկասի կամավորական շարժման համար ամերիկահայերը հանգանակեցին 342.000 դոլար³ և ուղարկեցին 800 կամավորներ⁴:

Սակայն 1916 թ. աշնանը Ամերիկայի հայ ազգային պաշտպանության միությունը ներքին տարածայնության ներքին արդյունքում կանգնեց փլուզման եզրին⁵:

ԱՄՆ-ում լեգեոնի համար կամավորագրությունը խրախուսելու, տեղի համայնքի և կառույցների միջև համագործակցություն և հաստատելու նպատակով՝ եգիպտոսի ազգային միությունը որոշում է ԱՄՆ ուղարկել պատվիրակություն: Պ. Նուբարի անունից եգիպտոսից ԱՄՆ մեկնեցին հնչակյան Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը, դաշնակցական Արտաշես Հանմյանը և ռամկավար Միհրան Տամատյանը:

1916 թ. դեկտեմբերի 13-ին Ա. Բրիանը Վաշինգտոնի, Ռիո դե ժանեյրոյի, Մոնտեվիդեոյի, Բուենոս Այրեսի, Կարակասի ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցիչներին տեղեկացրեց Արևելյան լեգեոնի կազմավորման պայմանների մասին և առաջարկեց Ամերիկայում կամավորագրությունն անցկացնել խիստ գաղտնիության պայմաններում, որպեսզի այդ չեզոք երկրների դժգոհությունը չառաջացնեն, ինչպես նաև թուրքիայում հայերի ու սիրիացիների նոր ջարդերի տեղիք չտային: Նաև տեղյակ պահեց, որ կամավորագրությունը խրախուսելու նպատակով եգիպտոսից հայ կական պատվիրակություն էր մեկնելու Ամերիկա⁶:

1917 թ. հունվարին Մ. Տամատյանը, Ա. Հանմյանը և Ս. Սապահ-Գյուլյանը հասան Փարիզ: Պ. Նուբարը նրանց ներկայացրեց արտգործնախարարության Արևելյան գործերի գրասենյակի պետ ժ. Գուին, որը խոստացավ հանձնարարագրեր ուղարկել ԱՄՆ-ի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 21, թ. 78:

² Նույն տեղում, թ. 61-64:

³ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946, էջ 187-188:

⁴ Ավագյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 21, թ. 78-85:

⁶ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 405:

Ֆրանսիական դեսպանին ու հյուսիսատոսներին՝ աջակցել ու հայ պատվիրակներին¹:

1917 թ. հունվարի 15-ին պատվիրակները Փարիզից մեկնեցին դեպի իսպանական Վիկո նավահանգիստը, որտեղից «Ալ ֆոնս XII» շոգենավով մեկնեցին Նյու Յորք: Ուղևորությունը տևեց մոտ մեկ ամիս: Այնտեղ նրանց դիմավորեցին հայկական չորս կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Նրանք անմիջապես հանդիպման գնացին Նյու Յորքի ֆրանսիական հյուսիսատոս Լիեբերի մոտ: Վերջինս տեղեկացրեց, որ պատգամավորներին ցանկանում էր տեսնել Վաշինգտոնում ֆրանսիական դեսպան ժյուլ Ժյուսերանը: Նույն օրը նրանք մեկնեցին Վաշինգտոն, ուր հաջորդ օրը հանդիպեցին ֆրանսիական դեսպանին: Վերջինս պատգամավորներին հայտնեց, որ տեղյակ էր ֆրանսիայի ԱԳՆ-ի հետ հայերի պայմանավորվածությունը, ըստ որի՝ պետք է ԱՄՆ-ում կամավորներ հավաքագրեին: Բայց դեսպանը նշեց, որ ֆրանսիական բանակի համար կամավորներ հավաքագրելը տվյալ պահին սխալ քայլ էր, քանի որ կարող էր գրգռել ամերիկացիներին: Նա խորհուրդ տվեց դա անել խիստ գաղտնիության պայմաններում, մինչև որ ԱՄՆ-ը պատերազմ կհայտարարեր Գերմանիային, որից հետո ազատորեն կկարողանային կամավորներ հավաքել: Դեսպանը խորհուրդ տվեց որոշ ժամանակ սպասել և այդ ընթացքում մեկ մարմնի շուրջ համախմբել բոլոր հայերին: Հայ պատվիրակները թեև բավական հիասթափվեցին այդ հրահանգներից, բայց խոստացան հետևել դրանց²:

Եգիպտահայ պատվիրակները մեկնեցին Բոստոն, ուր հանդիպեցին ՀՅԴ, Ս.Դ. Հնչակյան, Վերակազմյալ հնչակյան, Սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունների ԱՄՆ-ի կենտրոնական մարմինների, Հայ առաքելական ու ավետարանական հոգևոր իշխանությունների, ՀԲԸՄ-ի ներկայացուցիչների հետ և առաջարկեցին եգիպտահայերի օրինակով ստեղծել Ազգային միություն³:

Այս անգամ ամերիկահայ բոլոր կազմակերպությունները խանդավառությամբ ընդունեցին Ազգային միություն կազմել ու Հայկական Լեգեոնի կազմավորմանն օժանդակել ու առաջարկը: 1917 թ.

¹ Տամատեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 107-108:

² Տամատեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 108-110:

³ Նույն տեղում, էջ 110:

մարտի 16-26-ը Բոստոնում տեղի ունեցավ խորհրդածոլով, ուր որոշվեցին այն սկզբունքները, որոնց շուրջ համագործակելու էին հայ կական կազմակերպությունները: Այսպիսով՝ ստեղծվեց Ամերիկայի հայ ազգային միությունը: Մարտի 26-ին կազմակերպությունները ստորագրեցին համաձայնագիր, ուր նշված էր. «Ամերիկայի Յայ Ազգ. Միութիւնը յարաբերութիւն պիտի պահէ եգիպտոսի Յայ Ազգ. Միութեան հետ եւ իր գործունէութիւնը պիտի համաձայնեցնէ Ազգ. Պատուիրակութեան ընդհանուր ուղղութեան, կանոնաւոր յարաբերութիւն պահելով անոր հետ. միւս կողմէ՝ Միութիւնը պիտի նկատուի Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ մարմինը Ամերիկայի մէջ»¹: Ազգային միության գործադիր մարմնի ատենապետ դարձավ Միհրան Սվազլյանը²:

ԱՄՆ-ում ստեղծվեցին Ազգային միության 187 մասնաճյուղեր: Ազգային միության գլխավոր նպատակներ հռչակվեցին. «Ա. Յայ կական ազատագրութիւն, կիլիկեան կամաւորական ձեռնարկ, ք. Յայաստանի վերաշինութիւն եւ երկրի կարօտելոց անմիջական օգնութիւն, գ. Դիւանագիտական ձեռնարկ եւ հայ անպաստ պրոպականդ»³:

Այդ իրադարձությունների մասնակից Մանուկ ճիզմեճյանը գրում է. «Արդարեւ Ամերիկահայ գաղութին մէջ առաջին անգամն էր որ անկեղծ ու ընդհանուր միութեան մը հիմը կը դրուէր, բոլոր կուսակցականները, չէզոք ազգայինները եւ Բողոքականները առաջի օրէն միահամուռ կերպով կը լծուին գործի»⁴:

Ամերիկահայերը մեծ խանդավառությամբ լծվեցին Յայ կական լեգեոնի կամավորագրությանը, քանի որ հայոց ցեղասպանության լուրերը վրեժի զգացումով էին լցրել տեղի երիտասարդությանը: Միավորման գործում վճռորոշ դեր ունէր Պ. Նուբարի գործունը, որի նկատմամբ մեծ վստահություն կար բոլոր հոսանքների մոտ, որոնք հավանություն էին տվել նրա որդեգրած քաղաքական ուղեգծին: Փաստորէն՝ Ազգային պատվիրակության և նրա նախագահի շուրջ էին միավորվում սփյուռքի կառույցները: Նրանց ոգևորում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 113:

² Պոյանեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 29:

³ Տամատեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 114:

⁴ Ճիզմեճեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 353:

Կիլիկիայի ինքնավարության գաղափարը, քանի որ հույսը կորցրել էին Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման մտքից՝ Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով:

1917 թ. ապրիլի 10-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Ռիբոն Նյու Յորքի հյուպատոս Լիեբերին ուղարկած հեռագրով խնդրում էր տեղեկացնել Ա. Հանմյանին, որ «Եգիպտոսի կամավորները կազմակերպվել են: Շտապ ուղարկեք ամերիկյան օժանդակ ուժեր»¹:

Ազգային միությունը սկսեց հանգանակություն, իսկ 1917 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո կամավորագրության կոչով դիմեց ամերիկահայությանը: Կամավորագրությունը դարձավ համազգային գործ և կռվելու մեկնել ցանկացողների թիվը սպասվածից ավելի էր:

Պետք է նշել, որ ԱՄՆ քրեական օրենսգրքի 10-րդ հոդվածն արգելում էր արտասահմանյան զինծառայության համար ԱՄՆ-ում զինվորագրում անցկացնել: 1917 թ. մայիսի 7-ին օրենքի մեջ լրացում կատարվեց, որը բացառություն էր անում այն արտասահմանցիների համար, ովքեր չէին դիմել ԱՄՆ քաղաքացի դառնալու համար²:

Կամավորներ հավաքագրելու և հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով՝ եգիպտահայ պատվիրակները մինչև հուլիս շրջեցին ԱՄՆ-ի քաղաքներում և մեծ արդյունքներ արձանագրեցին: Մի քանի օրում ցուցակագրվեցին 5.000 երիտասարդներ³: Իր հուշերում ամերիկահայ կամավորներից Մինաս Թաթարյանը այսպես է բնութագրում ամերիկահայ երիտասարդության ոգևորությունը ու դրա պատճառները. «Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին թուրք կռավարության կողմե գործադրուած հայկական ջարդի ու տեղահանության սահմուկեցուցիչ լուրը կը ցնցեր, կ'ալեկոծեր արտասահմանի հայութեան սրտերը: Ամեն հայու կրծքին տակ՝ վրեժի արդար ցասումը իր գագաթնակետին կը հասներ:

Հայրենի տուն, տեղ, հող ձգած, հայրենակարօտ ու հայրենի տան կարօտ պանդուխտ տղաք կային Ատլանտանի հեռաւոր ափերուն վրայ, Նոր Աշխարհի ազատ երկնակամարին տակ: Անոնք ապահով կ'ապրէին, և

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 465:

² Նույն տեղում, հ. II, էջ 350:

³ Գարամանուկեան Ա., Հայ կական Լեգեոնը, էջ 74:

սակայն երբ հարագատներու խողխողումի, աքսորի ու ջարդի առաջին լուրերը հասան Ամերիկա, այդ տղաքը, մեկ կողմ դրին Ամերիկայի ապահով կեանքը, արհամարհեցին պատերազմի օրերուն բերելիք նիւթական շահերը, մեկտեղուեցան, ուզեցին օր առաջ հասնիլ հայրենի բնագաւառի սահմաններուն վիժեցնելու մտօք թրքական մեծ ծրագիրը հայ ութեան ամբողջական բնաջնջման շուրջ»¹:

Գ. Մուրադյանը գրում է. «Անոնք, այդ բուն մը քաջերը, կեանքի բոլոր երանութիւնները արհամարհեցին և վտանգաւոր ճամբուն հետեւեցան՝ Յայրենիքի սիրոյն անոր դառնութիւնները ճաշակելու համար, որովհետեւ անոնք, գիտակից իրենց կոչումին, չի հանդուրժեցին անտարբեր մնալ Յայրենիքի ցաւերուն»²:

1917 թ. մայիսի 14-ին Մ. Տամայանը Պ. Նուբարին ուղղված իր հեռագրում տեղեկացնում էր, որ կամավորագրվել ցանկացողների թիվը արդեն 5.000 է, որոնցից 1.000-ը արդեն իսկ պատրաստ են մեկնելու, նշում էր, որ Ֆրանսիական ներկայացուցիչների կողմից աջակցությունը քիչ էր և խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հայ կամավորներին 500 կամ 1.000 հոգանոց խմբերով անվտանգ ուղարկեին³: Այդ հեռագիրը Պ. Նուբարը նույն օրը տարավ Ֆրանսիայի ԱԳՆ: Այստեղ նրան համոզեցին, որ փոքր խմբերով կամավորներին ուղարկելն ավելի ապահով էր, քանի որ ռազմական նավերը կարող էին ենթարկվել գերմանական սուզանավերի հարձակումներին:

Մայիսի 16-ին ԱԳՆ-ի միջոցով Լիեբերին ուղարկվեց Պ. Նուբարի պատասխան հեռագիրը, որը հանձնվելու էր Մ. Սվազլյանին: «Շատ երջանիկ եմ տեղեկանալու համար ձեր փայլուն հաջողությանը, գրում էր Ազգային պատվիրակության նախագահը, բայց պատվիրակությունը միահամուռ ձևով հակադրվում է մեծաքանակ զորքեր ուղարկելուն, որոնց անցումը չի կարող աննկատ մնալ: Անհրաժեշտ է նրանց ուղարկել փոքր խմբերով՝ իբրև ճանապարհորդների: Համաձայն վերջին լուրերի, վտանգն ավելի մեծ է, քան երբևէ: Խորհուրդ ենք տալիս լինել միանգամայն զուսպ և ձեռնպահ մնալ որևէ ցույցից: Այս անհրաժեշտությունը

¹ Թաթարեան Մ., Կամաւորի մը յուշերը, Անթիլիաս, 1960, էջ 7:

² Մուրատեան Գ., Յայրենիքին ու խաւաւորները վրեժին ճամբուն վրայ, էջ 74:

³ Մեծ տերութիւնները, Օսմանյան կայսրութիւնը և հայերը, հ. I, էջ 469:

հասկացնել տվեք հենց իրենց՝ կամավորներին: Ես համամիտ եմ նախարարության հետ՝ նաև բարձրանալու նվերաբերող միջոցների հարցում»¹:

Մայիսի 19-ին Ա. Ռիբոյիսն ուղարկած հեռագրում Ա. Դեֆրանսը տեղեկացնում էր, որ Բոստոնից ստացել են Ա. Յանմյանի հեռագիրը 5.000 կամավորների մասին և իր, Լ. Ռոմիոյի և Եգիպտոսի հայ կական միության նախագահ Յակոբ Ներուզի անունից խնդրում էր օգնել կամավորների արագ և անվտանգ տեղափոխմանը, ինչպես նաև ապահովել ԱՄՆ-ի ֆրանսիական ներկայացուցիչների աջակցությունը: Մայիսի 20-ին Ա. Ռիբոն պատասխանեց, որ արագ տեղափոխման համար հրահանգներ արդեն տրվել են²:

Ֆրանսիայում կամավորագրության, Ամերիկայից եկողների ընդունման և այլ խնդիրների հետկապված հարցերով զբաղվելու էր Ֆրանսիայի հայ ազգային միությունը, որի նախագահ դարձավ Ս. Սվաճյանը: Վերջինս մինչ այդ ղեկավարում էր դեռևս պատերազմի սկզբին ստեղծված Յայ կամավորների կոմիտեն³:

Ազգային միությունը փաստաթղթերը պատրաստելուց, Նյու Յորքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ներքնասրահում կամավորներին անհրաժեշտ ծանոթություններ ու խրատներ տալուց հետո ճանապարհում էր նավարկության: Կազմակերպական հարցերում կարևոր դերակատարություն ունեցավ հատկապես Ռուբեն Յերյանը:

Կամավորները Նյու Յորքից փոխադրվում էին ապրանքատար նավերով, յուրաքանչյուրում՝ մոտ 70 մարդ: Ուղարկվեցին նման 17 նավերով, որոնցով ճամբորդելը հոգնեցուցիչ էր և վտանգավոր առողջության համար⁴: Ֆրանսիայի Բորդո նավահանգստից կամավորներին գնացքով տեղափոխում էին Մարսել, այնտեղից էլ՝ նավերով Պորտ Սայիդ, ապա՝ Կիպրոս: Այդ նավարկությունը վտանգներով լեցուն էր, քանի որ գերմանական սուզանավերը Ատլանտյան օվկիանոսում ու Միջերկրական ծովում հարվածում ու խորտակում էին հակառակորդ երկրների նավերը:

¹ Նույն տեղում, էջ 470-471:

² Նույն տեղում, էջ 471:

³ Նույն տեղում, էջ 418:

⁴ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 38:

Չայ կամավորներին տեղափոխող նավերից «Ադմիրալ Օրլին» 1917 թ. օգոստոսի 29-ին հունական Միլա կղզու մոտ ենթարկվեց գերմանական սուզանավի հարձակմանը և խորտակվեց: Բարեբախտաբար օգնության հասած բրիտանական նավին հաջողվեց կամավորներին անկորուստ հասցնել Միլա կղզի: Այնտեղից ամերիկահայերը մեծ զրկանքներով, տասնօրյա նավարկությանից հետո հասան Պորտ Սայիդ: Նրանց տեղափոխեց ֆրանսիական «Դեսեքս» ռազմանավը, որը մասնակցել էր մուսալեռցիների փրկությանը¹:

Մ. Թաթարյանը գրում է. «Ազատության երկրեն կ'երթայինք բռնակալին երկիրը, կ'երթայինք որպես կամաւոր, կ'երթայինք մեր արեան գնով մեր ցեղին ճակտին քսուած արատը մաքրելու, մեր վրէժը լուծելու»², ապա բերում է նավի վրա Մանուկ Ջալալյանի խոսքերը կամավորներին Նյու Յորքից հեռանալուց հետո. «Տղա՛ք, գիտե՛ք որ դժուար և ծանր պարտականութիւն մը վիճակուած է մեզ բոլորիս, մեր բոլորին անվհատ կամքն է որ պիտի յաղթե այն խոր համոզումով որ արդարութիւնը մեզ հետ է: Մենք կ'երթանք մեր անմեղ մանուկներուն վրէժը լուծելու, որոնք անգութօրէն խողխողուեցան անարգու դարաւոր թշնամիի մը կողմէն, - ճելալեան տակաւին խօսքը չլրացուցած, բոլորս մէկ, առանց ազդարարութեան, ոտքի ելանք ու միաբերան երգեցինք. Մեր հայրենիք, թշուառ անտեր... Դժուար է նկարագրել այն հոգեկան խոր ապրումը որ իւրաքանչիւրին դեմքին վրայ կը կարդացուէր: Երգ չէր, այլ՝ արձթկում, արձթկում չէր այլ հեղեղ մը զգացումի և հարազատ ապրումի որմէ անկասկած ազդուեցան նաեւ օտարներ, որոնք հաւաքուէր էին մեր շուրջը...»³:

Պ. Նուբարը այնքան էլ խաղավարված չէր մեծաթիվ կամավորների հավաքագրմամբ, քանի որ վախենում էր, որ դա թուրքերի ուշադրությանը կգրավի ու նոր կոտորածների առիթ կդառնա: Միաժամանակ միջազգային նոր իրավիճակում, երբ Անտանտի երկրները հայտարարել էին, որ հրաժարվում են բռնակցումներից, նորից հույս էր առաջացել միացյալ և անկախ հայկական պետության ստեղծելու վերաբերյալ:

¹ Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 10-12:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ Նույն տեղում, էջ 8-9:

«Այս պայմաններուն տակ,- հունիսի 25-ին գրում էր Պ. Նուբարը Մ. Սվազլյանին,- մեր յանձնառութիւնները Ֆրանսայի հանդէպ, կը ջնջուին, և այս պատճառները, որոնք մեզ առաջնորդեցին իրեն կամաւորներ հայթայթելու, այլեւս գոյութիւն չունին: Աւելին, Մ. Նահանգները այսօր պատերազմի մէջ մտած ըլլալով, շատ բնական է, որ Մ. Նահանգներուն մէջ բնակող հայերը, փոխանակ զինուորագրուելու Ֆրանսական զօրամասի մը՝ Արեւելեան Լեզեոնին մէջ, զօրագրուին ամերիկեան բանակներուն մէջ, եթէ կ'ուզեն մասնակցիլ կռիւին: ... Յետեւաբար, լրջօրէն խորհրդածելէ ետք, Պատուիրակութիւնը որոշեց այլեւս չշարունակել քաջալերել հաւաքագրումները: Անշուշտ, ոեւէ հարց չկայ բացայայտ միջոցառումներու դիմելու և ոչ ալ հրապարակային յայտարարութիւն մը ընելու,- մանաւանդ որ ցարդ հրապարակաւ ոեւէ ծանուցում չէ եղած, թէ հաւաքագրումներ տեղի ունեցած են. - ուրեմն, նախ և առաջ, պէտք է դադրեցնել նոր կամաւորներու առաքումը Ֆրանսա և ապա, դադրեցնել այս մասին ամէն փրփականտ: Լռելեայն հասկանալի է, որ այսպէս շարժելով, մենք բոլորովին մեր իրաւունքին մէջն ենք, քանի որ մենք կամաւորներ պէտք էր հայթայթեինք փոխարէնը Ֆրանսայի այն յանձնառութեան, թէ իրեն բաժին ինկող հայկական նահանգներուն ինքնաւարութիւն պիտի շնորհէր՝ իր հովանաւորութեան տակ: Տրուած ըլլալով որ իր նոր քաղաքականութիւնը կը հրաժարի այս ծրագրէն, մեր համաձայնութիւնը ինքնին կը ջնջուի այս իրողութեամբն իսկ: Բնականաբար, մենք պէտք չէ մեր որոշումը հաղորդեք Ամերիկայի Ֆրանսական հիւպատոսական մարմիններուն, բայց և պէտք չունինք վախնալու, որ Ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի զարմանայ, երբ նոր կամաւորներ չստանայ, որովհետեւ ես համոզուած եմ, որ ան կը սպասէ ատոր այն օրէն որ Մ. Նահանգները պատերազմի մէջ մտան, շատ բնական գտնելով, որ Ամերիկահայերը իրենց պարտականութիւնը կատարեն իրենց որդեգրած, կամ իրենց ասպնջականութիւն շնորհած երկրին հանդէպ, և զինուորագրուին անոր բանակներուն, քան որեւէ այլ դաշնակիցի բանակին մէջ: Ամէն պարագայի տակ, ասիկա պիտի ըլլայ միակ այն բացառութիւնը, որ պէտք է տրուի Ամերիկայի Ֆրանսական մարմիններուն, այն պարագային երբ անոնք այս

ամնչ ութամբ ձեզի ունէ հարցում ուղղեն: Ուրեմն կը խնդրեմ ձեզմէ, անմիջապէս որ ստանաք այս նամակս, տեսնուիք երեք պատուիրակներուն հետ, որոնց և ուղղուած է ան, և անոնց հետ համաձայնաբար, միջոցներ ձեռք ամէք դադրեցնելու կամաւորներու ամէն նոր առաքում և վերջ տալու Արեւելեան Լեզեոնի համար հաւաքագրումներուն»¹:

Այսպիսով՝ Պ. Նուբարն այնքան էլ խանդավառված չէր կամավորագրութիւնը խրախուսելու գաղափարով: Դա ունէր միջարք պատճառներ. Ֆրանսիան այդպէս էլ պաշտոնապէս չէր հայտարարել Կիլիկիային ինքնավարութիւնն տալու պատրաստակամութիւն մասին՝ չնայած նախապէս արված խոստումներին, բացի այդ՝ 1917 թ. առաջ եկած միջազգային նոր իրողութիւնները հույսեր էին առաջացրել, որ հնարավոր կլինի միացյալ հայկական պետութիւն կազմավորել, որի հովանավորութիւնը կարող էին ստանձնել Ռուսաստանը կամ ԱՄՆ-ը: Վերոնշյալ հանգամանքները հաշվի առնելով՝ Ազգային պատվիրակութիւնն նախագահը ոչ բացահայտորեն փորձում էր կանխել մեծաթիվ հայ կամավորների համախմբումը Ֆրանսիական դրոշի տակ:

Օգոստոսի 21-ին Պ. Նուբարը Ֆրանսիայի ԱԳՆ քաղաքական գործերի տնօրէն Դը Մարժերիին հայտնեց իր մտահոգութիւնը կամավորներին մեծ խմբերով ուղարկելու խնդրում, քանի որ դա աննկատ չէր մնա: Դը Մարժերին անմիջապէս հեռագրեց Լիեբերին, որպէսզի քայլեր ձեռնարկի հնարավոր բոլոր շոգենավերով, բեռնանավերով և այլ նավերով ԱՄՆ-ի 4.000 կամավորներին մի քանի շաբաթվա ընթացքում տեղափոխելու Ֆրանսիա²:

Սակայն այդ հրահանգներն այդպէս էլ իրականութիւն չդարձան, և փոխադրամիջոցների պակասի պատճառով 1917 թ. հունիս 9-ից մինչև նոյեմբերի 3-ը Ամերիկայից կարողացան փոխադրել միայն 1.172 կամավորների³: Ամերիկահայ կամավորները մեկնում էին եռագույն դրոշներով՝ կարմիր, կապույտ և սպիտակ⁴:

¹ Եափուճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134-136:

² Մեծ տերութիւնները, Օսմանյան կայսրութիւնը և հայերը, հ. II, էջ 29:

³ Ճիգմէճեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 353:

⁴ Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Պէյրուս, 1967, էջ 23:

Սեպտեմբերի կեսերին Մ. Սվազլյանը խնդրեց Պ. Նուբարին \$րանսիական իշխանությունների հետ կարգավորել ամերիկահայ կամավորներին տեղափոխելու հարցը: Երկու շաբաթ Ազգային պատվիրակության նախագահը փորձում էր պատասխան ստանալ \$րանսիայի ԱԳՆ-ից, իսկ հոկտեմբերի 6-ին հանդիպում խնդրեց Ա. Ռիբոյից¹:

Հոկտեմբերի 2-ին Լիեբերը ԱԳ նախարար Ա. Ռիբոյին տեղեկացրեց, որ համաձայնության էր եկել Անդրատլանտյան ընկերության հետ, որպեսզի վերջինս իր նավերում եղած բոլոր ազատ տեղերը տրամադրի հայ կամավորներին: Դրանով Պ. Նուբարի ցանկություն էր կատարվեր՝ կամավորները կմեկնեին փոքր խմբերով: Սակայն ընկերությունը հրաժարվել էր բեռնատար նավերով փոխադրումներ կատարելու առաջարկից, քանի որ դա արգելված էր²:

Հոկտեմբերի 11-ի հեռագրով Լիեբերը Ա. Ռիբոյին տեղեկացրեց, որ միայն Նյու Յորքում այդ պահին մեկնելու պատրաստ 150 կամավոր կար: Անդրատլանտյան ընկերությունը հնարավորություն ուներ 100-ին տեղավորել «Չիկագո» նավի վրա, որը մեկնելու էր հոկտեմբերի 13-ին, իսկ 50-ին՝ «Ռոչամբո» նավում, որը շարժվելու էր ամսի 20-ին: Նշում էր, որ ուղևորների առեւտրի կուտակումներ կան, տեղերի մեծ մասը նախապես զբաղեցված է և իրենք հետագայում ավելի մեծ դժվարություններ կունենան կամավորներին տեղափոխելու գործում: Հյուսիսատլանտյան հարցի լուծում էր համարում պետության կողմից բավարար տարողությամբ մեկ-երկու շոգենավի տրամադրումը: Նշում էր, որ ամերիկյան գորքերում կամավոր կամ որպես զինակոչիկ ընդգրկված էին 5-6.000 հայեր, որոնցից 4.000-ին Հայ ազգային միությունը դեռևս կարող էր տրամադրել և եգեոնին³:

\$րանսիական կառավարությունը որոշեց նոյեմբերի վերջին շոգենավ տրամադրել, եթե մինչ այդ տեղափոխման պատրաստ լինեին նվազագույնը 1.200 կամավորներ: Սակայն Մ. Սվազլյանը Պ. Նուբարին տեղյակ պահեց, որ որոշ հանգամանքներից ելնելով դա անհնար էր: Պ. Նուբարը \$րանսիական իշխանություններին տեղյակ պահեց, որ

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 38:

² Նույն տեղում, էջ 36:

³ Նույն տեղում, էջ 41:

շոգենավի անհրաժեշտությունը չկա, իսկ ամերիկահայերին հրահանգեց կամավորներին ուղարկել նախկինի պես¹:

Խնդիրներ էին առաջանում նաև Մարսելում: Այդտեղից Պորտ Սայիդ մեկնող շոգենավերում տեղերի սղության պատճառով Ամերիկայից ժամանող կամավորները երկար ժամանակ անմխթար պայմաններում ստիպված էին լինում սպասել հավաքակայանում: Յուկոնտմբերի 19-ին Պ. Նուբարը դիմեց ֆրանսիական իշխանությանը՝ ներին, որպեսզի կարգավորեն հարցը: Նա առաջարկեց կամավորներին եգիպտոս կամ Կիպրոս տեղափոխել՝ ռազմամթերք փոխադրող նավերով²:

1917 թ. հոկտեմբերի վերջին ռազմական նախարարին ներկայացրած գեկուլցագրում գեներալ Մ. Բայուն ուշադրություն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ ամերիկահայերը հակված էին նախապատվություն տալ ոչ թե ֆրանսիայի, այլ՝ ԱՄՆ-ի հովանավորությանը: Նա մտավախություն ուներ, որ մուսալեռցիները կարող են ընկնել նրանց գաղափարների ազդեցության տակ: Նա խորհուրդ էր տվել Լ. Ռոմիոյին, որպեսզի զինվի համբերությամբ և հմուտ աշխատանքով չեզոքացնի այդ վտանգը: Իր հերթին վարչապետ և ռազմական նախարար Պոլ Պենլևեն հոկտեմբերի 31-ին գաղտնի ճեպագրով ամերիկահայերի անջատողական ձգտումների վրա հրավիրեց ԱԳ նախարար Լուի Բարտուի ուշադրությունը³:

Լեգեոնական խորեն քահանա Աճեմյանը վկայում է, որ Ազգային միությունում գրանցվեցին 6.000 կամավորներ, սակայն միայն 1.172-ը հնարավորություն ունեցան ԱՄՆ-ից մեկնելու: Նա դաբացատրում է ֆրանսիական հրամանատարության չկամությամբ, քանի որ իբր զգուշանում էին ամերիկյան ազդեցության մեծացումից⁴:

Դեռևս 1917 թ. հունիսի 26-ին ռազմական նախարար Պ. Պենլևեն ուղարկած հեռագրում գեներալ Մ. Բայուն առաջարկում էր, որ Նյու Յորքից մեկնելուց առաջ կամավորները մանրազնին ստուգում անցնեն, որովհետև գրանցվել էին դեպքեր, երբ Կիպրոս հասնելուց հետո պարզվել էր, որ որոշ կամավորներ պիտանի չէին ծառայության

¹ Նույն տեղում, էջ 56:

² Նույն տեղում, էջ 47:

³ Նույն տեղում, էջ 56-57:

⁴ Ատանայի Յայոց պատմութիւն, էջ 424:

և մնացել էին առանց միջոցների: Նա Ա. Դեֆրանսի հետ մտահոգված էր ծանր կացության մեջ հայտնված այդ կամավորների խնդրի լուծմամբ¹: Ա. Դեֆրանսը օգոստոսի 18-ին հեռագրով Ա. Ռիբոյին տեղեկացրեց, որ Եգիպտոսի հայ ազգային միությանը Մ. Բայունի և Լ. Ռոմիոյի համաձայնությամբ Փարիզ է գործուղել Վ. Թեքեյանին, որպեսզի կարգավորի Ամերիկայից ժամանող կամավորների հետ կապված որոշ հարցեր, ինչպես նաև ծառայության համար ոչ պիտանի ճանաչված կամավորներին հետուղարկելու խնդիրը²:

Սեպտեմբերի 13-ից Ա. Ռիբոյին վարչապետի պաշտոնում փոխարինեց Պ. Պենլևեն: Վերջինս տեղյակ չէր Վ. Թեքեյանի գալստյան նպատակների և լիազորությունների մասին: Վերջինս որևէ նամակ կամ փաստաթուղթ իր հետ չէր տարել: Յետևաբար՝ Պ. Պենլևեն Եգիպտոսում ֆրանսիական զորքերի գլխավոր տեսուչ Մ. Բայունին սեպտեմբերի 23-ին հարցում ուղարկեց Վ. Թեքեյանի լիազորությունների մասին³:

Սեպտեմբերի 26-ին Մ. Բայունն պատասխանեց, որ Վ. Թեքեյանը Եգիպտոսի հայ ազգային միության կողմից Փարիզ էր ուղարկվել ծառայության համար ոչ պիտանի ճանաչված կամավորների վերադարձի հարցը լուծելու, ինչպես նաև քննարկելու հայ լեգեոնականներին Կիլիկիայից բացի այլ տարածքներում օգտագործելու խնդիրը⁴:

Վ. Թեքեյանը, իր հերթին, սեպտեմբերի 24-ին հեռագրեց Յ. Նևրուզին՝ տեղեկացնելով ստեղծված իրավիճակի մասին և խորհուրդ հարցրեց: Յ. Նևրուզը պատասխանեց, որ գեներալ Մ. Բայունն արդեն տեղեկացրել է ռազմական նախարարությանը նրա առաքելության մասին, սակայն գեներալը խնդրել էր, որ մինչև իր ժամանումը Փարիզ՝ հոկտեմբերի 15-ը, հայ գործիչները քայլեր չձեռնարկեն և սպասեն իրեն⁵:

Հոկտեմբերի 8-ին ռազմական նախարար Պ. Պենլևեն փոփոխություն մտցրեց Արևելյան լեգեոնի կազմավորման թիվ 7549-9/11 հրամանի 8-րդ հոդված մեջ: Ըստ դրա՝ Ամերիկայում

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 19:

² Նույն տեղում, էջ 26:

³ Նույն տեղում, էջ 32:

⁴ Նույն տեղում, էջ 35:

⁵ Նույն տեղում, էջ 40:

զինվորագրված կամավորները Ֆրանսիա մեկնող շոգենավեր կբարձրանան նավահանգստի հյուսիսարևմտյան գործակալության կողմից տրված ծանուցումներով: Նրանք պետք է բժշկական խիստ զննում անցնեն և Ֆրանսիական հյուսիսարևմտյան Ֆրանսիացի բժիշկների կողմից և պիտանի ճանաչվեն զինծառայության համար: Փարիզի հայկական և սիրիական կոմիտեները պետք է վճարեն Ֆրանսիա ժամանելուց հետո զինծառայության համար ոչ պիտանի ճանաչվածների համար, որպեսզի նրանց վերադարձի հնարավորություն տրվեր¹:

1918 թ. մարտի 9-ին Կահիրեից ուղարկած հեռագրով Պաղեստինում և Սիրիայում Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար Ժ. Պիկոն արտգործնախարար Ս. Պիշոնին տեղեկացրեց, որ հոգնելով սպասելուց, մոտ 4.000 ամերիկահայեր զինվորագրվել են ԱՄՔ քանակին և խնդրում էր քայլեր ձեռնարկել հնարավորության դեպքում համաձայնության գալ ԱՄՆ կառավարության հետ՝ նրանց Արևելյան լեգեոնին միացնելու համար²:

Մարտի 14-ին Լ. Ռոմիոն ռազմական նախարարին տեղեկացրեց, որ կամավորների հավաքագրումները խիստ դանդաղել էր: Փետրվարին զինվորագրվել էին 80 սիրիացիներ՝ հիմնականում Յարավային Ամերիկայից, 20 հայ Պաղեստինից և 6 հայ Եգիպտոսից: Նշում էր, որ ԱՄՆ-ից կամավորների ժամանումը գրեթե 3 ամիս է դադարել էր: Որպես կամավոր ժամանած Ռ. Յերյանը, ով ԱՄՆ-ում կամավորագրության պատասխանատուներից էր, Լ. Ռոմիոյին պարզաբանել էր, որ վերջին ամիսներին Անդրատլանտյան ընկերության նավերի ազատ տեղերը տրամադրվում էին լեհ և հրեա կամավորներին: ԱՄՆ-ում դեռևս կային զինվորագրվել ցանկացող 3.000 հայեր: Կամավորները եկել էին հիմնականում արևելյան նահանգներից, իսկ կենտրոնի և արևմուտքի, հատկապես՝ Կալիֆորնիայի հայերը դեռևս մեկնելու հնարավորություն չէին ստացել: Յերյանից շատերը, սպասելուց հոգնելով, միանում էին ԱՄՔ քանակին: Լ. Ռոմիոն մտավախություն էր հայտնում, որ նման պայմաններում կարող էր ստեղծվել ամերիկյան Արևելյան լեգեոն:

¹ Նույն տեղում, էջ 42, 48-49:

² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 198: Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 77:

Յայ երի համախմբումը ամերիկյան դրոշի ներքո նա համարում էր Ֆրանսիայի հեղինակությանը և շահերին հարվածող քայլ: Բացի դրանից, նա մտահոգված էր, որ փետրվարի 25-ին նախարարի կողմից առաջարկված 3-րդ գումարտակի կազմավորումը կապված կլինի դժվարությունների հետ, քանի որ պահեստային ուժեր չեն մնա: Նա խնդրում էր ամեն հնարավոր միջոց գործադրել ամերիկահայերին Արևելյան լեգեոնին միացնելու համար¹:

Մարտի 14-ին Ս. Պիշոնը հեռագրեց ժ. ժյուսերանին, որպեսզի ԱՄՆ կառավարությանը համոզի հայ զինվորներին փոխադրել Արևելյան լեգեոն, քանի որ Սիրիայում գործելու համար իրենք ավելի մեծաքանակ ուժերի կարիք ունենին²:

Մարտի 15-ին Պ. Նուբարը նույնպես նամակով խնդրեց Ֆրանսիայի արտգործնախարարի միջնորդությունը, որպեսզի ԱՄՆ բանակի հայ կամավորները միացվեն Արևելյան լեգեոնին³: Այդ հարցով մարտի 17-ին և ապրիլի 8-ին Ս. Պիշոնին դիմեց նաև ռազմական նախարար և վարչապետ ժորժ Կլեմանսոն: Նա շատ կարևոր էր համարում ամերիկահայերին Արևելյան լեգեոնին միացնելը, պահանջում էր ամեն ջանք գործադրել ԱՄՆ կառավարությանը համոզելու համար և առաջարկում էր հայերին ԱՄՆ-ից տեղափոխել հնարավոր բոլոր տրանսպորտային միջոցներով⁴:

Ապրիլի 22-ին ժ. Պիկոն կրկին Ս. Պիշոնին հիշեցրեց ամերիկահայերի հարցը, նշելով, որ եվրոպական ճակատից նոր ուժեր Պաղեստին տեղափոխել չեն կարող և միակ հույսը հայերն են⁵: Ապրիլի 26-ին Ս. Պիշոնը պատասխանեց, որ ԱՄՆ պետդեպարտամենտը պատրաստ էր ընդհանրապես, սակայն ԱՄՆ ռազմական նախարարությունը դեմ էր, և ժ. ժյուսերանը ջանքեր էր գործադրում վերջինին համոզելու ուղղությամբ⁶:

1918 թ. հունիսի 6-ին ժ. Կլեմանսոն կրկին Ս. Պիշոնին հրահանգեց արագացնելու ամերիկահայերի հարցի լուծումը: Նշում էր, որ իրենց հույսը ամերիկահայերն են, քանի որ բրիտանական

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 226-228:

² Նույն տեղում, էջ 200:

³ Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 77: Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 202:

⁴ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 204, 226:

⁵ Նույն տեղում, էջ 242:

⁶ Նույն տեղում, էջ 245-246:

հարձակումը Պաղեստինում բավարար առաջ էր ընթանում, որպեսզի ազատագրված տարածքների հայ գաղթականները և ռազմագերիները միանային Լեզեոնին: Նաև պարզաբանում էր, որ նախատեսվում էր կազմավորել 3 գումարտակ և պահեստային 3 վաշտ, սակայն կամավորագրության այդ տեմպերի դեպքում պահեստային ուժերը ստիպված կլինեին փոքրացնել, իսկ հետո՝ կրճատել նաև գումարտակների թիվը: Բացի ռազմականից, կար նաև քաղաքական խնդիր: Հայերի մոտ կարող էր կարծիք ձևավորվել, որ ԱՄՆ-ը ևս հանդես է գալիս իրենց պաշտպանությամբ և գուցե ավելի շատ քան Ֆրանսիան: Վարչապետի կարծիքով, դա կարող էր հեղինակագրվել Ֆրանսիային արևելքում: Ժ. Կլեմանսոն պնդում էր, որ ամեն ինչ արվի ԱՄՆ կառավարության մոտ, որպեսզի հայ կամավորներին և ԱՄՆ հայ զինվորներին Արևելյան Լեզեոն ուղարկելու համաձայնություն տան և փոխադրամիջոցներ տրամադրեն¹:

Լուրջ խնդիրներ ու դժգոհությունների կային նաև հայ կամավորների ցածր աշխատավարձերի և վիրավորվելուց հետո փոխատուցում կամ թոշակ չնախատեսվելու պատճառով:

1918 թ. հունիսի 21-ի նամակով Պ. Նուբարը Ժ. Գուրն տեղեկացրեց, որ Մ. Սվազլյանը խնդրում էր կարգավորել կամավորների նպաստների հարցը: Վերջինս կանոնակարգում առաջարկում էր ներառել որոշ նոր դրույթներ. կամավորների ընտանիքներին ամսական նպաստներ, հիվանդ կամավորների համար բժշկական ծախսեր, տարիքի պատճառով ծառայությանից ազատվածներին փոխատուցում, չնախատեսված ծախսեր, որոնք կարող են ծագել հիվանդության կամ ֆիզիկական անկարողության հետևանքով ծառայությանից ազատվածների համար: Մ. Սվազլյանը մատնանշում էր, որ դրանք անհրաժեշտ են նոր ոգևորություն առաջացնելու համար, քանի որ նախկինում սահմանված աննշան նպաստները շատերին թևաթափ են անում²:

1918 թ. օգոստոսի 8-ին Ժ. Ժյուսերանը հեռագրեց Ս. Պիշոնին, որ ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ Ֆրանկ Լ. Փոլքը տեղեկացրել էր, որ չեն կարող բավարարել Արևելյան Լեզեոնի համար հայ կամավորներ տրամադրելու ֆրանսիական կառավարության խնդրանքը, քանի որ

¹Նույն տեղում, էջ 311-312:

²Նույն տեղում, էջ 319-320:

ԱՄՆ-ը Թուրքիային պատերազմ չէր հայտարարել և անհնար էր համարում ամերիկյան բանակի հայ զինվորներին ուղարկել կռվելու թուրքերի դեմ, չէր կարող նաև պաշտոնապես խրախուսել կամավորագրությունը, սակայն դեմ չէր, եթե ԱՄՆ-ում բնակվող հայերը կամավորագրվեին¹:

1918 թ. օգոստոսի 10-ին Պ. Նուբարը Ժ. Գուլին հայտնեց, որ Ս. Սվազլյանը տեղեկացրել է, որ ԱՄՆ բանակում կան 4-5.000 հայեր, որոնց ռազմական նախարարությունն արգելել էր տեղափոխվել Արևելյան Լեզոն, իսկ քաղաքացիություն չունեցող և դրա համար չդիմած հայերի թիվը խիստ սակավաթիվ էր²: 1918 թ. օգոստոսի 29-ին Ս. Պիշոնը տեղեկացրեց Ժ. Կլեմանսոյին, որ հաշվի առնելով Ժ. Ժյուսերանի և Պ. Նուբարի հետ փոխանակված նամակագրությունը, պարզ է դարձել, որ ԱՄՆ կառավարությունը հակված չէ դաշնային բանակի հայ զինվորներին թույլատրել ծառայելու Արևելյան Լեզոնում³:

Այսպիսով՝ պարզ էր դառնում, որ ԱՄՆ ռազմական իշխանություններն այնքան էլ հակված չէին հայ զինվորներին տրամադրել Ֆրանսիային: Դրան խանգարում էին մի կողմից օրենսդրությունը, մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ի ձգտումը՝ օգտագործելու հայ մարտիկների կարողությունները սեփական շահերի համար: Չի բացառվում նաև, որ ԱՄՆ իշխանությունները ավելի հեռահար նպատակներ կարող էին ունենալ: Ինչպես հայտնի է, պատերազմից հետո ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը ցանկություն ուներ վերցնելու Յայաստանի (Կիլիկիայով) մանդատը: Յետևաբար՝ բնական էր, որ ամերիկյան կողմը դեմ էր ֆրանսիական բանակի հայ կական զինուժի մեծացմանը, որը միտված էր Կիլիկիայի ազատագրմանը և այնտեղ ֆրանսիայի ազդեցության հաստատմանը:

Ամերիկահայ կամավորներից Կիպրոսում կազմավորվեց երկրորդ գումարտակը: Այն մասնակցեց 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Պաղեստինյան ռազմաճակատում տեղի ունեցած Արարայի ճակատամարտին: Այդտեղ փայլուն դրսևորվեցին հայերի մարտական

¹ Նույն տեղում, էջ 350:

² Նույն տեղում, էջ 351-352:

³ Նույն տեղում, էջ 358:

որակները, որոնք վճռորոշ դերակատարում ունեցան թուրք-գերմանական զորքերի ջախջախման գործում:

Գերսամ Ահարոնյանն ամերիկահայ կամավորների մասին գրում է. «Անխարդախ հայ ընկերակցությունները եւ նուիրումով տոգորուած այդ պաշտելի քաջերը, որոնք ձգած ապահով կեանք ու հանգիստ, ովկիանոսներ անցան՝ որպէս զի իրենց քոյրերուն ու եղբայրներուն վրէժը առնէին անարգ ոսոխէն եւ որպէս զի բերէին իրենց մասնակցութիւնը մեր ազգային դատի բարւոք լուծման»¹:

Ինչպէս տեսանք, ամերիկահայ երիտասարդները մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցին հայրենիքն ազատագրելու և ցեղասպան թուրքերից վրէժ լուծելու նպատակով մարտի դաշտ մեկնելու գաղափարը: Ցավոք, Ֆրանսիական իշխանութիւնները չկարողացան բոլոր ցանկացողներին տեղափոխել Կիպրոս և նրանց միայն փոքր մասը համալրեց Հայ կական լեգեոնի շարքերը:

Արգենտինահայերի կամավորագրութիւնը: 1918 թ. մարտին Ազգային միութիւնը կազմավորվեց նաև Բուենոս Այրեսում: Կամավորագրութեան կոչին արձագանքեցին նաև արգենտինահայերը, որոնք մոտ 150 կամավորներ ուղարկեցին Ֆրանսիա՝ լեգեոնին միանալու համար: Արգենտինահայերի առաջին խմբերը, խոսրով Ռշտունու (28 կամավոր) և Երվանդ Մալխասյանի (23 կամավոր) գլխավորութեամբ, ՀՅԴ կողմից հավաքագրվեցին և ուղարկվեցին արդեն 1916 թ. վերջին²:

1918 թ. ապրիլի 13-ին Ֆրանսիայի ԱԳ նախարարը հեռագրով տեղեկացրեց Բուենոս Այրեսում Ֆրանսիական դեսպան Գոսսենին, որ տեղի Հայ կական կոմիտեն պատրաստակամութիւնն է հայ տնել կամավորներ ուղարկել Արևելյան լեգեոնի համար: Նախարարը հրահանգեց հնարավորութեան սահմաններում դյուրին դարձնել զինծառայութեան համար պիտանի կամավորների մեկնումը³:

1918 թ. մայիսին «Յէյլուն» շոգենավով Բուենոս Այրեսից 13 կամավորներ ժամանեցին Հավր, ապա՝ Մարսելի վրայով մեկնեցին

¹ Ահարոնեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 83:

² Մատթէոսեան Վ., Պուենոս Այրեսի Հայ ազգային միութիւնը (1918-1920), «Հայ կազմակերպչական հանդէս», Պէյրոն, 1998, հ. 18, էջ 132:

³ Մեծ տերութիւնները, Օսմանյան կայսրութիւնը և հայերը, հ. II, էջ 229:

Կիպրոս¹: Նույն ամսում ևս մեկ 25 հոգանոց խումբ ուղարկվեց Ֆրանսիա²:

1918 թ. հունիսի 2-ին ժ. Կլեմանսոն Ս. Պիշոնին ներկայացրեց թարգմանիչ Դերոկլի տեսակետները, որ Արգենտինայում կարող էին հավաքագրել 2-3.000 հայ կամավորների: Վարչապետը հուսադրող էր համարում Արևելյան Լեգեոնը արգենտինահայերով համալրելու միտքը, քանի որ ամերիկահայերից այլ ևս հույս չկար: Առաջարկում էր Դերոկլի և Յայ ազգային պատվիրակության հետ քննարկել Արգենտինայում քարոզչությունն ծավալելու և հնարավորիս մեծ թվով կամավորներ հավաքագրելու հարցը³:

Իրականում այդ թիվը չափազանցված էր: Արգենտինահայերի ընդհանուր քանակը գրեթե այդքան էր:

ժ. Կլեմանսոյի առաջարկի մասին հունիսի 21-ին ժ. Գուլն տեղեկացրեց Պ. Նուբարին: Յայ գործիչը հունիսի 25-ին նամակով այդ նախաձեռնության մասին տեղեկացրեց Բուենոս Այրեսի թեմի առաջնորդ Բաղդասար քահանա Պարասաթյանին⁴ և համայնքի ազդեցիկ գործիչներին՝ Յմայակ Յակոբյանին, Մեծատուր Մեծատուրյանին, Չեյթունյանին: Նա առաջարկեց հնարավորինս մեծ թվով կամավորներ ուղարկել: Ս. Պիշոնը հունիսի 31-ին Գոսսենին տեղեկացրեց Պ. Նուբարի նամակի մասին և հրահանգեց կապեր հաստատել վերոնշյալ գործիչների հետ և ստեղծել զինվորագրման հայ կական կոմիտե⁵:

1918 թ. հունիսին մեկնեց հերթական խումբը, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում Յայ կական բարեգործական ընդհանուր միության Արգենտինայի մասնաճյուղի անդամները: Այդ առթիվ ՅԲԸՄ-ը «կազմակերպած է ողջերթի հանդես մը ի պատիւ Բարեգործականի գործոն անդամներեն՝ օդաչու Միհրան Խայեանի, որ իր ընկերներով

¹ Նույն տեղում, էջ 323:

² Մաթթեոսեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 133:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 331:

⁴ Ա. Պեյլերյանի ժողովածուի մեջ առաջնորդի ազգանունը գրված է Բաղդասարյան, որն ուղղել ենք:

⁵ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 344-345, 346-347:

որպես կամաւոր Ֆրանսա մեկնած է»¹: Մ. Խայանը 1919 թ. Կարսի մոտ ավիավթարի գոհ դարձավ²:

1918 թ. նոյեմբերի 7-ին Գոսսենը, Բուենոս Այրեսի հայ ազգային միութեան ինդրանքով, հարցում արեց Ս. Պիշոնին, թե արդյո՞ք Արևելյան լեգեոնի համար կամավորագրութեանը դեռ շարունակվում է: Նոյեմբերի 10-ին նախարարը պատասխանեց, որ ռազմակալման համար անհրաժեշտ են զորքեր, իսկ հայերի շահերից բխում է, որ Նրանց թվաքանակը մեծ լինի ֆրանսիական զորախմբում: Միաժամանակ առաջարկեց կամավորագրել ոչ թե պատերազմի ընթացքի համար, ինչպես նախկինում էր, այլ՝ երկու տարով³: 1918 թ. դեկտեմբերից մինչև 1919 թ. ապրիլը Յայկական լեգեոնին միանալու համար Արգենտինայից մեկնեցին ևս մոտ 120-150 կամավորներ⁴:

Ռազմագերիների կամավորագրութեանը: Լեգեոնի մեջ նախատեսվում էր ընդգրկել Անտանտի երկրների ռազմագերիների ճամբարներում հայտնված հայ զինվորներին: Բազմաթիվ հայեր, որոնք կռվել էին թուրքական, բուլղարական բանակներում, հայտնվել էին ռազմագերիների մեջ: Նրանց պահում էին Յնդկաստանում, Եգիպտոսում, Ռուսաստանում, Սերբիայում, Ալժիրում և այլ վայրերում գտնվող ճամբարներում: Նրանց վիճակը բավական ծանր էր, քանի որ թշնամի էին դիտվում և՛ Անտանտի երկրների կողմից, և՛ Քառյակ դաշինքի ռազմագերիների:

Մեծ Բրիտանիայի Յնդկաստանի գործերով նախարարութեանը 1916 թ. հոկտեմբերի 24-ին տվել էր իր համաձայնութեանը, որպեսզի Յնդկաստանում ներկայված հայ ռազմագերիները միանային Արևելյան լեգեոնին⁵: Թորգոմ արք. Գուշակյանը մեկնեց Բոմբեյ, որպեսզի տեսակցի Յնդկաստանում բանտարկված թուրքական բանակի հայ ռազմագերիների հետ, որոնք հիմնականում կիլիկեցիներ էին, և Նրանց համոզի անդամագրվելու լեգեոնին⁶: Յնդկաստանի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվող Սումերապուրի ճամբարում արգելափակված էին 165 հայ ռազմագերիներ: 1916 թ. դեկտեմբերի 26-

¹ Մելքոնյան Է., Յայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան պատմութեան, Երևան, 2005, էջ 506:

² Մառթեոսեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 135:

³ Մեծ տերութեանը, Օսմանյան կայսրութեանը և հայերը, հ. II, էջ 435:

⁴ Մառթեոսեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁵ Սարուխանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 67:

⁶ Մեծ տերութեանը, Օսմանյան կայսրութեանը և հայերը, հ. I, էջ 411:

ին Թորգոմ արք. Գուշակյանը հանդիպեց նրանց հետ¹: Բուրորը ցանկություն հայտնեցին միանալու Լեգեոնին: Ա. Դեֆրանսն առաջարկեց Ա. Բրիանին, որպեսզի բուրոր հայ ռազմագերիներին ուղարկեն Եգիպտոս: Չինվորագրվելու ընդունակներին կընդգրկեին Լեգեոնի մեջ, իսկ մյուսներին կարող էին պահել Եգիպտոսի ռազմագերիների ճամբարներում²:

1917 թ. հունվարի 20-ին Եգիպտոսում բրիտանական գերագույն կոմիսար գեներալ Ռեզինալդ Վինգեյթը Ա. Դեֆրանսին տեղյակ պահեց, որ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ը համաձայն էր՝ Յնդկաստանում գտնվող հայ ռազմագերիների Լեգեոնին միանալուն, իսկ ինքն արդեն հեռագրել էր Յնդկաստանի փոխարքա Ֆրեդերիկ Շելմսֆորդին, որպեսզի տեղեկացնի հայերի ուղարկման ամսաթիվը³:

Միջագետքի և Պաղեստինի ռազմաճակատներում բրիտանացիների կողմից գերված թուրքական բանակի բուրոր հայ զինվորները, որոնք պիտանի էին ծառայության համար, զինվորագրվեցին Յայկական Լեգեոնին: Լ. Ռոմիոն և գեներալ Մ. Բայուն միայն գովասանքով էին խոսում նրանց կարգապահության և մարտական որակների մասին⁴:

1917 թ. մարտի 23-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսը դիմեց Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությանը, խնդրելով՝ «Կարգադրել անմիջապես ազատել այն բուրոր հայ գերիներին, որոնք տանջում են Սիբիրում և Ռուսական պետության զանազան վայրերում, իբրև այնպիսի անձանց, որոնք կամաւոր կերպով իրենք իրենց յանձնել են ռուս քրիստոսաւեր զօրքին»⁵: Սակայն Ռուսաստանից հայ ռազմագերիներին այդպես էլ հնարավոր չեղավ միացնել Լեգեոնին:

1917 թ. հոկտեմբերի 3-ին Դը Սեն-Զուլենտինին ուղարկած նամակում Մ. Բայուն հույս էր հայտնում, որ Փարիզ հասնելուց հետո կկարողանա զբաղվել Մակեդոնիայի ռազմաճակատի հայ ռազմագերիներին ազատելու և Յայկական Լեգեոն ուղարկելու խնդրով: Նանաև մտավախություն էր հայտնում, որ ԱՄՆ-ի պատերազմի

¹ Գուշակյան Թորգոմ պատրիարք, Ամբողջ երկեր, հ. 2, Յնդկահայք, էջ 31:
² Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. 1, էջ 430:
³ Նույն տեղում, էջ 429:
⁴ Նույն տեղում, հ. II, էջ 47:
⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 151, թ. 16:

մեջ մտնելուց հետո Յայկական հարցը կարող է անակնկալներ մատուցել իրենց¹:

1917 թ. հոկտեմբերի 10-ին Պ. Նուբարը նամակով ժ. Գուին տեղեկացրեց, որ թուրքական ու բուլղարական բանակի հայ ռազմագերիներ կան ներկա վաճ Ագուենում (Կրոզ), որոնք խնդրագիր էին ուղարկել բարելավելու իրենց վիճակը՝ առանձնացնելով թուրք ու բուլղար ռազմագերիներից, որոնք թշնամաբար էին վերաբերվում հայերին: Յայ ռազմագերիներից 6-ը խնդրում էին իրենց ընդգրկել Յայկական Լեգեոնի շարքերը²:

Դաշնակիցները դեռևս 1916 թ. վերջերին բուլղարական բանակի հարյուրավոր հայ զինվորների կոչ էին արել հանձնվել՝ խոստանալով առանձնահատուկ վերաբերմունք ցույց տալ և չդիտել որպես ռազմագերի: Յայերից շատերն անձնատուր են եղել սերբերին, փոքր մասը՝ ֆրանսիացիներին: Չնայած տրված խոստումներին՝ նրանց՝ որպես ռազմագերիներ, ընդգրկել են ծանր աշխատանքների մեջ: Պ. Նուբարը 1918 թ. հունվարի 26-ին խնդրեց ֆրանսիական իշխանությանը յուրեններին՝ թեթևացնել նրանց վիճակը և հնարավորության դեպքում միացնել Արևելյան Լեգեոնին³: Փետրվարի 5-ին Ս. Պիշոնը ռազմական նախարարությանը հարցում արեց սերբերի մոտ գտնվող հայ ռազմագերիների ճակատագրի մասին⁴:

1918 թ. մայիսի 4-ին ռազմական նախարարի հրամանագրով Մարսելի հայ ազգային միության նախագահ Յովհաննես Սահառյանին հանձնարարվեց զբաղվել հայ ռազմագերիներին հայտնաբերելու և Արևելյան Լեգեոնին կամավորագրելու հարցերով⁵:

1918 թ. մայիսի 25-ին ժ. Կլեմանսոն տեղեկացրեց Ս. Պիշոնին, որ Մակեդոնիայում դաշնակցային բանակների գլխավոր հրամանատար գեներալ Ա. Գիյոման հայտնել էր, որ սերբերը բոլոր դասալիքներին հանձնել են ֆրանսիացիներին: Սերբերի մոտ ռազմագերու կարգավիճակով հայտնվել էին 39 հայեր, որոնցից 4-ը դեռևս 1916 թ. օգոստոսին իրենց իսկ խնդրանքով ընդգրկվել էին

¹ Մեծ տերուրյուները, Օսմանյան կայսրությանը և հայերը, հ. II, էջ 37:

² Նույն տեղում, էջ 40:

³ Նույն տեղում, էջ 156:

⁴ Նույն տեղում, էջ 290:

⁵ Նույն տեղում, էջ 285:

սերբական բանակի մեջ: Մյուս հայ ռազմագերիներին ուղարկել էին տարբեր ճամբարներ, ուր ներգրավվել էին տարբեր ոչ շատ ծանր աշխատանքների մեջ: Գեներալ ը տեղեկացրել էր, որ այդ հայերից ոչ մեկը Արևելյան լեգեոնում ընդգրկվելու համար չէր դիմել, միևնույն ժամանակ սերբական իշխանությունները հակված էին նրանց պահել բանակում՝ աշխատուժի պակասի պատճառով¹:

Մարտելի հայ ազգային միությունների կայացրած ցուցակները, որոնք բուլղարական ու թուրքական բանակներից գերված հայերին կամավորագրելու նպատակով մեկնել էին Կորսիկայի, Ալժիրի և Ֆրանսիայի ռազմագերիների ճամբարներ, լուրջ արդյունքներ չարձանագրեցին²:

Լեգեոնում ծառայելու ցանկությունն հայ տնեցին նաև բրիտանական ծառայության մեջ գտնվող որոշ հայ սպաներ: Սակայն Ֆրանսիական իշխանությունները մերժեցին նրանց, պատճառաբանելով, որ լեգեոնում կարող էին ընդգրկվել միայն Ֆրանսիացի սպաներ և օսմանահպատակներ³:

1918 թ. փետրվարի 9-ին ժ. Կլեմանսոն գաղտնի հրահանգ ուղարկեց Լ. Ռոմիոյին, որպեսզի առանց իր թույլ տվության լեգեոն չընդունի որևէ հայի կամ սիրիացու, որը քաղաքացիական կյանքում զբաղեցրել էր բարձր դիրք: Լ. Ռոմիոն այդ մասին տեղյակ պահեց Դ. Սեն-Քուենտինին: Նրան մտահոգում էր այն, որ հետագա անհանգստությունների պատճառ հանդիսացող նման մարդիկ գալիս էին հիմնականում Ամերիկայից: Տեղեկացնում էր, որ վերջերս ԱՄՆ-ից եկել էին խիստ ռազմատենչ մի երիտասարդ քահանա և «շատ հեղափոխական» երկու հրապարակախոս: Եգիպտոսի հայերին այդ առումով վտանգավոր չէր համարում, քանի որ տեղական բնավորության գծերից էր հանդարտությունը: Նրան մտահոգում էր նաև այն, որ եթե պարզվի, որ օժանդակ սպաների աստիճանների միջև տարբերություն կա, ապա դա կարող էր դժգոհությունների պատճառ դառնալ: Նա կարծում էր, որ հայերը լրջախոհ ժողովուրդ են և արտաքին բացասական ազդեցությունները կշրջանցվեն⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 290-291:

² Նույն տեղում, էջ 371:

³ Նույն տեղում, հ. I, էջ 461, 466:

⁴ Նույն տեղում, հ. II, էջ 164-165:

Փաստորեն՝ Ֆրանսիական կողմը փորձում էր լեգեոնից հեռու պահել հեղինակությունն ունեցող հայերին, որպեսզի հետագայում, ոչ հայանպատ քաղաքականությունն վարելու դեպքում, հայերը չունենային ղեկավար գործիչներ, ովքեր լեգեոնականներին դուրս կբերեին Ֆրանսիայի դեմ:

Միջազգետքում Ֆրանսիայի հյուսիսարևմտյան Ռուսիան ցանկանում էր զինվորագրման կոմիտե ստեղծել նաև Բաղդադում: Սակայն տեղի բրիտանական իշխանությունները բավական կոշտ պատասխանեցին, որ այնտեղ Արևելյան լեգեոնին զինվորագրման ենթակա հայեր այլևս չկան, քանի որ ռազմագերիներին արդեն ուղարկել են, իսկ տեղաբնիկ հայերը ծառայության էին անցել իրենց մոտ¹:

Արդեն 1917 թ. հոկտեմբերի կեսերից բրիտանացիները փորձում էին դասալքող ռուսական բանակի փոխարեն Չայաստան և Իրան տեղափոխել Ռուսաստանի այլ ռազմաճակատներում գտնվող 100.000-ից ավելի հայ զինվորներին, նաև ԱՄՆ-ում և այլ վայրերում հայերի կամավորագրությունն իրականացնել: Բրիտանացիների նպատակն էր թույլ չտալ, որ թուրքերը մեծ ուժեր կենտրոնացնեն Միջազգետքի և Պաղեստինի ճակատներում²: Նման պայմաններում բրիտանացիներն իրենք էին ուզում կամավորագրել Միջազգետքում գտնվող, կռվելու ընդունակ հայերի տասարդներին: Չետևաբար՝ նրանք ամեն կերպ խոչընդոտում էին Արևելյան լեգեոնին միանալու նպատակով արվող կամավորագրությանը:

1918 թ. հունիսի 29-ին Ռուս հեռագրեց Ս. Պիշոնին, որ հայերը դժգոհ են, որ բրիտանացիները խոչընդոտում են կամավորագրությանը, առաջարկում էր հրամանատար Սկիարդի իրավասությունների մեջ մտցնել նաև կամավորագրության հարցը, նա հույս ուներ, որ Բաղդադի թեմի առաջնորդ Մուշեղ արք. Սերոբյանի ժամանումից հետո կամավորների հարցը կարող է ավելի շահեկան վիճակում հայտնվել³: Սակայն հարցը այդպես էլ չլուծվեց: Չոկտեմբերի 3-ին Ռուս գաղտնի հեռագրով տեղեկացրեց Ս. Պիշոնին, որ մի քանի հարյուր գաղթական հայեր խնդրում են իրենց

¹ Նույն տեղում, էջ 49-51:

² Նասիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 99-101:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 327-328:

գինվորագրել Արևելյան Լեգեոնին, սակայն բրիտանացիները ամեն կերպ խոչընդոտում են¹:

1918 թ. հոկտեմբերին Միջագետքում 807 կամավորներ պատրաստ էին միանալ ու Արևելյան Լեգեոնին: Մուշեղ եպ. Սերոբյանը դեկտեմբերի սկզբին կրկին խնդրեց բրիտանական իշխանության ներքին թույլ տվող թյուրք, որպեսզի նրանք միանային Լեգեոնին²: Սակայն նոյեմբերի 6-ին ժ. Կլեմանսոն տեղեկացնում է Սկիարդին, որ բրիտանական հրամանատարությունը պետք է Կովկասի հայկական բանակն ու ժեղացնի: Յետևաբար՝ Պարսկաստանում և Միջագետքում կամավորագրված հայերին անհրաժեշտ էր միացնել այդ բանակին և չուղարկել Արևելյան Լեգեոն³:

Այսպիսով՝ ժամանակակից Իրաքի տարածքում կամավորագրված գրեթե 1.000 հայ կամավորներին բրիտանացիները չթույլատրեցին միանալ Լեգեոնին:

1918 թ. մարտի 22-ին Երուսաղեմից 36 հայ կամավորներ, որոնց թվում նաև Ս. Յակոբ վանքի բազմաթիվ միաբաններ, մեկնում են Կիպրոս: Դամեծ խանդավառություն էր առաջացրել Երուսաղեմի հայկական գաղութում: Ժ. Պիկոն հիացած էր այդ տեղի ու եգիպտոսի հայերի ոգևորությամբ, եռանդով, համերաշխությամբ ու մարտնչելու ձգտումով: Ժ. Պիկոն պատրաստվում էր մեկնել բրիտանացիների կողմից նոր ազատագրված Անդրհորդանան և այլ տարածքներ, որպեսզի տեղի հայ գաղթականներից Արևելյան Լեգեոնի համար կամավորներ հավաքագրի⁴: Ապրիլին Երուսաղեմի հայ գաղթականներից ևս 100 կամավորներ միացան Լեգեոնին⁵:

Դամասկոս տարագրված շուրջ 60 հայ երիտասարդներ, մեծամասամբ ուրֆացիներ, 1918 թ. սկզբին որոշում են գաղտնի հեռանալ և միանալ Յայկական Լեգեոնին կամ Կովկասի հայկական ուժերին: Նրանք գենք են հայթայթում և 1918 թ. մարտին գաղտնի հեռանում են Լիբանանի ուղղությամբ: Յաղթահարելով անապատի դժվարությունները՝ նրանք միանում են Էմիր Ֆեյսալին: Ապա՝ շուրջ մեկ ամսվա դժվարին ճամփորդությունից հետո նրանք

¹Նույն տեղում, էջ 378:

²ՅԱ, \$, 430, g. 1, q. 1044, թ. 2:

³Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 429:

⁴Նույն տեղում, էջ 213:

⁵Նույն տեղում, էջ 242:

հասնում են Ագապա, որտեղից Պորտ Սայիդի վրայով հոլլիսին մեկնում են Կիպրոս և կամավորագրվում Յայ կական լեգեոնին¹:

1918 թ. նոյեմբերի 25-ին Չաիլեից Դամասկոս են հասնում թուրքական բանակի մոտ հարյուր հայ նախկին զինվորներ, որոնք ցանկություն են հայտնում կամավորագրվել Յայ կական լեգեոնին: Նրանց ուղարկում են Ադանա և ընդգրկում ոստիկանական ուժերի մեջ²:

Գումարտակների կազմավորումը և մարզումը: Եգիպտոսում \$րանսիական ռազմական առաքելության ղեկավար Է. Բրեմոնը 1917 թ. փետրվարի 12-ին Ա. Բրիանին ուղարկած գաղտնի նամակում իր հիացմունքն էր հայտնում Յայ կական լեգեոնի կազմավորման գործում Լ. Ռոմիոյի կատարած աշխատանքի մասին: Նշում էր, որ իր բոլոր սպասելիքները գերազանցված են: «Յրամանատար Ռոմիոն իր ջանադրության, խորաթափանցության և համառության շնորհիվ կարողացել է հայերի շրջանում միասնականություն հաստատել: Նորակոչիկները ժողովվում են ամեն օր՝ համակված, ինչպես ես կարողացա դրանում համոզվել, գերազանց տրամադրվածությամբ: Դա ամրակազմ, խելացի ժողովուրդ է, որից շատ ավել զորք կկազմավորվի մեր ղեկավարության ներքո: Յրամանատար Ռոմիոն շուտով կունենա մի ավել գումարտակ, որի ազդեցությունն ահռելի կլինի: Մարտի 1-ից նա կկարողանա իմ կողմից Կաստելորիզո ուղարկված փոքրաբանակ, հանպատրաստից կազմված ստորաբաժանումը փոխարինել Արևելյան լեգեոնի հիանալիորեն մարզված հետևակային դասակով: Եվ դա միայն սկիզբն է»³, - գրում էր Է. Բրեմոնը:

Մարտի 1-ին Լ. Ռոմիոն կրկին ռազմական նախարարին առաջարկեց բարձրացնել լեգեոնականների աշխատավարձը՝ ամենօրյա 2 \$րանկի փոխարեն 2,5 \$րանկ: Ա. Դեֆրանսը մարտի 14-ին խնդրեց Ա. Բրիանին, որպեսզի նա միջնորդի ռազմական նախարարի մոտ՝ ընդունելու Լ. Ռոմիոյի առաջարկը⁴: 1917 թ. հոկտեմբերի 11-ին ռազմական նախարար Պ. Պենլենն հրամանագիր ստորագրեց, որով սահմանվեցին Արևելյան լեգեոնի հայ և սիրիացի զինվորների, նրանց ընտանիքների

¹ Դիլցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Աշխատախրեց՝ Արամ Սահակեան, Անթիլիաս, 2014, էջ 931-939:

² Պոլոսեան Յ., Յաճընի ընդհանուր պատմութիւնը, էջ 599:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. I, էջ 439:

⁴ Նույն տեղում, էջ 456:

նպաստները¹: Դրանով աշխատավարձի չափը բարձրացվեց 2,5 ֆրանկի: Սակայն դա նույնպես բավական ցածր էր ֆրանսիայում ընդունվածից: Նույնիսկ ալժիրցիները ստանում էին ավելի բարձր՝ 4 ֆրանկ²:

Պետք է նշել, որ մեծապետական հովերով տարված ֆրանսիացի հրամանատարներից շատերը վերևից էին նայում հայ լեգեոնականներին, վատ էին վերաբերվում նրանց, փորձում էին ազգային արժեքները մեռցնել կամավորների մոտ: Հայերի արժանապատվությունը վիրավորող ֆրանսիացիներին պատժելու փոխարեն պատժում էին բողոքողներին: Չինվորական կերակուրը նույնպես բավական վատ էր, քանի որ պաշտոնյաները գրպանում էին գումարները, իսկ ուտելիքի որակից բողոքողներին պատժում էին: Լեգեոնականների աշխատավարձերը, չնայած որոշ չափով բարձրացվեց, սակայն դաբավական ցածր էր ֆրանսիացիների աշխատավարձից:

Սակայն լեգեոնականները դիմանում էին այդ փորձություններին, համբերում ու մարզվում էին, քանի որ ինչպես նշում է կամավորներից Ռուբեն Յերյանը նրանք «միակ մեկ նպատակը հետապնդեն, այն է. հայ ու ազատագրությունը»³:

Հայկական լեգեոնին անդամագրվելու հարցում եղած ոգևորության մասին պատմաբան Ծ. Թորոսյանը գրում է. «Հայ ազգային պատվիրակության կոչով լեգեոնի դրոշի տակ էին համախմբվել հասարակական-քաղաքական տարբեր ուղղությունների և սոցիալական տարբեր խավերի պատկանող, բայց միևնույն ցանկությունամբ ու նպատակով համակված հազարավոր երիտասարդներ: Աշխարհի զանազան կողմերից եկած ու հազարավոր կիլոմետրեր ճամփա կտրած հայ երիտասարդությանը միավորել էր թուրքական բռնակալության տակ հեծող հայրենիքի ու բազմատանջ ժողովրդի ազատագրության նվիրական նպատակը»⁴:

Սուսալ եռցիներից, եգիպտահայերից և ռազմագերիների առաջին խմբից 1916 թ. վերջին և 1917 թ. սկզբին կազմավորվեց առաջին գումարտակը: Ամերիկահայ կամավորներից 1917 թ. երկրորդ կեսին

¹ Նույն տեղում, հ. II, էջ 48:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 784, թ. 2-4:

³ Նույն տեղում, թ. 5:

⁴ Թորոսյան Ծ., նշվ. աշխ., էջ 60:

ձևավորվեց երկրորդ գումարտակը: Երրորդ գումարտակը ևս կազմավորվեց Կիպրոսում 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբին՝ ամերիկահայերից, Պաղեստինում բրիտանացիներին անձնատուր եղած հայ ռազմագերիներից և տարագիրներից:

Ամերիկայի բարեկեցիկ կյանքին սովոր կամավորների համար բավական դժվար էր անմիջապես վարժվել զինվորական կյանքի դժվարություներին: Սակայն նրանք երկար ու դժվարին ճանապարհ էին կտրել հայրենակիցների վրեժը լուծելու և հայրենիքը թուրքական դժնդակ լծից ազատագրված տեսնելու նպատակով: Այդ վեհ գաղափարը նրանց ուժ էր տալիս համակերպվելու բոլոր գրկանքներին:

Տ. Պոյաճյանը, նկարագրելով Կիպրոսի ճամբարում գտնվելու առաջին օրը, գրում է. «Զինուոր էինք ու զինուորի պես պիտի շարժեինք. հրամանի պիտի անսայինք, կարգապահ պիտի ըլլայինք եւ ուրիշներու ալ կարգապահութեան պիտի հսկէինք: Մեզի տուին հրացան, նիզակ, համազգեստ, կօշիկ, գուլպա եւ բուրդէ հիւսած վերմակներ,- պաթանիա: Երկինքն ունէինք մեր տան առաստաղը, իսկ երկիրը՝ մեր մահճակալը: Հոս պիտի մարզուէինք, թրծուէինք, կարծրանայինք, մարմնով ու սրտով, որպէս զի կարենայինք թշնամին դիմագրաւել առանց երկիւղի, առանց վարանումի: Վրեժը բաւարար չէր յաղթանակ ապահովելու համար: Անգուսպ եւ անսանձ քաջութիւնը վտանգաւոր փութկոտութիւն միայն պիտի հարկադրէր մեզի: Մեր բոլոր ուժերը,- հոգեկան, մտային ու ֆիզիքական, - համադրուելու էին արկածախնդրութիւնէ խուսափելու համար: Ու այդ պիտի սորվէինք զինուորական կարգապահ մարզանքով եւ ուսուցումով: Ընդունեցինք այդ բոլորը եւ պատրաստ էինք յանձնառու ըլլալ ու ամէն գրկանքի, տոկալ ու ամէն դժուարութեան, կը բաւէր որ այդ ուղիով առաջնորդէին մեզ մեր Ֆրանսացի պաշտօնեաները»¹:

Բ գումարտակի Բ վաշտի հրամանատար, հարյուրապետ Ազանին, նոր ժամանած ամերիկահայերին դիմելով, զգուշացրել էր, որ «զինուորական կեանքի մէջ դժուարութիւններ անխուսափելի էին, թէ ճշմարիտ զինուորական ծառայութեան նպատակն էր անհատին մէջ

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 62:

զօրացնել դիմադրական ուժ, տոկոսնութիւն, ինքնավստահութիւն, անակնկալներ դիմագրաւելու պատրաստութիւն, քաջութիւն, եւ ինչ որ կարելորագոյնն էր, շեշտեց ան, հրամանատարներու հանդէպ վստահութիւն, յարգանք եւ անվերապահ հնազանդութիւն»¹:

Կամավորներն առաջին հերթին պարտավոր էին կառուցել իրենց ճամբարը՝ վրանների համար քարե հիմք, ճաշարան, խոհանոց, մթերանոց և այլ վարչական շինություններ: Շատերի համար դանակահասկանալի էր, քանի որ նրանք եկել էին մարտնչելու, այլ ոչ թե շինարարություն անելու: Սակայն ստիպված էին համակերպվել: Անհնազանդությունն ցուցաբերելու դեպքում աքսորում էին Թուրքիա՝ տաժանակիր աշխատանքի: Իհարկե, դա լուռ դժգոհություններ էր առաջացնում կամավորների մոտ, որոնք ձգտում էին օր առաջ մեկնել մարտադաշտ:

Չինվորական կյանքին ու կարգապահությանը ծանոթ էին Կովկասի կամավորական ջոկատներում, \$րանսիական Արտասահմանյան լեգեոնում և թուրքական բանակում ծառայած կամավորները: Սակայն մեծամասնությանը անծանոթ էր դա, և սկզբնական շրջանում բավական դժգոհություններ եղան:

Կամավորներից խորեն քահանա Աճեմյանը իր հուշերում գրում է. «Շատ պէտք ունինք սորվելու զինուորական օրենք եւ կարգապահութիւն, որոնցմէ գուրկ էինք դարերէ ի վեր»²:

1917 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ապահին ուղարկած նամակում լեգեոնի ոստիկաններից Յարություն Երկիրյանը գոհունակություն էր հայտնում կամավորների կազմից, որոնց թիվը օր օրի ստվարանում էր ԱՄՆ-ից եկած նորեկներով: Նշում էր, որ վատ պահվածք ունեցողներ էլ կային, որոնց ինքնությունն ու վարքը անհրաժեշտ էր ուղարկելու ցառաջ ճշտել³:

Յետգիտնէ կամավորները սովորեցին զինվորական կարգապահությանն ու դժվարություններին, իսկ շինարարական աշխատանքներն ավարտելուց ու ռազմական ուսուցումը սկսելուց հետո նրանց մոտ դժգոհությունները գրեթե վերացան: Տողանցքի ու շարայի ինի ընթացքում հայ զինվորները երգում էին հայկական

¹ Նույն տեղում, էջ 63:

² Աճեմյան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 54:

³ ՀԱԱ, \$. 453, ց . 1, գ . 157, թ . 1-2:

հայրենասիրական երգեր՝ «Դարձյալ փայլեց», «Յեռավոր երկիր», «Ձայն մը հնչեց Երզրումի հայոց լեռներեն», «Տալվորիկի գավակ եմ քաջ», «Իգեն հայեր» և այլն¹: Միակ բանը, որից դժգոհ էին, այն էր, որ ամիսներ տևող մարզումներից հետո հետաձգվում էր նրանց մարտադաշտ մեկնելը, և անհայտ էր այդ բաղձալի օրը:

Կիպրոսի հայ համայնքի ներկայացուցիչները տոներին այցելում էին լեգեոնականներին, նրանց նվերներ էին բաժանում, որը ոգևորում էր կամավորներին, քանի որ տեսնում էին, որ իրենց հիշում և հարգում են²: Լեգեոնականների առօրյան ավելի տանելի դարձնելու և ամեն կերպ աջակցում էին նաև եգիպտահայ կանայք և աղջիկները: Նրանք նամակագրական կապ էին հաստատել կամավորներից շատերի հետ, ժամանակ առ ժամանակ ուղարկում էին փոքրիկ նվերներ: Դա բարձրացնում էր ընտանիքներից հեռու գտնվող երիտասարդների տրամադրությունն ու ոգին: Լեգեոնականները նրանց կոչում էին «Մարե»: Այդ կանանց մեջ մարտիկները տեսնում էին իրենց մայրերին ու քույրերին³:

Կուսակցականությունը լեգեոնում գրեթե դեր չէր խաղում: Չինվորների մեծամասնությունը որևէ կուսակցության անդամ էր, սակայն ծառայության ընթացքում բոլորը գիտակցում էին իրենց վեհ նպատակը և կուսակցական բանավեճեր գրեթե տեղի չէին ունենում: Ապակուսակցական մթնոլորտի ստեղծման գործում կարևոր դերակատարություն ունեցան քաղաքական ուժերի ղեկավարների և հայ հրամանատարների ճիշտ գործունեությունը:

Լեյտենանտ Ջոն Շիշմանյանը հետևյալ խոսքերով էր խրատում լեգեոնականներին. «Տղաք, նախ եւ առաջ պետք է անհուն օրեն հպարտ զգանք հայ ծնած ըլլալ նուս համար: Յոգ չէ թէ բարեկամներ կամ թշնամիներ ինչ պիսի համարում ունին մեր ազգին վրայ: Կը բաւ է որ մենք, իբր զինուորներ, անթերի օրեն կատարենք մեր զինուորի մեծ ու դժուարին պարտականութիւնները: Բանակին մեջ դասակարգային խրամներ պետք չէ որ բացուին:

Չինուորը որեւէ կուսակցութեան չի պատկանիր: Չինուորին կուսակցութիւնը զինք ծնող ազգն է: Չինուորը դասակարգային

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 71:

² Աճեմեան Խ., նշվ. աշխ., էջ 64:

³ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 82:

դրօշակ չունի եւ պէտք չէ որ ունենայ: Չինուորը առաջնորդող դրօշակը միայն եւ միայն բովանդակ ազգութեան խորհրդանիշը իր ծալ քերուէն մէջ խտացնող ազգային դրօշն է»¹:

Կիւիկիայում կամ Սիրիայի հյուսիսում նոր ռազմաճակատ բացել դաշնակիցներն այդպէս էլ չհամարձակվեցին: Յետևաբար՝ Արևելյան Լեզեոնը մարզումների համար բավական երկար ժամանակ ունեցավ: Թուրքերից հնարավորինս արագ վրեժխնդիր Լինելու կամավորների ձգտումը իրականութիւն չէր դառնում: Ամիսներն անցնում էին, սակայն Լեզեոնը ռազմաճակատ մեկնելու հրաման չէր ստանում: Անհասկանալի սպասումը, միօրինակ ու տաղտկալի կյանքն արդեն հոգնեցրել էր Լեզեոնականներին: Սկզբնական շրջանի խանդավառութիւնը բավական պակասել էր: Դժգոհութիւնների տեղիք էին տալիս նաև ֆրանսիացի սպաների պահվածքը՝ կոպիտ վերաբերմութիւնը, տարբեր տոների առթիվ կամավորներին համայնքներից ուղարկված նվերների զգալի մասի գրպանումը:

Անդրադառնալով Յայկական Լեզեոնի բնույթին, դերին ու նշանակութեանը՝ Լեզեոնի սպաներից Վահան Փորթուզալյանը գրում է. «Յայկական Լեզեոնը դարերէ ի վեր առաջին հայկական զինւորական ոյժը եղաւ որ կազմակերպուեցաւ իբր կանոնաւոր բանակ, *պէտակակ* սկզբունքներու հիման վրայ: ... Յայ ժողովուրդի համայնական ոգիի (*esprit collectif*) զարգացման տեսակէտէն ինքն ըստ ինքեան արդիւնաւոր ըլլալու կոչուած նորութիւն մ'էր չորս հազար հայ երիտասարդներու հաւաքումը որպէս օրինաւոր և օրինապահ բանակ, անոնց զինւորական դաստիարակութիւնը ըստ կանոնաւոր բանակներու մեթոտներուն: Առանց դիտումի չէ որ կը գործածենք «դաստիարակութիւն» բառը: Չինւորական պատրաստութիւնը, հակառակ մեր մէջ տարածուած գաղափարին, չի կայանար այնչափ զինավարժական դիւրութեան վրայ: Ամեն մարդ կրնայ անձնապէս սորվիլ և կատարեալ կերպով իւրացնել կարճատեւի մէջ զանազան զենքերու գործածութիւնը: Բայց այդ չի նշանակեր դեռ որ զինւոր մ'է այն. և նման մարդկանց պարզ համախմբումը բանակ մը չի կազմեր և բանակի մը տեղ չի կրնար բռնել: Աւելին կ'ըսենք, քանի որ փորձը քանիցս ապացուցած է այդ, այդ համախմբումը անպէտք և ուրեմն վնասակար

¹Նույն տեղում, էջ 88:

ոյ ժ մը կը դառնայ յ աճախ: Լաւ ագոյն պարագայ ին անկարող ապահովել ժողովուրդի մը տնական պաշտպանութիւնը: ... Ճշմարիտն ըսելու համար, առանց դժուարութեան չէ որ մեր գինւորներէն ոմանք, որոնք վարժուած էին մեր միջավայրերու անիշխանական և անձնապաշտ մտածելակերպին, կ'ընդունէին կարգապահութեան արժէքն ու անհրաժեշտութիւնը: Յայդուկային գրականութեամբ ոգևորուած մարդիկ բնականաբար յուսախաբ կ'ըլլային տեսնելով թէ բանակի կեանքը չի համապատասխաներ իրենց երևակայածին և կազմուած է ամենօրեայ՝ կամք, աշխատանք պահանջող ծանր գործերով, ուրիշ խօսքով՝ թէ գինւորը կրնայ թերևս օր մը հերոս մը դառնալ բայց պէտք է ամեն օր քաղաքացի ըլլայ: Կամաց կամաց բոլորն ալ կ'ըմբռնէին թէ մտքի ու մարմնի իրենց հարկադրուած կրթութիւնը յաղթութեան գլխաւոր գրաւականը կը ներկայացնէր...»¹:

Իսկ Տ. Թեքեյանը հպարտութեամբ նշում է. «Յայկական Լեգեոնը տվեց կատարյալ գորամիավորում լինելու ապացույցը, հերոսաբար կռվեց թե՛ Սիրիայի և թե՛ նախնիների բնօրրանում»²:

1918 թ. փետրվարի 24-ին Մոնարկայում մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Վարդանանց տոնը: Ներկա էին երեք գումարտակները, ամբողջ հրամանատարական կազմը, կղզու բրիտանական հրամանատարությունը և հայ համայնքի ներկայացուցիչները: Պատարագիչներ Վաղարշակ վարդապետ Արշակունին³: Շքեղ տոնակատարությունը բավական բարձրացրեց հայ մարտիկների ոգին և տրամադրությունը:

Ֆրանսիացի Գուստավ Գոթհոլն «Ֆրանսիան Սիրիայում և Կիլիկիայում» աշխատության մեջ մեծ գովեստով է խոսում հայ գինվորների մասին. «Մտացի, կրթեալ և ընդհանրապես քաղաքային կեանքին մեջ հաստատուն դիրք գրաւող անձերէ բաղկացած, և արագ հրահանգումի ընդունակ էր ան. գէնքերու գործածութեան և ռազմական արուեստին սիրահար՝ հպարտ էր ան իր համազգեստին համար»⁴:

¹ Կամաւորը (Արարայի յաղթանակի 10-րդ տարեդարձի առթիւ), Գահիրէ, էջ 36-37:

² Թեքեյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 63:

³ Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 70:

⁴ Թէլէշեան Մ., Սիս-Մատեան, էջ 592:

Լեգեոնի կայացման գործում անուրանալի դերակատարություն ունեցան հայազգի սպաները: Նրանցից շատերն ավարտել էին ամերիկյան, ֆրանսիական և թուրքական ռազմական հաստատություններ: Ֆրանսիացիները հիմնականում խուսափում էին նրանց տալ բարձր սպայական կոչումներ, նույնիսկ ԱՄՆ-ի և թուրքական բանակի նախկին սպաներին ավելի ցածր կոչումներ էին տալիս: Չնայած դրան՝ հայ սպաները պատրաստակամ էին ծառայելու Յայկական Լեգեոնում, որպեսզի կայանար ապագա ինքնավար Կիլիկիայի բանակի միջուկը համարվող այդ գործումսը:

Ֆրանսիական ծովային սպա Տիրան Թեքեյանը առաջին իսկ օրից մասնակցեց Լեգեոնի կայացման աշխատանքներին: Լեգեոնում ընդգրկվեցին նաև այլ հայ սպաներ՝ մայոր Նազարեթ Գլըճյանը, Լեյտենանտներ Վաղարշակ վրդ. Արշակունին, Աբրահամ քահանա Տեր-Գալուստյանը, Վահե Սահաթճյանը (Ալբերտ Արթուր), Փափազյանը, Վահան Փորթուգալյանը (նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանի որդին), Յայկ Ազատյանը, Պետրոս Տմլաքյանը, Մովսես Տեր-Գալուստյանը, Ջոն Շիշմանյանը, Ջիմ (Պետրոս) Չանգալյանը (ԱՄՆ բանակի կապիտան), Վահան Չուրկեցը, Յակոբ Արևյանը, Արտաշես Բամբուկչյանը, Կ. Գարունին, Ալեք Միհրանյանը, Մանուկ Ռեիսյանը, Յրանդ Յացունին, Յակոբ Գարասեֆերյանը, Յարություն Եսայանը, բժիշկներ Յարություն Փալանճյանը, Գյուլպենկյանը, Յակոբյանը, Յ. Քյուրյուկյանը, Յովհաննես Դելեթյանը: Ամերիկյան բանակի կապիտաններ Գևորգ Թագազյանը և Գարագյոզյանը Լեգեոնում ստացել են միայն կապրալի աստիճան:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել հետևյալը.

- Մեծ Բրիտանիայի և Պ. Նուբարի հետ քաղաքական բանավոր համաձայնություն կայացնելուց անմիջապես հետո Ֆրանսիան ակտիվորեն ձեռնամուխ եղավ Լեգեոնի կազմավորման աշխատանքներին: Լ. Ռոմիոն բավական կշռադատված ու ակտիվ գործունեություն ծավալեց: Նա կարողացավ ոչ միայն հայերին համախմբել իր շուրջ, այլ նաև բրիտանացիների հետ սերտ համագործակցություն հաստատել, համաձայնություն

կայացնել Կիպրոսում հայ կական գործաժամ տեղակայման վայրի ու պայմանների շուրջ:

- Ֆրանսիացիները բավական կասկածանքով էին վերաբերում եգիպտահայերին համախմբելու հնարավորությանը: Սակայն հայրենիքը ազատագրված տեսնելու գաղափարը կարողացավ համախմբել եգիպտոսի հայ կական կազմակերպություններին: Կամավորագրությանն աջակցելու նպատակով եգիպտահայ բոլոր հասարակական-քաղաքական կառույցները մի կողմ դրեցին հակասություններն ու մեկ կառույցի մեջ համախմբվեցին:
- Ամերիկահայերը մեծ խանդավառությամբ լծվեցին Հայ կական լեգեոնի կամավորագրությանը, քանի որ հայոց ցեղասպանության լուրերը վրեժի զգացումով էին լցրել տեղի երիտասարդությանը: Միավորման գործում վճռորոշ դեր ունեցավ Պ. Նուբարի գործունը, ում նկատմամբ մեծ վստահություն կար բոլոր հոսանքների մոտ, որոնք հավանություն էին տվել նրա որդեգրած քաղաքական ուղեգծին: Փաստորեն՝ Ազգային պատվիրակության և նրա նախագահի շուրջ էին միավորվում սփյուռքի կառույցները: Նրանց ոգևորում էր Կիլիկիայի ինքնավարության գաղափարը, քանի որ հույսը կորցրել էին Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման մտքից՝ Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով: Ամերիկահայ երիտասարդները մեծ խանդավառությամբ ընդունեցին հայրենիքն ազատագրելու և ցեղասպան թուրքերից վրեժ լուծելու նպատակով մարտի դաշտ մեկնելու գաղափարը: Սակայն ֆրանսիական իշխանությունները չկարողացան բոլոր ցանկացողներին տեղափոխել Կիպրոս, և նրանց միայն փոքր մասը համալրեց Հայ կական լեգեոնի շարքերը:
- Լեգեոնի մեջ նախատեսվում էր ընդգրկել Անտանտի երկրների ռազմագերիների ճամբարներում հայ տնված հայ զինվորներին: Նրանց վիճակը բավական ծանր էր, քանի որ թշնամի էին դիտվում և՛ Անտանտի երկրների, և՛ Քառյակ դաշինքի ռազմագերիների կողմից: Նրանց զգալի մասը հնարավորության դեպքում միանում էր լեգեոնին:

- Կուսակցականությունը լեգեոնում գրեթե դեր չէր խաղում: Չինվորների մեծամասնությունը որևէ կուսակցության անդամ էր, սակայն ծառայության ընթացքում բոլորը գիտակցում էին իրենց վեհ նպատակը և կուսակցական բանավեճեր գրեթե տեղի չէին ունենում: Ապակուսակցական մթնոլորտի ստեղծման գործում կարևոր դերակատարություն ունեցան քաղաքական ուժերի ղեկավարների և հայ ազգի սպաների ճիշտ գործունեությունը:
- Լեգեոնի կայացման գործում անուրանալի դերակատարություն ունեցան հայ ազգի սպաները: Նրանցից շատերն ավարտել էին ամերիկյան, ֆրանսիական և թուրքական ռազմական հաստատություններ: Ֆրանսիացիները խուսափում էին նրանց տալ բարձր սպայական կոչումներ, նույնիսկ ԱՄՆ-ի և թուրքական բանակի նախկին սպաներին ավելի ցածր կոչումներ էին տալիս: Չնայած դրան՝ հայ սպաները պատրաստակամ էին ծառայելու Չայկական լեգեոնում, որպեսզի կայանար ապագա ինքնավար Կիլիկիայի բանակի միջուկը համարվող գործառույթը:

ԳԼՈՒԽՉՈՐՐՈՐԴ
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

4.1 ԼԵԳԵՈՆԻ ՄԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈԱԶՄԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Յայկական Լեգեոնը բավական երկար ժամանակ ունեցավ մարզումների համար, քանի որ թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններ Կիլիկիայում կամ Սիրիայում տեղի չէին ունենում:

1917 թ. հունիսին Ֆրանսիական գեներալ Մորիս Բայուն (Եգիպտոսում, Պաղեստինում և Կիպրոսում Ֆրանսիական զորքերի գլխավոր տեսուչ՝ 1917 թ. ապրիլի 17-ից հոկտեմբերի 20-ը) տեսչական այց կատարեց Արևելյան Լեգեոն, որն այդ պահին ուներ 6 հայկական վաշտ, յուրաքանչյուրը՝ 200 զինվորով և 1 սիրիական վաշտ՝ 160 զինվորով: Գեներալը ստուգեց Լեգեոնի մարտունակությունն ու կարգապահությունը և գոհմնաց հայ զինվորներից: Առաջին չորս վաշտերից, որոնք արդեն լավ մարզված ու զինված էին, կազմավորվել էր մեկ գումարտակ: Սպասում էին ամերիկահայերի ժամանմանը, որպեսզի կազմավորվեր նաև երկրորդ գումարտակը: Կազմավորման փուլում էր նաև գնդացրորդների մեկ վաշտ: Մ. Բայունի կարծիքով այդ պահին լավագույնները թուրքական բանակի նախկին զինվորներն էին, որոնք գերվել էին Միջագետքում կամ դասալքել էին, ապա՝ մուսալեռցիները, հետո՝ ամերիկահայերը, իսկ ամենավերջում սիրիացիներն էին: Գեներալն առաջարկեց կապրալներ նշանակել միայն հայերին ու սիրիացիներին, իսկ ենթասպաներ դարձնել յուրաքանչյուր վաշտում 2 հայի կամ սիրիացու և 6 Ֆրանսիացու: Ապագայում նախատեսում էր սպայական կոչումներ տալ նաև հայերին ու սիրիացիներին, որպեսզի Լեգեոնն ավելի ամուր կառուցվածք ունենա, իսկ այդ սպաները հետագայում կծառայեին Յայաստանի ու Սիրիայի ապագա զինված ուժերում: Մ. Բայուն շատ բարձր էր դասում հայերի մարտական որակները, սակայն նշում էր, որ եթե նրանց Ալեքսանդրետի փոխարեն օգտագործեն Պաղեստինյան ճակատում, ապա հայերի եռանդը կթուլանա: Մ. Բայուն

Նաև բարձր գնահատեց Լ. Ռոմիոյի ներդրած ջանքերը նման մարտունակ միավոր ստեղծելու համար: Գեներալը համոզված էր, որ մոտապագայում՝ ամերիկահայերի ժամանելուց հետո, կստեղծվեն 4 գումարտակներ, որոնք կընդգրկվեն մեկ գնդի մեջ: Առաջարկում էր գումարտակի հրամանատարի աստիճան ունեցող Լ. Ռոմիոյին տալ փոխգնդապետի կոչում: Եթե հաջողվեր նաև երկրորդ գունդը ստեղծել, ապա առաջարկում էր կազմավորել բրիգադ և հրամանատար նշանակել գնդապետ Է. Բրեմոնին, որի վրա պետք է դրվեր նաև ազատագրված երկրամասերի ռազմական վարչության կազմակերպման խնդիրները և ժամանակավոր վարչությունը: Արևելքին վերաբերող Է. Բրեմոնի գիտելիքները, գեներալի կարծիքով, հնարավորություն կտային ճիշտ կողմնորոշվել շատ նուրբ հարցերում և դաօգտակար կլիներ և՛ տեղացիների, և՛ ֆրանսիացիների համար¹:

Մ. Բայունն ոչ արդյունավետ էր համարում միայն մուսալեռցիների ուժերով Ալեքսանդրետի մոտ պարտիզանական գործողություններ ծավալելու նախագիծը, քանի որ դալուրջ վնաս էր հասցնի թշնամուն և տեղական բնակչության նկատմամբ ջարդերի տեղիք կտար: Նրա կարծիքով, լեգեոնականները դեռևս քիչ էին և բավարար պատրաստվածություն չունեին, որպեսզի հասնեին Բեյլանի կիրճին: Նրանք արագորեն կշրջապատվեին ու կոչնչացվեին: Դրան դեմ էր արտահայտվել նաև Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար, դերժովակալ Վարնեյը: Այդ ծրագիրն առաջարկել էր Ժ. Պիկոն:

Մ. Բայունն անհրաժեշտ էր համարում լայնամասշտաբ գործողություններ իրականացնել ամբողջ լեգեոնի ուժերով, երբ թուրքիայի համար կստեղծվեր դժվարին իրավիճակ: Նման հնարավորություն կարող էր ստեղծել ապստամբությունը Լիբանանում: Գեներալը համոզված էր, որ ափանում կարող էին կատարել Ալեքսանդրետում, Տրիպոլիում կամ Յայֆայում: Ալեքսանդրետում ափանումը նա համարում էր ամենադժվարը, քանի որ թուրքերն այն աչալրջորեն հսկում էին, ունեին մեծաքանակ ուժեր և լավ ամրացված էր: Այդտեղ ափանում կատարելու և ռազմական գործողությունները զարգացնելու համար անհրաժեշտ

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 20-21:

Էին մեծ ուժեր: Յայ ֆայ ու մ ռազմական գործողությունները կարող էին դժվարություններ ստեղծել թուրքերի համար Գազայի ռազմաճակատի թիկունքում: Այդ գործողությանը կարող էին աջակցել նաև Պաղեստինի ֆրանսիական գորախմբի ուժերը: Սակայն այդ տարածքը հեռու էր Ֆրանսիային համակրող լիբանանցի և սիրիացի ուժերի գործունեության դաշտից: Այդ գործողությունը կարող էր մեծ օժանդակություն լինել բրիտանացիների համար, որոնք էլ առաջարկել էին այդ ծրագիրը: Նրա կարծիքով, մի քանի ամիս առաջ այդ գործողությունը հաջողություն կունենար, սակայն այդ ժամանակաշրջանում թուրքերն այնտեղ կառուցել էին պաշտպանական հզոր ամրություններ, որոնք հաղթահարելը շատ դժվար կլիներ: Արևելքում դաշնակից զորքերի նոր հրամանատար Է. Ալենքին նույնպես դեմ էր Յայ ֆայ ու մ ակհանմանը, քանի որ ծովակալությունը Յայ ֆայի նավահանգստում գրեթե անհնար էր համարում դեսանտային զորքերի ակհանումը և մատակարարումը՝ գերմանական սուզանավերի պատճառով: Մ. Բայուլի կարծիքով ակհանման լավագույն վայրը Տրիպոլիսն էր, ուր հույս ուներ, որ թուրքական կայազորի մի մասն իրենց կողմը կանցներ, կարող էին ստանալ լիբանանցի ապստամբների աջակցությունը, արագորեն օժանդակ զորքեր կգային Պաղեստինի ֆրանսիական գորախմբից: Դրանով կկտրեին Արաբիան և Պաղեստինը սնուցող երկաթգիծը: Այդ գործողության համար անհրաժեշտ էր ուժեր ներգրավել Սալոնիկից, Ալժիրից կամ Ֆրանսիայից: Տրիպոլիի հիմնական բազան թիկունքում կունենար Ռուադ կղզու հենակետը: Մ. Բայուն դերժովակալ Վարնեյին առաջարկեց մեծացնել լեգեոնը սպասարկող նավերի թիվը, քանի որ եղածներն արդեն իսկ դժվարությամբ էին ապահովում մատակարարումը, իսկ ամերիկահայերի ժամանելուց հետո անբավարար կլինեին¹:

Այսպիսով՝ գեներալ Մ. Բայուլի կարծիքով անհրաժեշտ էր լեգեոնը վերածել բրիգադի և օգտագործել ֆրանսիական զորքերի հետ լայնամասշտաբ ակհանում կատարելու համար՝ հաշվի առնելով փոքրաթիվ կամավորների օգտագործման անհնարինությունը լավ պաշտպանված Կիլիկիայի ու Սիրիայի ուղղությամբ: Լավագույն

¹Նույն տեղում, էջ 21-24:

տարբերակ էր համարում օգտագործել Պաղեստինի ուղղությամբ հարձակման ընթացքում:

Ռազմական նախարար Պ. Պենլենին 1917 թ. հունիսի 26-ին ուղարկած գաղտնի հեռագրում Մ. Բայուն տեղեկացնում էր, որ արդեն սպասում են 5.000 կամավորների ժամանելուն, որոնց թիվը հետագայում կհասնի 10.000-ի¹: Ինչպես տեսնում ենք, գեներալը հույս ուներ երկու գունդ ձևավորել և դրանք միավորել բրիգադի մեջ:

Կիարոսում մարզվելու ընթացքում հայ լեգեոներները 1917 թ. մարտից պարելում էին Յոդոսից 110 կմ արևելք գտնվող Կաստելորիգո (հուն. Մեգիստի – Ս.Պ.) կղզում: Այն Դոդեկանեսյան կղզիախմբի մեջ մտնող 9 կմ² տարածությամբ կղզի էր, գտնվում էր թուրքական ափից մոտ 2 կմ, իսկ թուրքական Կաշ (հուն. Անտիպիլոս – Ս.Պ.) նավահանգստից՝ 7 կմ հեռավորության վրա: Այդտեղի ամրությունները պաշտպանում էին Յայկական լեգեոնի և ֆրանսիացի ծովայինների մեկական վաշտ:

Սկզբում թուրքերը փոքր ու միջին տրամաչափի հրանոթներով անընդհատ ռմբակոծում էին կղզին, սակայն, երբ այնտեղ տեղադրվեցին 120 միլիմետրանոց հրանոթներ, թուրքական կրակակետերը լռեցին: Տեղի հույները, հայերն ու ֆրանսիացիները պահպանում էին համակեցության կանոնները և կատարյալ համերաշխության մեջ էին գտնվում²:

Պատերազմի ժամանակ Կաստելորիգոյի նախկին 20-25.000 բնակչությունից միայն 2.000 մարդ էր մնացել կղզում, մյուսները հեռացել էին: Ամիսը մեկ անգամ կղզու հարավային կողմից մի շոգենավ էր մոտենում և սնունդ բերում հայկական վաշտի համար: Այն գալիս էր գիշերով, որպեսզի չնկատվի թուրքական կողմից, որոնք թնդանոթային կրակոցով նախկինում ընկղմել էին մի շոգենավ: Երբեմն նավը ուշանում էր և լեգեոնականները զրկվում էին խմելու ջրից, սնունդից ու նամակներից: Նրանք ստիպված էին լինում ծովի ջրով եփել բրինձը: Լեգեոնական Օսնիկ Մալխազունին (Սինանյան) խոստովանում է, որ նման օրերին ստիպված էին լինում գողանալ հույն խաշնարածների այծերից: Յույները բողոքում էին

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 19:

² Թեբեյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 65:

Կաստելորիզոյի գինվորական հրամանատարին, իսկ վերջինս խոստանում էր խստորեն պատժել կարգազանցներին, սակայն այժերի անհետացումները շարունակվում էին¹: Չայ մարտիկները կենտրոնացված էին կղզու տարբեր մասերում գտնվող վեց հենակետերում²:

Թուրքերը 1917 թ. փորձել են գրավել կղզին: Մի քանի տասնյակ նավակներով մոտեցել և ափ են դուրս եկել Կաստելորիզոյում: Սակայն հայ մարտիկները ամբողջությամբ ոչնչացրել են թուրք զինվորներին և նրանց նավերը: Թուրքական դեսանտից ոչ ոք չէր կարողացել փրկվել³:

Չայ գինվորները պարեկություն էին անում նաև Կաստելորիզոյից ոչ հեռու գտնվող մի ամայի ժայռոտ կղզում: Այնտեղ ստիպված էին գիշերել բաց երկնքի տակ, արգելված էր ծխելը և բարձր խոսելը⁴:

1918 թ. հունվարի 7-ին Ռուադ կղզում տեղակայված Արևելյան լեգեոնի սիրիական վաշտին փոխարինեց հայկականը: Մոտ 2 կմ² տարածությամբ այդ փոքր կղզին գտնվում էր սիրիական Տարտուս նավահանգստից 3 կմ հեռավորության վրա: Այդտեղ խմելու ջուր չկար: Ռուադ ուղարկված հայ լեգեոնականները հիմնականում մոտ 1 ամսվա նորակոչիկներ էին: Նրանց վարժեցնելու գործը հանձնարարված էր «Ժաննա դ'Արկ» հաճանավի հրամանատար, ֆրեգատի կապիտան Տրաբոնին և լեյտենանտ Պապին: Նրանք լուրջ դժվարությունների հանդիպեցին կամավորներին մարզելու և կարգապահության սովորեցնելու հարցերում: Մարտին լուրեր ստացվեցին Կովկասյան ճակատից ռուսների հեռանալու, թուրքական արշավանքի և նոր կոտորածների մասին: Դա բավական գրգռեց լեգեոնականներին, որոնք թեթև ընդհարումներ ունեցան կղզու մահմեդական բնակչության հետ՝ նրանց դիտելով որպես թուրքեր: Դա անհանգստացրեց Տրաբոնին, որը դերժովակալ Վարնեյին մարտի 15-ին խնդրեց հայերին կրկին փոխարինել սիրիացիներով⁵:

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 96:

² Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 80:

³ Նույն տեղում, էջ 79-80:

⁴ Նույն տեղում, էջ 103-104:

⁵ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 202-204:

Լեգեոնի տեղափոխումը Պաղեստինյան ռազմաճակատ Յայ կական գինու ժը Պաղեստինում օգտագործելու Մ. Բայունի նախագիծը բավական անհանգստացրեց հայ գործիչներին:

1917 թ. հունիսի 29-ի Մ. Բայունն հեռագրեց ռազմական նախարար Պ. Պենլենին, թե եգիպտոսի հայերը իրեն զգուշացրել են, որ ամերիկահայերը գալիս են, որպեսզի մարտնչեն միայն Յայաստանում կամ Կիլիկիայում: Փաստորեն՝ հայերը դեմ էին գեներալի առաջարկած Պաղեստինյան ճակատում կռվելու նախագծին: Գեներալը նախարարին խնդրում էր՝ հայերի մոտ բացատրական աշխատանքներ տանել, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում կռվեն Փոքր Ասիայի կամ Սիրիայի որևէ վայրում, խոստանալով, որ չեն ուղարկի Սալոնիկ¹:

Օգոստոսին բրիտանացիները հարցում կատարեցին Լ. Ռոմիոյին, թե արդյո՞ք Լեգեոնականները կարող էին Պաղեստինում թուրքական բանակի հաղորդակցությունների դեմ սրընթաց և կարճատև գործողություններ իրականացնել: Լ. Ռոմիոն բացասական պատասխան տվեց, պատճառաբանելով, որ հայկական կոմիտեները, որոնք նյութապես ու բարոյապես աջակցում էին Լեգեոնի կազմավորմանը, դեմ էին այդ տարածաշրջանում ռազմական գործողությունների մասնակցելուն²:

Յուկտեմբերի 18-ին եգիպտոսից Լ. Մկրտիչյանը նամակով Պ. Նուբարին տեղեկացրեց, որ Մ. Բայունն մտադիր էր Յայկական Լեգեոնն ուղարկել Պաղեստինյան ճակատ: Նշում էր, որ դակարող էր լուրջ դժգոհությունների պատճառ դառնալ, քանի որ կամավորագրություններ իրականացնելիս իրենք քարոզել են, որ Լեգեոնը կռվելու էր միայն հայկական տարածքներում, իսկ պայմանագրում նշված «Ասիական թուրքիա» հասկացությունը կանխամտածված էր թուրքերի ուշադրությունը շեղելու համար: Եգիպտոսի հայկական միության նախագահ Յ. Նևրուզը Մ. Բայունին տեղեկացրել էր, որ հարցի շուրջ պետք է համաձայնություն կայացվեր Պ. Նուբարի և Ամերիկայի կամավորագրող կոմիտեների հետ: Լ. Մկրտիչյանը կարծում էր, որ եթե \$րանսիացիները, ի վերջո, որոշեն Լեգեոնն օգտագործել ոչ Կիլիկիայում, ապա իրենք պետք է

¹Նույն տեղում, էջ 24:

²Նույն տեղում, էջ 30:

համակերպվեն, քանի որ լեգեոնի լուծարումը կլիներ սխալ քայլ: Մտավախություն էր հայտնում, որ Պաղեստինում և Սիրիայում ռազմական երկարատև գործողությունների արդյունքում լեգեոնը կարող էր մեծ կորուստներ ունենալ և հայկական հողերը ազատագրելու ժամանակ բավարար զինվորներ չունենալ: Պատերազմը կարող էր ավարտվել մինչև հայկական տարածքների ազատագրումը: Այդ պատճառով եգիպտահայ գործիչներն առաջարկում են աշխատել, որ դաշնակիցները հայտարարեն՝ պատերազմից հետո Հայաստանին և Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մասին, իսկ Ազգային պատվիրակությանը ճանաչեն հայկական ժամանակավոր կառավարություն՝ ինչպես Է. Վենիզելոսի հունական կառավարությունը Սալոնիկում: Դա կարող էր նոր ոգևորություն առաջացնել, և հայ կամավորները պատրաստ կլինեն կռվել նաև այլ ճակատներում¹:

Հայ գործիչների մտահոգությունը տեղին էր: Պաղեստինյան ճակատում հայկական զինուժը կարող էր զգալի կորուստներ ունենալ, և Կիլիկիան, եթե պատերազմի ավարտական փուլում դաշնակիցները գրաված չլինեին, ապա անհրաժեշտություն կարող էր առաջանալ, որ հայերը սեփական ուժերով ազատագրեն այն: Միաժամանակ Ֆրանսիան, չնայած բանավոր տրված խոստումներին, ամեն կերպ խուսափում ու ձգձգում էր Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մասին հայտարարություն անելուց:

Միևնույն ժամանակ Առաքել բեյ Նուբարը և Հ. Նևրուզը Կահիրեում հանդիպեցին դեսպան Ա. Դեֆրանսին և հայտնեցին իրենց մտահոգությունը լեգեոնը Պաղեստին տեղափոխելու վերաբերյալ: Նրանք պահանջեցին դիմել Ֆրանսիայի ԱԳՆ, որպեսզի լեգեոնը այդ ուղղությամբ չօգտագործվի: Սակայն դեսպանը նշեց, որ տեղյակ չէ այդ ծրագրին²:

1917 թ. նոյեմբերի 22-ին Պ. Նուբարը և Վ. Թեքեյանին Ֆրանսիայի ԱԳՆ Ասիա-Օվկիանիայի վարչության պետ Ժ. Գուին դժգոհություն հայտնեցին լեգեոնը Պաղեստինյան ճակատ ուղարկելու գեներալ Մ. Բայուի առաջարկի կապակցությամբ և պահանջեցին լեգեոնն օգտագործել միայն Կիլիկիայում կամ Սիրիայի հյուսիսում: Ժ.

¹Նույն տեղում, էջ 43-46:
²Նույն տեղում, էջ 52:

ԳուՆ պատասխանեց, որ դա գեներալի անձնական կարծիքն էր, և չի համապատասխանում ռազմական և ԱԳ նախարարությունների տեսակետներին, որոնք հակված են լեգեոնն օգտագործել Սիրիայում¹:

1917 թ. նոյեմբերի 30-ին վարչապետ և ռազմական նախարար Ժ. Կլեմանսոնն հեռագրեց փոխգնդապետ Լ. Ռոմիոյին Մ. Բայուլի նախագծի և հայերի անհանգստության մասին, նշելով, որ կառավարությունը երբևէ չի քննարկել լեգեոնը Պաղեստին ուղարկելու հարցը: Առաջարկում էր հայերին հանգստացնել, քանի որ լեգեոնը նախատեսում են օգտագործել միայն իրենց հայրենակիցներով բնակեցված տարածքների ազատագրման համար, իսկ Պաղեստինը բացառվում էր²:

Ինչպես տեսնում ենք, 1917 թ. երկրորդ կեսին Ֆրանսիայի ռազմական և քաղաքական իշխանությունները դեռևս չէին մտածում Արևելյան լեգեոնը Պաղեստին ուղարկելու մասին: Յետևաբար՝ Մ. Բայուլի նախագիծը, թվում է՝ անգործադրելի էր մնալու: Սակայն 1918 թ. գարնանը իրադրությունը փոխվեց: Չնայած Ֆրանսիայի քաղաքական իշխանությունների նախկին հավաստիացումներին, որ լեգեոնը Պաղեստին չի տեղափոխվի՝ այնուամենայնիվ 1918 թ. մարտին բրիտանական և Ֆրանսիական գլխավոր շտաբները, ստեղծված նոր հանգամանքների պարտադրմամբ, համաձայնություն կայացրին Արևելյան լեգեոնը Պորտ Սայիդում տեղակայելու, ապա՝ երկաթուղով Պաղեստինյան ռազմաճակատ ուղարկելու վերաբերյալ: Ժ. Պիկոն համոզված էր, որ քանի դեռ բրիտանական ուժերը եվրոպայում ծանր վիճակում են, իրենք պետք է պաշտպանեն սեփական շահերն ու իրավունքները Սիրիայում³:

Լեգեոնի տեղափոխումը Պաղեստինյան ռազմաճակատ պայմանավորված էր ստեղծված նոր իրավիճակով:

1918 թ. հունվարի 30-ին Վերսալում տեղի ունեցավ Անտանտի բարձրագույն ռազմական խորհրդի նիստը: Լ. Ջորջն առաջարկեց համալրումներ ուղարկել Միջագետք և Պաղեստին, գլխովին ջախջախել թուրքերին, և նրանց ստիպել դուրս գալ պատերազմից:

¹Նույն տեղում, էջ 64-65:

²Նույն տեղում, էջ 72:

³Նույն տեղում, էջ 211:

Խորհրդի գրեթե բոլոր անդամները դեմ արտահայտվեցին այդ ծրագրին, քանի որ պատերազմի բախտը որոշվելու էր եվրոպական ճակատներում: Սակայն համաձայնեցին, որ բրիտանացիները հարձակում սկսեն Պաղեստինում՝ առանց Ֆրանսիայից զորքեր տեղափոխելու¹:

Եգիպտական ռազմարշավային զորքերի գլխավոր հրամանատար (1917 թ. հունիս-1919 թ.), գեներալ Էդմունդ Ալենբին 1918 թ. գարնան սկզբին Պաղեստինյան ճակատում բավական խոշոր, մարտունակ ուժեր էր կենտրոնացրել, և սկզբնական շրջանում կարիք չկար այնտեղ ուղարկելու Արևելյան Լեզեոնը:

Է. Ալենբիի տրամադրության տակ էին տարբեր ճակատներում մարտական փորձ ձեռք բերած 52-րդ (Շոտլանդական), 74-րդ (յոմենների), 60-րդ (Լոնդոնյան), 10-րդ (Իռլանդական), 53-րդ (Ուելսյան), 54-րդ (Արևելյան Անգլիայի), 3-րդ (Լահորյան), 7-րդ (Միրոնթյան) հետևակային դիվիզիաները: Ընդհանուր առմամբ՝ նրա տրամադրության տակ էին 34 բրիտանական, 49 հնդկական և արևմտահնդկական գնդի 2 գումարտակ²:

1918 թ. մարտի երկրորդ կեսին Է. Ալենբին նախատեսում էր Պաղեստինյան ռազմաճակատի արևելքում խոշոր հարձակում իրականացնել՝ Ամմանի ուղղությամբ: Նպատակ ունենալ անցնել Յորդանանի ձախափը, առաջանալ դեպի հյուսիս-արևելք, գրավել Էս Սալթը և Ամմանը: Դրանով բրիտանական զորքերը դուրս կգային Յեջազ տանող երկաթուղագիծ, որով կապ կհաստատվեր թուրքերի դեմ ապստամբած Մեքքայի շերիֆ Յուսեֆի արաբական բանակի հետ:

Մարտի 8-12-ը բավական թեժ մարտեր ծավալվեցին Պաղեստինյան ռազմաճակատի հյուսիսարևելյան հատվածում՝ Ռամալ և Կաթաբա Նաբլուս գնացող ճանապարհի ուղղությամբ: Բրիտանական 10-րդ, 53-րդ և 74-րդ դիվիզիաները փորձեցին առաջանալ այդ ճանապարհով, որը շրջապատված էր Լեռներով ու բլուրներով: Սակայն թուրքերը, ամրանալով բնականից անառիկ դիրքերում, համար դիմադրություն ցույց տվեցին: 53-րդ դիվիզիան հաջողություն չունեցավ, իսկ մյուս դիվիզիաները կարողացան աննշան առաջխաղացում ունենալ և

¹ Յարոնթյունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 336:

² Massey W., Allenby's final triumph, London, 1920, p. 23-24.

գրավել լեռնային որոշ դիրքեր¹: Այդ գործողության ամբ. Ալենբիս ստուգում էր թուրքերի դիմադրողական կարողությունները և փորձում էր շեղել նրանց ուշադրությունը գլխավոր հարձակման ուղղությունից:

Գլխավոր հարձակումը սկսվեց մարտի 21-ին: Բրիտանական զորքերը հաջողությամբ գետնացեցին Յորդանանը և մարտերով շարժվեցին հյուսիս-արևելք: Մարտի 26-ին հաջողվեց գրավել Էս Սալթը: Յամառ մարտերով հաջողվեց մոտենալ Ամմանին: Մարտի 30-ին Ամմանի մատույցներում տեղի ունեցավ խոշոր և վճռորոշ ճակատամարտ: Թուրքական 4-րդ բանակի ուժերին հաջողվեց հետ մղել բրիտանացիների գրոհները: Շուտով թուրքերը Ամմանում համալրումներ ստացան երկաթուղով, իսկ Նաբլուսից դեպի Էլ Սալթ շարժվեցին թուրքական 7-րդ բանակի օգնական ուժերը: Բրիտանացիները ստիպված դադարեցրին հարձակումը, և ապրիլի 2-ին վերադարձան Նախկին դիրքերը²: Փաստորեն՝ Ամմանի ուղղությամբ 12-օրյա հարձակումը ավարտվեց անհաջողությամբ:

Այս անհաջող հարձակումը բացասաբար անդրադարձավ այդ տարածքներում ապաստանած հայ տարագիրների համար: Ապրիլի 5-ին Էս Սալթի մոտ գտնվող Այնի Սուվեյլան գյուղում գազազած չերքեզները՝ որպես վրեժ, սպանեցին 160 հայ տարագիրների: Նման ճակատագրի արժանացան նաև Ամմանի շրջակայքի բազմաթիվ հայեր³:

Բրիտանացիներին պարզ դարձավ, որ հաջողության համար անհրաժեշտ էր հարձակման անցնել նաև Պաղեստինյան ռազմաճակատի մյուս հատվածներում, որպեսզի հակառակորդին թույլ չտրվի ուժերը կենտրոնացնել Ամմանի ուղղությամբ: Չնայած Է. Ալենբիս տրամադրության տակ կային բավարարուժեր ամբողջ ճակատով հարձակվելու համար, սակայն նրա գործողությունները կասեցվեցին Եվրոպայից եկող անհանգստացնող լուրերով:

Ամմանի ուղղությամբ հարձակում սկսելու նույն օրը՝ մարտի 21-ին, գերմանական հրամանատարությունը \$րանսիական ճակատում սկսեց լայնամասշտաբ հարձակում Սոմի ուղղությամբ: Մարտի 3-ին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքած Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության

¹Նույն տեղում, էջ 81-85:

²Նույն տեղում, էջ 34-56:

³Պարթևեան Ս., Արարա, էջ 58:

պայմանագրից հետո գերմանացիները հնարավորություն ստացան ռուսական ճակատից մեծաքանակ զորքեր տեղափոխել արևմուտք: Նրանք հուլյս ունեին հզոր հարվածով ջախջախել բրիտանական և ֆրանսիական ուժերին, բեկում մտցնել պատերազմում: Գերմանական հրամանատարությունն այն կոչեց Կայզերսշլախտ՝ Կայզերի ճակատամարտ: Չնայած սկզբնական հաջողություններին՝ մարտի 21-ից հուլիսի 4-ը տեղի ունեցած Սոմի ճակատամարտում գերմանացիները հաղթանակի հասնել չկարողացան: Գերմանացիները կորցրին 240.000 զինվոր, հակառակորդը՝ 212.000¹:

Սոմի ճակատամարտը ստիպեց բրիտանացիներին Պաղեստինյան ուժերի մի մասն ուղարկել Ֆրանսիա, որով Է. Ալենբիի հարձակումը հետաձգվեց: Շտապ կարգով ապրիլի սկզբին Պաղեստինից Սոմ մեկնեցին 52-րդ և 74-րդ դիվիզիաները, իսկ մինչև հունիսի կեսերը՝ նաև այլ դիվիզիաներից 25 գումարտակներ: Դրանք ամենամարտունակ զորամասերն էին: Դրանց փոխարեն Է. Ալենբին ստացավ դեռևս ամբողջությամբ չմարզված հնդկական նորակազմ զորամասեր²: Յետևաբար՝ Պաղեստինում լայնամասշտաբ հարձակումը հետաձգվեց մի քանի ամսով:

Է. Ալենբին նախատեսում էր Ամմանի ուղղությամբ հաջորդ հարձակումը սկսել մայիսի 20-ին: Սակայն արաբական Բենի Սախա ցեղը պատվիրակություն ուղարկեց նրամոտ՝ տեղեկացնելու, որ իրենք 7.000 մարտիկ ունեն և պատրաստ են օգնել, եթե հարձակումը սկսվի մինչև մայիսի 4-ը³: Է. Ալենբին ստիպված էր հարձակումը սկսել ավելի վաղ, որպեսզի ապահովի արաբների համագործակցությունը: Թիկունքից արաբների հարձակումը կարող էր վճռել Ամմանի ճակատագիրը: Մեքքայի շերիֆ Յուսեֆի արաբական բանակում գործող բրիտանական գնդապետ Թովմաս Լոուրենսը (Լոուրենս Արաբացի), տեղեկանալով այդ մասին, նախազգուշացրեց, որ Բենի Սախայի ցեղապետ Ֆահադը նույնիսկ 400 զինվոր չունի, իսկ նրա ցեղախումբը տեղափոխվել էր հարավ: Նա գտնում էր, որ չպետք է հավատ ընծայել այդ «օդային

¹ Յարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 339:

² Massey W., Allenby's final triumph, p. 60.

³ Նույն տեղում, էջ 64:

խոստումներին»¹: Սակայն Լոուրենսի զգուշացումը հաշվի չառնվեց:

Ապրիլի 30-ին բրիտանական ուժերը կրկին անցան Յորդանանը և առաջացան դեպի Էս Սալթ, որը գրավվեց հաջորդ օրը՝ մայիսի 1-ին²: Թուրքերը Ամմանից և Նաբլուսից մեծաթիվ ուժեր նետեցին Էս Սալթի ուղղությամբ: Արաբներից այդպես էլ օգնություն չստանալով՝ բրիտանացիները մայիսի 3-ին թողեցին Էս Սալթը և նահանջեցին Յորդանանի արևմտյան ափ: Ռազմագործողության արդյունքում բրիտանացիները կորցրին 1300 զինվոր: Թուրքերը նույնպես զգալի թվով սպանվածներ և վիրավորներ ունեցան: Գերվեցին թուրքական բանակի 46 սպաներ և 885 զինվորներ, որոնցից 47-ը՝ գերմանացի³:

Դրանից հետո Պաղեստինյան ռազմաճակատում հարաբերական անդորր հաստատվեց: Բրիտանացիներն ու թուրքերը միայն տեղային նշանակություն ունեցող մի քանի փոքր հարձակումներ կազմակերպեցին ամբողջ ամառվա ընթացքում՝ փորձելով բարելավել իրենց դիրքերը:

Յետգիտե թուրքերը Յորդանանի հովտի ուղղությամբ մեծացրին իրենց ուժերը, ավելացրին պաշտպանական ամրությունները՝ վստահ լինելով, որ հետագայում ևս հակառակորդի հարձակման գլխավոր ուղղությունը այդտեղ է լինելու:

Ինչպես տեսանք, Պաղեստինյան բանակի մարտունակ զորամասերի զգալի մասը մեկնել էին Եվրոպա և անհրաժեշտ էր նրանց փոխարեն նոր զորքեր ուղարկել՝ ռազմաճակատը չթուլացնելու նպատակով: Դրանով էր պայմանավորված, որ Ֆրանսիական իշխանությունները, չնայած նախապես արած հավաստիացումներին, ստիպված էին փոխել իրենց որոշումը և Արևելյան Լեզեոնը տեղափոխել Պաղեստին:

Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի 1918 թ. մարտի 23-ի թիվ 2177-9/11 հրամանով Արևելյան Լեզեոնը դուրս բերվեց ծովային ուժերի

¹ Lawrence T., Seven Pillars of Wisdom, Ware, Hertfordshire, 1997, p. 519-521.

² Massey W., Allenby's final triumph, p. 65-66.

³ Նույն տեղում, էջ 70:

կազմից և դրվեց Պաղեստինի և Սիրիայի ֆրանսիական զորախմբի տրամադրության տակ¹:

1918 թ. մարտի 23-ին՝ Ս. Չատիկի առավոտը, լեգեոնականները պաշտոնապես տեղեկացվեցին, որ մեկնելու են ռազմաճակատ: Երկար ամիսներ սպասված այդ լուրը մեծ ոգևորություն առաջացրեց: Տ. Պոյաճյանը նշում է. «Մեկ-երկու օրեն պիտի մեկնեինք, պիտի հեռանայինք մեզի զգուելի դարձած այդ կղզիէն որ մեզ շղթայած էր ամիսներով: Բանակին մեջ ստեղծուած եռուզեռը անկարագրելի էր: Չիրար կը շնորհաւորեինք այս բաղդաւոր պատեհութեան համար որ մեզ պիտի տաներ վերջապէս մեր թշնամիին դիմաց, մղելու համար կռիւը վրեժին ու արդարութեան, կռիւը՝ մեր դարերով կորսուած հայրենիքին, կռիւը՝ մեր խոշտանգուած հայրերուն ու եղբայրներուն, մեր բռնաբարուած մայրերուն ու քոյրերուն, մեր բզքտուած մանչերուն եւ աղջիկներուն»²:

Ապրիլի վերջին 1-ին, իսկ մայիսի 9-ին 2-րդ գումարտակները Կիպրոսից տեղափոխվեցին ՊորտՍայիդ³:

Կիպրոսում մնաց 3-րդ գումարտակը՝ մայոր Շենոյի հրամանատարությամբ⁴:

1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, երբ լեգեոնի երկու գումարտակները բանակեցին Պորտ Սայիդում՝ որոշ խնդիրներ առաջացան: Մուսալեռցիների գաղթականական ճամբարը գտնվում էր Սուեզի ջրանցքի մյուս ափին: Մուսալեռցի լեգեոնականները, որոնցից շատերը մեկ տարուց ավելի էր հարազատներին չէին տեսել, բնական էր, որ ձգտում էին անցնել ջրանցքի մյուս ափը: Ի հեճուկս բազմաթիվ դիմումներին՝ հրամանատարության կողմից այդպես էլ օրինական թույլ տվություն չտրվեց՝ հանդիպելու հարազատներին: Դրահետևանքով գիշերները տասնյակ մուսալեռցի լեգեոնականներ լողալով անցնում էին ջրանցքը և հանդիպում հարազատների հետ: Որոշ լեգեոնականներ նույնիսկ որոշեցին այլևս չվերադառնալ ծառայության: Լ. Ռոմիոն փորձեց հարցը կարգավորել Յայ ազգային միության և համայնքի պատասխանատուների միջոցով, բայց նրանք

¹ Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 77:

² Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 93:

³ Գասպարյան Ռ., Յայ կական լեգեոնը, էջ 8:

⁴ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 94:

հաջողությամբ չհասան: Ստիպված էին որոշ դասալիքների ձերբակալել և ռազմական ատյանի առաջ կանգնեցնել: Լ. Ռոմիոյի ջանքերով նրանց չպատժեցին և թույլատրեցին կրկին միանալ լեգեոնին¹: Սակայն այդ միջադեպի արդյունքում եգիպտոսի հայ գործիչների և լեգեոնի ֆրանսիական հրամանատարության միջև հարաբերությունները որոշ ժամանակով խզվեցին:

Մայիսի կեսերին լեգեոնը Պորտ Սայիդից գնացքով, ապա՝ հետիոտն հասավ Քանթարա, որի մի կողմում Սուեզի ջրանցքն էր, մյուս կողմում՝ անապատը: Այդտեղից 30 կմ հարավ գտնվող Իսմայիլիայի մոտ՝ Էլ Թիհ անապատում, հաստատվեց լեգեոնի բանակատեղին: Անապատում կարիճները բազմաթիվ լեգեոնականների խայթեցին: Բարեբախտաբար գոհեր չեղան: Անապատի կիզիչ արևի տակ մարզումների ծանրությանը, վատ սննդին գումարվում էր ֆրանսիացի սպաների կոշտ ու կոպիտ, որոշ դեպքերում վիրավորական վերաբերմունքը, սակայն լեգեոնականները համբերում և սպասում էին թուրքերից վրեժ լուծելու հնարավորությանը: Իսմայիլիայում մարզումները շարունակվեցին մայիսի 20-ից հուլիսի 12-ը²:

Լ. Ռոմիոն հայ համայնքի հետ կապերի խզումը վնասակար էր համարում և, ցանկանալով բարելավել հարաբերությունները եգիպտահայերի հետ, լեգեոնի հայ սպաներից լեյտենանտ Վահան Փորթուգալյանին ուղարկեց Ազգային միության հետ բանակցությունների: Ազգային միության նախագահ Յակոբ Ներուզը և մյուս անդամները համաձայնեցին վերականգնել համագործակցությունը: Համայնքի ներկայացուցիչները ժամանեցին Իսմայիլիա և հանդիպեցին լեգեոնականներին, նրանց բարի երթ մաղթեցին: Դա բավական բարձրացրեց հայ զինվորների տրամադրությունը: Դրան գումարվեց նաև ֆրանսիայի նախագահ Ռ. Պուանկարեի ուղարկած հեռագիրը, որով շնորհավորում էր լեգեոնին՝ ճակատմեկնելու առթիվ³:

Հուլիսի 14-ին լեգեոնը մասնակցեց ֆրանսիայի ազգային տոնին նվիրված շքերթին: Նրանց երթը մեծ տպավորություն թողեց

¹Նույն տեղում, էջ 96-98:

²Նույն տեղում, էջ 100-103:

³Նույն տեղում, էջ 104-105:

Պաղեստինում ֆրանսիայի գերագույն կոմիսարի պաշտոնակատար, կապիտան Կուլլոնդրի վրա, որն իր հիացմունքն ու բավարարվածությունն ժ. Գուլի միջոցով փոխանցեց Պ. Նուբարին¹: Կուլլոնդրը շնորհավորական ուղերձ հղեց նաև Եգիպտոսի հայ ազգային միությանը²:

Յուլիսի 14-ի տոնը լեգեոնականները նշեցին նաև Կաստելորիզոյում: Տոնակատարությանը ներկա էին կղզու կառավարիչն ու քաղաքապետը, սպաները, հույն երևելիները: Եկեղեցու բակում պատրաստված բեմահարթակի վրա ֆրանսիացի ծովայինները ներկայացրին ֆրանսիական շանսոններ և հայրենասիրական երգեր: Յայ լեգեոնականները գումնայի նվազակցությամբ ներկայացրին հայկական երգն ու պարը³:

Մեծ տելում Արևելյան լեգեոնի գորավարժությունները դիտեց Պաղեստինյան ռազմաճակատի հրամանատար Է. Ալենբին և գոհմնաց: Յայկական գումարտակներին այստեղ միացավ 250 սիրիացի լեգեոնականներից կազմված վաշտը: Լեգեոնի տրամադրության տակ դրվեցին 37 մմ-ոց թնդանոթներ⁴: Այդտեղից Արևելյան լեգեոնը գնացքով մեկնեց Լյուդ՝ Պաղեստինյան ռազմաճակատի առաջավոր գիծը:

Թուրքական բանակի ջախջախումը Մեգիդոյի (Արմազեդոնի) ճակատամարտում: Կիլիկիայի ազատագրման ճանապարհը կարող էր բացվել, եթե Պաղեստինում և Սիրիայում կենտրոնացված թուրքական բանակները ջախջախվեին: Յայկական լեգեոնն իր ներդրումն ունեցավ դաշնակից ուժերի առաջխաղացմանը դեպի Կիլիկիա՝ մասնակցելով Պաղեստինյան ռազմաճակատի խոշորագույն և վճռորոշ ճակատամարտին: Այն հայտնի է Մեգիդոյի կամ Արմազեդոնի ճակատամարտ անունով: Է. Ալենբին վճռորոշ ռազմագործողությունը կոչեց Մեգիդո, քանի որ գլխավոր նպատակն էր դուրս գալ Նաբլուսի և Տիբերիական կամ Գալիլիա լճի միջև գտնվող Թիլ Մեգիդոյի դաշտը, որը աստվածաշնչյան Արմազեդոնն էր: Այդ շրջանում այն կոչվում էր Էսդրաելոնի դաշտ: Այդտեղով էր

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 341:
² Նույն տեղում, էջ 355:
³ Թեքեյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 65-68:
⁴ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 107:

անցնում դեպի Նազարեթ գնացող ռազմավարական ճանապարհը, այ դտեղ էր Աֆոնուայի երկաթուղային հանգույցը:

Յայ պատմագիտության մեջ շրջանառության մեջ է դրվել Արարայի ճակատամարտ անվանումը: Իրականում 100 կմ ձգվող ռազմաճակատի մոտ 5,3 կմ երկարությամբ տարածքում՝ Չավիյա բնակավայրից մինչև Ռաֆաթ-Արարայի բարձունքները կանգնած էր ֆրանսիական զորախումբը, որի կազմում էին հայկական երկու գումարտակները: Ինչպես կտեսնենք, իրականում հայկական զորամասը գրոհեց Ռաֆաթի բարձունքները՝ Արարայի հարևանությամբ: Սակայն Ս. Պարթևյանը իր «Արարա» հուշագրքույկով¹ շրջանառության մեջ դրեց Արարայի ճակատամարտ հասկացությունը, որը մտավ հայ պատմագիտության մեջ: Տ. Պոյաճյանն իր հուշագրության մեջ առաջին անգամ փաստագրական նյութի հիման վրացույց է տվել, որ հայկական զորախումբը կռվել էր ոչ թե Արարայում, այլ՝ հարևանությամբ՝ Ռաֆաթում, իսկ Արարայում բրիտանական 10-րդ դիվիզիայի հնդկական զորամասերն էին²: Քանի որ Պաղեստինյան ռազմաճակատի գործողությունները և Յայկական լեզեոնի պատմությունը գիտական ուսումնասիրության գրեթե չեն ենթարկվել հայկական պատմագրության կողմից, դա է պատճառ դարձել, որ այդ իրադարձություններից մեկ դարանց, հայ իրականության մեջ դեռևս Մեգիդոնի ճակատամարտը և դրանում Յայկական լեզեոնի իրական դերը չի լուսաբանվել:

Ինչպես տեսանք, Յայկական լեզեոնը Պորտ Սայիդ-Քանթարա-Ռամլե-Լյուդ գծով Եգիպտոսից տեղափոխվեց Պաղեստինյան ռազմաճակատ:

Յամադրելով տարբեր աղբյուրներ՝ ներկայացնում ենք լեզեոնի գումարտակների առաջավոր գիծ տեղափոխելու ժամանակացույցը: Օգոստոսի 25-ին Լյուդից շարունակելով ռազմերթը, ամսի 30-ին լեզեոնը ճամբար է խփել ռազմաճակատի առաջավոր գծից մոտ 7 կմ հեռավորության վրա: Յաջորդ օրը Ա գումարտակը տեղափոխվել է առաջին գիծ, Բ գումարտակը սեպտեմբերի 1-ին կանգնել է երկրորդ գծում: Սեպտեմբերի 15-ին Բ գումարտակը գիշերով երեքժամյա անցումով տեղափոխվել է առաջին

¹ Պարթևեան Ս., Արարա: Յայկական լեզեոնը, Իզմիր, 1919:

² Պոյաճյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 142:

գիծ, իսկ Ա գումարտակը, որը երկու շաբաթ առաջավոր գծում էր, տեղափոխվել է երկրորդ գիծ¹:

Սեպտեմբերի առաջին երկու շաբաթներին հայ մարտիկներն իրենց լավ են դրսևորում դիրքային մարտերում ու հետախուզական գործողություններում²:

Ս. Գինոսյանը վկայում է, որ սեպտեմբերի 10-ին գերված թուրք մոլլան և գինվորը խոստովանել են, որ թուրքերի ու գերմանացիների միջև օրեցօր ասել ու թյուն են հակասությունները մեծանում էին³: Իսկապես՝ պատերազմի ավարտական փուլում երկու դաշնակիցների հարաբերությունները սրվել էին: Գերմանացիները հասկացել էին, որ թուրքերը սեփական խաղն են խաղում և չեն պատրաստվում ամբողջությամբ հետևել իրենց քաղաքական ծրագրերին: Դաբավական ակնհայտ երևաց Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագրից հետո Անդրկովկասում թուրքերի գործողություններից: Մյուս կողմից թուրքերը հասկանում էին, որ պատերազմը տանուլ էր տրված, և մեղադրում էին գերմանացիներին իրենց պատերազմի մեջ ներքաշել ու համար:

Այս շրջանում Պաղեստինյան ռազմածակատի բրիտանա-ֆրանսիական և թուրք-գերմանական բանակների շփման գիծն անցնում էր Երուսաղեմ ու Նաբլուս քաղաքների միջև ընկած շրջանով և ձգվում էր Յորդանան գետից մինչև Միջերկրական ծով: Դեռևս 1918 թ. գարնանը բրիտանական զորքերն երկու անգամ փորձել էին ճեղքել հակառակորդի պաշտպանությունը, բայց անհաջողություն էին կրել: Դրանից հետո կողմերի միջև հարաբերական անդորր էր հաստատվել, և նրանք զբաղված էին ուժերը վերադասավորելով:

Թուրքերը հույս ունեին, որ կարող են հետ մղել հակառակորդին՝ կառչելով Սամարիայի լեռնային, բնականից անառիկ դիրքերին, որոնք էլ ավելի էին ամրացվել գերմանական մասնագետների կողմից: Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը պաշտպանական այդ հզոր գծի հետ մեծ հույսեր էր կապում և այն

¹ Ատանայի Յայոց պատմություն, էջ 426: Գասպարյան Ռ., Յայկական լեգեոնը, էջ 8: Լազեան Գ., Յայաստան եւ Յայ Դառը (Վաւերագրեր), էջ 192: Արարա: Նուիրում Արարայի հինգերորդ տարեդարձին, 1923, Պոսթոն, էջ 8:

² Ներսիսեան Ա., Մովսէս Տէր Գալուստեան, Երևան, 2015, էջ 108:

³ Արարա, էջ 8:

անվանում էր «Երկրորդ Դարդանել»¹: Նահույսուներ, որ այդտեղ ևս կկարողանան կասեցնել հակառակորդի մեծաթիվ ուժերին, ինչպես՝ Դարդանելի օպերացիայի ժամանակ:

Գեներալ Է. Ալենքին որոշեց թշնամուն վճռորոշ հարված հասցնել սեպտեմբերին: Տեղանքը հիմնականում լեռնային էր, և հակառակորդի դիրքերը գրավելը մեծ դժվարությունների ու զոհերի հետ էր կապված: Սակայն նույնիսկ հաջողության դեպքում, թշնամին նահանջից հետո կզբաղեցներ նոր պաշտպանական գիծ: Է. Ալենքին որոշեց այնպիսի հարված հասցնել, որով ամբողջությամբ կջախջախեր թշնամուն և թույլ չէր տա պաշտպանության նոր գիծ ստեղծել:

Վճռական հարձակման հաջողությունը հիմնականում կախված էր թշնամու համար հարվածի ուղղության անսպասելիությունից, հանկարծակիությունից և ուժգնությունից: Պաղեստինի թուրք-գերմանական բանակների գլխավոր հրամանատար, գերմանացի գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը գլխավոր հարձակումը սպասում էր ռազմաճակատի արևելքից՝ Ամմանի ուղղությամբ: Նախկինում հենց այս թևից էին բրիտանական ուժերը հուժկու գրոհներ կազմակերպել: Սակայն այս անգամ Է. Ալենքին որոշեց հարվածն ուղղել արևմտյան հատվածից: Նա որոշեց Միջերկրականի առափնյա շրջանով՝ Սարոնի դաշտով, հեծել ազորի սրընթաց գրոհով ճեղքել հակառակորդի պաշտպանական գիծը, դուրս գալ թշնամու թիկունք և գրավել Յայֆան ու Նաբլուսը, որով կկտրվեր Պաղեստինի թուրքական ուժերի նահանջի ճանապարհը: Իսկ Ամմանից Դամասկոս երկաթուղային ճանապարհով թուրքերի նահանջի ուղին փակելու էր Մեքքայի շերիֆ Յուսեփինի որդի Էմիր Ֆեյսալի արաբական բանակը: Փաստորեն՝ Է. Ալենքին որոշեց թուրքական պաղեստինյան բանակը վերցնել շրջապատման մեջ և ամբողջությամբ ոչնչացնել, որի արդյունքում հակառակորդն այլևս որևէ լուրջ դիմադրություն չէր կարողանա ցույց տալ դեպի Լիբանան ու Սիրիա շարժվող բրիտանական բանակին:

Պաղեստինյան ռազմաճակատում սեպտեմբերյան խոշոր հաղթանակի գործում անուրանալի դեր էր ունեցել այն

¹ Կամալ որը, էջ 34:

հանգամանքը, որ բրիտանական հրամանատարությունը կարողացել էր գաղտնի պահել հարվածի գլխավոր ուղղությունը և զորքերի բոլոր տեղաշարժերը:

Եգիպտական ռազմարշավային կորպուսում լոնդոնյան լրատվամիջոցների պաշտոնական թղթակից Վիլյամ Մեսին խոստովանում էր, որ զորքերի քողարկումն այնքան լավ էր կազմակերպված և հրամանատարությունն այնքան գաղտնի էր հարձակողական պլանները մշակել, որ ինքը գրեթե մշտապես գտնվելով գլխավոր շտաբում և բազմիցս այցելելով տարբեր զորամասեր, միայն հարձակումից մեկ օր առաջ էր տեղեկացել զորքերի տեղաշարժի և վճռական հարձակման մասին, այն էլ՝ հրամանատարությունից¹:

Ռազմաճակատի արևելքից զորքերի հիմնական մասը՝ Անապատային հեծյալ կորպուսի 4 դիվիզիաներից 3-ը, քողարկված և չափազանց գաղտնիության պայմաններում, Է. Ալենբին նետեց արևմուտք: Յորդանանի հովտում թողնվեցին նրանց դատարկ վրանները, տեղադրվեցին կտորից պատրաստված ձիերի խրտվիլակներ: Քողարկումը այնքան հմտորեն էր արված, որ սեպտեմբերի 17-ին տարածքը վերևից հետախուզած գերմանական օդաչուներն իր հրամանատարությանը տեղեկացնում էր, որ Յորդանանի հովտում կենտրոնացված են ավելի քան 23 հեծյալ Էսկադրոններ²:

Անապատային հեծյալ կորպուսի հիմնական ուժերը խիստ գաղտնիության պայմաններում տեղափոխվեցին գրեթե 100 կմ ձգվող ռազմաճակատի մի ծայրից մյուսը և տեղակայվեցին 21-րդ կորպուսի թիկունքում: Ռազմաճակատի արևմտյան հատվածում ամեն ինչ արտաքնապես թողնվեց այնպես, ինչպես կար: Այնտեղ տեղափոխված զորքերին արգելված էր ցերեկով տեղաշարժվելը կամ գիշերով խարույկ վառելը: Բանակային վառարանները ճաշը պատրաստում էին չոր սպիրտով, որպեսզի ծուխը չնկատվեր: Ստեղծվեց հատուկ հեծյալ ոստիկանություն, որը հսկում էր, որպեսզի զինվորները խստորեն պահպանեին անվտանգության կանոնները և չնկատվեին թշնամու դիրքերից կամ օդանավերից: Ձիերին ջուր տալու և մարզելու համար թաքստոցներից հանում էին կեսօրից մինչև ժամը 2-ը: Այդ ժամերին

¹ Massey W., *Allenby's final triumph*, p. 96.

² Նոյն տեղում, էջ 97:

բրիտանական օդանավերը մարտական հերթապահության էին իրականացնում և թշնամու օդանավերը չէր կարող տեսնել ձիերին¹: Յեռախոսով կամ հեռագրով զորքերի տեղաշարժի մասին ցանկացած տեղեկության փոխանցումը խստորեն արգելվեց²:

Թշնամու և մոլորեցնելու համար 3-րդ և 7-րդ դիվիզիաները սեպտեմբերի սկզբներին ցուցադրաբար արևմտյան ռազմաճակատից շարժվեցին դեպի արևելք: Այդ դիվիզիաների զորամասերը ցերեկով մեկնում էին Լյուդի երկաթուղային կայարան, իսկ գիշերվա քողի տակ վերադառնում էին հետ³:

Է. Ալենբիին հաջողվեց զորքերի տեղաշարժերն աննկատ իրականացնել և հարձակման հիմնական ուղղությանը գաղտնի պահել թշնամուց: Գերմանական ինքնաթիռը սեպտեմբերի 18-ին հետախուզական թռիչք իրականացրեց, սակայն օդաչուն որևէ տեղաշարժ և զորքերի նոր կենտրոնացում չկարողացավ հայտնաբերել: Միայն ֆրանսիական զորախմբի կազմում նկատել էր Յայկական լեզեոնի համալրումը, որը համարել էր իտալական զորամաս⁴:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին սկսված Մեգիդոնյի ճակատամարտի նախօրյակին Պաղեստինյան ռազմաճակատի գիծը Միջերկրականի ամից ձգվում էր մինչև Մեռյալ ծով՝ մոտ 95 կմ: Աղբյուրների համադրմամբ հստակեցրել ենք ռազմաճակատի գծում բրիտանական և թուրքական զորքերի, ինչպես նաև հայկական զորամասի, տեղաբաշխումը, նրանց առջև դրված խնդիրները⁵: Բացի Միջերկրական ծովին հարող նեղ հատվածից՝ Սարոնի դաշտից, որը Բիր 2-րդ թեթևակավայրից ձգվում էր մինչև Ռոշ Յային, մնացած տարածքները լեռնային կտրատված տեղանք էին, ուր թուրք-գերմանական ուժերը հաջողությամբ կարող էին կասեցնել հակառակորդին: Եգիպտական ռազմարշավային զորքերը կազմված էին երեք՝ Անապատային հեծյալ, 20-րդ, 21-րդ կորպուսներից և գեներալ Է. Չայթորսի զորախմբից:

¹ Նոլյն տեղում, էջ 98:

² Նոլյն տեղում, էջ 99:

³ Նոլյն տեղում, էջ 102:

⁴ Պոյաճեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 146:

⁵ Պոյաճեան Ս., Յայկական լեզեոնը, էջ 144-145: Massey W., Allenby's final triumph, 111-112, 126-129, 147.

Գերմանացի գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսի ղեկավարած թուրքական «Յըլ դըրըմ» զորամիավորումը կազմված էր 4-րդ, 7-րդ, 8-րդ բանակներից:

8-րդ բանակի կազմի մեջ էր գերմանական Ասիականորսուսը (հրամ.՝ Գուստավ Ֆոն Օպեն), որը աչքի էր ընկնում բարձր մարտունակությամբ: Այդ գերմանական զորախումբը ուներ 5 գումարտակներ՝ 48 գնդացիներով, 3 հրետանային մարտկոց՝ յուրաքանչյուրը 4 հրանոթով, հեծյալ էսկադրոն, գնդացրային ջոկատ, հետախուզական ստորաբաժանում, ինքնաթիռներ և այլ ստորաբաժանումներ¹:

Բրիտանական 21-րդ կորպուսի հարձակման գիծը ձգվում էր 34 կմ՝ Բիր Չեյթից մինչև Ռաֆաթ:

Միջերկրականին հարող 3 կմ-ոց հատվածում, որը սկսվում էր Յաֆայից (այժմ՝ Թել Ավիվ) հյուսիս ընկած Բիր Չեյթ բնակավայրից և ձգվում էր արևելքում մինչև Ռոշ Յային տեղակայված էր 60-րդ Լոնդոնյան դիվիզան, որի մեջ էր նաև 5-րդ Ավստրալիական թեթև հեծելազորային բրիգադը: Սա փաստորեն գլխավոր ուղղությունն էր: Այդ զորախմբի առջև խնդիր էր դրված ծովափի երկայնքով գրավել հակառակորդի երեք շարք խորություններ պաշտպանության գիծը, որպեսզի հեծելազորային դիվիզիաները Սարոնի դաշտավայրով սրընթաց ներխուժեին թշնամու թիկունք:

7-րդ Միրություն դիվիզիան զբաղեցնում էր 5 կմ-ոց հատված: Այս դիվիզիայի առջև ընկած էր արևելքից արևմուտք ձգվող ձորակներով կտրատված տեղանք, որը հակառակորդը բավական լավ ամրացրել էր խրամատներով ու գնդացիներով: Միայն մի ձորակ կար, որը ձգվում էր հյուսիսից հարավ: Որոշվեց դրա երկայնքով հարձակվել 7.5 կմ հեռավորության վրա գտնվող Էթ Թիրեհի ուղղությամբ, ուր գտնվում էր թուրքական 22-րդ կորպուսի կենտրոնը: Յետևազորի միջոցով ճանապարհը բացելուց հետո պետք է 5-րդ Ավստրալիական հեծյալ բրիգադը հարձակման գնար դեպի Թուլկարմ, ուր տեղակայված էր թուրքական 8-րդ բանակի շտաբը:

75-րդ դիվիզիայի առջև 1.7 կմ լայնությամբ բավական նեղ, սակայն խրամատներով ու փշալարերով չափազանց լավ ամրացված

¹<http://web.archive.org/web/20110605134841/http://www.sacktrick.com/igu/germancolonialuniforms/hist%20ottoman.htm>

տարածք էր: Նաև ույն պես պետք է ճանապարհ բացեր դեպի Էթ Թիրեհ և փակեր թշնամու նահանջի ուղին: Իր խնդիրը կատարելուց հետո 75-րդ դիվիզիան մնալու էր պահեստազորում:

3-րդ Լահորյան դիվիզիային բաժին էր հասել 10.3 կմ լայնությամբ գիծ: Այն առաջ էր շարժվելու Յադրահ-Էթ Թիրեհ ճանապարհի երկայնքով: Նրա ուղին փակում էին երկու չափազանց լավ ամրացված կետեր:

Ռազմաճակատի մյուս տեղամասերը լեռնային շրջաններ էին: Քաֆր Քասիմից սկսվում էին այդ դժվարամատչելի շրջանները: Սակայն Է. Ալենբին թշնամուն թյուրիմացության մեջ գցելու համար առաջին հարվածը հասցնելու էր այդ լեռնային տարածքներում:

54-րդ դիվիզիան զբաղեցնում էր Քաֆր Քասիմից մինչև Չավիա ընկած 8.7 կմ տարածքը:

Միջերկրականի և Չավիայի միջև կանգնած էին թուրքական 22-րդ կորպուսի 7-րդ և 20-րդ դիվիզիաները: Նրանց թիկունքում՝ որպես պահեստային ուժ, կանգնած էր 46-րդ դիվիզիան: Փաստորեն՝ թուրքական ընդամենը 3 դիվիզիաներ էին գտնվում 21-րդ կորպուսի 5 դիվիզիաների և նրանց թիկունքից հարձակման գնացող Անապատային հեծյալ կորպուսի 3 դիվիզիաների դիմաց:

54-րդ դիվիզիայի կազմում էր նաև Չավիայից մինչև Ռաֆաթ-Արարա բարձունքները 5.3 կմ լայնությամբ տարածքը զբաղեցրած Պաղեստինի և Սիրիայի \$րանսիական զորախումբը (հրամ.՝ գնդապետ Ֆիլիպոյը Պիեպաս): Այն կազմված էր Արևելյան լեգեոնի հայկական 1-ին և 2-րդ գումարտակներից, սիրիացիների մեկ վաշտից, Ալժիրյան հրացանակիրների 1-ին գնդի 7-րդ և 2-րդ գնդի 9-րդ գումարտակներից, հեծյալ Էսկադրոնից:

Անապատային հեծյալ կորպուսը, որի մեջ էին 4-րդ, 5-րդ հեծելազորային և Ավստրալիական հեծյալ դիվիզիաները, կանգնած էր 21-րդ կորպուսի թիկունքում: Վերջինի խնդիրն էր ջախջախել թշնամու աջ թևը և հասնել Դեյր Շարաֆ-Սամարիա-Թուլկարմ գծին: Յետևակի ուժերով հակառակորդի պաշտպանությունը ճեղքելուց հետո, Անապատային հեծյալ կորպուսը պետք է ձախից շրջանցեր 21-րդ կորպուսին և սրընթաց գրոհեր Աֆուլայի և Բեյսանի վրա՝ կտրելով

հակառակորդի երկաթուղային ուղին և փակելով նրա նահանջի ճանապարհը:

20-րդ կորպուսը պետք է գրոհեր Ռաֆաթից-Բեյթ Լաբան գծի վրա: Նրա գլխավոր խնդիրն էր Նաբլուսի ճանապարհով առաջանալ և այդ քաղաքից հարավ միանալ 21-րդ կորպուսի զորքերին: 20-րդ կորպուսի երկու դիվիզիաների առջև ընկած էր հիմնականում լեռնային, բավական երկար՝ մոտ 40 կմ ձգվող գիծ: Արարայից Քաֆր ալ Դիք հատվածը զբաղեցրեց 10-րդ դիվիզիան: Բերուլքինից մինչև Բեյթ Լաբան կանգնած էր 53-րդ դիվիզիան:

Չավիայից մինչև Բերուլքին ձգվող լեռնային հատվածում \$րանսիական զորախմբի և բրիտանական 10-րդ դիվիզիայի դիմաց կանգնած էին թուրքական Ձախակողմյան կորպուսի 19-րդ, 16-րդ հետևակային, 2-րդ հեծելազորային դիվիզիաները, Բերուլքինից Բեյթ Լաբան՝ 3-րդ կորպուսի 1-ին, 11-րդ և 20-րդ կորպուսի 26-րդ դիվիզիաները:

Այսպիսով՝ \$րանսիական զորախմբի և բրիտանական 2 դիվիզիաների դիմաց կանգնած էին թուրք-գերմանական 6 դիվիզիաներ:

Ռազմաճակատի արևելյան՝ մոտ 21 կմ հատվածը հանձնված էր գեներալ -մայոր Էդուարդ Չայթորսի 11.000-ոց զորախմբին, որի մեջ էին Ավստրալիական և նորգելանդական հեծյալ դիվիզիան և երկու հետևակային բրիգադներ: Չայթորսի զորախումբը պետք է Յորդանանի հովտում՝ Մեռյալ ծովից մինչև Էլ Մուղեյր ընկած տարածքում, լարվածության մեջ պահեր թուրքերին՝ նրանց ապակողմնորոշելով, թե իբր հարվածի գլխավոր ուղղությունը այդտեղից էր լինելու:

Ռազմաճակատի արևելքում՝ Չայթորսի զորախմբի դիմաց, որտեղից Լիման \$ոն Սանդերսը թյուրիմացաբար սպասում էր գլխավոր հարվածը, կանգնած էին թուրքական 7 դիվիզիաներ. 4-րդ բանակի 2-րդ, 8-րդ կորպուսները, Յորդանանյան զորախումբը՝ յուրաքանչյուրը 2 դիվիզիաներով, 7-րդ բանակի 20-րդ կորպուսի 53-րդ դիվիզիան:

Ըստ թուրքական բանակի կապիտան Սարգիս Թորոսյանի՝ Պաղեստինյան ռազմաճակատում, թուրքերն ունեին 120.000 զինվոր,

բրիտանացիները՝ 150.000¹: Դա վերաբերում է նաև Սիրիայում ու
Լիբանանում գտնվող ուժերին:

Առաջնագծում Լիման ֆոն Սանդերսի 50.000 զինվորների ու 300
թնդանոթների դեմ կանգնած էին բրիտանական 76.000 զինվոր՝ 540
թնդանոթներով, այդ թվում՝ Պաղեստինի և Սիրիայի ֆրանսիական
7.000-ոց զորախումբը, ինչպես նաև ինքնաթիռներ: Թուրք-գերմա-
նական հրամանատարությունը հուլիսի ուժեր կառչել տեղի և եռնային
բնական ու արհեստական ամրություններից և կասեցնել հակա-
ռակորդին ²:

1918 թ. սեպտեմբերի 18-ի և ուլյս 19-ի գիշերը սկսվեց
Արմազեդոնի կամ Մեգիդոնի ճակատամարտը, որը վճռելու էր
Պաղեստինյան ռազմաճակատի ճակատագիրը: Հիմնական հարձակման
համար ընտրված էր 4.30 րոպեն, երբ և ուսինը այլևս չէր և սավորի
և հնարավոր կլիներ հետևակը հնարավորինս մոտեցնել թշնամու
դիրքերին՝ անսպասելի և սրընթաց գրոհի համար, որը թույլ կտար
նվազեցնել զոհերի քանակը: Առաջինը պետք է գրոհեր 54-րդ
դիվիզիան, որի մեջ էր նաև ֆրանսիական զորախումբը: Նրանք
հարձակման էին գնալ ու 10 րոպե շուտ՝ 4.20: Նրանց դիմաց և եռնային
լավ ամրացված դիրքեր էին և նրանք և եռների ստորոտներից պետք է
առաջինը գնային հարձակման ³:

Հարձակումից առաջ՝ մեկն անց տասնհինգին, ավստրալիացի
օդաչու, կապիտան Ռոս Սմիթին հաջողվեց ռմբակոծել և
ամբողջությամբ ավերել ԱՖուլայում գտնվող հեռագրական կայանը:
Քաղաքի ռազմավարական կետերի վրա նետվեցին 16 հատ 50 կգ-ոց
ռումբեր: Դրա շնորհիվ թուրքական գլխավոր շտաբի հեռագրական և
հեռախոսային կապը ռազմաճակատի հետ կտրվեց: Նախ և ուսի շտաբը և
կապի կետերը նույնպես ռմբակոծվեցին: Արդյունքում, թուրքական
գլխավոր հրամանատարությունը երկու օր տեղյակ չէր թե ինչ էր
կատարվում առաջին գծում ⁴:

¹ Թորոսյան Ս., Դարդանելից մինչև Պաղեստին, Թարգմանեց անգլերեն բնագրից
Լիլիթ Թուրխալյանը, Երևան, 2012, էջ 154:

² Պոյաճեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 114: Թորոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 66-67:

³ Massey W., Allenby's final triumph, p. 122.

⁴ Cutlack F., The Australian Flying Corps in the western and eastern theatres of war 1914-1918, Sydney,
1941, p. 152.

Համընդհանուր հարձակման ազդանշան հանդիսացավ հրետանային կրակը, որը հիմնականում ուղղված էր թուրքերի գլխավոր կրակակետերին: Լավ հաշվարկված հրետանային համազարկերը ոչնչացրին թշնամու հրետանու զգալի մասը, որի արդյունքում թուրքական հրետանին չկարողացավ մեծ վնասներ հասցնել հարձակվող հետևազորին: Բրիտանական հրետանու ամփիջական հարվածի տակ հայտնվեցին նաև թշնամու շտաբները և հեռախոսային կայանները¹: Հարվածի անսպասելի ու թյուր ու ուժգն ու թյուր նյախան մեծ էր, որ հարձակման բոլոր ուղղություններում առաջին տասը րոպեների ընթացքում գրավվեցին հակառակորդի առաջին շարքի խրամատները²:

60-րդ դիվիզիան կարողացավ գրավել թուրքական երեք պաշտպանական գծերը, և 7.30-ին արդեն բաց էր հեծելազորի ճանապարհը դեպի թշնամու թիկունք: 7-րդ դիվիզիան ժամը 7-ին գրավեց Էթթիրեհը, և 4-րդ հեծյալ դիվիզիան ու 5-րդ Ավստրալիական թեթև հեծյալ բրիգադը արշավեցին դեպի Թուլկարմ: Միևնույն ժամանակ 75-րդ դիվիզիան գրավեց՝ Միսկեհը, 3-րդը՝ Հադրահի ճանապարհի բարձունքները, 54-րդը՝ Քաֆր Քասիմը և Ջևիս Թեփեն³:

Տրանսիական զորախումբը հաջողությամբ գրավեց Ռաֆաթից արևմուտք ընկած Լեռնաշղթան, ապա՝ համառորեն պաշտպանեց դեպի արևմուտք ընկած երեք թփուտներ բարձունքը⁴:

Շուտով հակառակորդը որոշ չափով ուշքի եկավ և փորձեց հակազրոհ կազմակերպել: Մի քանի դիրքերից բրիտանացիները ստիպված էին նահանջել, սակայն ժամը 11-ի մոտ բոլոր ուղղություններում թշնամու հակազրոհները կասեցվեցին, և զորքերի առաջխաղացումը շարունակվեց: Թուրքական 8-րդ բանակի կենտրոն Թուլկարմում բրիտանացիների ձեռքն անցան գնացքներ, մեծ քանակությամբ տեխնիկա, զենք, զինամթերք, գերիներ:

Մեկ օրում 21-րդ կորպուսի ձեռքն անցավ 7.000 գերի, 100 հրանոթ, 170 գնդացի և հսկայական քանակությամբ այլ ռազմավար¹:

¹ Massey W., Allenby's final triumph, p. 123.

² Նույն տեղում, էջ 125:

³ Նույն տեղում, էջ 132-134:

⁴ Նույն տեղում, էջ 133:

¹ Նույն տեղում, էջ 138:

Բրիտանական հեծելազորն անցավ Մեգիդոնյի կիրճը, մտավ Արմազեդոնի դաշտ և սեպտեմբերի 20-ի գրավեց Աֆուլ ան, Նազարեթը, Ջենինը, Բեյսանը: Դրանով թուրքական բանակի թիկունքում գտնվող բոլոր երկաթուղային և ճանապարհային հանգույցները հայտնվեցին բրիտանացիների վերահսկողության տակ: Այդպիսով՝ Պաղեստինյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը հայտնվեց շրջապատման մեջ: Բրիտանական հեծելազորը, օդուժի աջակցությամբ և ուղեկցությամբ, 22 ժամում առաջացավ 80 կմ: Նրանց մուտքը Նազարեթ լուսաբացին անսպասելի էր թշնամու համար: Թուրքական շտաբի բազմաթիվ սպաներ գերվեցին գիշերազգեստներով, իսկ շտաբի փաստաթղթերն անվնաս վիճակում ընկան բրիտանացիների ձեռքը: Թուրքական Պաղեստինյան բանակի հրամանատար Լիման ֆոն Սանդերսը հապճեպ հեռացավ քաղաքից: Սակայն Նազարեթն ամբողջությամբ գրավելու համար ծավալվեցին համառմարտեր¹:

Սեպտեմբերի 21-ին բրիտանական հեծելազորը հաղթական երթով անցավ Նազարեթով: Փաստորեն՝ գրեթե առանց լուրջ դժվարության բրիտանացիներին անցավ Տիբերիայից Յայֆա և Աբրա տանող ճանապարհը:

Գեներալ Չեթվուդի 20-րդ կորպուսը նույնպես հաջողությամբ կատարեց իր վրա դրված առաջադրանքը և լուրջ հարված հասցրեց թշնամուն:

Սեպտեմբերի 20-ի առավոտյան ժամը 5-ին 21-րդ կորպուսի զորքերը հարձակումը շարունակելու հրաման ստացան: Ֆրանսիական զորախումբը, որը գրավել էր Արարան և Չավիան, 54-րդ դիվիզիայի 163-րդ բրիգադի աջ թևով առաջացավ: 54-րդ դիվիզիան 7-ժամյա մարտերից հետո մոտեցավ Ազունին, ուր թուրքական Ասիական կորպուսի շտաբն էր տեղակայված: Սեպտեմբերի 21-ի լուսաբացին 28-րդ բրիգադը աննշան կորուստներով գրավեց Սամարիան²: Իսկ կեսօրին 5-րդ թեթև հեծյալ բրիգադը մոտեցավ Նաբլուսին, որը թուրքական 7-րդ բանակի կենտրոնն էր: Այդտեղ հեծյալ բրիգադը հանդիպեց 20-րդ կորպուսի ուժերին, որը առավոտից մարտեր էր մղում քաղաքը համառորեն պաշտպանող թշնամու դեմ: Ի վերջո, Նաբլուսը գրավվեց:

¹Նույն տեղում, էջ 151-152:

²Նույն տեղում, էջ 170, 173:

Նահանջող թուրքական ուժերը ենթարկվեցին հրետանային և օդային ջախջախիչ ռմբակոծության:

Թուրքական 7-րդ և 8-րդ բանակները ամբողջովին ոչնչացվեցին:

Թուրքերի ջախջախման ու հետապնդման գործում որոշակի ներդրում ունեցավ թուրքական բանակի կապիտան Սարգիս Թորոսյանը: Նա աչքի էր ընկել Դարդանելի ճակատամարտում, սակայն նրա ծնողները և քույրը դարձել էին Մեծ եղեռնի զոհ: Մեզիդոյի ճակատամարտի առաջին օրը Ս. Թորոսյանը նշանակվել էր 7-րդ և 8-րդ բանակների համակարգող, սակայն կտրել էր հեռախոսի ու հեռագրի լարերը, նախապես ունեցած պայմանավորվածությամբ միացել արաբապատմբներին և 1.000 հոգանոց ջոկատով հարվածել թուրքերին թիկունքից, փակել փախուստի ճանապարհները: Մինչև Դամասկոս նա հետապնդել է թուրքերին, որի ընթացքում նրա ղեկավարած արաբական զորախմբի թիվը հասել է 6.000-ի¹:

Սեպտեմբերի 23-ին գրավվեցին Աքրան և Յայֆան, սեպտեմբերի 25-ին՝ համառմարտերից հետո Տիբերիա լճի հարավային ափին գտնվող Սամախ քաղաքը, որտեղով անցնում էր Աֆոն-Դերա երկաթուղին և Տիբերիա քաղաքը²:

Ռազմաճակատի արևելքում գեներալ Է. Չայթորսի զորքերը սեպտեմբերի 17-ից մեծ ակտիվությամբ սկսեցին ցուցաբերել իրենց հանձնված գծի արևելյան և հյուսիսային հատվածներում, որպեսզի այդ հատվածից գլխավոր հարձակման թյուր պատկերացում առաջացնեն հակառակորդի մոտ և ստիպեն այստեղ կենտրոնացնել ուժերը: Է. Չայթորսի խնդիրն էր պաշտպանել Յորդանանի հովիտը և հարձակման գնացող 20-րդ կորպուսի աջ թևը: Թշնամու մոտ նահանջի առաջին նախանշանների դեպքում նա պետք է անմիջապես հարձակման գնարդեպի էս Սալթ և Ամման, ուր օգնության էին գալու նաև Մեքքայի շերիֆի արաբական զորքերը: Սեպտեմբերի 19-21-ին թշնամին լուրջ ճնշում էր գործադրում Չայթորսի զորախմբի վրա: Սակայն շուտով թուրքերը տեղեկացան 7-րդ և 8-րդ բանակների ջախջախման, արաբների կողմից Դերայի գրավման մասին, որով փակվել էր նրանց նահանջի ճանապարհը: Դա խուճապ առաջացրեց 4-րդ բանակում և

¹ Թորոսյան Ս., Դարդանելից մինչև Պաղեստին, էջ 176-181:

² Massey W., Allenby's final triumph, p. 190, 193, 198-200.

բարձրացրեց բրիտանական զորքերի մարտական ոգին¹: Սեպտեմբերի 22-ին Է. Չայթորսին հաջողվեց հյուսիսային ուղղության վրա գրավել Դամիեի կամուրջը Յորդանանի վրա, որով ճանապարհը Նաբլուսից ու Բեյսանից գնում էր Էս Սալթ: Հաջորդ օրը վերջնականապես գրավվեց Էս Սալթը, ուր տեղակայված էր թուրքական 4-րդ բանակի շտաբը²: Բրիտանական ուժերը շարունակեցին հարձակումը և սեպտեմբերի 24-ին գրավեցին Ամմանի հյուսիսում գտնվող Այնի Սուվեյլե և արևմուտքում գտնվող Նիմրին բնակավայրերը: Սեպտեմբերի 25-ի արշալույսին սկսվեց Ամմանի գրոհը: Համառ մարտերից հետո այն վերջապես գրավվեց, և բրիտանացիների վերահսկողության տակ անցավ Հեջազի երկաթուղին³:

Հարձակման հաջողությանը նպաստեց այն, որ Էմիր Ֆեյսալի արաբական բանակը սեպտեմբերի 16-ից մոտեցավ Դերային, ուր բաժանվում էր Դամասկոսից դեպի Բեյսան և Ամման գնացող երկաթուղին: Սեպտեմբերի 17-ին արաբները գրավեցին Դերայից հյուսիս գտնվող Թել Արար կայարանը, պայթեցրին երկաթուղու մոտ 15 կմ-ոց հատված, փակեցին ճանապարհը: Սեպտեմբերի 23-ին արաբները գրավեցին Դերան⁴: Արդյունքում թուրքական 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ բանակները չկարողացան երկաթուղով օգնական ուժեր ստանալ Դամասկոսից, իսկ պարտության հետո չկարողացան զորքերն ու տեխնիկան տեղափոխել թիկունք:

Հետագա օրերին բրիտանացիները շարունակեցին շրջապատման մեջ մնացած թուրքական բանակի մնացորդների վնասազերծումը: Թուրքական Պաղեստինյան բանակն ամբողջությամբ ոչնչացվեց: Սպանվեցին ու գերվեցին տասնյակ հազարավոր զինվորներ: Միայն 5-6.000 զինվորների հաջողվեց փախուստի դիմել:

Մեգիդոնյի ճակատամարտում առաջին անգամ հեծելազորը և օդուժը համատեղ, արդյունավետ համագործակցությամբ վարեցին գրեթե ամբողջ հարձակումը: Օդուժը շարքից հանեց թշնամու կապի միջոցները, մեծ արդյունավետությամբ ոչնչացրեց թշնամու

¹ Gullett H. S., The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, p. 714-717.

² Massey W. T., Allenby's final triumph, p. 208.

³ Նոյն տեղում, էջ 211:

⁴ Cutlack F., The Australian Flying Corps, p. 162-163.

տեխնիկական և մարդու ժը, հետախուզական անուրանալի ծառայություն և մատուցեց հարձակվող բանակին:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-25-ը տեղի ունեցած Մեգիդոյի հաղթական ճակատամարտի արդյունքում Միջերկրականից մինչև Մեռյալ ծով ձգվող թուրքական ամբողջ ճակատը քայքայվեց, իսկ «Յըլդըրըմ» բանակը դադարեց գոյություն ունենալ¹:

Այսպիսով՝ Մեգիդոյի ճակատամարտի արդյունքում ֆրանսերիտանական ուժերի առջև բացվեց դեպի Լիբանան, Սիրիա և Կիլիկիա տանող ճանապարհ:

Չայկական Լեգեոնի մասնակցությունը ճակատամարտին:

Մեգիդոյի ճակատամարտում Չայկական Լեգեոնի առաջ խնդիր էր դրված գրավել Արարայի ձախակողմյան բավական լավ ամրացված երկու դիրքերը², որոնք ընկած էին Ռաֆաթ գյուղից արևմուտք: Ռաֆաթ-Արարան 350 մետր բարձրությամբ և 3 կմ ձգվող Լեռ էր: Չայկական զորախումբը կանգնած էր Ռաֆաթի դիմաց, իսկ Արարայի ուղղությամբ՝ բրիտանական 10-րդ դիվիզիայի հնդկական զորամասերն էին³: Ռաֆաթի բարձունքը ռազմաճակատի ամենադժվար ու գրեթե անառիկ հատվածներից էր համարվում: Մինչ այդ դաշնակիցների զորքերը երեք անգամ փորձել էին գրավել այդ դիրքերը, բայց թշնամին հետ էր շարտել նրանց⁴: Արարայից ձախ Ռաֆաթ գյուղն էր, որի դիմաց սիրիական զորախումբը կանգնեց, իսկ այդտեղից ավելի ձախ հայկական դիրքերն էին, որոնք ձգվում էին ավելի քան երեք կմ: Դրանք երեք բլուրներ էին, որոնց վրա հակառակորդը իրար հաջորդող երեք պաշտպանական գիծ էր կառուցել: Չայկական զորախմբի 600 զինվորների դիմաց կանգնած էին 1000 թուրք և 600 գերմանացի զինվոր⁵:

Ինչպես տեսանք, այս Լեռնային, լավ ամրացված դժվարամատչելի հատվածում է. Ալենբին թշնամուց երեք անգամ ավելի փոքր ուժեր էր թողել, որոնց խնդիրն էր Լինել ու առաջինը գնալ հարձակման և շեղել թշնամու ու շարունակությունը գլխավոր

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 153:

² Պատմութիւն Ս.Դ.Յնչակեան կուսակցութեան 1887-1963, խմբ. Ա.Կիտուր, հ. Բ, Պէյրուս, 1963, էջ 342:

³ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 142-143:

⁴ Աճեմեան Խ., Չայկական Լեգեոնը, էջ 73:

⁵ Արարա, էջ 6:

ուղղությունից: Փաստորեն՝ հայ կապան գորախմբից պահանջվում էր շեղել թշնամու գորամասերի ուշադրությունը և պահպանել սեփական դիրքերը: Բրիտանացիները չէին հավատում, որ հայ կապան լեգեոնն ի վիճակի կլինի ջախջախել թուրքերի պաշտպանությունը՝ ունենալով երեք անգամ քիչ զինվոր, մանավանդ որ նախկինում բրիտանացիները երեք անգամ փորձել էին այդ հատվածում առաջ արժվել ավելի մեծ ուժերով և պարտություն էին կրել:

Հայ կապան լեգեոնի աջ թևում կանգնած էին ալ ժիրյան, իսկ ձախ թևում՝ 54-րդ դիվիզիայի գորամասերը: 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ի երեկոյան լեգեոնի 2-րդ գումարտակը հրաման ստացավ նախապատրաստվել հաջորդ օրվա գրոհին, որը առաջին և ուրջ մարտական մկրտությունն էր լինելու հայ կամավորների համար: Իսկ լեգեոնի 1-ին գումարտակը ճակատամարտի ժամանակ պահեստային ուժերի մեջ էր մնալու¹:

Հայ լեգեոնականներից Շարամ Ստեփանյանը գրում է. «1918 Սեպտ. 18ի չորեքշաբթին էր՝ Արարայի նախօրեակը ... Յստակ էր երկինքը, արևը շոյլած էր իր սուր ճառագայթները չորս կողմ, գեփիւնին շունչն ալ մերթընդ մերթ կուգար Պաղեստինի կիզիչ արևին ազդեցութիւնը մեղմացնելու: Ամեն կողմ արագ շարժում, մեղուաջան աշխատանք, եռու գեռ կար. գումարտակի սենեակէն պահեստի ուտելիք, փամփուշտ, ռումբ կը բաժնուէին, տեսնուած պատրաստութիւններէն կը հասկցուէր որ մեր կողմէն յարձակողականը մօտ էր. կեսօրէն վերջ յայտնուեցաւ որ յաջորդ օրը արշալոյսին պիտի յարձակէինք թրքական դիրքերուն վրայ»²: Երեկոն լեգեոնականներն անցկացրին երգ ու պարով: Վերջապէս եկել էր վաղուց սպասված պահը, երբ պետք է վրեժ լուծեին թշնամուց:

Հայ մարտիկներին ավելի ոգևորելու համար նրանց դիմեց լեգեոնի հայ ազգի սպա Ջոն Շիշմանյանը. «Տղա՛ք, գիտե՛ք վաղը առտու մեր հարսանիքի օրն է, այն օրը, որուն բոլորս կը սպասենք: Ամեն զինուոր կազմ ու պատրաստպէտք է ըլլայ առաւօտեան ժամը 4ին: Այս ժամը վրեժխնդրութեան և արդար հատուցման վսեմ ժամն է, հայրենիքի ազատութեան համար է որ պիտի մղենք նուիրական պատերազմը: Ատիկա միակ ծառայութիւնն է որ մենք պիտի կատարենք

¹ Լ ազեան Գ., Հայ աստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Էջ 192:

² Կամաւորը, Էջ 32:

հանդէպ մեր դժբախտ ազգին ու զայն երջանկացնենք մեր արեան գնով: Չեմ գիտեր թէ վաղուան վարագոյրը երբ իջնէ, մեզմէ քանի՞ն պիտի իյնան ճակատամարտին մէջ, սակայն վստահ եմ, որ հայուն հայարտ ճակատը ամօթի մրուրը պիտի չտեսնէ, մեր անցեալը մեզի խթան և ապագան թող հաւատներշնչէ բոլորիս»¹:

Յետաքրքիր է նշել, որ թուրքերի վրա հոգեբանական ճնշում գործադրելու նպատակով հարձակման նախօրեին բրիտանական ինքնաթիռը թշնամու թիկունքում թռուցիկներ էր տարածել, ուր գրված էր, որ նրանց դեմ իբրև կանգնած էր 60.000-ոց հայկական բանակ²: Փաստորեն՝ աշխարհի հզորագույն կայսրության ներկայացուցիչները թուրքերին վախեցնում էին ոչ թե իրենց բանակով, այլ՝ հայկականով:

1918 թ. սեպտեմբերի 18-ին, երեկոյան ժամը 9-ից բրիտանա-ֆրանսիական ուժերը մոտերկու ժամ հրետակոծեցին հակառակորդի դիրքերը³: Սեպտեմբերի 19-ի արշալույսին սկսվեց ընդհանուր հարձակումը: «Մեկնելու պատրաստութիւնները լրանալէ վերջ,- նկարագրում է Շ. Ստեփանյանը,- մնաք բարովը ըսինք գետնափորներուն և սկսանք իջնել դէպի մեր գիշերային խրամատները. մեռելային լռութիւն մը կը տիրէր չորս կողմը. տղաքը վերջին անգամ ձեռքի սեղմումներ կ'ընէին, կ'ողջուզուրուէին... Գումարտակին հրամանատարը՝ Տըշաւ ժամացոյցին նայեցաւ. երեքուկէսն էր, մեկնելու որոշուած ժամը. «մէկ, մէկ, անշշուկ դէպի ձորը» հրամայեց. նախ քան կռիւը սկսելը պէտք էր ձորը իջած ըլլայինք առանց թշնամիէն նշմարուելու և կամ լրտեսուելու. բարեբախտաբար այս շատ կարևոր բայց վտանգաւոր գործը յաջողութեամբ վերջացաւ. թրքական գիշերային խուզարկիչ խումբերը և երբեմնակի արձակուած լուսարձակները չյաջողեցան մեր անշշուկ և ծայր աստիճան զգուշութեամբ դէպի ձորը երբեմն քալելով և երբեմն ալ սողոսկելով իյայտբերել. ձորը հասնելէ վերջ, թուրքերը գիտցան ու սկսան կրակել. սկսաւ յարձակողականը Էնվերին Բ. Տարտանել անուանած դիրքերուն վրայ, սուրաց հայ լեգեոնականը թրքական բնական առաւելութիւններով

¹ Թաթարեան Մ., Կամաւորի մը յուշերը, էջ 12-13:

² Նույն տեղում, էջ 15:

³ Կամաւորը, էջ 42:

օժտուած և գերմանացիներէ զօրացուած դիրքերուն վրայ՝ անարգելով տեղացող մահաբեր կրակը. խոյացաւ յառաջ «ուռա»ներով և քաջագործութեան անօրինակ ցոյցով վեր դէպի բլուրը»¹:

Հայ կական լեգեոնը մի քանի ժամ տուած համառ մարտերից հետո կարողացավ սվինամարտով թուրքերին դուրս շարտել առաջապահ դիրքերից:

«Թուրքը որ անպաշտպան և անզեն հայերը մորթելու մէջ այնքան ճարպիկութիւն և քաջութիւն ցոյց տուած էր,- հիշում է ճակատամարտի մասնակից Մ. Թաթարյանը,- հայ կամաւորին զենքին դէմ ընկրկեցաւ և իր ամրակուռ դիրքերուն առաջին գիծը լքելով անցաւ երկրորդ դիրքերուն»²:

Շարունակելով հաջող հարձակումը՝ հայ զինվորները գրավեցին նաև պաշտպանական երկրորդ և երրորդ բնագծերը: Թուրքերը փորձեցին հակադրոհ կազմակերպել, բայց հայ զինվորները կասեցրին թշնամու համառ գրոհները:

Ժամը 15-ին բրիտանական հրամանատարությունը հրահանգեց շարունակել առաջ խաղացումը³: Լեգեոնականները նետվեցին մարտի և գրավեցին թուրքական բոլոր ամրությունները:

ճակատամարտի մեկ այլ մասնակից լեգեոնական Մ. Չարիկյանը վերհիշում է. «... Կարճ եղաւ մենամարտը ու սաստիկ. անտեղիտալի էր թրքական դիմադրութիւնը և ուժգին, բայց կորովի էր ու զարհուրելի հայ զինւորի օրհասական քաջարի գրոհը, որուն արագ ու անագորոյն հարուածներուն տակ ճարճատեցաւ բռնութեան որջը ու փլաւ ճիւղներու միջնաբերդը: Անարի թշնամին իր դէմ ցցուած վրիժառու սուիներէն պաշտպանուելու անկարող՝ լքեց իր պաշտպանութեան բոլոր լաւագոյն դիրքերն և բռնեց լեղապատառ փախուստի ճամբան»⁴:

Հայ մարտիկների կողմից Ռաֆաթի բարձունքների գրավումը նպաստեց Արարայի, Մեսհայի և Պետիեյի դիրքերի անձնատուր լինելուն¹:

¹ Նոյն տեղում, էջ 33-34:

² Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 15:

³ Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, Խմբագիր՝ Ա. Կիտուր, Խ. Ա. Պէյրութ, 1962, էջ 531:

⁴ Կամաւորը, էջ 43:

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 142:

Սեպտեմբերի 19-ի երեկոյան մարտը դադարեցնուց հետո, հայկական 2-րդ գումարտակն աննկատ տեղափոխվեց թիկունք, իսկ 1-ին գումարտակը զբաղեցրեց նրա դիրքերը: Սեպտեմբերի 20-ի արևածագին լեգեոնը գրոհելու հրաման ստացավ: Սակայն պարզվեց, որ նրանց առաջ գտնվող դիրքերը դատարկ էին, քանի որ գիշերը թշնամին ճողոպրել էր¹:

1918 թ. սեպտեմբերի 22-ին մորն ուղարկած նամակում Մուսա լեռան ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Յաթեթ Իսկենդերյանը գրում է. «Ամսոյս 19ին շղթայ ազերծուեցաւ մեր յարձակողականը. մինչեւ հիմայ 5000է աւելի գերի և 100ի մօտ թնդանօթներ ձեռք բերուեցան: Չոհեր ունեցանք, որոնց մէջ նաեւ կային մեր ընկերներէն պաշտելի հոգիներ: Ես ոչ վերք ունիմ, ոչ բան. ողջ առողջ եմ, թէեւ հրաշքով ազատուած: Առաջին իսկ օրը քսան մղոն յառաջ խաղացում մը ունեցանք: Մեր պարտականութիւնը լիովին պիտի կատարենք, ատոր վստահ եղէք: Մեր բանակի բարոյականը հիանալի՞ է»²:

Տ. Թեքեյանը վկայում է, որ Արարայի ճակատամարտից, Պաղեստինի ու Սիրիայի բազմաթիվ տարածքների ազատագրումից հետո լեգեոնականներն իրեն բազմաթիվ խանդավառ նամակներ են ուղարկել, որոնցում գերիշխում էր հետևյալ հաղթական տրամադրությունն ու զգացողությունը. «Մենք մոտենում ենք հայկական հողերին... վերջապէս ապացուցեցինք, որ «նապաստակ» չենք... Կեցցե՛ք Ֆրանսիան, կեցցե՛ք Յայաստանը»³:

Լեգեոնականները գերեցին թշնամու 147 զինվոր, 1 մայոր և 3 կապիտան, որոնցից մեկը հուլյն էր⁴: Թուրք մայորը զարմացավ լեգեոնականների թվաքանակը տեսնելով. «Մեր զօրքը բարոյալքուեցաւ այն օրէն, երբ անգլիական օդանաւերը թռուցիկներ թափեցին մեր վրայ, որոնցմէ ըմբռնեցինք թէ՛ այս անգամ իրենց վրայ յարձակողները ո՛չ հնդիկներ, ո՛չ ալ ալճերիացիներ և ո՛չ ալ եւրոպացիներ էին, այլ՝ վրիժառու հայ

¹ Նոյն տեղում, էջ 123:

² Սապահ-Գիւլլեան Բ., Կենսագրութիւն Ստեփան Սապահ-Գիւլլեանի, Նիւ Յորք, 1936, էջ 141:

³ Թեքեյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 61:

⁴ Աւետեան Մ., Յայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեն եւ Չօր. Անդրանիկ: Վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով, Փարիզ, 1954, էջ 477:

գունդեր, բայց չէինք կարծեր որ այդքան սակաւաթիւ էք»¹: Թուրք մայորը նաև ասել է. «Մի՞ թե դեռ հայ կա աշխարհի վրա: Մաշալ և արհ, մաշալ արհ, ձեր ազգը չի մեռնի ուրեմն»²:

Յայ Լեգեոնականները ճակատամարտում տվեցին 23 սպանված և 76 վիրավոր: Չոհվածների աճյունները սեպտեմբերի 20-ին թաղվեցին թիվ 26 դիրքում՝ Ռաֆաթի բարձունքի հարավ-արևմտյան Լանջին, գյուղից 300 մետր հեռավորության վրա՝ եղբայրական գերեզմանում³:

Թաղման արարողության ժամանակ Լեգեոնի հրամանատար, փոխգնդապետ Լ. Ռոմիոն իր դամբանականում նշեց. «...Անոնք ամենքը ինկան այս դիրքին վրայ, ուր քիչ առաջ եկան յուզիչ ու խառնացու թիւն մը կատարել, ուր ոգեցինք նաև յաղթանակին հրաշալի արդիւնքը, ազատագրուած անծայրածիր հորիզոնին առջև: Բ վաշտը այս դիրքին վրայ գրոհեց յանկարծական գեղեցիկ թափով մը, հոն կառչեցաւ մնաց տարափնտրուն տակ Արարայի, գոր գերմանացիք թուրք դիմադրութեան զօրաւոր առանցքը դարձուցած էին այն հատուածի մէջ, ուր խորտակուեցաւ անիկա: Բ վաշտին գեղեցիկ կեցուածքը աւելի քան երկու ժամ, հակառակ իր կորուստներուն, թոյլատրեց իրագործել թշնամին կեցնելու պաշտօնը, անօգուտ դարձնելով միւս վաշտին կռիւի մէջ մուտքը...»⁴: Ապա խոսք վերցրեց 6-րդ վաշտի հրամանատար կապիտան Ազանին, որը նույնպէս մատնանշեց Լեգեոնականների մարտունակութիւնը, ընդհանուր հաղթանակում ունեցած ներդրումը: «Ձեր քաջութիւնը խորհրդանշանն է ձեր ցեղին քաջութեան. ձեր երեկուան վարմունքը վերջնականապէս կ'ապացուցանէ հայ ցեղին արիասրտութիւնը», - ավելացրեց նա⁵:

1925 թ. հոկտեմբերի 19-ին Արարայում զոհված հերոսների աճյունները տեղափոխվել են Երուսաղեմ, ուր հոկտեմբերի 25-ին Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանի ջանքերով վերաթաղվել են Սիոն Լեռան վրա՝ Ս. Փրկիչ եկեղեցու գերեզմանոցում¹: Այնտեղ 1927 թ.

¹ Պատմութիւն Ս.Դ.Յնչակեան կուսակցութեան 1887-1963, հ. Բ, էջ 343:

² Արգումանյան Մ., Արհավիրքից վերածունդ, Երևան, 1973, էջ 409:

³ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 37: Կամաւորը, էջ 46:

⁵ Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 19:

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 148, 151:

ապրիլի 24-ին ՌԱԿ-ի Կահիրեի շրջանային վարչության նախաձեռնությամբ հուշարձան կանգնեցվեց հայ լեզունականների պատվին¹:

Ճակատամարտում աչքի ընկնելու համար «Մարտական խաչ» շքանշանով պարգևատրվեցին 25 լեզունականներ²: Տուցաբերած խիզախության համար շքանշաններ ստացան հայ սպաներ Վ. Փորթուզալյանը, Ջ. Շիշմանյանը, Յ. Եսայանը, Յ. Արևյանը, Յ. Գարասեֆերյանը³:

Յայկական լեզունի հաջողությունը նպաստեց դաշնակից ուժերի հաղթանակին:

Գնդապետ Դը Պիեպապը սեպտեմբերի 21-ին Կահիրեում \$րանսիական դեսպան Պիեր Լեֆևր-Պոնտալիսին ուղարկած նամակում գրում էր. «Արևելյան լեզունն ի հայտ է բերել ամենամեծ խիզախության վկայություն, պահպանելով իր գրաված դիրքերը, չնայած Արարայից տեղացող սարսափելի կրակին. այն այդտեղ կրել է զգալի կորուստներ»⁴:

Իր հերթին Պ. Լեֆևր-Պոնտալիսը սեպտեմբերի 26-ին Ս. Պիշոնին ուղարկած նամակում մեծ գովեստով էր խոսում Յայկական լեզունի մասին: Նշում էր, որ լեզունն իր արդյունավետությամբ գերազանցել էր այն ջանքերը, որոնք գործադրվել էին այն կազմակերպելու համար: Դեսպանը հայտնում էր, որ բրիտանացիները մինչև ճակատամարտը անվստահությամբ են վերաբերվել այդ զորամիավորմանը: Դեսպանը գտնում էր, որ չնայած բրիտանացիների համեմատությամբ իրենք երկրորդական դեր ունեն Պաղեստինյան ճակատում, սակայն պետք էր մամուլով տեղեկացնել լեզունի և \$րանսիական մյուս զորամասերի սխրանքների մասին, քանի որ դա քաղաքական առումով կնպաստեր \$րանսիայի հեղինակության բարձրացմանը: Տեղեկացնում էր, որ Է. Ալենքին իրեն ուղարկած հեռագրով ընդունել էր \$րանսիական զորքերի ցուցաբերած քաջությունն ու անվեհերությունը¹:

Սեպտեմբերի 29-ին Եգիպտոսի \$րանսիական դիվանագիտական գործակալությունը հետևյալ պաշտոնական հաղորդագրությունը

¹ Կամալոքը, էջ 29-30:

² Յարությունյան Վ., \$րանսիական բանակի Յայկական լեզունը, էջ 107:

³ Ատանայի Յայոց պատմություն, էջ 430:

⁴ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 374:

¹ Նույն տեղում, էջ 374-375:

տարածեց. «Գեներալ Ալլենբիի գերագույն հրամանատարության ներքո դրված ֆրանսիական զորքերը Պաղեստինի հարձակման ժամանակ ցուցաբերել են ցանկացած գովեստից վերկանգնած մեծ տուկունություն և խիզախություն, որոնց գլխավոր հրամանատարը բարեհաճել է մատուցել հարգանքի առանձնահատուկ տուրք:

Յրածիգների գունդը գրավելով Երեք մացառուտների և Սուրի բլուրի դիրքերը, մեկ ժամից էլ պակաս ժամանակամիջոցում գերեվարել է 13 թուրք սպաների, այդ թվում՝ մեկ հրամանատարի, 200 գերու և գրավել է մեծ քանակությամբ գնդացիներ:

Մյուս կողմից, Արևելյան Լեզեոնն ի հայտ է բերել ամենամեծ խիզախություն՝ պահպանելով իր դիրքերը, չնայած Արարայում տեղակայված թուրքական մարտկոցներից տեղացող ահարկու կրակին: Սիրիական վաշտն ի հայտ է բերել մեծ արժանիքներ՝ դիմանալով Ռաֆայում մահ սփռող ռմբակոծությանը:

Եգիպտոսում Ֆրանսիայի դիվանագիտական գործակալությունը հպարտ է, քանի որ կարող է հիացմունքի տուրք մատուցել հայերին ու սիրիացիներին, որոնք ֆրանսիական բանակի շարքերում հենց նոր դրսևորել են իրենց հայրենասիրությունն ու ռազմական անվեհերությունը»¹:

Պաղեստինում Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Կուլոնդրի և իր անունից Պ. Լեֆևր-Պոնտալիսը սեպտեմբերի 26-ին շնորհավորական ուղերձ է ուղարկել նաև Եգիպտոսի հայ ազգային միության նախագահ Լ. Մկրտիչյանին, ուր գովաբանում էր Յայկական Լեզեոնի սխրանքը: Յոկտեմբերի 1-ին ուղարկած պատասխանում Լ. Մկրտիչյանը հայտնում էր, որ հայերը հպարտ և ուրախ են Լեզեոնի ձեռքբերումների համար: Նշում էր, որ հաջողության համար պարտական են առաջին հերթին գնդապետ Լ. Ռոմիոյի ջանքերին, որը զորամասը հեռու պահեց կուսակցությունների միջամտություններից և դարձրեց կուռ կառույց: Նա շնորհակալություն էր հայտնում Ֆրանսիային, որ կազմավորեց ու մարզեց այդ զորամասը: Այդտեղ Լ. Մկրտիչյանը նաև ակնարկեց, որ Արևելյան Լեզեոնը հիմնականում միայն հայերից էր

¹Նույն տեղում, էջ 375:

կազմված և միայն բռնություններից խուսափելու համար էր, որ ժամանակին չեն կոչել Հայ կական լեգեոն¹:

Հոկտեմբերի 4-ին «Թայմսը» հրատարակեց լորդ Ռոբերտ Սեսիլի հետևյալ խոսքերը. «Հայ կական զորքերը ծառայելով բրիտանական, ֆրանսիական բանակներում, ինչպես նաև ամերիկյան բանակում, իրենց պատվավոր բաժինն ունեն գեներալ Ալենբիի մեծ հաղթանակում, Պաղեստինում: Հայ աստանի վերաբերյալ դաշնակիցների քաղաքականությունը չի փոխվել»²:

Հոկտեմբերի 9-10-ին ֆրանսիական մամուլը հրատարակեց հետևյալ հաղորդագրությունը. «Ֆրանսական հրամանատարության տակ կռվող զորքերի մեջ է Հայ կական լեգեոնը, որը ակտիվորեն մասնակցում է Սիրիայի ազատագրմանը: Այդ զորամասը միացված է ֆրանսիականին և կռվում է ֆրանսիացի սպաների հրամանատարության տակ: Այս վերջին շաբաթների բոլոր գործողություններում հայ կական զորքերը ցույց տվեցին իրենց զինվորական լավագույն հատկությունները և ամենամեծ արժանիքը: Սիրիայում դաշնակցային զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ալենբին հաստատեց այդ արժանիքը Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին ուղարկած հետևյալ հեռագրով. «Հպարտեմ, որ Ձեր հայրենակիցները ակտիվ դեր խաղացին կռվում և մասնակցեցին մեր մեծ հաղթանակին»: Իր կողմից ֆրանսիական զորքերի հրամանատարը, որի հրամանատարության տակ կռվում են նրանք, լույս սփռեց այդ քաջարի զորքերի արժանիքների, տոկունության և եռանդի վրա, որոնց հավատարմությունը դաշնակիցներին անխախտ է մնացել և պատիվ է բերում ֆրանսիական դրոշին, որի տակ են գտնվում նրանք»³:

Արևելքում դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատար է. Ալենբին բարձր գնահատեց հայ կամավորների սխրանքը: Հոկտեմբերի 12-ին Պ. Նուբարին ուղարկած հեռագրում ֆել դմարշալը նշում էր. «Անկեղծ շնորհակալություններ Ձեզ և հայերին Ձեր շնորհավորական հաճելի հեռագրի համար: Հպարտեմ, որ իմ հրամանատարության տակ ունեմ հայ կական գունդ: Հայերը փայլուն

¹ Նույն տեղում, էջ 376-377:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 19-20:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 23: Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, հ. Ա, էջ 532:

կերպով կռվեցին և մեծ մասնակցություն ունեցան իմ հաղթանակում»¹: Իսկ Եգիպտոսի հայ ազգային միության ուղարկած շնորհավորանքներին Է. Ալենբին պատասխանեց. «Ձերմապես շնորհակալ եմ ձեր շնորհաւորութիւններուն համար, եւ հպարտ եմ այն իրողութեամբ, որ Արեւելեան Լեգէոնի ձեր հայրենակիցները գործօն բաժին մը վերցուցին կռուին մէջ, եւ մասնակից եղան մեր յաղթանակին»²:

Պետք է նշել, որ այդ նույն ժամանակ Սիրիայի և Եգիպտոսի ոչ հայկական մամուլում որևէ հիշատակություն չարվեց հայկամավորների մասին, իսկ Սիրիայում հրատարակվող մի ֆրանսալեզու պարբերական, Արևելյան Լեգեոնի մասին գրեց, որ այն սիրիացի և լիբանանցի կամավորներից էր կազմված և կռվում էր Սիրիայի պատվի համար³: Դա բավական վիրավորական էր հայերի համար:

Այսպիսով՝ Արևելյան Լեգեոնը, որը հիմնականում կազմված էր հայ կամավորներից, բավական երկար ռազմական մարզումներ ունեցավ Կիպրոսում: Առաջին մարտական մկրտությունը նրանք ստացան Միջերկրականի կղզիներում կատարած պարեկային ծառայության և թուրքական ափերում իրականացրած դիվերսիաների միջոցով: 1918 թ. գարնանը Լեգեոնի երկու գումարտակները տեղափոխվեցին Եգիպտոս, իսկ օգոստոսի վերջին դիրքեր զբաղեցրին Պաղեստինյան ռազմաճակատի առաջնագծում: Թուրքական բանակը ջախջախիչ հարված ստացավ Մեգիդոնյի ճակատամարտում, որից հետո այլևս ուշքի չեկավ: Այդ ճակատամարտին և հաղթանակի կերտման գործին մասնակցեց նաև Լեգեոնը, և հայ մարտիկները ցույց տվեցին փայլուն մարտական ունակություններ: Ֆրանսիական կողմը, որպեսզի Արևելքում բրիտանացիների կողքին ցույց տար իր ներկայությունը, ստիպված էր մամուլով փառաբանել Արևելյան Լեգեոնի փայլուն հաղթանակը: Սակայն հաճախ մամուլում «մոռանում» էին մատնանշել, որ այն կազմված էր գլխավորապես հայերից:

¹ ՅԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1320, թ. 11: ՅԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 25:

² Տամառեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 123:

³ Պարթևեան Ա., Արարա, էջ 20:

Այս պիստոլ՝ ամփոփելով ենթագլուխը, հանգել ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

- Չայկական լեգեոնը բավական երկար ժամանակ ունեցավ մարզումների համար, քանի որ թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններ Կիլիկիայում կամ Սիրիայում տեղի չէին ունենում: 1917 թ. կեսերին գեներալ Մ. Բայունն ստուգեց լեգեոնի մարտունակությունն ու կարգապահությունը և գոհմնաց հայ զինվորներից, իսկ սիրիացիներից՝ դժգոհ:
- Չայ գործիչներին մտահոգեց լեգեոնը Պաղեստինյան ճակատում օգտագործելու Մ. Բայունի առաջարկը, քանի որ հայկական զինուժը կարող էր զգալի կորուստներ ունենալ: Կիլիկիան, եթե պատերազմի ավարտական փուլում դաշնակիցները գրաված չլինեին, ապա անհրաժեշտություն կարող էր առաջանալ, որ հայերը սեփական ուժերով ազատագրեն այն, հետևաբար՝ խիստ անհրաժեշտ էր համարվում հնարավորինս մեծաքանակ հայկական զորամասին կազմավորումն ու պահպանումը: Միաժամանակ Ֆրանսիան, չնայած բանավոր տրված խոստումներին, ամեն կերպ խուսափում ու ձգձգում էր Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մասին հայտարարություն անելուց: Ի վերջո, Ֆրանսիական իշխանությունները հավաստիացրին հայ գործիչներին, որ լեգեոնն օգտագործվելու է միայն Կիլիկիան ազատագրելու ժամանակ:
- Պաղեստինյան ռազմաճակատում բրիտանացիների՝ դեպի հյուսիս առաջխաղացմանը զուգահեռ, Ֆրանսիական գործիչների մոտ անհանգստությունը մեծանում էր, որ իրենց դաշնակիցը հետագայում կարող էր հետկանգնել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից, և Սիրիայի ու հայկական տարածքների կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Ֆրանսիան այդ տարածաշրջանում իրեն ավելի ամուր զգալու համար պետք է զորքեր ունենար, որպիսիք չունենր: Նա փորձում էր հենվել հայ և սիրիացի կամավորներից կազմավորված զորքերի վրա: Այդ ժողովուրդներին սիրաշահելու համար անհրաժեշտ էր խոստանալ ինքնավարություն, սակայն Ֆրանսիական

կառավարությունն այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Յայաստանին և Սիրիային ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին՝ չնայած տարածաշրջանով զբաղվող ֆրանսիացի պաշտոնյաների առաջարկներին:

- Պաղեստինյան բանակի մարտունակ զորամասերի զգալի մասը 1918 թ. գարնանը մեկնել էին Եվրոպա, և անհրաժեշտ էր նրանց փոխարեն նոր զորքեր ուղարկել՝ ռազմաճակատը չթուլացնելու նպատակով: Դրանով էր պայմանավորված, որ ֆրանսիական իշխանությունները, չնայած նախապես արած հավաստիացումներին, ստիպված էին փոխել իրենց որոշումը և Արևելյան Լեզեոնը տեղափոխել Պաղեստին: 1918 թ. գարնանը Լեզեոնի երկու գումարտակները տեղափոխվեցին Եգիպտոս, իսկ օգոստոսի վերջին դիրքեր զբաղեցրին Պաղեստինյան ռազմաճակատի առաջնագծում: Լեզեոնականները խանդավառությամբ ընդունեցին մարտադատմեկնելու և լուրը: Նրանք հոգնել էին երկարատև մարզումներից, և շտապում էին հնարավորինս շուտթուրքերից վրեժ և ծել:
- Կիլիկիայի ազատագրման ճանապարհը կարող էր բացվել, եթե Պաղեստինում և Սիրիայում կենտրոնացված թուրքական բանակները ջախջախվեին: Յայկական Լեզեոնն իր ներդրումն ունեցավ դաշնակից ուժերի առաջխաղացմանը դեպի Կիլիկիա՝ մասնակցելով Պաղեստինյան ռազմաճակատի խոշորագույն և վճռորոշ ճակատամարտին: Այն հայտնի է Մեգիդոնյի կամ Արմազեդոնի ճակատամարտանունով: 1918 թ. սեպտեմբերի 19-25-ը տեղի ունեցած Մեգիդոնյի հաղթական ճակատամարտի արդյունքում Միջերկրականից մինչև Մեռյալ ծով ձգվող թուրքական ամբողջ ճակատը քայքայվեց, իսկ «Յըլդըրըմ» բանակը դադարեց գոյություն ունենալ: Այսպիսով՝ Մեգիդոնյի ճակատամարտի արդյունքում ֆրանս-բրիտանական ուժերի առջև բացվեց դեպի Լիբանան, Սիրիա և Կիլիկիա տանող ճանապարհը:
- 100 կմ ձգվող ռազմաճակատի մոտ 5,3 կմ երկարությամբ տարածքում՝ Չավիյա բնակավայրից մինչև Ռաֆաթ-Արարայի բարձունքները կանգնած էր ֆրանսիական զորախումբը, որի կազմում էին հայկական երկու գումարտակները: Յայկական

գործառնական գրոհեց Ռաֆաթի բարձունքները՝ Արարայի հարևանությամբ: Ճակատամարտում հայկական գործառնական բաժին էր ընկել Լեռնային, Լավ ամրացված դժվարամատչելի հատված: Ե. Ալենքիս թշնամուց երեք անգամ ավելի փոքր ուժեր էր թողել այդտեղ, որոնց խնդիրն էր Լինելու առաջինը գնալ հարձակման և շեղել թշնամու ուշադրությունը գլխավոր ուղղությունից: Փաստորեն՝ հայկական գործառնական պահանջվում էր միայն շեղել թշնամու ուշադրությունը և պահպանել սեփական դիրքերը: Բրիտանացիները չէին հավատում, որ Հայկական Լեգեոնն ի վիճակի կլիներ կոտրել թուրքերի պաշտպանությունը՝ ունենալով երեք անգամ քիչ զինվոր, մանավանդ որ նախկինում բրիտանացիները մի քանի անգամ փորձել էին այդ հատվածում առաջ շարժվել ավելի մեծ ուժերով և պարտություն էին կրել: Հայ մարտիկները ցույց տվեցին փայլուն մարտական ունակություններ և համառ մարտերով գրավեցին թուրքական պաշտպանության երեք բնագծերը, և նպաստեցին ընդհանուր հաղթանակին:

- Ֆրանսիական կողմը, որպեսզի Մերձավոր Արևելքում բրիտանացիների կողքին ցույց տար իր ներկայությունը, ստիպված էր մամուլով փառաբանել Արևելյան Լեգեոնի փայլուն հաղթանակը: Սակայն հաճախ մամուլում «մոռանում էին» մատնանշել, որ այն կազմված էր գլխավորապես հայերից:

4.2 ԿԻԼԻԿԻՍՅԻ ԱՉՍՏԱԳՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՉՈՐՔԵՐՈՎ

Լեգեոնը Լիբանանում և Սիրիայում: Սեպտեմբերի 26-ին Է. Ալենբիսն ուժերը վերադասավորեց և շարժվեց դեպի հյուսիս: Թուրքերն ամբողջովին բարոյալքվել էին, անընդունակ էին որևէ լուրջ դիմադրության: Բրիտանացիների գլխավոր խնդիրն էր գրավել Հալեպը: Մեծ Բրիտանիայի ռազմական խորհուրդը համոզված էր, որ Հալեպի գրավումից հետո թուրքերը կդադարեցնեն պատերազմը: Դա էր պատճառը, որ ռազմական խորհուրդն Է. Ալենբիսն առաջարկեց հեծելազորի ուժերով հնարավորինս արագ հասնել 480 կմ հեռավորության վրա գտնվող Հալեպին: Սակայն գեներալը հրաժարվեց միայն հեծելազորի ուժերով այդքան հեռավոր ռազմարշավ իրականացնել, որի արդյունքում երկար ճանապարհից հոգնած հեծելազորը ստիպված կլիներ բախվել Հալեպի թուրքական 25.000-ոց բանակին, որն այդ ընթացքում Անատոլիայից կարող էր թարմ ուժեր ստանալ: Ռազմական խորհրդում քննարկվեց նաև Ալեքսանդրետում ավիանում կատարելու և այնտեղից դեպի Հալեպ շարժվելու նախագիծ, սակայն հաշվի առնելով Դարդանելի ավիանման ձախողված փորձը, այն մերժվեց: Նման պայմաններում Է. Ալենբիսն որոշեց ամբողջ զորքով առաջանալ, որն ավելի դանդաղ, բայց ապահով կլիներ¹: Նա՝ որպես հեծելազորի թիրախ ընտրեց Դամասկոսը, իսկ հետևակի հիմնական ուժերը որոշեց ծովափով շարժել դեպի Բեյրութ և Տրիպոլի:

Կատաղի մարտերից հետո սեպտեմբերի 30-ին Էմիր Ֆեյսալի արաբական, իսկ հոկտեմբերի 1-ին բրիտանական զորքերը մուտք գործեցին Դամասկոս²: Այնտեղ գերի հանձնվեց ավելի քան 20.000 թուրք զինվոր³:

Դամասկոսում կենտրոնացած շուրջ 30.000 հայ տարագիրներն ուրախությամբ ընդունեցին ազատարար բանակին⁴: Արդեն հոկտեմբերի 3-ին Անդրանիկ Կենճյանի ատենապետությամբ կազմվեց

¹ Massey W., Allenby's final triumph, p. 222.

² ՀԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 680, թ. 1:

³ Massey W., Allenby's final triumph, p. 223.

⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 675, թ. 13-14:

ժամանակավոր ազգային վարչություն¹: Այնտեղ կենտրոնացած էին հիմնականում կիլիկիահայեր²:

Բեյրութը գրավվեց առանց մարտերի: Դեռևս սեպտեմբերի 30-ին թուրքերն ու գերմանացիները հեռացան քաղաքից՝ նախապես ոչնչացնելով սննդի պաշարները: Քաղաքում առանց այդ էլ սով էր տիրում, և պատերազմի տարիներին տեղի բնակչության գրեթե կեսը սովամահ էր եղել: Փաստորեն՝ Բեյրութի բնակչությունը կանգնեց ամբողջական ոչնչացման եզրին³:

Արևելյան լեգեոնի երրորդ գումարտակը սեպտեմբերի 29-ին Ֆամագուստայից բրիտանական «Պըրկըն» նավով շարժվեց ռազմաճակատ: Չաջորդ օրը նրանց տեղափոխող նավը կանգ առավ Յայֆայի նավահանգստի մոտ: Իսկ հոկտեմբերի 1-ին հայ և սիրիացի զինվորները ասի դուրս եկան Բեյրութի նավահանգստում: Տեղի բնակչությունը խանդավառությամբ ընդունեց ազատարար զինվորներին՝ նրանց ճանապարհը պատելով ծաղիկներով: Յայ զինվորները հաստատվեցին զորանոցի վերածված Ֆրանսիական համալսարանի տարածքում: Սպայակույտը տեղավորվեց շենքում, իսկ զինվորների համար վրաններ խփվեցին բակում: Նավի բեռնաթափումը ավարտվեց միայն հոկտեմբերի 3-ին⁴: Որոշ աղբյուրներում Գ գումարտակի Բեյրութ հասնելու օր է նշվում հոկտեմբերի 6-ը⁵:

Չոկտեմբերի 7-ին, երբ բրիտանական հետախուզական ուժերը հասան Բեյրութ, պարզեցին, որ այն արդեն ազատագրված է⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Կիպրոսից ժամանած հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակը դաշնակցային առաջին զորախումբն էր, որը ոտք դրեց Բեյրութ:

Չոկտեմբերի 10-ին Բեյրութ հասան նաև առաջին և երկրորդ գումարտակները: Նրանք չափազանց հոգնած էին երկարատև ճանապարհից, զգալի մասը հիվանդ էր: Դա բավական տխուր տպավորություն թողեց նրանց՝ որպես հաղթողների, ոգևորությամբ

¹ Կեննեան Ա., Յայ ածականի յուշեր 1914-1918, Պեյրութ, 1964, էջ 146:

² ՅԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 680, թ. 3:

³ Massey W., Allenby's final triumph, p. 283.

⁴ Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 132-138:

⁵ Լազեան Գ., Յայ աստան եւ Յայ Դատը (Կաւերագրեր), էջ 192:

⁶ Gullett H., The Australian Imperial Force, p. 776-777.

դիմավորել ու դուրս եկած երրորդ գումարտակի զինվորների վրա: Բեյրութի բոլոր գլխավոր կետերի վերահսկողությամբ ու նաև անցավ հայ զինվորներին¹:

Ըստ Ս. Պոդոսյանի և Վ. Մեսիի՝ Լեգեոնի Ա և Բ գումարտակները Բեյրութ են հասել հոկտեմբերի 20-ին²:

Ծովափի երկայնքով շարժվող 7-րդ հետևակային դիվիզիան հոկտեմբերի 18-ին գրավեց Տրիպոլիս³:

Է. Ալենբիսն որոշեց Յալեպին մոտենալ երեք փուլերով. գրավել Լիբանանյան Ռայակ քաղաքը, հետո՝ Յոմսը, ապա՝ գրոհել Յալեպը⁴:

Ռայակը գտնվում էր Դամասկոսից մոտ 65 կմ հեռավորության վրա: Այն տրանսպորտային հանգույց էր, ուներ խոշոր օդանավակայան, այդտեղ էին թուրքական հիմնական պահեստները, գերմանական ու թուրքական բավական մեծ ուժեր էին կենտրոնացված: Յոկտեմբերի 6-ին բրիտանական զորքերը մտան Ռայակ: Թուրքերն առանց դիմադրության նախորդ օրը հեռացել էին քաղաքից՝ այրելով իրենց 32 ինքնաթիռները⁵:

Յոկտեմբերի 15-ին բրիտանական զորքերը մտան Յոմս: Այդտեղ ևս թուրքերն առանց որևէ դիմադրության նահանջել էին⁶: Յոկտեմբերի 19-ին բրիտանական զորքերը շարունակեցին հաղթարշավը Յոմսից հյուսիս: Յոկտեմբերի 21-ին բրիտանական օդուժը ռմբակոծեց Յամա քաղաքը: Յաջորդ օրը թուրքերը նահանջեցին Յամայից⁷:

Է. Ալենբիսն որոշեց Յալեպը գրավել հոկտեմբերի 26-ին: Նույն օրը սպասվում էր, որ ֆրանսիական նավատորմը ափանում կկատարեր Ալեքսանդրետում: Ֆրանսիացիները ցանկանում էին գրավել Ալեքսանդրետը, և Փարիզից հրահանգեցին Սիրիայի ֆրանսիական նավատորմի հրամանատար ծովակալ Վարնեյին գրավել ու այդ նավահանգիստը: Յոկտեմբերի 15-ին Բեյրութում Վարնեյն այդ մասին տեղեկացրեց Ալենբիսին: Վերջինս համաձայնեց, որ Ալեքսանդրետը

¹ Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Էջ 140-141:

² Պոդոսեան Ս., Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, 1916-1919, հ. Բ, Փարիզ, 1947, Էջ 134: Massey W., Allenby's final triumph, p. 320.

³ Massey W., Allenby's final triumph, p. 320.

⁴ Նույն տեղում, Էջ 289:

⁵ Cutlack F., The Australian Flying Corps, p. 169.

⁶ Massey W., Allenby's final triumph, p. 299.

⁷ Նույն տեղում, Էջ 302:

գրավվի ֆրանսիական և հայկական զորքերի միջոցով: Սակայն թուրքերը նոր համալրումներ ստացան, ականապատեցին Ալեքսանդրետի ծովածոցը և հրետանային կրակով հետմղեցին ֆրանսիական նավատորմին¹:

Յուլի 23-ին բրիտանական առաջապահ զորքերը մոտեցան Յալեպին: 5-րդ հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Յ. Մականդրյունն առավոտյան ժամը 10-ին պատվիրակ ուղարկեց քաղաք՝ պահանջելով հանձնվել առանց դիմադրության: Թուրքերը միայն ժամը 17-ին պատասխանեցին մերժումով: Յ. Մականդրյունն որոշեց դիրքավորվել և սպասել հիմնական ուժերի ժամանմանը, որոնք տեղ կհասնեին հոկտեմբերի 25-ին, որպեսզի դրահաջորդ օրը սկսեն գրոհը: Արաբական զորքերը Էմիր Նասիրի գլխավորությամբ հոկտեմբերի 25-ին մոտեցան քաղաքին, և նրանց միմասը գիշերով մտավ Յալեպ, ուր ապստամբության պատրաստ մեծ թվով արաբներ կային: Յուլի 26-ի առավոտյան ժամը 6-ին սկսվեց բրիտանական և արաբական զորքերի գրոհը: Թուրքերը որոշ դիմադրությունից հետո ստիպված էին հանձնել Յալեպը²: Տեղի հայերը մեծ խանդավառությամբ ընդունեցին ազատարար բրիտանական և արաբական բանակների մուտքը քաղաք³:

Ինչպես և սպասվում էր, Յալեպի անկումից հետո թուրքերը ստիպված էին հաշտությանը խնդրել: Մինչ այդ բրիտանական ուժերին հաջողվեց գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացնել Պաղեստինում, Լիբանանում և Սիրիայում կենտրոնացված թուրքական բանակները: Թուրքերը տվեցին հսկայական թվով զոհեր ու գերիներ: Ըստ Վ. Մեսիի՝ գլխավոր հարձակումը սկսելուց հետո մինչև հոկտեմբերի կեսը գերվեցին 2417 սպա և 46409 զինվոր, որից գերմանացի էին 158 սպա և 1703 զինվոր⁴: Իսկ Յ. Գուլետը նշում է, որ սեպտեմբերի 19-ից մինչև զինադադարի կնքումը բրիտանացիների ձեռքն ընկավ 75.000 գերի, այդ թվում՝ 3.700 գերմանացի ու ավստրիացի, 360 հրանոթ, 800 գնդացի, 210 բեռնատար և 50 մարդատար

¹ Նույն տեղում, էջ 302-303:

² Նույն տեղում, էջ 307-309:

³ Կեօքեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 101-102:

⁴ Massey W., *Allenby's final triumph*, p. 269.

մեքենա, 90 շոգեքարշ, 470 վագոն, 3.700 բեռնակիր անասուն և այլ ռազմավար¹:

Գերի ընկան նաև գերմանական ու թուրքական բանակներում ծառայող բազմաթիվ հայ զինվորներ: Ալեքսանդր Այնթապյանի վկայությամբ հայ գերիները հայտնվել էին ծանր վիճակում: Նա 1917 թ. հունիսին Մարաշի գերմանական միսիոներական դպրոցն ավարտելուց հետո 10 հայ այլ տղաների հետ զորակոչվել էր գերմանական բանակ, պարեկային ծառայություն էր կատարել Կիլիկիայով անցնող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղագծի մոտ, իսկ 1918 թ. օգոստոսին ուղարկվել էր Պաղեստինյան ճակատ: Սեպտեմբերի 21-ին նա գերվել էր Աֆուլայում: Նա վկայում է, որ հայերին, հույներին, հրեաներին բրիտանացիները միացնում էին թուրք ռազմագերիներին, իսկ եվրոպացիներին առանձին և ավելի լավ պայմաններում էին պահում: Նրան դժվարությամբ էր հաջողվել մնալ գերմանացիների մեջ, այն էլ մորեղբոր՝ բրիտանական գաղտնի ծառայության սպա, պրոֆեսոր Յարություն Մուրադյանի անունը տալուց հետո²:

Յուլյան 21-ի 31-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարով ռազմական գործողությունները դադարեցին:

Ռաֆաթ-Արարայի մարտերից հետո լեգեոնը 5 օր հանգստացավ, սպա սիրիական անապատներով շարժվեց հյուսիս: Չնայած ճանապարհին թշնամու այդպես էլ չհանդիպեցին, սակայն կիզիչ արևի տակ իրականացվող այդ երթը բավական ծանր էր կամավորների համար: Ըստ Մ. Թաթարյանի՝ նրանց նավերով կարող էին մեկ օրում Բեյրութ հասցնել, սակայն գնդապետ Լ. Ռոմիոն այդ դժվարին ռազմերթն իրականացրեց տեղացիներին ֆրանսիական ուժը ցուցադրելու համար³:

Արարայից մինչև Բեյրութ 250 կմ էր, որը լեգեոնն անցավ մեծ զրկանքների գնով: Երկար ճանապարհը, անապատի կիզիչ արևը, ջրի պակասը, թերի սնունդը, իսպանիական գրիպը և այլ զրկանքներ հյուժեցին լեգեոնականներին: Սակայն նրանց ուժ էր տալիս այն

¹ Gullett H., The Australian Imperial Force, p. 783.

² Kazanjian P., The Cilician Armenian ordeal, Boston, 1989, p. 49-53.

³ Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 20:

միտքը, որ ամեն մի քայլով մոտենում էին բաղձալի նպատակին՝ Կիլիկիային:

Լեգեոնականներից Կարապետ Թորոսյանը Արարայից մեկնելու առաջին օրվա մասին գրում է. «Մեր խանդավառութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին: Մենք զմեզ կը նկատէինք այն հաւատաւոր Յայերը որոնք ասէնին ոչ միայն ոտքով, այլ բոպիկ ու խոփ կ'երթային մեր սրբավայրերը իրենց փափաքին իրագործումը խնդրելու Յայոց սուրբերէն»¹:

Առաջին օրը Լեգեոնը հասավ Յայֆա և բանակեց ծովափին: Ծարավը հագեցնելու համար զինվորները ստիպված էրն ծովեզերքի մոտավազը փորել և այդ անորակ ջուրը խմել: Յաջորդ օրը Լեգեոնը մտավ Աբրա: Յաջորդող օրերին հետզհետե հոգնածություներն ավելի էր մեծանում: Օրերով ստիպված էին սնվել բրիտանական պաքսիմատով, որը այնքան էր չորացել, որ ուտելու համար պետք է թրջէին ջրով: Սակայն այդ դժվարությունները չէին կարող կոտրել հայ մարտիկների կամքը, որոնք, երկար սպասումից հետո, մոտենում էին հայրենիքին: Երգը, պարը, կատակները բարձրացնում էին մարտիկների ոգին: Չնքուշցի երիտասարդները, որքան էլ հոգնած լինէին, երեկոյան պարտադիր իրենց խմբապարով ոգևորություն էին մտցնում²: Լեգեոնականները Եգիպտոսից դուրս գալուց հետո առաջին անգամ Լիբանանում հանդիպեցին առատահոս սառը ջուր:

Առաջ խաղացման ընթացքում բրիտանական զորամասերի զինվորների 40-60%-ը վարակվեցին մալարիայով և իսպանական գրիպով: Այդ համաճարակները նրանց փոխանցվեցին թուրքական բանակից: Արդեն Յայֆայում պարզ դարձավ, որ իսպանական գրիպի համաճարակը հասել էր նաև Յայկական Լեգեոնին:

Լեյտենանտ Վահան Փորթուզալյանը գրում է. «Այդ յառաջ խաղացման ընթացքին անտեսանելի թշնամի մը բանակը կազմալուծման վտանգի ենթարկեց: Խորհրդաւոր համաճարակ մը: Ամեն օր զինուորներ, տասնեակներով, ջերմէ կը բռնուէին, բայց այլ ախտանիշներով, ու կ'իյնային՝ քալելու անկարող: Երբեմն մահով կը կնքուէր հիւանդութիւնը, որուն դարման չէին գտներ բժիշկներ: Ծատուշ, խաղաղութենէն ետքը, հասկցուեցաւ թէ կռիփ

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 161:

² Նույն տեղում, էջ 161-162:

Եսպանեոլի համաճարակն էր, որ ըստ վիճակագրության, աւելի զոհեր տարաւ աշխարհի մեջ քան չորս տարուան պատերազմը»¹:

Լեգեոնի բժիշկը հուսադրեց մարտիկներին նրանով, որ հայերը լայնակուրծք էին և կարող էին հաղթահարել այդ հիվանդութիւնը: Մոտ 800 հայ զինվորներ հիվանդացան իսպանական գրիպով, որոնցից 6-ը մահացան²: Փաստորեն՝ երկու գումարտակների հայ զինվորների գրեթե կեսը վարակվել էր այդ չարաբաստիկ հիվանդութիւնով:

Համաճարակի դեմ պայքարելու համար չկային դեղորայք, պայմաններ, բժիշկներ: Հիվանդներին՝ որպէս բուժում, կերակրում էին սոխի ու լուլիկի աղցանով, որը որոշ չափով նպաստում էր ապաքինմանը: Քայլելու անընդունակ հիվանդ զինվորները երկար ժամանակ անխնամ մնում էին ճանապարհներին, քանի որ բավարար փոխադրամիջոցներ չկային: Դրան գումարվում էր \$րանսիացի որոշ բժիշկների ցուցաբերած անտարբերութիւնը: Հայ \$այում մնացած հիվանդ լեգեոնականները հոկտեմբերի վերջին մեկնեցին Բեյրութ, քայլելու անընդունակները՝ նավով, իսկ մոտ 150-ը՝ ոտքով³:

Հայ կական լեգեոնը հաստատվեց Բեյրութի հարավային մասում գտնվող մի կաթուղի վանքի տարածքում: Սկզբում լեգեոնականները ճաշում էին բացօթյա: Բեյրութում այդ ժամանակ սով էր, և բնակչութիւնը հաց էր մուրում զինվորներից: Հայ կամավորներն իրենց հացը բաժանում էին սովյալ երեխաներին: Այդ մասին տեղեկանալով՝ հրամանատարութիւնն արգելեց բացօթյա ճաշելը: Բրիտանական նավերը մեկ շաբաթ անց քաղաք հասցրին սնունդ, հագուստ, դեղորայք և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ, որով զինվորների և բնակչութիւնի վիճակը բարելավվեց⁴:

1918 թ. հոկտեմբերից լեգեոնը մտավ Արևելքի \$րանսիական զորախմբի կազմի մեջ, որի հրամանատարն էր Համելինը⁵:

Բեյրութի ռազմավարական բոլոր կետերի վերահսկողութիւնը բրիտանացիները հետզհետե վերցնում են իրենց ձեռքը: Հայ կական

¹ Նոլյն տեղում, էջ 165:

² Նոլյն տեղում, էջ 163:

³ Նոլյն տեղում, էջ 165-167:

⁴ Նոլյն տեղում, էջ 164:

⁵ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), էջ 192:

լեգեոնը իրականացնում էր պահակային և պարեկային ծառայություն¹:

Նոյեմբերի 18-ին Բեյրութում ցավալի միջադեպ տեղի ունեցավ: Քաղաքում զբոսնող հայ լեգեոնականների հետ ընդհարվեցին տեղի ոստիկաններն ու Էմիր Ֆեյսալի զինվորները²: Դա Ֆեյսալի կողմից ֆրանսիացիների դեմ կազմակերպված սադրանք էր, քանի որ Էմիրը ցանկանում էր Սիրիան ու Լիբանանը դարձնել արաբական անկախ պետություն:

Դեպքից մի քանի օր առաջ ֆրանսիական հրամանատարությունը տեղեկություն էր ստացել արաբների կողմից նախապատրաստվող զինված գործողության մասին: Դրանով պայմանավորված՝ քաղաքի պահակակետերում զինվորների քանակը մեծացվել էր, նրանց տրվել էր բավարար զինամթերք: Դեպքը տեղի ունեցավ հետևյալ պայմաններում: Լեգեոնականները գնումներ կատարելուց վճարեցին ֆրանսիական ֆրանկով, քանի որ աշխատավարձը դրանով էին ստանում, սակայն շրջիկ առևտրականը պահանջեց թուրքական լիրա և զինվորների տված թղթադրամը արհամարհանքով ցուցադրաբար գետին նետեց: Դրանից վիճաբանություն ծագեց: Մոտակայքում գտնվող տեղացի ոստիկանը, մոտենալու և վիճաբանությունը դադարեցնել փորձելու փոխարեն, ատրճանակով մի քանի անգամ օդկրակեց, որն ազդանշան հանդիսացավ, որ պեսզի անմիջապես զանազան կողմերից մի քանի տասնյակ զինված արաբներ դուրս գան և հարձակվեն անգեն լեգեոնականների վրա: Հայ զինվորներից մալաթիացի Աբրահամ Աբրահամյանը սպանվեց, իսկ պանտրմացի Հակոբը վիրավորվեց: Մոտակա պահակակետի հայ լեգեոնականներն անմիջապես օգնության հասան և կրակ բացեցին զինյալների ուղղությամբ: Խռովարարները փախուստի դիմեցին՝ իրենց հետ տանելով մոտ երկու տասնյակ սպանվածներին և վիրավորներին: Ֆրանսիացի սպաները հայ լեգեոնականներին հորդորեցին նոր քայլեր չձեռնարկել վրեժ լուծելու համար: Սակայն հայ մարտիկները, տված փայլուն հակահարվածով, արդեն

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 168:

² Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), էջ 192:

բավարարվել էին և նոր գործողության չէին ձգտում¹: Չաջորդ օրը արաբներն իրենց սպանվածների դիակները սայլերով բերեցին Բեյրութի կառավարչատուն և փորձեցին ներս մտնել, սակայն փոքրաթիվ հայ պահակները կարողացան այդ սադրիչներին ցրել²:

Ռ. Յերյանը դեպքից 20 օր անց Պ. Նուբարին ուղարկած նամակում հետևյալ կերպ է ներկայացնում իրողությունը. երբ առևտրականը \$րանկը չի ընդունել, մոտեցել էր ոստիկանը, որին լեգեոնականը բացատրել էր խնդրի էությունը, սակայն արաբ ոստիկանը պատասխանել էր, որ դավատ փող է և դրանով կարող ես հետևդ մաքրել: Չինվորը այդ վիրավորանքին պատասխանել էր բռունցքի հարվածով, որից հետո սկսվել էր հրաձգություն: Սպանվել էր մեկ լեգեոնական, վիրավորվել՝ երեքը: Արաբներից սպանվել են երեքը, վիրավորվել ութը³:

Այդ դեպքից հետո մոտ քսան օրով երրորդ գումարտակի հայ զինվորներին ուղարկեցին Լեռնային Լիբանան, որպեսզի կրքերը հանդարտվեն և նոր ընդհարումներ չլինեն⁴: Լեգեոնի Գ գումարտակը, մինչև Կիլիկիա տեղափոխվելը, հաստատվեց Բեյրութից մոտ 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ջունիե (Ղազիր) ծովեզրյա ավանում՝ վարժարանի տարածքում⁵: Լեգեոնականները Ջունիեից այցելության գնացին Չմմառի հայ կաթոլիկական վանքը: Վանականները նվազախմբով և հյուրասիրությամբ դիմավորեցին հայ զինվորներին⁶: Լեգեոնական Արամ Յովսեփյանը նկատում է, որ դամիակ կարճ ժամանակաշրջանն էր, որ իրենք հանգստացել են: Ա գումարտակը այնտեղ մնացել էր մոտերկու շաբաթ, ապավերարծել էր Բեյրութ, սակայն զորանոցից դուրս գալ հայ զինվորներին արգելվել էր մինչև Կիլիկիա մեկնելը⁷:

Լեգեոնը և հայ տարագիրները: Չայ զինվորները մեծ ոգևորություն էին առաջացնում ցեղասպանությունը վերապրած տարագիրների մոտ, բարձրացնում նրանց ոգին, հոլյս ներշնչում

¹ Պոյաճեան Տ., Չայ կական լեգեոնը, Էջ 170-173: Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Էջ 151-154:

² Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Էջ 154:

³ ՉԱԱ, \$. 430, ց . 1, գ . 784, թ . 4:

⁴ Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., Էջ 21:

⁵ Պոյաճեան Տ., Չայ կական լեգեոնը, Էջ 170: Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Էջ 156-158:

⁶ Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Էջ 159:

⁷ Արարա, Էջ 29:

ապագայի նկատմամբ: Միաժամանակ լեգեոնականները բազմաթիվ հայ կանանց ու աղջիկների ազատեցին մահմեդականների ձեռքից, ուղեկցեցին հայ գաղթականների քարավանները դեպի Կիլիկիա:

Լեգեոնական Կ. Թորոսյանը գրում է. «Մօտ 10 օր ճամբորդած էինք: Իրիկուն մը կանգ առինք բլուրի մը ստորոտը գիշերելու համար. զբաղած էինք կարգադրութիւններով, երբ տեսանք որ բլուրին գագաթը մարդ մը կանգնած՝ մեզ կը դիտեր: Խմբապետ Արեւեան, որ մեր ամենաշատ սիրուած պաշտօնեան էր, հայերէն հրամաններ կ'արձակէր վրանիս պռռալով: Յանկարծ տեսանք որ բլուրի վրայի մարդը աղաղակ մը փրցնելով սկսաւ վազել դեպի մեզ: Մենք գործերնիս թողուցինք տեսնելու համար թէ ինչ կը պատահի: Երբ ան մօտեցաւ մեզի, կանգ առաւ, դիտեց մեզ ու հայերէն ըսաւ. «Ձեր դէմքէն կը հասկնամ որ դուք Յայ էք»: «Ճիտակ ես, ըսինք, բոլորս ալ հայ ենք»: Այս խօսքին վրայ ան գրկեց զինուոր մը ու համբուրեց, յետոյ ուրիշ մը եւ ուրիշ մը: Մարդը ուրախութենէն բարձրաձայն կը խնդար ու միեւնոյն ատեն առատ արցունքի կաթիլներ կը գլորուէին անոր խորշոմած այտերէն վար: Մեր հարցումներուն պատասխանելով ըսաւ որ մօտակայ արաբ գիւղ մը կը բնակէր. այնտեղ ոչինչ ուներ բայց միայն մէկ արոտավար կորեկ եւ ըսաւ. «Գետինն անցնի իրենց կորեկը. ես այլ եւս ձեզմէ չեմ բաժնուիր»: Ասոր նման 15-20 Յայեր, մեծաւ մասամբ կիներ ու անչափահասներ գտնուեցան ու հետեւեցան բանակին»¹:

Այս բնույթի բազմաթիվ վկայություններ կան բոլոր լեգեոնականների հուշերում:

Վ. Փորթուգալյանը գրում է. «Կը պատահէինք երբեմն հայ տարագիր բեկորներու, բոլորը ցնցոտիներու մէջ, լուռ, արցունքը իրենց աչքերուն մէջ՝ թերահաւատութեամբ կը դիտէին ազատարար դաշնակից բանակին անցքը: Օր մը, կ'անցնէինք գիւղէ մը, ուր կանգ առինք հանգիստի համար: Լեգեոնականները շարժեցան ըստ զինուորական հրամաններուն, որոնք կը տրուէին \$րանսերէն: Մէկը կանչեցի եւ հրահանգ մը տուի, հայերէն, բարձրաձայն, ձի նստած ըլլալով: Իրարանցում մը տիրեց հանդիսատեսներուն մէջ: «Յա՛յ են... Յա՛յ են» կը բացականչէին, կարծես հրաշքի մը առջեւ: Ուրիշ օր

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 162-163:

մը, գնդապետ Ռոմիէոյի հրամանով, քանի մը ձիաւոր լեգեոնականներ հետս առնելով, գացինք Արաբի մը տունէն փրկել հայ աղջնակ մը, ինչ որ կատարուեցաւ, երկար բանակցութիւններէ ետքը, փափկանկատութեամբ, որովհետեւ Արաբը բարի մարդ մըն էր»¹: Լէյտենանտ Յ. Արևյանի գլխավորութեամբ լեգեոնականները Աքրայում արաբներից ազատեցին դյորթյոլցի մի աղջկա, իսկ Սամարայում հետգնեցին սսեցի մի աղջկա²:

Սերժանտ Վահան Արամյանն իր հուշերում գրում է, որ Յայֆայից հետո մտել են Կազաքաղաքը, ուր լեգեոնականները հայ գաղթականներ են փնտրել: Տեղի կաթոլիկ եկեղեցում պատսպարված բազմաթիվ տարագիրների են հանդիպել: Այդտեղ տեղեկացել են, որ մոտակատներից մեկում Մարիամ անունով մի հայ աղջիկ կար, որին արաբ տանտերը ցանկանում էր ամուսնացնել իր որդու հետ: Տրանսիացի գնդապետի և Վաղարշակ վարդապետ Արշակունու հետ լեգեոնականներն ազատում են աղջկան և ուղարկում Յայֆա, ապա՝ Պորտ Սայիդ³: Վ. Արամյանը Բաղչեում 8 տարեկան սսեցի աղջկա ազատեց թուրքերից և Այրանում ժամանակավոր խնամքի հանձնեց մի հունգարացի ծեր զույգի⁴:

Բէյրութում հայ զինվորները հանդիպեցին հազարավոր գաղթական հայերի, որոնք չափազանց թշվառ վիճակում էին: Տարագիրները, մոռանալով իրենց ծանր վիճակը, մեծ ցնծությոնն ապրեցին հաղթող բանակի շարքում տեսնելով հայ կամավորներին⁵: Բէյրութի հայերը մեծ ուրախությամբ դիմավորեցին հայ զինվորներին, ամեն կերպ փորձում էին պատվել, հյուրասիրել, օժանդակել նրանց⁶:

Բէյրութում մեծ թվով դիմումներ եղան կամավորագրվելու Արևելյան լեգեոնին, և այնտեղ 800 հայ կամավորներից

¹ Նույն տեղում, էջ 164-165:

² Աւետեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 484-485:

³ Վկայարան հայկական ցեղասպանութեան, Պատրաստեց Յ. Իսկահատեան, Ի. Ե, Պէյրութ, 2013, էջ 68:

⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

⁵ Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 20-21:

⁶ Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 142:

կազմավորվեց Դ գումարտակը¹: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում թուրքական բանակի գերված հայ զինվորները²:

Սիրիայում, Լիբանանում, Միջագետքում գտնվող հայ գաղթականության մեջ մեծ էր Յայկական Լեզեոնին միանալու ձգտումը: Ժ. Պիկոն Ռուբեն Յերյանին Բեյրութում տեղեկացրել էր, որ նախատեսվում էր հայկական զորքի թիվը հասցնել 20.000-ի: Դա բավական ոգևորեց հայերին: Յալեպից մոտ 800 երիտասարդներ Ռ. Յերյանի գլխավորությամբ ուղևորվ հասան Ադանա, որպեսզի զինվորագրվեն Յայկական Լեզեոնին, սակայն ֆրանսիական հրամանատարությունը մերժեց: Գնդապետ Լ. Ռոմիոն Կիլիկիան գրավելուց հետո ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայկական զորամասի մեծացմանը և լավ հարաբերություններ էր հաստատել թուրքերի հետ³:

Դամասկոսն ազատագրելուց անմիջապես հետո Արևելյան Լեզեոնին միանալու համար կամավորագրվեցին 1.000 հայեր: Չինվորագրվել ցանկացողների թիվը շատ ավելի մեծ էր, սակայն ֆրանսիական հրամանատարությունը դադարեցրեց կամավորագրությունը⁴: Յուլի 26-ին հայկական զորագունդը զորահանդես կատարեց Դամասկոսում, ապա Բաբ Շարգի Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցում նրանց օրհնեց Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոսը: Յուլի 27-ին կամավորները հայ գաղթականների խանդավառ բացականչությունների ներքո Դամասկոսից մեկնեցին Բեյրութ, որպեսզի մասնակցեն հայրենիքի ազատագրմանը⁵: Դամասկոսից Բեյրութ 800 հայ կամավորներին առաջնորդել էր, թուրքական բանակի կապիտան Ս. Թորոսյանը: Բեյրութում նա հանդիպեց եղբայրներին՝ Յայկական Լեզեոնին սերժանտ Բարսեղ և կապրալ Արամ Թորոսյաններին, որոնք Ամերիկայից էին կամավորագրվել: Ս. Թորոսյանը իր մարտական փորձը հայրենիքին ծառայեցրեց Լեզեոնում: Նշանակում է ստացել Ալեքսանդրետում, ապա Փայասում, իսկ 1919-ի մարտի 28-ին Լ. Ռոմիոյի հրամանով մեկնել է Ադանա⁶:

¹ Ամուրեան Ա., Յայ Դատը, էջ 157:

² Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 142:

³ Պոյաճեան Տ., Նշվ. աշխ., էջ 221-223:

⁴ ՅԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 680, թ. 4:

⁵ ՅԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 675, թ. 8-9:

⁶ Թորոսյան Ս., Դարդանելից մինչև Պաղեստին, էջ 185-188:

4. Պոլսից Կիլիկիա եկան 600 կամավորներ, սակայն նրանց ևս չընդգրկեցին լեգեոնի մեջ: Բազմաթիվ էին նաև այլ վայրերից գինվորագրվել ցանկացող հայերի մերժված դիմումները¹:

Բեյրութից լեգեոնի մի մասը երկօրյա արշավի մեկնեց Լիբանանի Քասրվանի շրջան: Այնտեղ՝ Անթուրայի վանքում, լեգեոնականները հանդիպեցին 500 հայ որբերի: Թուրքերը փորձել էին հավատափոխու ազգափոխանել նրանց՝ թուրքացնել: Յարյուրավոր երեխաներ սպանվել էին, իսկ մյուսները սովի ու մշտական վախի մեջ էին ապրել: Յայերեն խոսելը, իրենց հայկական անունները հիշելը արգելվել էր: Մանուկները խանդավառված ընդառաջ վազեցին հայ գինվորներին և հանդիպումը շատ հուզումնալից էր: Պարտիզակցի մի մանչուկ լեգեոնականներին ասաց. «Դուք գացեք, թուրքերը բոլորն ալ սատկեցուցեք, որ մենք ազատինք: Մենք պիտի մեծնանք, ու ձեր սա աղուորիկ լաթերը պիտի հագնինք, գինուոր ըլլանք. այն ատեն դուք հանգիստ կ'ընեք ու մենք կ'երթանք թշնամիին դեմ...»²:

1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին Յալեպուլմ հայ տարագիրները հավաք կազմակերպեցին և հեռագրով տեղի 50.000 գաղթականների անունից պահանջներն ուղարկեցին Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին. «1. Անմիջական պարպումը Յայաստանի եւ Կիլիկիոյ՝ թուրք բռնակալներուն կողմէ եւ այդ հողամասերուն գրաւումը՝ համաձայնական եւ հայկական ուժերուն միջոցաւ: 2. Յայ տարարութիւն հայոց անկախութեան եւ անմիջական հաստատութիւնը հայկական առժամեայ կառավարութեան մը եւ կարճ միջոցի մը մէջ եւս բռնագաղթի ենթարկուած մերայնոց իրենց բնակավայրերուն մէջ գետեղումը: 3. Համաձայնական պետութեանց կողմէ պաշտպանութիւն այն հայերուն, որոնք ներկայիս կը գտնուին դեռ թուրք լուծին տակ: 4. Վերադարձուիլը եւ հայ կառավարութեան կողմէ իւրացուիլը ամէն շարժուն եւ անշարժ ինչքերուն, որոնք կը պատկանին մեռցուած հայերուն եւ կամ որոնք մեռած են բռնագաղթի ընթացքին ու օրինաւոր ժառանգորդներ ձգած չեն: 5. Վերաշինութիւն եւ վնասուց հատուցում բոլոր վնասուց եւ համայնքային եւ անհատական ամէն կորուստից: 6. Ազատագրումը

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 226:

² Պարթեւեան Ս., Արարա, էջ 106:

բոլոր կանանց եւ բոլոր առեւանգուած ու բռնաբարուած մանուկներուն, բռնի ամուսնացեալներուն կամ ծախուածներուն, առաջ թէ ետք բռնագաղթէն, ինչ պատրուակով ալ որ եղած ըլլան: 7. Ամենախիստ կերպով պատժուիլ ջարդարարներուն եւ հայ դժբախտութեանց պատճառ եղողներուն, որոնք ալ եղած ըլլան»¹:

Կիլիկիան ազատագրելուց հետո այնտեղի երկաթուղային կայարանները գտնվում էին հայ լեզեոնականների վերահսկողության տակ: Նրանք կարողացան բազմաթիվ հայ կանանց ազատել թուրքերի ձեռքից Յալեպից Կ. Պոլիս գնացող գնացքների միջից²:

Ենիճե կայարանի հեռագրատան տնօրենը թուրք էր, որի տանն էր գտնվում 8-10 տարեկան մի գեղեցիկ հայ աղջնակ: Լեզեոնականներից երվանդ Թյուրայանը և Ենովթ Աշտարակենցը հաճախ էին հյուրընկալվում այդ թուրքի տանը: Շուտով նրանք տեղեկացան, որ աղջիկը հայ էր, և այդ մասին հարցրին թուրքին: Վերջինս ոչ միայն պատրաստակամությամբ ու հայ տնեց աղջկան վերադարձնել, այլ նաև՝ նրա հետ դրեց 3 ոսկի, 6 ձեռք հագուստ և այլ պարագաներ: Յայ գիևվորները աղջկան ուղարկեցին Ադանայի որբանոց³:

Ինչպես տեսնում ենք, լեզեոնը զգալի ներդրում ունեցավ թուրքերի ձեռքում հայ տնված հայ կանանց ու աղջիկների ազատման հարցում: Միաժամանակ հայ կական կանոնավոր գործառնական կերպով ուղղությունը հաղթող դաշնակիցների շարքում մեծ ոգևորություն էր առաջացնում մեծ եղեռնը վերապրածների մեջ: Գրեթե բոլոր երիտասարդները ցանկանում էին միանալ լեզեոնին և ազատագրել Կիլիկիան և Յայաստանը: Սակայն \$րանսիական ռազմական իշխանությունները հետզհետե փոխում են իրենց քաղաքականությունը Յայ կական լեզեոնի նկատմամբ: Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրություն չունենալով՝ վտանգավոր էին համարում հայ կական գործառնական մեծացումը: Յետևաբար՝ հրաժարվեցին լեզեոնի մեջ ընդգրկել Բաղդադի ավելի քան 800, Պոլսի 600, Դամասկոսի 1.000, Յալեպի 800 հայ կամավորներին: Նրանց գիևվորագրելու դեպքում լեզեոնի գումարտակների թիվը կհասներ

¹ Պոյաճեան Տ., Յայ կական լեզեոնը, էջ 207:

² Նույն տեղում, էջ 202:

³ Նույն տեղում, էջ 201:

8-ի: Միայն Բեյրութում կամավորագրված 800 հայերին վերցրին ծառայության, որոնցից կազմավորվեց Լեգեոնի 4-րդ գումարտակը:

Մուղրոսի զինադադարը և Կիլիկիան: Յուդեայի արդեն ակնհայտ էր թուրքիայի պարտությանը պատրաստումը, և հայ գործիչները նման պայմաններում անհրաժեշտ էին համարում քայլեր ձեռնարկել պաշտպանելու հայության շահերը հատկապես բնակչությանը:

Յուդեայի 8-ին Պ. Նուբարը դաշակիցներին հուշագիրներ կայացրեց, ուր պահանջում էր, որպեսզի զինադադարի պայմանների մեջ մտնեն հետևյալ հոդվածները. 1. Տեղահանված և գաղթական հայերի վերադարձը հայրենիք դաշակից գործերի պաշտպանության տակ և հայկական վեց նահանգների ու Կիլիկիայի բոլոր ռազմական կետերի գրավում: 2. Արգելել Օսմանյան կառավարությանը կազմակերպել թուրքերի ներգաղթ այդ նահանգների մեջ: 3. Դաշակից բնակիչների կողմից անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել սովահար հայ բնակչության գոյությունը ապահովելու և երկիրը վարչականորեն կազմակերպելու համար¹:

Պ. Նուբարը բարձրաստիճան պետական գործիչների հետ հանդիպումներում բարձրացնում էր հայերին պատրաստող կողմ ճանաչելու խնդիրը, իսկ հուդեայի 18-ին այդ հարցով պաշտոնապես դիմեց Անտանտի երկրներին²: Դա միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կատարված ճիշտ և խորապես մտածված քայլ էր: Նալավ էր պատկերացնում միջազգային այն չափանիշները, ըստ որի՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ են ճանաչվում ոչ միայն ինքնիշխան (սուվերեն) պետությունները, այլև՝ ազգային-ազատագրական շարժումները՝ հանձին իրենց ղեկավար մարմինների: Այդպիսին կարող էր ճանաչվել Ազգային պատվիրակությունը կամ փաստացի գոյություն ունեցող Յայաստանի Յանրապետությունը, որը դեռևս միջազգայնորեն ճանաչված պետություն չէր: Այսպիսով՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդես գալու համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը ճանաչվեին պատրաստող կողմ: Նաև այդ հեռանկարի համար էր, որ Պ. Նուբարն աջակցեց կամավորական շարժմանը և Յայկական Լեգեոնի կազմավորմանը:

¹ ՅԱԱ, §. 430, գ. 1, գ. 26, թ. 15:

² ԱճԷմեան Լ., Եգիպտահայ տարեցոյց 1925, Աղեքսանդրիա, 1924, էջ 87:

Հոկտեմբերի 25-ին Ս. Պիշոնին ուղարկած ծանուցագրում ժ. Գուև տեղեկացնում էր, որ Հայ ազգային պատվիրակության նախագահը պահանջել էր հայերին ճանաչել պատերազմող կողմ: Նշում էր, որ նույնանման դիմումներ ուղարկվել են նաև Մեծ Բրիտանիայի և Իտալիայի կառավարություններին: Ժ. Գուև Արևելյան լեգեոնը և Կովկասից Պարսկաստան տեղափոխված և բրիտանացիների հետ համագործակցող հայկական ուժերին համարում էր պատերազմող կողմ: Նա առաջարկում էր Պ. Նուբարին պատասխանել, որ Ֆրանսիան պատրաստ էր հայերին ճանաչել պատերազմող կողմ, եթե դա անեն նաև մյուս դաշնակիցները: Միաժամանակ, առաջարկում էր Սիրիայում Ֆրանսիական զորքերի հրամանատարին հրահանգել, որպեսզի Արևելյան լեգեոնին տրամադրեն հայկական դրոշներ, որը ցույց կտար հայերի ինքնավար գոյության իրավունքի ճանաչումը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Պ. Նուբարի ջանքերը որոշակի արդյունք էին տալիս: Ֆրանսիացի բարձրաստիճան գործիչներն արդեն քննարկում էին հայերին պատերազմող կողմ ճանաչելու հարցը և Ֆրանսիական դրոշի ներքո մարտնչող Արևելյան լեգեոնը դիտում էին որպես հայկական զորախումբ, որի խնդիրն էր հայկական տարածքների ազատագրումը: Ֆրանս-բրիտանական գաղտնի համաձայնագրերով (Լոնդոնի, Սայքս-Պիկոյի, Սեն Ժան Մորիենի) Կիլիկիան և Արևմտյան Հայաստանի հարավային ու արևմտյան նահանգները պատերազմից հետո մտնելու էին Ֆրանսիական ազդեցության գոտու մեջ: Հետևաբար՝ Ֆրանսիայի արտաքին գերատեսչության վերաբերմունքը կարող էր որոշակիորեն պայմանավորել Հայաստանի ապագան:

Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Ս. Պիշոնը հայտարարեց, որ «Հայկական լեգեոնն ու նրա քաջագործությունները ցայտուն կերպով հաստատում են, որ «Ֆրանսիան հայերը կսեպե թուրք-գերմանական զինվորապաշտության լուծը թոթափելու համար պայքարող դաշնակիցներ»²:

Սակայն թուրքերի հետ Մուդրոսում բրիտանական ռազմական իշխանությունների կնքած զինադադարի պայմանագիրը, որը

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 399:

² Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածունդ, էջ 409:

ստորագրվել էր առանց դաշնակիցների շահերը հաշվի առնելու, հիմնականում հակասում էր հայ ության ձգտումներին: Պատերազմի ավարտական փուլում արդեն իսկ սրվել էին \$րանս-բրիտանական հակասությունները Մերձավոր Արևելքում: Չնայած նախկինում ստորագրած գաղտնի համաձայնագրերին ու պայմանավորվածություններին՝ բրիտանացիները փորձում էին \$րանսիային թույլ չտալ ամրապնդվելու Մերձավոր Արևելքում, մանավանդ՝ \$րանսիական ուժեր այնտեղ գրեթե չկային, եթե չհաշվենք Արևելյան Լեզգերը:

1918 թ. հոկտեմբերի 15-ին թուրքական կողմը բրիտանացիներին ինդրեց առաջարկել զինադադարի պայմաններ: Հոկտեմբերի 27-ին սկսվեցին ռազմական գործողությունները դադարեցնելու շուրջ բանակցություններ Լեմնոս կղզու Մուդրոսի նավահանգստում՝ բրիտանական «Ագամեմնոն» հածանավի վրա: Բրիտանական կողմից այն վարում էր ծովակալ Արթուր Բալթորփը, թուրքականից՝ ծովային նախարար Հուսեյն Ռաուֆ բեյը: \$րանսիական փոխծովակալ Շառլ Օմեռը ցանկություն հայտնեց մասնակցելու բանակցություններին, սակայն և՛ բրիտանական, և՛ թուրքական կողմերը մերժեցին¹:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում ստորագրված զինադադարով թուրքերն անձնատվության (կապիտուլիացիայի) ենթարկվեցին: Մի քանի հոդվածներ անմիջականորեն առնչվում էին հայ կական շահերի հետ:

«Հոդված 4. Բոլոր դաշնակցային ռազմագերիները, բոլոր հայ ռազմագերիները և ներկա վաճճները պետք է ժողովվեն Կ. Պոլսում, որպեսզի առանց որևէ պայմանների հանձնվեն դաշնակիցներին:

Հոդված 10. Տավրոսի թուներների համակարգի գրավում դաշնակիցների կողմից:

Հոդված 11. Թուրքական զորքերը անմիջապես հետ են քաշվել ու հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանից մինչև նախապատերազմյան սահմանը: Թուրքական զորքերն արդեն ստացել են Անդրկովկասի մի մասը Եվակուացնելու հրաման, ընդ որում՝ մնացած զորքերը

¹ Fromkin D., A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East, New York, 2009, pp. 360–373.

կհեռացվեն, եթե տեղերում իրադրությունն ուսումնասիրելու ց հետո դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ:

Յոդված 16. Յեջագում, Ասիրում, Եմենում, Սիրիայում և Միջագետքում գտնվող բոլոր թուրքական կայազորներ պետք է հանձնվեն մոտակա դաշնակցային հրամանատարությանը, բոլոր զորքերը դուրս են բերվելու Կիլիկիայից, բացառությամբ նրանցից, որոնք անհրաժեշտ են կարգը պահպանելու համար, ինչը կարող էր որոշվել համաձայնագրի 5-րդ հոդվածով:

Յոդված 24. Յայ կական վեց վիլայեթներում անկարգություններ ծագելու դեպքում, դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրամի մասը գրավելու իրավունք¹:

Փաստորեն՝ Մուդրոսի զինադադարով Յայաստանի մեծ մասը թողնվում էր թուրքական զորքերի վերահսկողության տակ, որը հետագայում հանգեցրեց Յայ կական հարցի ձախողմանը: Չինադադարի պայմաններից դրական էր Կիլիկիայից թուրքական զորքերի հեռացման պահանջը, չնայած այստեղից նույնպես ամբողջապես չէին հեռանալու, ինչպես նաև Տավրոսի լեռնահամակարգի թունելների գրավումը:

Ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն Պ. Նուբարի պահանջները չէին ներառված և հայ կական վեց վիլայեթների հսկողությունը թողնված էր թուրքերին, այլ նույնիսկ Անդրկովկասի մի մասում կարգուկանոնի պահպանությունը իրականացնելու պատրվակով թուրքական զորքերը չէին հեռանալու մինչև «տեղերում իրադրությունն ուսումնասիրելու ց հետո դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ»:

Այդ պայմանագրից երևացին հայերին խաբելու «դաշնակիցների» քաղաքականության առաջին քայլերը, որն ավարտվեց Լոզանով: Սակայն այս շրջանում հայ քաղաքական գործիչները դեռևս չափազանց ոգևորված էին, և նրանց թվում էր, որ մի քանի դար տևած անկախության կորստից հետո արդեն մոտեր ազատ, անկախ, միացյալ հայրենիք ունենալու հնարավորությունը: Տավոք, այդ գեղեցիկ հեռանկարը հետագա միսներին մոտենալու փոխարեն հետզհետե հեռացավ:

¹ Frederick Maurice, *The Armistices of 1918*, Oxford University Press, 1943, pp. 85-87. Յայաստանը միջագային դիվանագիտության... փաստաթղթերում, էջ 537-539:

Յոկտեմբերի 31-ին Բեռլինում Յ. Օհանջանյանի ղեկավարած ՅՅ պատվիրակությունը խորհրդակցություն գումարեց, որին ներկա էին Մ. Աճեմյանը, դոկտոր Գրինֆելդը, Ավետիսյանը, Ուկրաինայում ՅՅ ներկայացուցիչ Գ. Չամոյանը: Քննարկելով միջազգային իրավիճակը, նրանք եկան այն եզրահանգմանը, որ անհրաժեշտ էր միավորել Ռուսահայաստանը և Թուրքահայաստանը միասնական անկախ պետության մեջ, որը հայտարարելու էր հավերժական չեզոքություն: Եթե միավորումը անհնար լիներ, ապա պետք է ստեղծվեր անկախ Յայաստան՝ արևմտահայկական նահանգների ու Կիլիկիայի հենքի վրա՝ ծովային ելքերով Միջերկրական և Սև ծով՝ Տրապիզոնով¹:

Ֆրանսիական պետական գործիչ Դենի Կոշենը, «Ֆիգարո» պարբերականում անդրադառնալով Յայաստանի ապագային, արդարացի էր համարում Կովկասից մինչև Կիլիկիա ձգվող հայկական անկախ պետության կազմավորումը²:

Պ. Նուբարը նոյեմբերի 7-ին և 12-ին դաշնակից տերություններին բողոքի նոտաներ հղեց Մուդրոսի գինադարի համաձայնագրով հայկական տարածքներում կարգի պահպանությունը թուրքերին թողնելու առթիվ, նշելով, որ այդպիսով հայ գաղթականները չեն կարողանա վերադառնալ իրենց օջախները, իսկ թուրքերը կվայելեն երիտթուրքերի «արիւննուշտ քաղաքականութան պտուղը»³: Նա պահանջեց հայկական տարածքներն անմիջապես գրավել դաշնակից զորքերի և Արևելյան Լեզեոնի ու ժերով:

Պետք է նշել, որ Մուդրոսի գինադարի ոչ հայանպաստ հոդվածները քննադատեց նաև Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի նախագահ Դեշանելը⁴:

Սակայն այդ բողոքներն անպատասխան մնացին «դաշնակիցների» կողմից, որոնք արդեն մոռացել էին պատերազմի տարիներին ոչ միայն հայերին շռայլած խոստումների, այլ և՛ միմյանց հետ կնքած համաձայնագրերի մասին և մրցապայքար էին սկսել աշխարհի նոր վերաբաժանման, ավելի ընդարձակ գաղութներ ձեռք բերելու համար

¹ Ավետիսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 328:

² «Վերածնունդ», Փարիզ, 1918, թիվ 23, էջ 447:

³ Աճեմյան Լ., Եգիպտահայ տարեցոյց 1926, Բ տարի, Աղեքսանդրիա, 1925, էջ 101:

⁴ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1918, թիվ 23, էջ 448:

և ժամանակ չ ունեին մտածել ու այնպիսի փոքր դաշնակցի մասին, ինչպիսին էր Յայաստանը:

1918 թ. նոյեմբերի 19-ին լորդ Ջ. Բրայսը և Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսը խորհրդարանում բրիտանական կառավարությանը նից պահանջեցին դաշնակցային գործերով Կիլիկիան գրավել և հայերին չմոռանալ: Գլխավոր կնքապահ Կրեֆորդի դուքս Էդուարդ Լինսին պատասխանեց, որ դաշնակիցները քննարկում են Կիլիկիան գրավելու հարցը, իսկ «կառավարությանը լրիվ գիտակցում է իր պարտականությունները այդ (այսինքն՝ հայ-Ս.Պ.) ժողովրդի ազգային ու մարդկային շահերի նկատմամբ, և վճռել է ոչ մի ջանք չխնայել հայ ազգի պահանջները և իրավունքները պաշտպանելու համար»¹:

Նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի երկրորդ կեսը Յայկական լեգեոնի ուժերով Կիլիկիան ազատագրվեց թուրքերից: Չինադարի 10-րդ և 16-րդ հոդվածները հնարավորություն տվեցին արագորեն և առանց արյուն թափելու ազատագրել հայկական այդ երկրամասը, ուր վերադարձան և նոր կյանք փորձեցին սկսել շուրջ 150-200.000 հայեր: Դա ապացուցում է այն ճշմարտությունը, որ այդ ժամանակաշրջանում, երբ թուրքը ջախջախված և հուսահատ էր, ցանկություն դեպքում դաշնակիցները կարող էին թուրքերին ստիպել հեռանալու հայկական բոլոր տարածքներից: Սակայն դա ժամանակին չարվեց, որն էլ հանգեցրեց Յայկական հարցի տապալմանը:

1918 թ. նոյեմբերին Պ. Նուբարը Ֆրանսիական մամուլին տված հարցազրույցում ներկայացրեց այն սկզբունքները, որոնց հիման վրա պետք է լուծվեր Յայկական հարցը՝

1. Այլևս ոչ մի կապ թուրքական պետության հետ,
2. Յայկական պետությունն ունենալու էր հանրապետական վարչաձև և դրվելու էր ազատարար ազգերի պաշտպանության տակ, որոնցից մեկը ստանձնելու էր Յայաստանի խնամակալությունը մինչև այն կազմակերպի և կարողանա ինքնուրույն գոյատևել,
3. Յայաստանի մեջ են մտնելու վեց վիլայեթները և Կիլիկիան: Պ. Նուբարը նշեց «ռուսական» Յայաստանի նկատմամբ որևէ պահանջ

¹ ՅԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 35:

չ ու ն ե ն ալ ու մ ա ս ի ն , ս ա կ ա յ ն հ ու լ յ ս հ ա յ տ ն ե ց , որ ն որ ս կ զ բ ու ն ք ն եր
որ դ ե գր ա ծ Ռ ու ս ա ս տ ա ն ը , որ ը հ ա յ տ ար ար ե լ Էր լ Ե հ ա կ ա ն ու
Ֆ ի ն լ ա ն դ ա կ ա ն խ ն դ ի իր ն եր ը լ ու ծ ե լ ու մ ա ս ի ն , ա յ ս հ ար ց ու մ և ս
ար դ ար ա ց ի մ ո տ ե ց ու մ կ ց ու ց ա բ եր ի ¹:

Ա յ դ ս կ զ բ ու ն ք ն եր ը Պ . Ն ու Բ ար ը զ ար գ ա ցր ե ց 1918 թ .
դ ե կ տ ե մ բ եր ի ն հր ա պ ար ա կ ա ծ « Յ ու շ ա գ ի Ր Յ ա յ կ ա կ ա ն հ ար ց ի մ ա ս ի ն »
գր ք ու լ յ կ ու մ ²: Ն ա ա ն հր ա ժ ե շ տ Էր հ ա մ ար ու մ վ ե ց վ ի լ ա յ ե թ ն եր ի ց ,
Կ ի լ ի կ ի ա յ ի ց ու Մ ար ա շ ի ս ա ն ջ ա կ ի ց կ ա զ մ ե լ հ ա յ կ ա կ ա ն պ ե տ ու թ յ ու ն ,
որ ը մ ի ն չ և վ եր ջ ն ա կ ա ն կ ա զ մ ա կ եր պ վ ե լ ը կ դր վ եր որ և Է պ ե տ ու թ յ ա ն
խ ն ա մ ա կ ալ ու թ յ ա ն տ ա կ : Պ . Ն ու Բ ար ը ն շ ու մ Էր , որ ա յ դ պ ե տ ու թ յ ա ն ը
կ մ ի ա ն ար ն ա ն Ար ար ա տ յ ա ն Յ ա ն ր ա պ ե տ ու թ յ ու ն ը , և Յ ա յ ա ս տ ա ն ը
պ ա տ ն ե շ կ հ ա ն դ ի ս ա ն ա պ ա ն թ ու ր ք ի զ մ ի ճ ա ն ա պ ար հ ի ն :

1918 թ . ն ո յ ե մ բ եր ի 30-ին Պ . Ն ու Բ ար ն ի լ ու ր ա շ խ ար հ ի
հ ա յ տ ար ար ե ց « Ա մ բ ո ղ ջ ա կ ա ն Յ ա յ ա ս տ ա ն ի » ա ն կ ախ ու թ յ ու ն ը ³:
Յ ա յ տ ար ար ու թ յ ա ն մ ե ջ ն շ վ ա ծ Էր , որ հ ա յ ա զ գ ի մ ի ա կ ա մ փ ա փ ա գ ի
հ ա մ ա ձ ա յ ն Ա զ գ ա յ ի ն պ ա տ վ ի Ր ա կ ու թ յ ու ն ը հ ա յ տ ար ար ու մ Է Ա մ բ ո ղ ջ ա
կ ա ն Յ ա յ ա ս տ ա ն ի (ն եր առ յ ալ Կ ի լ ի կ ի ա յ ի – Ս . Պ .) ա ն կ ախ ու թ յ ու ն ը : Ի ս կ
“ La Voix de l’Armenie ” թ եր թ ու մ տ պ ա գր ա ծ հ ո դ վ ա ծ ու մ Պ . Ն ու Բ ար ը շ ե շ տ ե ց
« Թ ու ր ք ա » և « Ռ ու ս ա » Յ ա յ ա ս տ ա ն ն եր ի մ ի ա վ որ մ ա մ բ Մ ի ա ց յ ալ
Յ ա յ ա ս տ ա ն ի ս տ ե դ ծ մ ա ն կ ե ն ս ա կ ա ն ա ն հր ա ժ ե շ տ ու թ յ ու ն ը :
« Յ ա յ ա ս տ ա ն ը պ ե տ ք Է ը լ լ ա յ մ Է կ , ա մ բ ո ղ ջ , ա զ ա տ , ա ն կ ախ , - գր ու մ Էր ն ա ,
ա յ ս Է ա հ ա Յ ա յ ար ի և ն ո տ դ ա տ ի մ ի ա կ ար դ ար լ ու ծ մ ա ն մ ի ա կ
հ ա ս տ ա տ ու ն գր ա վ ա կ ա ն ը » ⁴:

Ն ա շ ա տ դ ժ գ ո հ Էր Ա ն տ ա ն տ ի եր կ ր ն եր ի գ որ ծ ո ղ ու թ յ ու ն ն եր ի ց ,
որ ո ն ք ար դ ե ն հ ա կ ա ս ու մ Է ի ն ն ախ կ ի ն ու մ տր վ ա ծ խ ո ս տ ու մ ն եր ի ն ⁵:

Ա յ ս ա փ ս ո վ ` Ա զ գ ա յ ի ն պ ա տ վ ի Ր ա կ ու թ յ ա ն ն ախ ա գ ա հ ը հ ե տ զ հ ե տ ե
դ ն ու մ Էր մ ի ա ց յ ալ հ ա յ կ ա կ ա ն պ ե տ ա կ ա ն ու թ յ ա ն ս տ ե դ ծ մ ա ն
գ որ ծ ը ն թ ա ց ի ս կ ի զ բ ը , ս ա կ ա յ ն հ ե տ ա գ ա ի Ր ա դ ար ձ ու թ յ ու ն ն եր ը թ ու լ լ
չ տ վ ե ց ի ն ի Ր ա կ ա ն ա ց ն ե լ հ ա յ ժ ո ղ ո վ Ր դ ի դ ար ա վ որ ի դ ձ ը և
կ ա զ մ ա վ որ ե լ ը ն դ ար ձ ա կ ու կ ե ն ս ու ն ա կ ա ն կ ախ պ ե տ ու թ յ ու ն :

¹ « Վ եր ա ծ ն ու ն դ » , 1918 , թ ի Լ 21-22 : « Ճ ա կ ա տ ա մ ար տ » , 1919 , թ ի Լ 43 :

² Memorandum on The Armenian Question. Presented by the Armenian National Delegation. Paris. 1918.

³ Յ Ա Ա , Ֆ . 282 , ց . 1 , գ . 46 , թ . 1 : Յ Ա Ա , Ֆ . 200 , ց . 1 , գ . 131 , թ . 58 :

⁴ « Ճ ա կ ա տ ա մ ար տ » , 1919 , թ ի Լ 40 :

⁵ Յ Ա Ա , Ֆ . 282 , ց . 1 , գ . 46 , թ . 1 :

Չայ երին անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիան ցանկանում էր Կիլիկիան միացնել Սիրիային: Փարիզաբնակ պատմաբան, բանասեր Կարապետ Բասմաջյանը Ֆրանսիայի վարչապետ Ժ. Կլեմանսոյին հուշագիր ներկայացրեց, ուր պատմական, ազգագրական ու լեզվաբանական փաստերով ցույց էր տալիս, որ Կիլիկիան չի կարող լինել Սիրիայի մասնաբաժնի միավորվող Չայաստանի հետ, դառնալ երջիսիս ելքը Միջերկրական¹:

1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Յենրի Լոջը ԱՄՆ կոնգրեսի քննարկմանը ներկայացրեց բանաձև Անկախ Չայաստանի ստեղծման մասին: Չայաստանի կազմի մեջ էին մտնել ու Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Իրանի բոլոր հայկական տարածքները՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Նորանկախ պետության հովանավորությունը սենատորն առաջարկում էր, որ ստանձնի ԱՄՆ-ը²:

Այսպիսով՝ պատերազմի ավարտից հետո բավական իրատեսական էր թվում հայկական բոլոր տարածքների միավորմամբ պետականության ստեղծումը: ԱՄՆ գործիչներից շատերն էին հետաքրքրված վերցնել ու մեծ Չայաստանի հովանավորությունը:

Չայ լեգեոնականների մուտքը Կիլիկիա 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին թուրքական զորքերը հեռացան Կիլիկիայից, և ազատագրված երկրամասը զբաղեցրեց Չայկական լեգեոնը: Չայկական զորամասի պաշտպանության ներքո Կիլիկիա վերադարձան ցեղասպանությունից մազապուրծ տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ:

Չոկտեմբերի 24-ին Ժ. Կլեմանսոն պահանջել էր բրիտանական իշխանություններից, որպեսզի Ալեքսանդրետի գրավումը կատարվի միայն Ֆրանսիական և հայկական ստորաբաժանումների միջոցով, քանի որ այդ նավահանգիստն առանձնահատուկ կարևորություն ուներ Ֆրանսիայի համար³: Նոյեմբերի 10-ին Ֆրանսիական նավատորմը գրավեց Ալեքսանդրետը⁴:

¹ Բասմաջյան Կ., Ինչու համար Կիլիկիան կ'ուզենք, «Վերածնունդ», Փարիզ, 1919, թիվ 6-7, էջ 91-92:

² Գալոյան Գ., Չայաստանը և մեծ տերությունները, էջ 58:

³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 402:

⁴ Թիւրքեան Վ., Չայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919, էջ 5:

Նոյեմբերի 5-ին Ժ. Կլեմանսոն գաղտնի հրահանգ ուղարկեց Դո Պիեպպին, որպեսզի Տավրոսը ռազմակալվի Արևելյան Լեգեոնի ուժերով, և առաջարկեց այդ ուղղությամբ քայլեր կատարել գեներալ Է. Ալենբիի համաձայնությամբ ստանալու համար: Վարչապետը չէր ցանկանում կառավարական մակարդակով միջամտել, քանի որ ռազմական գործողությունների պատասխանատվությունն է. Ալենբիի վրա էին դրված և դակարող էր նրա արժանապատվությունը վիրավորել և հակառակ ազդեցությունն ունենալ¹:

Ֆրանսիական գործիչների ջանքերն արդյունքի հասան: Նոյեմբերի 15-ին գեներալ Յամելինը ռազմական նախարարությանը տեղեկացրեց, որ պատրաստվում է Յայկական Լեգեոնը տեղափոխել Կիլիկիա՝ Ալեքսանդրետի վրայով Թոփրակ Կալե, Ադանա և Տավրոսի Լեռներ²:

Ֆրանսիացիները միշտ կասկածանքով էին վերաբերում բրիտանացիներին, ինչպես նաև հայերի ազգային զգացումներին: Լեգեոնական Արամ Յովսեփյանը գրում է. «Ամեն անգամ որ մեզմե ոմանք անգլիերեն կը խօսեին եւ կամ Անգլիացիներու հետ կը յարաբերեին, անոնք իրենց հոգիին մաղձը անմիջապէս կը թափեին մեր վրայ: Դաշնակից էին, սակայն մեկզմեկու թշնամի բարեկամներ ալ էին»³: Նաև նկարագրում է, որ Ալեքսանդրետում ափդուրս գալուց հետո ծնկի էր եկել, համբուրել հայկական հողը: Դադուր չի եկել ֆրանսիացի հրամանատարներին, որի համար 15 օր բանտարկել են կամավորին⁴:

Նոյեմբերի 21-ին Յայկական Լեգեոնի 1-ին գումարտակի երկու վաշտերը «Սեն Պրիեո» նավով Բեյրութից ուղարկվեցին Ալեքսանդրետ: Յաջորդ օրը կեսօրին նրանք մտան քաղաք: 1-ին գումարտակի մնացած Լեգեոնականները «Լավու ազիե» ռազմանավով Ալեքսանդրետ ժամանեցին հաջորդ շաբաթ: Յայ գիևվորների մուտքը քաղաք մեծ տպավորություն թողեց թուրքերի վրա: Քաղաքի բոլոր ռազմավարական կետերի պահպանությունը, որը գտնվում էր Նոյեմբերի 14-ին Ալեքսանդրետ ժամանած ալժիրյան զորախմբի

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը, հ. II, էջ 422-423:

² Պոյ աճեան S., նշվ. աշխ., էջ 178:

³ Արարա, էջ 30:

⁴ Նույն տեղում:

հսկողության տակ, հանձնվեց Յայկական Լեգեոնին: Քաղաքում կարգը հաստատելուց հետո Լեգեոնի 1-ին գումարտակը հրաման ստացավ շարժվելու հյուսիս՝ դեպի Դյորթ Յոլ (Չոք Մարգվան): Դեկտեմբերի 10-ին Լեգեոնականները մեկնեցին Պայաս, իսկ հաջորդ երեկո հասան Դյորթ Յոլ: Գյուղաքաղաքում մնացել էին միայն թուրք գավառապետը և ոստիկանապետը՝ մի քանի ոստիկաններով: Նրանք ավանը Յայկական Լեգեոնին հանձնեցին և գիշերով հեռացան Ադանա: Յայ գիևվորների ներկայությունից քաջալերված՝ հայ գաղթականները սկսեցին վերադառնալ Դյորթ Յոլ, որը կարճ ժամանակում կրկին վերածվեց հայկական կենտրոնի: Յայկական Լեգեոնի 1-ին գումարտակը մի քանի օրից հրաման ստացավ զբաղեցնելու Իսլահիե կայարանը¹:

Լեգեոնականների հետ միասին Դյորթ Յոլ էին մտել նաև հայրենիք վերադարձող բազմաթիվ կիլիկիահայեր: Նրանք զարմացել էին քաղաքի ամայությունից, քանի որ հայեր արդեն չկային, իսկ թուրքերը հեռացել էին: Քաղաքում մնացած սակավաթիվ թուրքերից էր մոլֆթին: Նաիր տանը գիշերելու հրավիրեց մի խումբ նշանավոր ադանացի հայերի, հյուրասիրեց, իսկ առավոտյան խնդրեց գրություն տալ, որ հյուրասիրել էր հայերին և նրանք շնորհակալ են: Ականատես Տիրան Պապիկյանը գրում է. «Միլֆթին այս գրութիւնը համբուրեց՝ իբրեւ Սուրբ եւ նուիրական բան մը, գլուխը տարաւ եւ ծալելով գրպանը դրաւ, աւելցնելով, թէ շնորհիւ այս գրութեան ինք հանգիստ պիտի կրնայ քնանալ, զայն ցուցնելով ի հարկին հայերուն: Միլֆթին վերջին ծայր վախցած, տպաւորուած էր պատահած եղելութիւններէն, մանաւանդ հայ Լեքեոնականներու ներկայութենէն»²:

Դեկտեմբերի 7-ին Յայկական Լեգեոնի զիևվորների վերահսկողության տակ անցան Անտիոքը³, դեկտեմբերի 18-ին՝ Թոփրակ Կալեն⁴, դեկտեմբերի 23-ին՝ Օսմանիեն և Իսլահիեն⁵:

Թուրքական բանակը հեռանալուց առաջ հսկայական քանակությամբ զենք ու զինամթերք էր բաժանել մահմեդական

¹ Մուրատեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 80-82:

² ՅԱԱ, ֆ. 450, ց. 3, գ. 71, թ. 37:

³ Գուշագճեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁴ Մուրատեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 82:

⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_the_Turkish_War_of_Independence

բնակչությանը, որը, որոշ դեպքերում, փորձում էր զինված դիմադրություն ցույց տալ ֆրանս-բրիտանական ուժերին:

Նոյեմբերի 30-ին Ալեքսանդրետում, իսկ դեկտեմբերի 12-ին Բեյլանում 1-ին գումարտակի հայ զինվորները բախում ունեցան թուրքերի հետ, սակայն արագորեն ճնշեցին նրանց զինված ընդվզումները¹:

Սակայն պետք է նշել, որ սկզբնական շրջանում թուրքերի զինված ելույթները հազվադեպ էին և միայն հետագայում դրանք ստացան մեծ ծավալներ: Տ. Պոյաճյանը հետևյալ կերպ է նկարագրում իրավիճակը. «Յայ Լեգեոնականներու կողմէ Կիլիկիոյ գրաման առաջին օրերուն թուրքերը բոլորովին յուսալքուած էին: Քաշուած իրենց տուներուն մէջ անոնք օրէ օր կը սպասէին իրենց գործած ահաւոր ոճիրներու փոխատուցման: Կարծես տրամադիր էին ենթարկուելու որեւէ պատժի, եւ պատրաստ էին իրենց զենքերը կամաւոր կերպով յանձնել առանց ամենափոքր գանգաւի, եթէ զինուորական իշխանութիւնները այդպէս կամենային: Դժբախտաբար իրաց այս նպաստաւոր վիճակը երկար չի տեւեց, դիւանագիտական շահախնդրութեանց շնորհիւ: Տակաւ առ տակաւ ֆրանսացի բարձրաստիճան զինուորականները թուրքերու հանդէպ բարեացակամութեան տրամադրութիւններ ցոյց տուին, ի մեծ զարմանս եւ ի վնաս տառապակոծ հայ ժողովուրդին: Ծանօթ ջարդարարներ այլ եւս չէին հետապնդուիր: Քաջալերուած այս նպաստաւոր կացութենէն թուրքերը սկսան աւելի համարձակ ու ամբարտաւան դառնալ: Այլ եւս յստակ էր իրենց համարոր երեկուան իրենց թշնամին հաշտաչքով սկսած էր նայիլ իրենց վրայ: Ուստի, անոնք ամեն միջոցի դիմեցին զարգացնելու իրենց ի նպաստ եղած դիմափոխութիւնը: Սարքեցին պարահանդեսներ, ճաշասեղաններ, եւ մեծարանքի ամեն ձեւի հիւրասիրութիւններ սիրաշահելու համար ֆրանսացի մեծ ու փոքր պաշտօնեաները»²:

Նոյեմբերի 28-ին դաշնակցային ուժերի գլխավոր շտաբը թուրքական կողմից պահանջեց իրենց հանձնել Կիլիկիայի այն բոլոր տարածքները, որոնք իրենց համար ռազմական արժեք ունեին և

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 191:

² Նույն տեղում, էջ 191-192:

իրենց անվտանգությունը էին երաշխավորում: Դաշնակիցները պետք է գրավեին Ադանայի նահանգն ըստ հետևյալ ժամանակացույցի՝

1. դեկտեմբերի 13-ին Ջիհան գետից արևելք գտնվող տարածքները,

2. դեկտեմբերի 17-ին Սիհուն գետից արևելք և Ադանա-Տարսուն գծից հարավ ընկած հողամասերը,

3. դեկտեմբերի 21-ին արևմուտքում մինչև Պոզանտ ընկած տարածքները:

4. Դեկտեմբերի 21-ից հետո վերոնշյալ սահմաններից ներս գտնվող բոլոր թուրք զինվորները և սպաները գերվելու էին, իսկ զենքը և զինամթերքը բռնագրավվելու էր¹:

Դեկտեմբերի 16-ին հայ կական 2-րդ և 3-րդ գումարտակները Բեյրութից բրիտանական «Կամպետոս» և «Եկատերինոսլավ» նավերով մեկնեցին Մերսին: Առաջինը անմիջապես Մերսին էր գնալու, իսկ երկրորդը՝ Ալեքսանդրետ, ապանոր՝ Մերսին²:

Դեկտեմբերի 17-ի երեկոյան «Կամպետոս» նավը մոտեցավ Մերսինին, սակայն փոթորկի պատճառով Լեգեոնականները ափ դուրս գալ չկարողացան: Միայն մի նավակ կարողացավ հասնել ափ: Դեկտեմբերի 18-ի առավոտյան հայ զինվորները ոտք դրեցին կիլիկյան հողի վրա: Լեգեոնական խանը (Մանուկ Բաղդասարյան) հետևյալ կերպ է բնութագրում այդ իրադարձությունը. «Չայ Կամաւորները ծնրադիր հայրենի կոյս եւ միանգամայն սրբազան հողը կը համբուրէին կարօտակէզ արցունքի կայլակներ հոսեցնելով իրենց աչքերէն: Չայրենի հողին անդիմադրելի սիրոյն եւ կարօտին ազդեցութեան տակ հայ կամաւորներս գրեթէ զգայ ազիրկ զինովութեան նոպաներ անցուցինք: Այդ վայրկեանէն արմատապէս համոզուեցանք որ իսկապէս հարազատ հայրենի հողին մագնիսական ոյժը այնպիսի վիթխարի զօրութիւն մըն է զոր այդ հողին վրայ կանգնող հաւատաւոր հայրենսէրը միայն կը զգայ»³:

Նավահանգստում հայ զինորների ն դիմավորելու համար հավաքվել էին եղեռնից փրկված հայ կանայք ու երեխաներ: Տ.

¹ Bremond E., La Cilicie en 1919-1920, Paris, 1921, p. 6. Պրեմոն Է., Կիլիկիա 1919-1921 Շրջանին, Էջ 10-11:

² Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., Էջ 178:

³ Նույն տեղում, Էջ 181:

Պոյ աճյանը նկարագրում է, թե ինչպես էր ցնցոտիավոր մի հայ ծեր կին՝ երեխայի հետ, մոտեցել իրեն, համբուրել ձեռքը և դողդոջուն և հազիվ լսելի ձայնով ասել. «Բարի եկաք, զաւակներս, ձեր հոգիին մատաղ: Բայց, ուշ եկաք: Ամայ ութիւն տեսնելու եկաք: Մեր ժողովուրդին խաչել ութեան ապացոյցները փնտռելու եկաք: Սակայն բարի եկաք: Ողջ մնացածներս մեր մաշած բազուկներուն եւ թօշնած սրտերուն մէջ տեղ կուտանք ձեզի, ձեզմով վերակենդանանալու եւ յուսադրուելու»¹:

Մ. Գուշագճեանը գրում է. «Յայլեգեոնականները Կիլիկիական գանայնյոյսով ու հաւատքով, որ հայկական Կիլիկիոյ անկախութիւնը կերտելու ու պահպանելու կուգան»²:

Յայ գինվորները, հայրենի հողի վրա կանգնելու ուրախության հետ միասին, ականատես եղան եղեռնի հետևանքով հայաթափված հայրենիքի տխուր պատկերին, գողգոթայից փրկված ցնցոտիավոր կանանց ու մանուկների ողբալի վիճակին: Սկզբնական երջանկության զգացումին հետզհետե սկսեց փոխարինել դառնությունը:

Մերսինի գինվորական կառավարիչ նշանակվեց մայոր Մյուլլերը³: Շուտով 4-րդ գումարտակն ուղարկվեց Ալեքսանդրետ, իսկ 1-ին գումարտակը շարժվեց ավելի հյուսիս⁴: 4-րդ գումարտակը Բեյրութից Ալեքսանդրետ տեղափոխվեց բրիտանական «Թակուս» նավով⁵:

3-րդ գումարտակի 7-րդ վաշտը և գնդացրորդների վաշտը մնացին Մերսինում, իսկ մյուս մասը գնացքով դեկտեմբերի 20-ին մեկնեց Տարսոն և Ադանա⁶: Նույն օրը Կիլիկիայի այդ երկու գլխավոր կենտրոններն անցան հայկական գինուծի հսկողության տակ: Դեկտեմբերի 25-ին Ադանա ժամանեց Լ. Ռոմիոն⁷:

Տարսոնի հայերը մեծ խանդավառութեամբ դիմավորեցին ժամանող հայ գինվորներին: Գնացքը դեռ չկանգնած՝ տեղի հայերը

¹ Նույն տեղում, էջ 182:

² Գուշագճեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 145:

³ Աճեմեան Խ., էջեր կամաւորի օրագրէս, էջ 166:

⁴ Լազեան Գ., Յայաստան եւ Յայ Դատը (Վաւերագրեր), էջ 192:

⁵ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁶ Պարթեւեան Ս., Արարա, էջ 110:

⁷ Աթանասեան Ա., Կիլիկիոյ մօտաւոր անցեալ էն (Պատմական ակնարկ), Առաջաբան եւ նօթեր Մ. Ս. Դաւիթ-Բէկի, Փարիզ, 1937, էջ 10:

նետվում էին ողջագուրվելու լեգեոնականների հետ: Կայարանում անընդհատ հնչում էին հայկական երգեր: Տարսունում թողնելով 2 վաշտ՝ լեգեոնը շարունակեց ճանապարհը դեպի Ադանա¹:

Տարսուն մտնելուց հետո ֆրանսիական հրամանատարությունը հայտարարեց, որ Հայկական լեգեոնի զինվորների թիվը 12.000-ի է հասցվելու և հնարավոր է, որ ազատագրվի նաև Սեբաստիան²: Դամեծ խանդավառությամբ անաջացրեց հայ զինվորների մոտ:

Ադանայում ևս հայ բնակչությունը ցնծությամբ դիմավորեց լեգեոնականների մուտքը քաղաք: Ադանայի երկաթուղային կայարանում լեգեոնականներին դիմավորեցին սպիտակ շորերով, եռագույններով զարդարված հայ աղջիկներ, որը չափազանց ոգևորիչ էր հայ զինվորների համար: Հայ համայնքի ներկայացուցիչները ողջույնի խոսքերով դիմավորեցին ֆրանսիական իշխանություններին և հայ լեգեոնականներին³:

«Ամեն կողմէ ծաղիկներ կը տեղային, հուռա՛ները իրար կը յաջորդեին, լաց կարու խինդ, գիրկընդխառնում և ողջագուրում, վկայում է ականատես լեգեոնական Մ. Թաթարյանը,- Չէին հաւատարկատարուած հրաշքը. հայ զինուոր, կատարեալ զինուոր, զէնք ու զրահով, անվախ ու քաջ, Ռուբէններու և Լեւոններու երկրին վրայ ոտք կը դնէր, դարերու գերութեան շղթան կը փշրէր...»⁴:

Երեկոյան հայ լեգեոնականները հյուրընկալվեցին Սարգիս ճանճիկյանի ռեստորանում, ուր հավաքվել էին եղեռնից փրկված հայերը: ճոխխնջույք կազմակերպվեց: Մի ծերունի հետնյալ խոսքով դիմեց զինվորներին. «Չաւակներս, դուք էք մեր կոտորակուած եւ յուսակտուր եղած ժողովուրդին միակ յոյսն ու ապաւենը: Գիտէք թէ ինչ ահաւոր տանջանքներ կրեց ան: Այս փոքրիկ ճաշարահն անգամ անխօս վկան է զարհուրելի խժոժութեանց: Մեր ցեղին նահատակները, որոնց թիւը միլիոնը անցած է, ձեզի կը նային իրենց անձանօթ հողաթումբերէն: Դուք էք որ ձեր գործքով հանգստութիւն եւ խաղաղութիւն պիտի պարգեւէք անոնց տառապած հոգիներուն: Վերածնող հայրենիքի պաշտպանն ու պահապանն էք դուք: Հաւատարիմ

¹ Պարթէւեան Ս., Արարա, Էջ 110:

² Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., Էջ 204:

³ Նույն տեղում, Էջ 182:

⁴ Թաթարեան Մ., նշվ. աշխ., Էջ 21:

եղեք ձեր կոչումին եւ հայ ժողովուրդի իտեալին՝ որ ձեր իտեալն է: Թող Յայ ուն Աստուածը ձեզի պարգեւէ անսահման ուժ, քաջութիւն, կորով ու տոկունութիւն: Կրկնեմ, խմենք Վերածնող Յայրենիքին կենացը»¹:

Կիլիկիայի ազատագրումը կատարվեց հիմնականում Յայ կական լեգեոնի ուժերով: 1-ին գումարտակի վերահսկողության տակ հայ տնվեց Կիլիկիայի արևելքը՝ Բեյլանը, Պայասը, Դյորթ Յոլը, Աստիոքը, Թոփրակ Կալեն, Օսմանիեն, Բաղչեն, Իսլահիեն: 2-րդ գումարտակը ազատագրեց կենտրոնական շրջանները՝ 4-րդ վաշտը մնաց Ադանայում, իսկ 5-րդ և 6-րդ վաշտերը զբաղեցրին Սիհուն և Ջիհան գետերի միջագետքում գտնվող կարևոր ռազմավարական կետերը: 3-րդ գումարտակը զբաղեցրեց Կիլիկիայի արևմտյան մասը՝ Մերսինը, Տարսոնը, Ենիճեն, Պոզանտը²: 4-րդ գումարտակը հաստատվեց Ալեքսանդրետում և շրջակայքում³:

Մարաշը, Այնթապը, Քիլիսը, Բիրեջիկը, Ուրֆան գրավվեցին բրիտանական զորքերի կողմից և միայն 1919 թ. հոկտեմբերի վերջին ֆրանսիական զորքերն ու Յայ կական լեգեոնի զինվորները փոխարինեցին նրանց:

1919 թ. փետրվարին Կիլիկիա մտան նաև բրիտանական զորքերը, որոնք ֆրանսիականով փոխարինվեցին նոյեմբերին: 1919 թ. մայիսի 28-ին Մերսինում ափ դուրս եկած 250 ալժիրցիներն առաջին ֆրանսիական զինվորներն էին Կիլիկիայում⁴: Յայ կական լեգեոնը պաշտոնապես ֆրանսիական բանակի մաս չէր կազմում:

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին բրիտանական զորքերը Սիրիայից մտան Քիլիս, դեկտեմբերի 7-ին լեգեոնականներն ազատագրեցին Աստիոքը, դեկտեմբերի 17-ին՝ Մերսինը, դեկտեմբերի 19-ին՝ Տարսոնը, Ջիհանը և Դյորթ Յոլը, որի մոտ թուրքերը զինված դիմադրություն ցույց տալու անհաջող փորձ արեցին: Դեկտեմբերի 20-ին ազատագրվեց Կիլիկիայի կենտրոնը՝ Ադանան: Յաջորդ օրը թուրքերը ստեղծեցին Ազգային իրավունքների պաշտպանության Ադանայի միությունը: Դեկտեմբերի 23-ին ազատագրվեցին Օսմանիեն, Իսլահիեն, իսկ

¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 185:

² Նույն տեղում, էջ 199-200:

³ Նույն տեղում, էջ 193:

⁴ Լազեան Գ., Յայ աստան եւ Յայ Դատը (Վաւերագրեր), էջ 193:

դեկտեմբերի 27-ին՝ Պոզանտը՝ Կիլիկյան դարպասների մոտ, որով ավարտվեց Ադանայի նահանգի ազատագրումը¹:

Դեկտեմբերի 18-ին մի քանի սպաների ու զինվորների հետ Այնթապ մտավ Մ. Սայքսը, իսկ մեկ շաբաթից քաղաք մտան հնդկական զորամասեր²: 1919 թ. փետրվարի 2-ին բրիտանական զորքերն ազատագրեցին Մարաշը, փետրվարի 27-ին՝ Բիրեջիկը, մարտի 24-ին՝ Ուրֆան: Ֆրանսիական զորքերը բրիտանականին փոխարինեցին 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին Մարաշում, իսկ 30-ին՝ Ուրֆայում³:

1918 թ. դեկտեմբերին Յալեպոլմ Յայ ազգային միության կազմակերպած երեկույթում Մ. Սայքսը հետևյալ խորհուրդը տվեց հայերին. «Եթե դուք հայերդ, ըսաւ, ձեր սեփական ուժերով Կիլիկիոյ գրաւումը, որպէս կատարուած իրողութիւն, դաշնակիցներուն առջեւ չի դնեք, մի սպասէք որ անոնք այդ երկիրը ձեզ պիտի թողուն»⁴:

Սակայն մինչև վերջնական հուսախաբույթյունն ապրելը հայերը չհամարձակվեցին սեփական ուժի վրահեղձած գործողությունների գնալ այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայում գտնվող միակ զինուժը Յայկական լեգեոնն էր և սպասում էին, որ մեծ տերությունները իրենց փոխարեն լուծեն հայ ժողովրդին հուզող հարցերը:

1918 թ. նոյեմբերին Բեյրութում Ժ. Պիկոն ֆրանսիական սպայակույտի հետ ճաշկերույթի ժամանակ լեյտենանտ Վ. Փորթուգալյանին խնդրեց հուշագիր կազմել նոր պայմաններում Արևելյան լեգեոնի վերակազմության մասին: Յայ սպան դեկտեմբերի 18-ին Ժ. Պիկոյին հանձնեց հուշագիր-տեղեկագիր, որով հիմնավորում էր Արևելյան լեգեոնը Յայկական լեգեոն վերանվանելու և այն հայկական բանակի կորիզը դարձնելու անհրաժեշտությունը: Տեղեկացնում էր, որ հայկական մամուլում միայն Յայկական լեգեոն անունն էր օգտագործվում: Առաջարկում էր զինծառայությունը դարձնել 2 տարի, քանի որ նախկինում ամբողջ պատերազմի ընթացքի համար էին ընդունում լեգեոն, բայց

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_the_Turkish_War_of_Independence

² Սարաֆեան Գ., Պատմութիւն Անթէպի Յայոց, հ. Ա, Լոս Անճէլըս, 1953, էջ 1071-1072:

³ http://en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_the_Turkish_War_of_Independence

⁴ Նաթանեան Մ., Նիւթեր ժամանակակից պատմութեան համար: Ինչ պատրուակով Կիլիկիան կրկին թուրքերուն տրուեցաւ, «Պայքար» նոր տարւոյ բացառիկ, Բոստոն, 1950, էջ 81:

պատերազմն ավարտվել էր: Առաջարկում էր լեգեոնի հրամանատարական կազմը համալրել հայ սպաներով, իսկ ենթասպաների հաստիքները բացառապես հայերին տալ, քանի որ միայն հայ սպան կարող էր հասկանալ հայ զինվորի հոգեբանությունն ու մտածելակերպը և արդյունավետությամբ առաջնորդել նրան: Վ. Փորթուգալյանն անհրաժեշտ էր համարում Կիլիկիայում ստեղծել ռազմական ուսումնարան, իսկ փայլուն առաջադիմություն ունեցողներին ուղարկել Ֆրանսիայի ռազմական հաստատության ունեներում կատարելագործվելու¹:

Փաստորեն՝ Վ. Փորթուգալյանն առաջարկում էր լեգեոնը ոչ միայն անվանապես հայացնել, այլ նաև սպայակազմով: Նա նախատեսում էր այն դարձնել ինքնավար Կիլիկիայի բանակի հիմքը, արդեն իսկ փորձում էր պայմաններ ապահովել գրագետ հայ սպայակազմ պատրաստելու ուղղությամբ:

1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին գնդապետ Է. Բրեմոնը նշանակվեց «Հայաստանի և Կիլիկիայի կառավարիչ»: Սակայն 1919 թ. հունվարի 19-ին նրա պաշտոնը վերանվանվեց «Գրավված թշնամի հողամասերի հյուսիսային գոտիի գլխավոր կառավարիչ»: Այդ շրջանում Կիլիկիան, Սիրիան, Լիբանանը և Պաղեստինը բաժանվել էին 4 օկուպացիոն գոտիների: Կիլիկիան՝ Ադանա կենտրոնով, հյուսիսային գոտին էր: Արևմտյան գոտու կենտրոնը Բեյրութն էր, կառավարիչը՝ Քոփեն, արևելյանի կենտրոնը Դամասկոսն էր, կառավարիչը՝ Ալի Ռիզա փաշան, որը թուրքերի նահանջի ժամանակ բրիտանացիների կողմն էր անցել, իսկ հարավային գոտու կենտրոնը երևսաղեմն էր, կառավարիչը՝ բրիտանացի գեներալ Մոնին²:

Ադանայի նահանգում պահպանվեց 3.000-ոց թուրքական ժանդարմերիան, որը կազմվել էր մարտական փորձ ունեցող զինվորներից: Հրամանատարն էր Կովկասյան ճակատում դիվիզիայի հրամանատար եղած Հաշիմ բեյը³: Թուրքական զինված ուժերի պահպանումը Կիլիկիայում հետագայում լուրջ խնդիրներ առաջացրեց ոչ միայն հայերի, այլ նաև ֆրանսիացիների համար:

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 174-177:

² Նոյն տեղում, էջ 199:

³ Саакян Р., Франко-турецкие отношения и Киликия, с. 84.

Կիլիկիայում, Սիրիայում և Լիբանանում 1919 թ. սկզբներին կար ընդամենը 13 ֆրանսիական գումարտակ՝ յուրաքանչյուրը մոտ 1.000 զինվորներով, որոնցից 4-ը՝ հայկական, մեկը՝ սիրիական, 3 հեծելախումբ՝ 100-150 հեծյալներով¹: Դաբալական աննշան ուժեր տարածաշրջանում ամրապնդվելու համար: Կարծում ենք՝ նաև այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ ֆրանսիացիները հրաժարվեցին մեծացնել Չայկական լեգեոնը: Ինչպես տեսանք, արդեն իսկ 4 նոր գումարտակներ կազմավորելու համար հայեր էին կամավորագրվել: Փաստորեն՝ եթե հայկական գումարտակների թիվը դառնար 8, ապա ողջ Մերձավոր Արևելքում կմնար միայն 9 ոչ հայկական գումարտակ: Ֆրանսիան վախենում էր այդ հեռանկարից, մանավանդ, արդեն իսկ բարձրաձայնվում էր ԱՄՆ-ի հովանու ներքո միացյալ Չայաստան կազմավորելու հարցը: Մեծաքանակ հայկական բանակի առկայության դեպքում ֆրանսիան չէր կարողանա խոչընդոտել դրան:

Լեգեոնականները կարևոր դեր ունեցան հայ բնակչության պաշտպանության և զինման գործում: Չենք հայթայթելու դրվագներից մեկը ներկայացնում է լեգեոնական Ենովք Աշտարակենցը: 3-րդ գումարտակի 25 լեգեոնականների՝ ֆրանսիացի կապիտան Դը Ֆալուայի գլխավորությամբ հանձնարարված էր հսկել Ենիճեկայարանը: Այն երկաթուղային ռազմավարական հանգույց էր, ուր միանում էին Մերսինից ու Ադանայից եկող և դեպի Կ. Պոլիս գնացող երկաթուղային ճանապարհները: Պատերազմի տարիներին այնտեղ գերմանական ռազմաբազա էր եղել: Կայարանի օժանդակ գծերի վրականգնած էին 20-ից ավելի փակ վագոններ, որոնք կնքված չէին: Լեգեոնականներից Ենովք Աշտարակենցը և Երվանդ Թյուրապանը (նախկինում թուրքական բանակի սպա՝ գերված բրիտանացիների կողմից) պատահաբար տեղեկացան, որ վագոնները բեռնված են գերմանական հրացաններով: Նրանք այդ մասին տեղեկացրեցին տասնապետ Օննիկ Սինանյանին և այլ գործիչների: Այդ զենքերը, լեգեոնականների ջանքերով, մաս առ մաս գիշերները դուրս բերվեցին և ուղարկվեցին Սիս, Չաճն, Դյորթ Յոլ և այլ վայրեր՝ ինքնապաշտպանության համար: Երբ բրիտանացիները եկան վագոնների պարունակությունը ստուգելու և կնքելու,

¹ Աթանասեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 23:

բարեբախտաբար այն տեղ արդեն գտնվել էր մնացել: Շուտով ամբողջ կառաչարը հանձնվեց թուրքերին¹:

Հայ գաղթականությունը մեծ խմբերով սկսեց վերադառնալ հայրենիք: Նրանց վիճակը չափազանց ծանր էր: Ականատեսը հետևյալ կերպ է բնութագրում նրանց. «Տարագիրներ կը հասնին հոս շարան շարան ամեն օր չափազանց խեղճ վիճակի մեջ: Անոնց երեւոյթը շատ սրտակեղեք է: Ոտքերնին բռափկ, հագուստները կտոր կտոր եղած, գլուխնին մերկ կը հասնին հոս շարունակ: Չորս տարուան տառապանքը զանոնք կմախքի վերածած է: Անոնց աչքերը փոսացած, ծունկերը դողդողուն, ու կուրծքը անկարող վեր պահելու համար անոնց մեռելացած մարմինը»²:

Պատերազմից հետո, ըստ տեղի ֆրանսիական վարչության հաշվարկների, Ադանայի նահանգ վերադարձան 120.000 հայեր: Նրանց կողքին կային 100.000 անսարի արաբներ, 30.000 քրդեր ու ղզլբաշներ, 28.000 հույներ, 20.000 թուրքեր, 15.000 չերքեզներ, 5.000 ասորիներ: Մարաշի գավառ վերադարձան 23.000 հայեր, իսկ մահմեդականների թիվը 136.000 էր³:

1919 թ. փետրվարին գնդապետ Է. Բրեմոնը Բեյրութում հայտարարեց, որ իրենց նպատակը Հայաստանը գրավելը կամ գաղութացնելը չէ, այլ այն կազմակերպելը և հայերին հանձնելը: Նա նշում էր, որ Ադանահասնելուն պես թուրքերին հեռացնելու էր պաշտոններից և հայացնելու էր կառավարման համակարգը, իսկ արդեն գոյություն ունեցող հայկական 4 գումարտակներին ավելացնելու են 8 նոր գումարտակներ, որի արդյունքում Հայաստանն ունենալու էր 12 գումարտակներից կազմված գուտ հայկական բանակ⁴: Սակայն այդ խոստումներից ոչ մեկը վիճակված չէր իրականություն դառնալ:

Չնայած 1916 թ. նոյեմբերին Լ. Ռոմինոն Կահիրեում հայերին իր հավանությունը հայտնեց Լոնդոնի մեջ կայացած համաձայնությանը և եգիպտահայերին կարգաց վարչապետ Ա. Բրիանի նամակը,

¹ Պոյ աճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 200-201, 206:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 807, թ. 2-3:

³ Саакян Р., Франко-турецкие отношения и Киликия, с. 82.

⁴ Հաճնոյ հերոսամարտի 90ամեակի գիտաժողովի նիւթեր եւ վաւերագրեր ու լուսանկարներ, Կազմեց եւ խմբագրեց՝ դոկտ. Անդրանիկ Տագետեանը, ՊԵՂՐՈՒԹ, 2013, էջ 54:

ուր վերջինս իր լիակատար համաձայնությամբ էր հայտնում Պ. Նուբարի պայմաններին¹, իսկ Ժ. Պիկոն և Ժ. Գուեն ամեն կերպ վստահեցնում էին Ազգային պատվիրակության նախագահին, որ Կիլիկիային ինքնավարություն էր տրվելու, սակայն գրավոր համաձայնագրի բացակայությունը հնարավորություն տվեց Ֆրանսիային հետագայում հետկանգնել իր խոստումներից: Երբ 1921 թ. Ազգային ժողովում որոշ պատգամավորներ բողոքեցին Կիլիկիայի հայերին լքելու համար, որոնց ինքնավարություն էր խոստացվել Ֆրանսիայի կողմից, «հայասեր» Ա. Բրիանը հայտարարեց, որ «պաշտոնական գրությունների ու փաստաթղթերի մեջ հետք չկա այդպիսի մի համաձայնության»²:

Ա. Յովհաննիսյանը գրում է. «Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության երկիմաստությունն իր արտացոլումը տավ նաև Արևելյան (Յայկական) լեգեոնի հետկապված գործընթացներում»³:

Յակառակայն բանի, որ Ֆրանսիան դրժեց իր խոստումները՝ Յայկական լեգեոնին վիճակված էր կարևոր դեր կատարել Կիլիկիահայության ճակատագրում: Ը. Թորոսյանը գրում է. «Չնայած թույլ տված սխալներին ու վրիպումներին, մարդկային ու նյութական լրացուցիչ զոհողություններին, Յայկական լեգեոնի ստեղծումն ու ձևավորումը դրական երևույթ էր Կիլիկիահայության կյանքում»⁴:

Ա. Չոպանյանը գրում է. «Յամաշխարհային պատերազմի միջոցին հայ կտրիճներու բոյլին ցոյց տուած դիւցազնական զոհաբերութեան ոգին ամենէն պանծալի դրուագներէն մին է մեր ցեղին դարաւ որ պատմութեան: Փոքր ժողովուրդ մը, հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ծանր լուծերու ենթարկուած, հալածանքով ու ջարդերով կոտորակուած, իրարմէ անջատ ու հեռու բազմաթիւ հատուածներու բաժնուած, կրցաւ իր մէջ վերազարթեցնել իր նախահայրերուն արիութեան խիզախ կորովը և իր տուած հազարաւոր կամաւորներուն սխրալի քաջագործութիւններով իր պատուոյ բաժինն ունեցաւ

¹ Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի 1915-1965, էջ 964:

² Աղայան Ծ., Յայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 770:

³ Յովհաննիսյան Ա., «Արևելյան լեգեոնը և Ֆրանսիայի քաղաքականությունը թուրքական նոր հրապարակումների լույսի ներքո», «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXVIII, Երևան, 2011, էջ 164:

⁴ Թորոսյան Ը., նշվ. աշխ., էջ 73:

Ազատութեան և Իրաւունքի անունով մղուած մեծ պայքարի մը մէջ: Շնորհիւ այդ քաջերու կատարած շքեղ դերին, մեր փոքրիկ ժողովուրդը ցոյց տուաւ անգամ մը ևս թէ մեծ ազգի մը հոգին ունէր»¹:

«Յայտը պէտք է մասնակցէին կռիւներուն, որպէսզի իրենց քաղաքական պահանջները գթութիւն եւ բարիք մուրալ ու նկարագիրը չունենային միայն, այլ ուժի մը վրայ կռթնած պահանջի մը ձեւը ստանային գոնէ մասամբ»², - գրում է Լ. Չորմիսյանը:

1919 թ. հունվարի 12-ին Արևելյան Լեզեոնի հայկական 4 գումարտակներում կար 4124 զինվոր, սիրիական գումարտակում՝ 698³:

Անդրանիկ Կենճյանը գրում է. «1918ի Չինադարին ոգեւորութեան մէջ, կէս առ կէս կոտորակուած վերապրող տարագիր թրքահայերն ընդհանրապէս, հայկական նկարագրին յատուկ և պետական-քաղաքական կեանքէ զրկուած ազգի յատկանշական միամտութեամբ ու տհասութեամբ, կը կարծէին այլեւս թէ հայութեան առջեւ պիտի բացուին դրախտի դռները: Ի հարկէ այս համոզումը զօրացած էր Յաղթական Դաշակից բանակներու հետ անհաշիւ և անվերապահ անձնուիրութեամբ մը թափուած հայ արեան գնովը»⁴:

Գաղթականների անվտանգ Կիլիկիա տեղափոխության հարցերը նույնպէս ընկավ Լեզեոնականների վրա: Լեյտենանտ Յայկ Ազաոյանը պատասխանատու էր ցամաքային, իսկ Տ. Թեքեյանը՝ ծովային փոխադրումների համար: Այդ փոխադրությունների ընթացքում Լեզեոնականները նաև զենք ու զինամթերք էին տեղափոխում Կիլիկիա՝ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար⁵:

Այսպիսով՝ Յայկական Լեզեոնը հասավ իր գլխավոր նպատակին՝ Կիլիկիայի ազատագրմանը: Յայ զինվորն էր, որը թուրքերի դարավոր

¹ Կամաւորը, Էջ 13:

² Չորմիսեան Լ., Յամապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Գ, Պէյրուս, 1975, Էջ 619:

³ Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., Էջ 44:

⁴ Կենճեան Ա., Սօց. Դէմ. Յնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան ինքնավարութեան աբթը (Կիլիկեան յուշեր՝ պատմութեան համար) 1919-1921, Պէյրուս, Էջ 5:

⁵ Աւետեան Մ., նշվ. աշխ., Էջ 486:

լ ծից ազատեց հայրենիքի այդ հատվածը: Ցավոք, ֆրանսիական կողմը հետագայում դրժեց նախկինում տրված խոստումները, և այդպես էլ Կիլիկիային ինքնավարություն չտվեց: Լեզեոնականները զգալի ներդրում ունեցան տարագիրներին հայրենիք փոխադրելու, ինչպես նաև հայ բնակչությանը զինելու գործում, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ հետագայում քեմալականների դեմ մղված ինքնապաշտպանական մարտերում:

Ամփոփելով ենթագլուխը՝ կարող ենք եզրակացնել հետևյալը.

- Ռաֆաթ-Արարայի ճակատամարտից հետո լեզեոնը սիրիական անապատներով շարժվեց հյուսիս՝ առանց թշնամու հանդիպելու: Լ. Ռոմիոն այդ ռազմերթն իրականացրեց տեղացիներին ֆրանսիական ուժը ցուցադրելու համար:
- Արևելյան լեզեոնի երրորդ գումարտակի հայ և սիրիացի զինվորներն էին, որ ազատագրեցին Բեյրութը:
- Չալեափ անկումից հետո թուրքերը ստիպված էին հաշտություն խնդրել: Մինչ այդ բրիտանական ուժերին հաջողվեց գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացնել Պաղեստինում, Լիբանանում և Սիրիայում կենտրոնացված թուրքական բանակները:
- Լեզեոնը զգալի ներդրում ունեցավ թուրքերի ձեռքում հայտնված հայ կանանց ու աղջիկների ազատման հարցում: Միաժամանակ հայ կական կանոնավոր զորամասի ներկայությունը հաղթող դաշնակիցների շարքում մեծ ոգևորություն էր առաջացնում Մեծ եղեռն վերապրածների մեջ:
- Գրեթե բոլոր հայ երիտասարդները ցանկանում էին միանալ լեզեոնին և մասնակցել Կիլիկիայի ազատագրմանը: Սակայն ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները հետզհետե փոխեցին քաղաքականությունը Չայկական լեզեոնի նկատմամբ: Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրություն չունենալով՝ վտանգավոր էին համարում հայ կական զորամասի մեծացումը: Յետևաբար՝ հրաժարվեցին լեզեոնի մեջ ընդգրկել Բաղդադից, Պոլսից, Դամասկոսից, Չալեափից կամավորագրված հայերին: Նրանց զինվորագրելու դեպքում լեզեոնի գումարտակների թիվը կհասներ 8-ի: Միայն Բեյրութում կամավորագր-

ված 800 հայերին վերցրին ծառայության, որոնցից կազմավորվեց Լեգեոնի 4-րդ գումարտակը:

- Պ. Նուբարը 1918 թ. հոկտեմբերից բարձրացրեց հայերին պատերազմող կողմ ճանաչելու խնդիրը: Դա միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կատարված ճիշտ և խորապես մտածված քայլ էր: Նա Լավեր պատկերացնում միջազգային այն չափանիշները, ըստ որի միջազգային իրավունքի սուբյեկտ են ճանաչվում ոչ միայն ինքնիշխան պետությունները, այլև՝ ազգային-ազատագրական շարժումները՝ հանձին իրենց ղեկավար մարմինների: Այդպիսին կարող էր ճանաչվել Ազգային պատվիրակությունը կամ փաստացի գոյություն ունեցող Յայաստանի Յանրապետությունը, որը դեռևս միջազգայնորեն ճանաչված պետություն չէր: Այսպիսով՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդես գալու համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը ճանաչվեին պատերազմող կողմ: Նա այդ հեռանկարի համար էր, որ Պ. Նուբարն աջակցել էր կամավորական շարժմանը և Յայկական Լեգեոնի կազմավորմանը:
- Պ. Նուբարի ջանքերը որոշակի արդյունքներ են տալիս: Ֆրանսիացի բարձրաստիճան պաշտոնյաները սկսում են քննարկել հայերին պատերազմող կողմ ճանաչելու հարցը, իսկ Ֆրանսիական դրոշի ներքո մարտնչող Արևելյան Լեգեոնը դիտում էին որպես հայկական զորախումբ, որի խնդիրն էր Կիլիկիայի ազատագրումը:
- Թուրքերի հետ 1918 թ. հոկտեմբերին Մուդրոսում բրիտանական ռազմական իշխանությունների կնքած զինադադարի պայմանագիրը, որը ստորագրվել էր առանց դաշնակիցների շահերը հաշվի առնելու, հիմնականում հակասում էր հայության ձգտումներին: Պատերազմի ավարտական փուլում արդեն իսկ սրվել էին Ֆրանս-բրիտանական հակասությունները Մերձավոր Արևելքում: Չնայած նախկինում ստորագրած գաղտնի համաձայնագրերին ու պայմանավորվածություններին՝ բրիտանացիները փորձում էին Ֆրանսիային թույլ չտալ ամրապնդվելու Մերձավոր Արևելքում, մանավանդ՝ Ֆրանսիական ուժեր այնտեղ գրեթե չկային, եթե չհաշվենք Արևելյան

լեգեոնը: Ֆրանսիական կողմին չթույլատրվեց մասնակցել Մուդրոսի բանակցություններին:

- Մուդրոսի զինադադարով Յայաստանի մեծ մասը թողնվում էր թուրքական զորքերի վերահսկողության տակ, որը հետագայում հանգեցրեց Յայկական հարցի ձախողմանը: Չինադադարի պայմաններից դրական էր Կիլիկիայից թուրքական զորքերի հեռացման պահանջը, չնայած այստեղից նույնպես ամբողջապես չէին հեռանալու, ինչպես նաև Տավրոսի լեռնահամակարգի թունելների գրավումը:
- Մուդրոսի պայմանագրից երևացին հայերին խաբելու «դաշնակիցների» քաղաքականության առաջին քայլերը, որն ավարտվեց Լոզանով: Սակայն այս շրջանում հայ քաղաքական գործիչները դեռևս չափազանց ոգևորված էին, և նրանց թվում էր, որ մի քանի դար տևած անկախության կորստից հետո արդեն մոտ էր ազատ, անկախ, միացյալ հայրենիք ունենալու հնարավորությունը: Հետագա ամիսներին, այդ գեղեցիկ հեռանկարը մոտենալու փոխարեն հետզհետե հեռացավ:
- Նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի երկրորդ կեսը Յայկական լեգեոնի ուժերով Կիլիկիան ազատագրվեց թուրքերից: Չինադադարի 10-րդ և 16-րդ հոդվածները հնարավորություն տվեցին արագորեն և առանց արյուն թափելու ազատագրել հայկական այդ երկրամասը, ուր վերադարձան և նոր կյանք փորձեցին սկսել շուրջ 150-200.000 հայեր: Դա ապացուցում է այն ճշմարտությունը, որ այդ ժամանակաշրջանում, երբ թուրքը ջախջախված և հուսահատ էր, ցանկության դեպքում դաշնակիցները կարող էին թուրքերին ստիպել հեռանալ բոլոր հայկական տարածքներից: Սակայն դա ժամանակին չարվեց, որն էլ հանգեցրեց Յայկական հարցի ձախողմանը:
- Յայկական լեգեոնը հասավ իր գլխավոր նպատակին՝ Կիլիկիայի ազատագրմանը: Յայ գիևվորն էր, որը թուրքերի դարավոր լծից ազատեց հայրենիքի այդ հատվածը: Լեգեոնականները զգալի ներդրում ունեցան տարագիրներին հայրենիք փոխադրելու, ինչպես նաև հայ բնակչությանը գիևելու գործում, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ հետագայում

քեմալականների դեմ մղված ինքնապաշտպանական մարտերում:
Սակայն ֆրանսիական կողմը դրժեց նախկինում տված
խոստումները, և այդպես էլ Կիլիկիային ինքնավարություն
չտվեց:

ԵՉՐԱԿԱՑՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամփոփելով հիմնահարցի ու սուբստանսիությունը՝ հանգել ենք հետևյալ առանցքային եզրակացություններին.

- Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներն ընտրեցին Արևմտյան Չայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավարություն ձեռք բերելու տեսլականը: Թվում էր՝ միջազգային իրարությունը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել հայության երազանքներն իրականացնելու՝ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող բոլոր հայկական տարածքները մեկ ինքնավար մարզի մեջ միավորելու, որն ապագայում պայմաններ կստեղծեր անկախության վերականգնման համար:
- Մինչև 1915 թ. կեսերը ռուսական իշխանությունները չէին բացառում, որոշ դեպքերում նույնիսկ իրենց շահերին համահունչ էին համարում հայկական ինքնավարության ստեղծումը՝ Արևմտյան Չայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ: Սակայն տերությունների միջև գաղտնի համաձայնություններն ու հակասությունները և հատկապես հայոց ցեղասպանության իրականացման հետևանքով արևմտահայկական տարածքների գրեթե ամբողջական հայազրկումն օրակարգից դուրս բերեցին ինքնավար Չայաստանի գաղափարը: Չայաթափված Չայաստանն ու Կիլիկիան այլևս չէին դիտվում որպես հայերի պետական ինքնակազմակերպման տարածք: Նման պայմաններում Ռուսաստանը որդեգրեց Արևմտյան Չայաստանը գրավելու ուղեգիծ, իսկ հայկական ձգտումներն ու շահերը դրվեցին մի կողմ:
- Ռուսաստանը, գիտակցելով, որ դաշնակիցները դեմ կլինեն իր առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական Կիլիկիայի վրայով, որոշեց հրաժարվել այդ երկրամասի նկատմամբ իր հավակնություններից՝ հօգուտ Ֆրանսիայի: Ռուս պետական գործիչների համար գերադասելի էր Միջերկրական դուրս գալ Բոսֆորի ու Դարդանեղի նեղուցներով:
- Մեծ Բրիտանիան նույնպես որոշակի հավակնություններ ուներ Կիլիկիայում: Նա ամբողջ Կիլիկիային տիրելու համար

չէր պատրաստվում հակամարտության մեջ մտնել Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի հետ, սակայն հնարավորության դեպքում ցանկանում էր տիրել ռազմավարական և տնտեսական մեծ կարևորություն ունեցող Ալեքսանդրեոյի նավահանգստին: Այն Բաղդադի երկաթուղագծին կապված ամենամոտ և հարմարավետ նավահանգիստն էր Միջերկրականի արևելքում:

- Ֆրանսիան պատերազմի սկզբից սկսեց հավակնել Կիլիկիային ու Սիրիային: Սակայն բրիտանական դիվանագիտության ջանքերով, հետզհետե ավելի ընդարձակ տարածքներ էր ցանկանում գրավել Մերձավոր Արևելքում:
- Օսմանյան ժառանգության հարցը լուծելու նպատակով Անտանտի երեք գլխավոր երկրները ստորագրեցին Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը: Ըստ դրա՝ Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան տարածքներն անցնելու էին Ռուսաստանին, իսկ հարավային ու արևմտյան տարածքները՝ Ֆրանսիային: Արևմտյան Հայաստանը, փաստորեն, բաժանվելու էր Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջև: Բրիտանական դիվանագիտության առաջարկած ծուղակներից էր հարավային Հայաստանի և Քրդստանի առաջարկը Ֆրանսիային, որի սահմանները պետք է հասնեին մինչև ռուս-պարսկական սահման: Փաստորեն՝ ռուսների առաջխաղացումը դեպի ավելի հարավ՝ բրիտանական կողմը փորձում էր այս անգամ կանխել Ֆրանսիայի միջոցով, որը պետք է փոխարիներ կործանված օսմանյան պատնեշին: Իսկ բրիտանական տիրույթները ձգվում էին Ֆրանսիականից հարավ՝ թիկունքում: Այսպիսով՝ բրիտանական կողմը գտել էր այն խնդրի լուծումը, թե ինչպես պատնեշի ռուսական առաջխաղացմանը դեպի Միջերկրական և Սուեզի անցուղի: Հետևաբար՝ այլևս կարիք չկար պահպանելու Օսմանյան կայսրությունը, որի համար հսկայական ջանքեր էր գործադրել բրիտանական դիվանագիտությունը: Այդ փլուզվող պետության գոյության միակ իմաստը վերջին հարյուրամյակում հանդիսացել էր ռուսներին հարավ չթողնելը:

- Մեծ տերություններին չէր անհանգստացնում, որ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը նոր խառնաշփոթի պատճառ կարող էր դառնալ հետպատերազմյան Մերձավոր Արևելքում: Տարբեր պետություններին միջև բաժանվում ու մասնատվում էին հայկական, արաբական, քրդական, ասորական տարածքները: Այդ քաղաքականությունը, որն իր շարունակությունն ունեցավ հետագայում, մինչև այսօր անլուծելի խնդիրներ է առաջացնում այդ տարածաշրջանում:
- 1916-1917 թթ. Կիլիկիան լուրջ կռվախնձոր էր դարձել Իտալիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Իտալիան փորձում ընդարձակել տիրույթները Միջերկրականի հյուսիսարևելյան ափին: Դա հնարավորություն կտար նրան վերահսկել Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին և Միջերկրականի արևելքի ծովային ուղիները: Սակայն Ֆրանսիան չհրաժարվեց Կիլիկիայի նման հարուստ և ռազմավարական առումով կարևոր երկրամասին տիրելու գաղափարից, որի արդյունքում Իտալական նկրտումները բավարարում ստացան Փոքր Ասիայի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում:
- 1915 թ. աշնանը ռուսական դիվանագիտության կողմից առաջ քաշված Ջեմալ փաշային սեփական կառավարության դեմ ապստամբության դրդելու նախագիծը բավական իրական էր: Այն ռուս դիվանագետներին առաջարկել էին հայերը, որոնք հույս ունեին փրկելու Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում ապաստանած հայ տարագիրներին: Հաջողության դեպքում օսմանյան պետությունը կարող էր դուրս բերվել պատերազմից, գուցե նաև միանար Անտանտին: Ջեմալի անհաջողության դեպքում՝ թուրքերը բավական կթուլանային ներքին երկաթուղիների հետևանքով, միաժամանակ հնարավոր կդառնար գրեթե առանց դիմադրության Անտանտի երկրների զորքեր մտնել Պաղեստին, Սիրիա, Կիլիկիա: Սակայն Ֆրանսիական և բրիտանական իշխանություններն ավելի ընդարձակ նկրտումներ ունեին Մերձավոր Արևելքում, և Ջեմալի հետ դաշինքը կարող էր դրանց խանգարել: Ահա այդ հանգամանքով էր

պայմանավորված այդ բանակցությունների նկատմամբ նրանց սկզբնական վերապահ, ապա նաև բացասական դիրքորոշումը:

- 1917 թ. միջազգային նոր իրավիճակ ստեղծվեց, երբ Ռուսաստանում տապալվեց ցարական վարչակարգը, պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ը: Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը հանդես եկավ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիմքի վրա հաշտություն կնքելու հայտարարությամբ, միաժամանակ իր խնդիրներից մեկը համարեց ասիական թուրքիայի ոչ թուրք բնակչության ազատագրումը: Ռուսական կառավարության այդ դիրքորոշումը կրկին ոգևորեց հայ գործիչներին և նոր հույսեր արթնացրեց, քանի որ ցարական իշխանությունների վարած ոչ հայանպաստ քաղաքականությունը բավական ծանր հիասթափության պատճառ էր դարձել: Նման պայմաններում հայ գործիչները կրկին վերադարձան Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներն ու Կիլիկիան միավորելով ինքնավար Հայաստան ստեղծելու գաղափարին, որից ժամանակին ստիպված էին եղել հրաժարվել ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով:
- 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների պիքի վրա բարձրացավ անկախ հայկական պետություն կազմավորելու տեսլականը: Մինչ այդ, եթե չհաշվենք հատուկ նտ անհատների առաջարկները, բարձրացվել էր միայն ինքնավարության հարցը, իսկ անկախությունը մինչև 1917 թվականն անիրական նանալի երազանք էր թվում: Խորհրդային Ռուսաստանը, ապա նաև ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան կառավարությունները սկսեցին ճանաչել Հայաստանի անկախության հնարավորությունը: Սակայն 1918 թ. սկզբին հայ քաղաքական միտքը դեռևս պատրաստ չէր ընդունելու անկախության հեռանկարը: Անկախություն հռչակելու և սեփական խնդիրներն ինքնուրույն կամ Անտանտի պետությունների աջակցությամբ լուծելու անկարողությունն ի վերջո հանգեցրեց նոր ողբերգության: Նախ Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից՝ կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ պայմանագիրը, ապա Հայաստանը ստիպված էր չափազանց ուշացումով՝ 1918 թ.

մայիսի 28-ին հռչակել անկախությունը, իսկ հունիսի 4-ին կնքել ավելի խայտառակ Բաթումի պայմանագիրը:

- Չայ գործիչների համար ինքնավարությունից ավելի կարևոր էր կոտորածների կանխումը պատերազմի ընթացքում: Եթե հնարավոր էր համարվում կարճ ժամանակում Արևմտյան Չայաստանի գրավումը ռուսական բանակի կողմից, ապա Կիլիկիան հեռու էր Կովկասյան ռազմաճակատից, և տեղի հայությունը թուրքական կոտորածներից փրկելու համար հայ գործիչները ստիպված էին այլ ելք որոնել: Լավագույն տարբերակը Կիլիկիայում բրիտանական կամ ֆրանսիական զորքեր ավիանելը, նրանց օգնությամբ երկրամասը թուրքերից ազատագրելն էր: Տեղի հայերն իրենց հերթին պատրաստակամ էին կռվել Անտանտի բանակների կողքին: Կիլիկիայում հայ կական ապստամբությունը և դաշնակիցների օգնությամբ ազատագրումը հնարավորություն կտար երկրամասը փրկել հայազրկումից, ինչպես նաև՝ պայմաններ կստեղծեր պատերազմից հետո ինքնավարություն ձեռք բերելու համար: Կիլիկիայի ազատագրումով հնարավոր կդառնար կանխել հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը նաև մյուս վայրերում, որի հետևանքով թուրքերն ի վիճակի չէին լինի ամբողջ ախվորությամբ իրականացնել Չայոց մեծ եղեռնը: Կիլիկիայում ավիանում կատարելու նպատակով հայ գործիչները սկսած 1914 թ. վերջերից բազմիցս դիմեցին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ռազմական և քաղաքական շրջանակներին: Կիլիկիայում զորքերի ավիանում իրականացնելու և ռազմական գործողություններ ծավալելու նախաձեռնությամբ հանդես են եկել նաև Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի մի շարք բարձրաստիճան քաղաքական ու ռազմական գործիչներ: Այդ հարցը քննարկվել էր նաև Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններում: Թուրքական կողմը բավական անհանգստանում էր Կիլիկիայում հակառակորդի ուժերի ավիանումից, իսկ գերմանական ռազմական գործիչները այն համարում էին թուրքերի ամենաթուլ կետը:

- Չնայած Ֆրանսիան ձգտում էր պատերազմից հետո տիրել Կիլիկիային՝ սակայն ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայերի կամ բրիտանացիների միջոցով Կիլիկիան գրավելու բոլոր նախագծերին: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ֆրանսիացիները բավարար գործ չունեին տարածաշրջանում, որպեսզի սեփական ուժերով լուծեին այդ խնդիրը, միաժամանակ հասկանում էին, որ եթե երկրամասն ազատագրվի հայկական կամ բրիտանական ուժերով, ապա պատերազմից հետո իրենց իրավունքների ճանաչումը Կիլիկիայում կլինի բավական բարդ:
- Երիտթուրքերը տարագրությունն ու կոտորածը Կիլիկիայում սկսել են ավելի վաղ, քան՝ Արևմտյան Հայաստանում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ցանկացած պահի Անտանտի երկրները կարող էին գործ ափանել Կիլիկիայում, իսկ թուրքերը բավարար ուժեր չունեին այն պաշտպանելու: Հետևաբար՝ իրենց թիկունքն ավելի ապահով դարձնելու համար թուրքերը շտապում էին տեղահանել տեղի հայ բնակչությանը:
- Դարդանելում ափանում կատարելու բրիտանական իշխանությունները որոշումից հետո Կիլիկիան անուշադրության մատնվեց: Դա ռազմավարական լուրջ սխալ էր, որի հետևանքով բրիտանացիները ծանր պարտություն կրեցին, մեծ զոհեր տվեցին, վերացավ բրիտանական նավատորմի անպարտելիության մասին հավատը, վարկաբեկվեց նրանց հեղինակությունն Արևելքում, իսկ Կիլիկիան դատապարտվեց հայաթափման: Երկրամասը գրավելու Ֆրանսիայի անկարողությունը և բրիտանական գրավման դեմ նրա հարուցած խոչընդոտները չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցան հայերի համար: Անտանտի գործերի ափանումը Կիլիկիայում կարող էր տեղահանությունից ու կոտորածից փրկել ոչ միայն տեղի հայությունը, այլ նույնիսկ՝ կանխել Մեծ եղեռնը: Բրիտանա-Ֆրանսիական գործերը Կիլիկիայից շարժվելով ռուսական բանակներին ընդառաջ՝ թուրքիային կկանգնեցնեին երկու մասի բաժանվելու վտանգի առաջ և կստիպեին դուրս գալ պատերազմից: Նման պայմաններում թուրքերն ի վիճակի չէին

լինի կազմակերպել այնպիսի հրեշավոր ոճի ինչպիսին Մեծ եղեռնն էր, իսկ եթե, այնուամենայնիվ, որոշեին հայկական կոտորածներ իրականացնել, դրանք երբեք այն չափերն ու ահավորությունը չէին ունենա, ինչ եղավ:

- 1915 թ. աշնանը մուսալեռցի քաջամարտիկների ռազմական ունակությունները հայրենի եզերքում կամ Կիլիկիայի որևէ այլ վայրում օգտագործելու գաղափարը լուրջ քննարկումների առիթ էր դարձել Ֆրանս-բրիտանական իշխանությունների համար: Այս համատեքստում առաջադրվեցին մուսալեռցիների հիմքի վրա հայկական ավելի մեծ գործառնական կազմավորելու մասին մի քանի նախագծեր: Մուսալեռցիները ոչ միայն պատրաստակամ էին կռվելու անտելի թուրքերի դեմ, այլ նույնիսկ իրենք էին բազմաթիվ դիմումներ կատարում հնարավորինս շուտ մարտական գործողություններին մասնակցելու համար: Եգիպտոսի Ֆրանսիական և բրիտանական ռազմական իշխանությունները զինվորական մարզումներ սկսեցին մուսալեռցիների հետ: Սակայն հայկական գործառնական կազմավորելուն դեմ արտահայտվեցին հայ ազգային գործիչների զգալի մասը: Դա պայմանավորված էր այն մտավախությամբ, որ թուրքերը հայ կամավորական բանակի գոյությունը կարող էին օգտագործել եղեռնից մազապուրծ մի քանի հարյուր հազար արևմտահայերին կոտորելու համար: Արդյունքում, որոշ ժամանակով հետաձգվեց հայկական կամավորական գործառնական կազմավորելու խնդիրը: Չնայած դրան՝ մուսալեռցի մի քանի տասնյակ մարտիկներ, որոնք մարզվել էին Ֆրանսիացի ծովայինների կողմից, պարեկային ծառայություն էին կատարում Կիլիկիայի արևմտյան կողմերում, իրականացնում դիվերսիոն-հետախուզական գործողություններ:

- Պատերազմում դաշնակիցների հաղթանակից հետո Կիլիկիան, Արևմտյան Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները անցնելու էին Ֆրանսիային: Վերջինիս էին անցնելու նաև Սիրիան և Լիբանանը: Հետևաբար՝ Ֆրանսիական իշխանություններին անհրաժեշտ էր Միջերկրականի

արևելքում զգալի ուժեր կենտրոնացնել, ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարել, սեփական ազդեցությունը տարածել տեղի ժողովուրդների վրա: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված, որ 1916 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի և ռազմական նախարարությունները սկսեցին ամենայն լրջությամբ քննարկել Կիպրոսում 5.000-ոց հայ կական զորամաս կազմավորելու հարցը: 1916 թ. սեպտեմբերին, երկարատև բանակցություններից հետո, Ֆրանսիան ձեռք բերեց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը Կիպրոսում հայ կամավորական զորամաս կազմավորելու հարցի շուրջ:

- Բրիտանացիների հետ համաձայնություն կայացնելուց բացի, Ֆրանսիական կողմը պետք է ապահովեր նաև հայ կական ղեկավար շրջանակների աջակցությունը: Անցյալում վերջիններիս դիմադրության պատճառով չէին կարողացել ըստ արժանվույն օգտագործել մուսալեռցիների մարտական կարողությունները: Սակայն այս անգամ խոսքը ոչ թե միայն սուլեյմանիայի մասին էր, որոնցից կարող էին ձևավորել մի քանի վաշտ, այլ՝ կորպուսի կազմավորման խնդիր էր դրված: Յետևաբար՝ անհրաժեշտ էր արևմտահայ ազգային ղեկավարության համաձայնությունն ու սերտ համագործակցությունը: Յակառակ դեպքում՝ նախագիծը կարող էր ձախողվել: Ֆրանսիացի գործիչները սկսեցին Պ. Նուբարին համոզել, որպեսզի աջակցի հայ կական լեգեոնի ստեղծման աշխատանքներին: Սակայն առանց սպասելու հայ գործիչի պատասխանին, կամ նրան կանխապես դրական պատասխանի տրամադրելու նպատակով, արդեն Լ. Ռոմիոյին ուղարկել էին Եգիպտոս: Դրանով Ֆրանսիացիները փորձում էին հասկացնել, որ իրենք հայ կական կամավորական զորամաս ստեղծելու են առանց հաշվի առնելու Ազգային պատվիրակության կամ այլ հայ կական քաղաքական ու հասարակական կառույցների կարծիքը: Այսպիսով՝ հայ գործիչներին մնում էր համակերպվել և հայ կական զորամաս կազմավորելու դիմաց առավելագույն պահանջներ առաջ քաշել:

- 1916 թ. հոկտեմբերին Պ. Նուբարը, Մ. Սայքսի և Ժ. Պիկոյի միջև համաձայնությամբ կայացվեց Կիպրոսում ֆրանսիական դրոշի ներքո կռվող Յայկական լեգեոն կազմավորելու մասին, որի դիմաց Ֆրանսիան պետք է Կիլիկիային և իրեն անցնող մյուս հայկական տարածքներին պատերազմից հետո ինքնավարություն տար: Սակայն ֆրանսիական կողմը այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Կիլիկիային ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին՝ չնայած Պ. Նուբարի բազմաթիվ հիշեցումներին ու բողոքներին:
- Ֆրանսիացի պաշտոնյաներն անձնական հանդիպումներում ինքնավարության մասին խոստումներ էին շռայլում, և դրանով սիրաշահում էին հայ ազգային գործիչներին, որոնք ստիպված էին բավարարվել եղածով: Յայկական զորաբանակ ստեղծելուն աջակցելն արդարացված և ճիշտ քայլ էր: Դա հնարավորություն էր տալու պատերազմից հետո ճանաչվել Անտանտին դաշնակից պատերազմող կողմ և ինքնավարություն պահանջել Կիլիկիայում: Փաստորեն՝ Կիպրոսում հայկական կամավորական զորամաս կազմավորելու հարցը, որը քննարկվում էր 1914 թ. վերջերից, 1916 թ. վերջին ստացավ իր լուծումը՝ կազմավորվեց Արևելյան լեգեոնը:
- 1916 թ. վերջին ֆրանսիական իշխանությունները Ազգային պատվիրակության նախագահին առաջարկեցին պահանջել միացյալ հայկական պետության ստեղծում իրենց հովանավորության տակ: Դերերը փոխվել էին, և այժմ Ֆրանսիան էր հայերին դրդում պահանջելու միացյալ Յայաստան, անշուշտ, իր հովանու ներքո: Յայ գործիչները ստիպված էին համակերպվել և բավարարվել միայն խոստումներով, քանի որ ավելին պահանջելու համար ազդեցիկ լծակներ չկային: Մեծ տերությունները, եթե պատերազմի թեժ պահին փորձում էին միմյանց ձեռքից խլել հայկական տարածքները՝ չհարգելով իրենց իսկ ստորագրություններով վավերացված գաղտնի ու հայտնի համաձայնագրերը, ապա բնական էր, որ պատերազմից հետո խաբելու էին նաև հույ սնամբողջությամբ Անտանտի վրա դրած հայ ժողովրդին:

- Մեծ Բրիտանիայի և Պ. Նուբարի հետ քաղաքական բանավոր համաձայնություն կայացնելուց անմիջապես հետո Ֆրանսիան ակտիվորեն ձեռնամուխ եղավ Լեգեոնի կազմավորման աշխատանքներին: Հրամանատար նշանակվեց Լ. Ռոմիոն, ով բավական կշռադատված ու ակտիվ գործունեություն ծավալեց: Նա կարողացավ ոչ միայն հայերին համախմբել իր շուրջը, այլ նաև բրիտանացիների հետ սերտ համագործակցություն հաստատել, համաձայնություն կայացնել Կիպրոսում հայկական գործառնի տեղակայման վայրի ու պայմանների շուրջ:
- Ինչպես ցույց տվեց կամավորագրության ընթացքը, հայերի տասարդությունը ոգևորությամբ էր արձագանքում Կիլիկիան ազատագրելու և թուրքերից վրեժ լուծելու հնարավորությանը: Միաժամանակ պարզ դարձավ, որ համազգային խնդիրների առաջարկման դեպքում հայության բոլոր շերտերը, կառույցները արագորեն համախմբվում էին: Միավորման գործում վճռորոշ դեր ունենր Պ. Նուբարի գործունը, ում նկատմամբ մեծ վստահություն կար բոլոր հոսանքների մոտ: Փաստորեն՝ Ազգային պատվիրակության և նրա նախագահի շուրջ էին միավորվում սփյուռքի կառույցները: Նրանց ոգևորում էր Կիլիկիայի ինքնավարության գաղափարը, քանի որ 1916 թ. արդեն կորցրել էին Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման հույսը՝ Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով:
- Լեգեոնի մեջ նախատեսվում էր ընդգրկել Անտանտի երկրների ռազմագերիների ճամբարներում հայ տնված հայ զինվորներին: Բազմաթիվ հայեր, որոնք կռվել էին թուրքական, բուլղարական բանակներում, հայտնվել էին ռազմագերիների մեջ: Նրանց վիճակը բավական ծանր էր, քանի որ թշնամի էին դիտվում և՛ Անտանտի երկրների կողմից, և՛ Քառյակ դաշինքի ռազմագերիների: Նրանց զգալի մասը հնարավորության դեպքում միանում էր Լեգեոնին:
- Լեգեոնի կայացման գործում անուրանալի դերակատարություն ունեցան հայ ազգի սպաները: Նրանցից շատերն ավարտել էին

ամերիկյան, ֆրանսիական և թուրքական ռազմական հաստատություններ: Ֆրանսիացիները խուսափում էին նրանց տալ բարձր սպայական կոչումներ, նույնիսկ ԱՄՆ-ի և թուրքական բանակի նախկին սպաներին ավելի ցածր կոչումներ էին տալիս: Չնայած դրան՝ հայ սպաները պատրաստակամ էին ծառայելու Չայկական լեգեոնում, որպեսզի կայանար ապագա ինքնավար Կիլիկիայի բանակի միջուկը համարվող գործառն:

- Չայկական լեգեոնը բավական երկար ժամանակ ունեցավ մարզումների համար, քանի որ թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններ Կիլիկիայում կամ Սիրիայում տեղի չէին ունենում: Ֆրանսիական հրամանատարությունը լեգեոնի մարտունակությունն ու կարգապահությունը բարձր էր դասում և գոհ էր հայ զինվորներից, իսկ սիրիացիներից՝ դժգոհ:
- Պաղեստինյան ռազմաճակատում բրիտանացիների դեպի հյուսիս առաջխաղացմանը զուգահեռ, ֆրանսիական գործիչների մոտ անհանգստությունը մեծանում էր, որ իրենց դաշնակիցը հետագայում կարող էր հետկանգնել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից, և Սիրիայի ու հայկական տարածքների կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Ֆրանսիան այդ տարածաշրջանում իրեն ավելի ամուր գգալ ու համար պետք է գորքեր ունենար, որպիսիք չունեն, հետևաբար՝ փորձում էր հենվել հայ և սիրիացի կամավորներից կազմավորված գորքերի վրա: Այդ ժողովուրդներից սիրաշահելու համար անհրաժեշտ էր խոստանալ ինքնավարություն, սակայն ֆրանսիական կառավարությունն այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Չայաստանին և Սիրիային ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին՝ չնայած տարածաշրջանով զբաղվող ֆրանսիացի պաշտոնյաների բազմաթիվ առաջարկներին:
- Պաղեստինյան բանակի մարտունակ գործառնների զգալի մասը 1918 թ. գարնանը մեկնել էին Եվրոպա, և անհրաժեշտ էր նրանց փոխարեն նոր գորքեր ուղարկել՝ ռազմաճակատը չթուլացնելու նպատակով: Դրանով էր պայմանավորված, որ ֆրանսիական իշխանությունները, չնայած նախապես արած

հավաստիացումներին, ստիպված էին փոխել իրենց որոշումը և Արևելյան Լեզոնը տեղափոխել Պաղեստին: 1918 թ. գարնանը Լեզոնի երկու գումարտակները տեղափոխվեցին Եգիպտոս, իսկ օգոստոսի վերջին դիրքեր գբաղեցրին Պաղեստինյան ռազմաճակատի առաջնագծում: Լեզոնականները խանդավառությամբ ընդունեցին մարտադաշտ մեկնելու լուրը: Նրանք հոգնել էին երկարատև մարզումներից, և շտապում էին հնարավորինս շուտ վրեժ լուծել թուրքերից:

- Կիլիկիայի ազատագրման ճանապարհը կարող էր բացվել, եթե Պաղեստինում և Սիրիայում կենտրոնացված թուրքական բանակները ջախջախվեին: Հայկական Լեզոնն իր ներդրումն ունեցավ դաշնակից ուժերի առաջխաղացմանը դեպի Կիլիկիա՝ մասնակցելով Պաղեստինյան ռազմաճակատի խոշորագույն և վճռորոշ ճակատամարտին: Այն հայտնի է Մեգիդոյի կամ Արմազեդոնի ճակատամարտ անունով: 1918 թ. սեպտեմբերի 19-25-ը տեղի ունեցած այդ հաղթական ճակատամարտի արդյունքում Միջերկրականից մինչև Մեռյալ ծով ձգվող թուրքական ամբողջ ճակատը քայքայվեց, իսկ «Յըլ դըրըմ» բանակը դադարեց գոյություն ունենալ: Այսպիսով՝ Մեգիդոյի ճակատամարտի արդյունքում բացվեց դեպի Լիբանան, Սիրիա և Կիլիկիա տանող ճանապարհ:
- 100 կմ ձգվող ռազմաճակատի մոտ 5,3 կմ երկարությամբ տարածքում՝ Չավիյա բնակավայրից մինչև Ռաֆաթ-Արարայի բարձունքները կանգնած էր ֆրանսիական զորախումբը, որի կազմում էին հայկական երկու գումարտակները: Հայկական զորամասը գրոհել է Ռաֆաթի բարձունքները՝ Արարայի հարևանությամբ: Ճակատամարտում հայկական զորամասին բաժին էր ընկել Լեռնային, Լավ ամրացված դժվարամատչելի հատված: Է. Ալենքին թշնամուց երեք անգամ ավելի փոքր ուժեր էր թողել այդտեղ, որոնց խնդիրն էր լինելու առաջինը գնալ հարձակման և շեղել թշնամու ու շարժողությունը գլխավոր ուղղությունից: Փաստորեն՝ հայկական զորախմբից պահանջվում էր միայն շեղել թշնամու ու շարժողությունը և պահպանել սեփական դիրքերը: Բրիտանացիները չէին հավա-

տում, որ Հայ կական Լեգեոնն ի վիճակի կլիներ կոտրել թուրքերի պաշտպանությունը՝ ունենալով երեք անգամ քիչ զինվոր, մանավանդ որ նախկինում բրիտանացիները երեք անգամ փորձել էին այդ հատվածում առաջ շարժվել ավելի մեծ ուժերով և պարտություն էին կրել: Հայ մարտիկները ցույց տվեցին փայլուն մարտական ունակություններ և համառ մարտերով գրավեցին թուրքական պաշտպանության երեք բնագծերը, և նպաստեցին ընդհանուր հաղթանակին: Ֆրանսիական կողմը, որպեսզի Արևելքում բրիտանացիների կողքին ցույց տար իր ներկայությունը ստիպված էր մամուլով փառաբանել Արևելյան Լեգեոնի փայլուն հաղթանակը:

- Ռաֆաթ-Արարայի մարտերից հետո Լեգեոնը սիրիական անապատներով շարժվեց հյուսիս: Չնայած ճանապարհին թշնամու այդպես էլ չհանդիպեցին՝ սակայն կիզիչ արևի տակ իրականացվող այդ երթը բավական ծանր էր կամավորների համար: Գնդապետ Լ. Ռոմիոն այդ դժվարին ռազմերթն իրականացրեց տեղացիներին ֆրանսիական ուժը ցուցադրելու համար:
- 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին Արևելյան Լեգեոնի երրորդ գումարտակի հայ և սիրիացի զինվորներն ափ դուրս եկան Բեյրութի նավահանգստում: Տեղի բնակչությունը խանդավառությամբ ընդունեց ազատարար զինվորներին: Փաստորեն՝ Բեյրութն ազատագրվեց Արևելյան Լեգեոնի ուժերով:
- Հալեպի անկումից հետո թուրքերը ստիպված էին հաշտություն խնդրել: Մինչ այդ բրիտանական ուժերին հաջողվեց գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացնել Պաղեստինում, Լիբանանում և Սիրիայում կենտրոնացված թուրքական բանակները: Հայ կական զորախումբն իր որոշակի մասնակցություն ունեցավ Օսմանյան կայսրության ջախջախման գործում:
- Լեգեոնը զգալի ներդրում ունեցավ թուրքերի ձեռքում հայտնված հայ կանանց ու աղջիկների ազատման հարցում: Միաժամանակ հայ կական կանոնավոր զորամասի ներկայությունը հաղթող դաշնակիցների շարքում մեծ ոգևոր-

րությունն էր առաջացնում Մեծ եղեռնը վերապրածների մեջ: Գրեթե բոլոր երիտասարդները ցանկանում էին միանալ Լեգեոնին և մասնակցել Կիլիկիայի ազատագրմանը: Սակայն ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները հետզհետե փոխեցին քաղաքականությունը Յայկական Լեգեոնի նկատմամբ: Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրությունն չունենալով՝ վտանգավոր էին համարում հայկական զորամասի մեծացումը: Յետևաբար՝ հրաժարվեցին Լեգեոնի մեջ ընդգրկել Բաղդադից, Պոլսից, Դամասկոսից, Յալեպից կամավորագրված ավելի քան 3.000 հայերին: Նրանց զինվորագրելու դեպքում Լեգեոնի գումարտակների թիվը կհասներ 8-ի: Միայն Բեյրութում կամավորագրված 800 հայերին վերցրին ծառայության, որոնցից կազմավորվեց Լեգեոնի 4-րդ գումարտակը:

- Պ. Նուբարը 1918 թ. հոկտեմբերից բարձրացրեց հայերին պատերազմող կողմ ճանաչելու խնդիրը: Դա միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կատարված ճիշտ և խորապես մտածված քայլ էր: Նա գիտակցում էր, որ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ են ճանաչվում ոչ միայն ինքնիշխան պետությունները, այլև՝ ազգային-ազատագրական շարժումները՝ հանձինս իրենց ղեկավար մարմինների: Այդպիսին կարող էր ճանաչվել Ազգային պատվիրակությունը կամ փաստացի գոյություն ունեցող Յայաստանի Յանրապետությունը, որը դեռևս միջազգայնորեն ճանաչված պետություն չէր: Այսպիսով՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդես գալու համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը ճանաչվեին պատերազմող կողմ: Նաև այդ հեռանկարի համար էր, որ Պ. Նուբարն աջակցեց կամավորական շարժմանը և Յայկական Լեգեոնի կազմավորմանը: Ազգային պատվիրակության նախագահի ջանքերը որոշակի արդյունքներ, անշուշտ, տալիս են: Ֆրանսիացի բարձրաստիճան պաշտոնյաները սկսում են քննարկել հայերին պատերազմող կողմ ճանաչելու հարցը, իսկ ֆրանսիական դրոշի ներքո մարտնչող Արևելյան Լեգեոնը

տվեցին արագորեն և առանց արյուն թափելու ազատագրել հայկական այդ երկրամասը, ուր վերադարձան և նոր կյանք փորձեցին սկսել շուրջ 150-200.000 հայեր: Դա ապացուցում է այն ճշմարտությունը, որ այդ ժամանակաշրջանում, երբ թուրքերը ջախջախված և հուսահատ էին, ցանկության դեպքում դաշնակիցները կարող էին նրանց ստիպել հեռանալ ու բոլոր հայկական տարածքներից: Սակայն դա ժամանակին չարվեց, որն էլ հանգեցրեց Հայկական հարցի ձախուղմանը:

- Հայկական լեզուները հասավ իր գլխավոր նպատակին՝ Կիլիկիայի ազատագրմանը: Հայ գինվորն էր, որը թուրքերի դարավոր լծից ազատեց հայրենիքի այդ հատվածը: Լեզուականները զգալի ներդրում ունեցան տարագիրներին հայրենիք փոխադրելու, ինչպես նաև հայ բնակչությանը գինելու գործում, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ հետագայում քեմալականների դեմ մղված ինքնապաշտպանական մարտերում: Սակայն ֆրանսիական կողմը դրժեց նախկինում տված խոստումները, և այդպես էլ Կիլիկիային ինքնավարություն չտվեց: Հակառակ դրան՝ պետք է արձանագրել, որ լեզուների կազմավորումը չափազանց կարևոր դերակատարություն ունեցավ հայոց պատմության և արևմտահայ տեսակի պահպանման հովովում: Նրա պաշտպանության ներքո Կիլիկիա վերադարձավ հայ «մնացորդաց սերունդը», լեզուներն անուրանալի նշանակություն ունեցավ նաև հետագայում՝ քեմալականների հարձակումների դեմ ինքնապաշտպանությունների կազմակերպելու ժամանակ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒ ՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

Հայ աստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1. ՀԱԱ, \$. 57 (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 19, 21, 27, 28, 31, 57, 72, 76, 86, 90, 108, 112, 129, 144, 151, 154, 157, 158:
 2. ՀԱԱ, \$. 200 (ՀՀ ԱԳՆ 1918-1920), ց. 1, գ. 5, 131:
 3. ՀԱԱ, \$. 282 (Ա. Չոպանյան), ց. 1, գ. 45, 46:
 4. ՀԱԱ, \$. 288 (Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրո), ց. 1, գ. 2, 3:
 5. ՀԱԱ, \$. 422 (Անդրանիկ Միևասի Կենճյան), ց. 1, գ. 675, 680:
 6. ՀԱԱ, \$. 430 (Հայ ազգային պատվիրակություն), ց. 1, գ. 18, 26, 584, 784, 807, 1044, 1320:
 7. ՀԱԱ, \$. 450 (Փաստաթղթեր Հայ կական հարցի մասին), ց. 1, գ. 33, 37, 39, 40, 42, 54, 71:
 8. ՀԱԱ, \$. 450 (Փաստաթղթեր Հայ կական հարցի մասին), ց. 3, գ. 71:
 9. ՀԱԱ, \$. 453 (Ապահ Պետրոսյան), ց. 1, գ. 51, 70, 157, 158, 197, 198, 199:
 10. ՀԱԱ, \$. 1267 (Առաջին աշխարհամարտի հայ կամավորական զորքերի մասին փաստաթղթեր), ց. 4, գ. 11:
 11. ՀԱԱ, \$. 1457 (ՀՅԴ), ց. 1, գ. 91:
- Գրականություն և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ)
12. Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, բ. 1, ց. 1, գ. 702:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

Հայերեն

13. Գոլստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916 (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից): Գերմաներենից թարգմանեց և հրատարակության նախապատրաստեց Ռ. Յորդանյանը, Երևան, «Հայ ազիտակ», 2008, 720 էջ:
14. Ժողովածու դիպլոմատիքական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայ աստանում 1912թ. Նոյեմբեր 12-ից մինչև 10

Մայիս 1914թ., թարգմանեց ռուսերենից եւ ֆրանսերենից իրաւ .
Սեդրակ Աւագեան, Թիֆլիս, տպ. «ԷՊՕԽԱ», 1915, 200 էջ:

15. Կիլիկեան կսկիծներ: Վաւերագրեր Կիլիկիոյ
կաթողիկոսական դիւանէն, 1903-1915, Պէյրուս, Տպ. «Յրագրան», 1927,
210 էջ:

16. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութեան և սովետական
արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում, Խմբագիր Չ.
Կիրակոսյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, 812 էջ:

17. «Հայաստանի ավտոնոմիան» յեղ Անտանտան: Վաւերագրեր
իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշոտ Հովհաննիսյանի
առաջաբանով, Յերեվան, «Պետական հրատարակչութիւն N 365», 1926, 93
էջ:

18. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռուլյուցիան և
սովետական իշխանութեան հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի
և նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմութեան ինստիտուտ,
ՍՄԿՊ ԿԿ առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական
ֆիլիալ, ՀՍՍՌ ՆԳՄ արխիվային վարչութիւն: Խմբ.՝
Ա.Ն.Մնացականյան, Ա.Մ. Հակոբյան, Ս.Կ. Բուդուկոյան ևն, 1960, 642 էջ:

19. Մեծ տերութիւնները, Օսմանյան կայսրութիւնը և
հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Աշխատասիրութեամբ
Արթուր Պէյլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի,
ֆրանսերենից թարգմ. Վարուժան Պողոսյանը, հ. Ա, Երևան, 2005,
«Հայաստան» հրատ., 484:

20. Մեծ տերութիւնները, Օսմանյան կայսրութիւնը և
հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Աշխատասիրութեամբ
Արթուր Պէյլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի,
ֆրանսերենից թարգմ. Վարուժան Պողոսյանը, հ. Բ, Երևան, 2005,
«Հայաստան» հրատ., 520 էջ:

21. Ռոստոմ: Նամակների (Մահուան ու թսուկամեակին առթիւ),
Խմբագիր՝ Հ. Տասնապետեան, Պէյրուս, 1999, Համազգայինի Վահէ
Սէթեան տպարան, 669 էջ:

22. Ռուսաստանը և Հայոց ցեղասպանութիւնը 1915-1917 թթ.
(փաստաթղթերի ժողովածու), Կազմող, առաջաբանի, թարգմանութեան
հեղինակ՝ պատմական գիտութիւնների թեկնածու Արմեն

Մարուքյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2004, 208 էջ:

23. Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանության մասին, Կազմող, առաջաբանի, թարգմանության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2001, 73 էջ:

24. Վալերագրեր հայ եկեղեցու պատմության: Գիրք Դ. Տ. Տ. Սահակ Բ Խաչայեան. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. 1891-1940: Կազմող՝ Ս. Ա. Բեհբունյան, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 1997, 590 էջ:

Ռուսերեն

25. Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). Москва, Редакционно-издательский дом “Российский писатель”, 2014, 768 с.

26. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна. Второе, дополненное издание, Ереван, Издательство “Айастан”, 1983, 687 с.

27. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878-1917гг., серия III (1914-1917 гг.), М.-Л., Государственное социально-экономическое издательство, 1935, т. VI, ч. 2, 388 с.,

28. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878-1917гг., серия III (1914-1917 гг.), М.-Л., Государственное социально-экономическое издательство, 1935, т. VIII, ч. 1, 578 с.

29. Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. Под редакцией Е.А.Адамова, Москва, Изд. Литиздат НКВД, 1924, 384 с.

30. Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917), Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко, Москва, Государственное издательство политической литературы, 1952, 464 с.

Անգլերեն

31. Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, "Mayreni Publishing", 1996, 445 p.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն

32. Աթանասեան Ա., Կիլիկիոյ մօտաւոր անցեալէն (Պատմական ակնարկ), Առաջաբան եւ նօթեր Մ. Ս. Դաւիթ-Բէկի, Փարիզ, տպ. Յ. Թիւրապեան, 1937, 74 էջ:

33. Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Պոլիս, տպարան «Յ. Ասատուրեան որդիք», 1920, 319 էջ:

34. Ահարոնեան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ (Ակնարկ Հայկական հարցի պատմութեան վրայ), Գ տպագրութիւն, Լոս Անճելըս, «Շիրակ» հրատ., 1986, 224 էջ:

35. Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութիւնը եւ նից, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1976, 868 էջ:

36. Աղասի, Չէյթուն եւ իր շրջակաները (Նկարագրութիւն աշխարհագրական, պատմական եւ պատերազմական. Ռուբինեան թագաւորութեան անկումէն մինչեւ մերօրերը), Պէյրութ, տպ. Շիրակ, 1968, 415 էջ:

37. Աճեմեան Լ., Եգիպտահայ տարեցոյց 1925, Ա տարի, Աղեքսանդրիա, 1924, 248 էջ:

38. Աճեմեան Լ., Եգիպտահայ տարեցոյց 1926, Բ տարի, Աղեքսանդրիա, 1925:

39. Աճեմեան Խ., Էջեր կամաւորի օրագրէս, Տպ. «Համազգային», Պէյրութ, 1967, 326 էջ:

40. Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և Հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, «Լույս» հրատ., 1990, 356 էջ:

41. Ամուրեան Ա., Հայ Դատը: Հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, Տպ. «Ալիք», 1977, 197 էջ:

42. Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3 (1901-1918), Վենետիկ, տպարան Ս. Ղազարու, 1926, 694 էջ:

43. Անդրեասեան Տ., Չէյթունի տարագրութիւնը եւ Սուէտիոյ ապստամբութիւնը, Բ տպագրութիւն, սրբագրեալ եւ յաւելեալ, Հայեա, տպ. Գոլէճ, 1935, 118 էջ:

44. Անտոնեան Ա., Մեծ ոճի ըրը: Հայ կական վերջին կոտորածները եւ Թալ Էադ Փաշ ա, Պոսթըն, տպ. «Պահակ», 1921, 304 էջ:
45. Ավագյան Բ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (Սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 240 էջ:
46. Ալեքսեան Մ., Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեն եւ Չօր. Անդրանիկ: Վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով, Փարիզ, տպ. «Le Soleil», 1954, 525 էջ:
47. Ավետիսյան Հ., Հայ կական հարցը 1918 թվականին, Երևան, տպ. «Բարձրագույն դպրոց», 1997, 436 էջ:
48. Ատանայի Հայոց պատմություն, Խմբագրեց՝ Բիւզանդ Եղիայեան, Անթիլիաս, Տպարան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1970, 1062 էջ:
49. Արարա: Նուիրուած Արարայի հինգերորդ տարեդարձին, Հրատ. Հայ Լեզունական միութեան, Պոսթըն, 1923, 32 էջ:
50. Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածունդ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1973, 584 էջ:
51. Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1969, 780 էջ:
52. Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2004, 822 էջ:
53. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1999, 539 էջ:
54. Գալուստեան Գր. (Կիլիկեցի), Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Չէյթուն, Նիւ Եորք, Մարաշի հայրենակցական միութեան կեդր. վարչութեան հրատ., «Կոչնակ» տպարան, 1934, 944 էջ:
55. Գանգրունի Հ., Կիլիկիոյ հայութեան վերջին գաղթը (1920-1921), Պէյրոն, Imprimerie Offset Doniguion Freres, 1998, 199 էջ:
56. Գասպարյան Ե., Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915-1918 թթ.), Երևան, «Արտագերս» հրատ., 2000, 223 էջ:
57. Գասպարյան Ռ., Հայ կական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.), «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2005, 246 էջ:

58. Գարամանուկեան Յ., Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքն ու գործը, Ֆորթ Լի, «Mayreni Publishing», 1998, 490 էջ :
59. Գուշագճեան Մ., Մուսալերան հայկական գաղթօճախը 1875-1939, Պէյրուս, Տպարան «Կ. Տօնիկեան եւ որդիք», 1988, 190 էջ :
60. Գուշակեան Թորգոմ պատրիարք, Ամբողջ երկեր, հ. 2, Հնդկահայք: Տպաւորութիւններ եւ տեղեկութիւններ, Երուսաղեմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1941, 382 էջ :
61. Դալլաքյան Կ., Արշակ Չոպանյան, Երևան, «Սովետական գրող», 1987, 480 էջ :
62. Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Աշխատասիրեց՝ Արամ Սահակեան, Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատ., 2014, 1264 էջ :
63. Եափուճեան Ա., Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ., Գահիրէ, Հայ ազգային հիմնադրամի մատենաշար, 1977, 1592 էջ :
64. Եղիայեան Բիւզանդ, Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ, 1914-1972, Անթիլիաս, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատ., 1975, 946 էջ :
65. Զաւեն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս: Վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, տպ. «Նորաստղ», 1947, 424 էջ :
66. Թաթարեան Մ., Կամաւորի մը յուշերը, Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1960, 44 էջ :
67. Թեքեյան Շառլ-Տիրան, Մուսալեռան հայերի փրկությունը: Հիշողության էջեր, Երևան, «Դալլաք» հրատարակչութիւն, 2002, 80 էջ :
68. Թորոսյան Ծ., Կիլիկիայի հայերի ազգային - ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, 272 էջ :
69. Թորոսյան Ս., Դարդանելից մինչև Պաղեստին (Թարգմանեց անգլերէն բնագրից Լիլիթ Թութալյանը), Երևան, Տեղասպանության թանգարանի նստիտուտի տպագրութիւն, 2012, 208 էջ :
70. Թովուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 360 էջ :

71. Թոփուզյան Յ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, 369 էջ:

72. Իզմիրլեան Կ., Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս (Քննական տեսութիւն), Պէյրուս, տպ. Սեւան, 1964, 326 էջ:

73. Իսկէնտէրեան Յ., ՍԼԵտիոյ ապստամբութիւնը, Գահիրէ, Տպագր. Զարեհ Ն. Պէրպերեան, 1915, 48 էջ:

74. Իսկէնտէրեան Յ., ՍԼԵտիոյ բարքերը, Գահիրէ, Հայկական տպարան Օննիկ Հալէպէան, 1917, 36 էջ:

75. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը: Հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1957, 442 էջ:

76. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Գահիրէ, տպ. «Նորաստղ», 1946, 392 էջ:

77. Լեոն, Անցյալից (Հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս» հրատ., 1925, 477 էջ:

78. Կամաւորը (Արարայի յաղթանակի 10-րդ տարեդարձի առթիւ), հրատարակութիւն Գահիրէի Հայ Լեզեոնական Միութեան, Գահիրէ, «Յուսաբեր» տպարան, 1928, 75 էջ:

79. Կէնճեան Ա., Հալածականի յուշեր 1914-1918, տպ. «Արարատ», Պէյրուս, 1964, 204 էջ:

80. Կէնճեան Ա., Սօց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան ինքնավարութեան աքթը (Կիլիկեան յուշեր՝ պատմութեան համար) 1919-1921, տպ. «Արարատ», Պէյրուս, 1958, 325 էջ:

81. Կէօքճեան Վ., Հայկական Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարը (Յուշեր եւ նօթեր), Պոսթըն, 1979, 189 էջ:

82. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտութիւնը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1999, 509 էջ:

83. Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությանը 1914-1916 թթ., «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1967, 560 էջ:

84. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Գիրք 2, Երևան, 1983, 462 էջ :
85. Հաճնոյ հերոսամարտի 90ամեակի գիտաժողովի նիւթեր եւ վաւերագրեր ու լուսանկարներ, Կազմեց եւ խմբագրեց՝ դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեանը, Պէյրուս, 2013, Haigazian University Press, 228 էջ :
86. Հայկական հարցը հաշտութեան կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, տպ. «Աշխատաւոր», 1919, 32 էջ :
87. Հարուստը ու նյան Ա., Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիվանագիտական պատմությունը (1914-1918), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, 376 էջ :
88. Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թթ., Երևան, «Չանգակ-97» հրատ., 2002, 184 էջ :
89. Ղազարյան Հ., Սևրի 1920 թվականի պայմանագիրն ու միացյալ անկախ Հայաստանի հռչակումը, գիրք առաջին, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2012, 732 էջ :
90. Ճիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925, Տպագր. «Նորօր»ի, Ֆրեզնո, 1930, 572 էջ :
91. Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, «Միփթար Գոշ», 1997, 320 էջ :
92. Մելքոնյան Է., Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունն պատմություն, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2005, 584 էջ :
93. Մեծ պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը, հ. Ա, Ե. Հոբոլերեանի նախաբանով, Կ. Պոլիս, 1920, 96 էջ :
94. Մուրատեան Գ., Հայրենիքին ու խտաւորները վրեժին ճամբուն վրայ, Կ. Պոլիս, «Սանճագճեան» տպ., 1920, 112 էջ :
95. Յուզամատեան Մեծ Եղեռնի (1915-1965), Պէյրուս, «Ատլաս» տպ., 1965, 1119 էջ :
96. Յուզամատեան Մուսալերան, խմբագրեցին Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատուռեան, Պէյրուս, «Ատլաս» տպ., 1970, 878 էջ :
97. Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, հրատ. «Միփան», Պէյրուս, 1994, 344 էջ :

98. Ներսիսեան Ա., Մովսէս Տէր Գալուստեան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2015, 239 էջ :
99. Նորաշխարհյան Լ., Չեյթոնը 1914-1921 թթ. (Յուշեր), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 272 էջ :
100. Չոպանյան Ա., Նամականի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1980, 504 էջ :
101. Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Գ, 1908-1922, Պէյրոս, տպ. Սեւան, 1975, 750 էջ :
102. Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Դ, Պէյրոս, տպ. Սեւան, 1975, 404 էջ :
103. Պալաքեան Գ., Հայ գողգոթան: Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն: Պեռլինէն դէպի Չօր 1914-1920, հ. Ա, Վիեննա, Միխթարեան տպարան, 1922, 429 էջ :
104. Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, խմբագիր՝ Ա.Կիտուր, հ. Ա, Պէյրոս, Տպարան «Շիրակ», 1962, 639 էջ :
105. Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1963, խմբագիր՝ Ա.Կիտուր, հ. Բ, Պէյրոս, Տպարան «Շիրակ», 1963, 611 էջ :
106. Պարթեւեան Ս., Արարա: Հայկական լեզուներ, Իզմիր, Տպ. Զէշիշեան, 1919, 143 էջ :
107. Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանութեան պատմություն, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, 672 էջ :
108. Պրեմօն Է., Կիլիկիա 1919-1921 ճրջանին, թրգ.՝ Տիգրան Պոյաճեան, տպ. «Պահակ»-ի, Պոստոն, 1921, 135 էջ :
109. Պօղոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-տաղի հայ գիւղերը, Լօս Անճէլըս, «Պօզաճեան տպագրութիւն», 1942, 857 էջ :
110. Պօղոսեան Ս., Թրքահայ սպայի մը օրագիրը (Պատերազմի եւ զինադարի յուշեր Լիբանանի, Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի մէջ) 1916-1919, հ. Բ, Փարիզ, տպ. H. Turabian, 1947, 211 էջ :
111. Պօղոսեան Ս., Պօղոս Նուբար փաշա. ազգային գործիչը, Երևան, «Չանգակ-97» հրատ., 2004, 264 էջ :
112. Պօյաճեան Տ., Հայկական լեզուներ: Պատմական Յուշագրութիւն, Տպարան Պայքարի, Ուօթթաուս, 1965, 415 էջ :

113. Սալբի Մ., Ալեակներ եւ խլեակներ: Հայ վրանաքաղաքի տարեգիրքը, Աղեքսանդրիա, տպ. «Ա.Գասապեան», 1919, 270 էջ:
114. Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921թթ., Երևան, 1970:
115. Սապահ-Գիւլեան Բ., Կենսագրութիւն Ստեփան Սապահ-Գիւլեանի, Տպագրութիւն «Էլմաս-Սաթինի», Նիւ Յորք, 1936, 276 էջ:
116. Սապահ-Գիւլեան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրէ, «2. Պերպերեան» տպ., 1915, 96 էջ:
117. Սարաֆեան Գ., Պատմութիւն Անթեպի Հայոց, Կ. Ա, Լոս Անճելըս, տպ. «Սենթրըլ թայֆսէթինկ ընկերութիւն», 1953, 1088 էջ:
118. Սարուխանյան Տ., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005, 202 էջ:
119. Սերոբեան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով: Վերլուծումներ Հայկական հարցին շուրջ, Գահիրէ, տպ. «Նորաստղ», 1948, 383 էջ:
120. Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Ա, Երևան, 1996:
121. Վկայարան հայկական ցեղասպանութեան, Պատրաստեց Յ. Իսկահանտեան, Կ. Ե, Պէյրոս, 2013, 368 էջ:
122. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, 704 էջ:
123. Տամատեան Մ., Իմ յուշերես, Պէյրոս, ՌԱԿ Պէյրոսի Միհրան Տամատեան ակումբի հրատ., 1985, 191 էջ:
124. Տաշեան Հ., Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներով համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, Միփթարեան տպարան, 1921, 241 էջ:
125. Տիգրանեան Տ., Անգլիան եւ հայերը, Երեւան, 1994, «Մ. Վարանդեան» հրատ., 220 էջ:
126. Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին, Կ. Ա, թարգմանեց ի ֆրանսերէնէ դոկտ. Հմյկ. Ստեփանեան, Պէյրոս, Հայկաթողիկէ տպարան, 1960, 690 էջ:
127. Տրուխանովսկի Վ., Ուինստոն Չերչիլ: Քաղաքական կենսագրություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, 621 էջ:

128. Փափազեան Վ., Իմ յոլշերը, Կ. Պ, Գահիրե, «Յայրենիք» հրատ., 1957, 432 էջ:

129. Քէչեան Ա., Կարմիր դրոշակներ հերոսներու կեանքէն, 1915-1918, Կ. Ա, Պոլսքէշ, տպ. «Ասթորիա», 1938, 289 էջ:

130. Քիւրքճեան Վ., Յայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, «Կոչնակ»ի Մատենաշար Յրատարակութիւն, 1919, 75 էջ:

131. Քէլէշեան Մ., Սիւ-Մատեան (Պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ), Պէյրուս, տպ. «Յայճեմարան», 1949, 771 էջ:

132. Օրմանեան Ս., Յայոց եկեղեցիս եւ իր պատմութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, ու ներկայ կացութիւնը, Կոստանդնուպոլիս, Յրատարակիչ Վ. Եւ Յ. Տէր-Ներսէսեան, 1911, 287 էջ:

Ռուսերէն

133. Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 1, М.-Л., Государственное издательство, 1928, 447 с.

134. Гиббонс Г., Последние избиения в Армении, Петроград, Воен. тип. им. Екатерины Великой, 1916.

135. Готлиб В., Тайная дипломатия во время Первой войны /Перевод с английского В. А. Альтшулера и В. П. Готовицкой., Москва, Соцэкгиз, 1960, 604 с.

136. История Первой мировой войны 1914-1918 гг. (под редакцией доктора исторических наук И. И. Ростунова), т. 2, Москва, Наука, 1975, 608 с.

137. Керенский А., Россия на историческом повороте: Мемуары, Москва, Изд. "Республика", 1993, 384 с.

138. Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, Под ред. Волков Ф.Д., Никонов А.Д., т. 2, Москва, Иностран. лит., 1957, 556 с.

139. Марукян А., Армянский вопрос и политика России (1915-1917 гг.), Ереван, МИГА НАН РА, 2003, 482 с.

140. Мнацаканянь Г., Разрѣшеніе Армянскаго Вопроса, Москва, Типографія Х. Бархударянцъ, 1914, 48 с.

141. Ошеровский Л., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатомъ России, Пятигорскъ, Издание Пятигорскаго Армянскаго Комитета по оказанію помощи добровольцамъ-дружинникамъ и бѣженцамъ армянамъ, 1915, 15 с.

142. Палеолог М., Царская Россия во время мировой войны, Москва, 1991, Пер. с фр., 2-е изд., Междунар. отношения, 240 с.

143. Рорбахъ П., Война и германская политика. Съ предисловіемъ проф. С. А. Котляревскаго. Издание Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, Москва, 1915, 107 с.

144. Саакян Р., Франко-турецкіе отношенія и Киликія в 1918-1923 гг., Ереван, Изд. АН АССР, 1986, 283 с.

145. Сазонов С.Д., Воспоминания, Москва., Харвест, 2002, 368 с.

Անգլ Երես

146. Churchill W., The World Crisis, v. 1, Toronto, The Macmillan company of Canada, 1923, 589 p.

147. Cutlack F. M., The Australian Flying Corps in the Western and Eastern theatres of War 1914-1918, Eleventh edition, Angus and Robertson Ltd, Sydney, 1941, 493 p.

148. Einstein Lewis, Inside Constantinople. A Diplomatist's diary during the Dardanelles Expedition, April-September, 1915. New York, E. P. Dutton & Co., 1918, 291 p.

149. Earle E. M., Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway: a study in imperialism, New York, The Macmillan company, 1924, 364 p.

150. Fisher J., Memories and Records, vol. I, New York, by Goerge H. Doran company, 1920, 286 p.

151. Frederick Maurice, The Armistices of 1918, Oxford University Press, 1943.

152. Fromkin, David, A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York: Avon Books, 1989, p. 214.

153. Graham M. F., Goldstein E., Langhorne R., Guide to international relations and diplomacy, London, YHT Ltd, 2002, 562 p.

154. Grey Ed., Twenty-Five Years, 1892-1916, vol. II, New York, Frederick A. Stokes Company, 1925, 356 p.

155. Gullett H. S., The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918 (10th edition), Sydney, Angus and Robertson Ltd, 1941, 797 p.

156. Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol. 1, Los Angeles, 1971, p. 258.
157. Howard H.N., The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913-1923, Norman, University of Oklahoma Press, 1931.
158. Hubatsch Walther, Germany and the Central Powers in the World War, 1914-1918, University of Kansas Publications Social Science Studies, Lawrence, 1963, 138 p.
159. Kazanjian P., The Cilician Armenian ordeal, Published by HYE Intentions inc., Boston, 1989, 511 p.
160. Kinross Lord, The Ottoman Centuries. The Rise and the Fall of the Ottoman Empire, London, 1977, 638 p.
161. Lawrence T.E., Seven Pillars of wisdom, Wordsworth Editions Limited, Ware, Hertfordshire, 1997, 669 p.
162. Leslie Shane, Mark Sykes: His Life and Letters, with an Introduction by the right hon. Winston Churchill, Cassell and company ltd, London, New York, Toronto and Melbourne, 1923, 308 p.
163. Massey W. T., Allenby's final triumph, London, Constable and company ltd, 1920, 347 p.
164. Memorandum on the Armenian question (Second and Revised Issue). Presented by the Armenian National Delegation, Paris, 1918, 17 p.
165. Memories of a Turkish statesman, 1913-1919: By Djemal Pasha, New York, George H. Doran Company, 1922, 302 p.
166. Nubar Boghos, The Pre-War Population of Cilicia, London, 1920, 7 p.
167. Sykes M., The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire, London, Macmillan, 1915, 638 p.
168. William A. Schabas, Genocide in International Law: The Crimes of Crimes, Cambridge University Press, 2000, 610 p.

Ֆրանսերեն

169. Bremond E., La Cilicie en 1919-1920 (Extrait de la Revues des Etudes armeniennes-1921), Paris, Imprimerie Nationale, 1921, 76 p.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Հայերեն

170. Ավագյան Բ., Ամերիկյան հայերի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը Սևրի պայմանագրի նախորդող տարիներին, «Մեծ

եղեռն. դատապարտումից հատուցում (Յոզֆաժների ժողովածու)», Երևան, 2011, էջ 50-63:

171. Ավագյան Բ., Կիլիկիահայու թիւերը ԱՄՆ-ում եւ նրանց նպաստը բնօրրանին. Ամերիկահայերը եւ «Արեւելեան-Յայկական Լեզուներ», «Յասկ» Յայագիտական տարեգիրք, ԺԱ տարի, 2007-2008, Անթիլիաս, 2009, էջ 61-79:

172. Ավագյան Բ., Յայերի արտահոսքը ԱՄՆ և կապը բնօրրանի հետ սկզբնավորումից մինչև 1985թ., Յայ գաղթականութունը և Յայրենիք-սփյունք կապերը 1918-1985թթ., Միջազգային գիտաժողով 8-10 հոկտեմբեր 2011, Երևան-Ծաղկաձոր, զեկուցումներ, Յայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 2011, էջ 9-21:

173. Արզումանյան Մ., Միջազգային դիվանագիտութունը և Յայկական հարցն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, «Բանբեր Յայաստանի արխիվների», Երևան, 1969, թիվ 1, էջ 114:

174. Բասմաջեան Կ., Ինչու համար Կիլիկիան կ'ուզենք, «Վերածնունդ», Փարիզ, 1919, թիւ 6-7, էջ 91-92:

175. Գասպարյան Ռ., Յայկական Լեզուներ (1916-1920 թթ.), «Յայկական բանակ», 1996, թիվ 1, էջ 3-15:

176. Գարամանուկեան Ա., Յայկական Լեզուներ պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր, «Յայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. Ե, Պէյրոթ, 1974, էջ 39-90:

177. Գօշէն Տընի, Յայաստան, «Յնչակ», Փարիզ, 1914, թիւ 2, էջ 28-29:

178. Կոշէն Դընի, Յայաստան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1915, թիւ 1, էջ 30-33:

179. Յարությունյան Կ., Ֆրանսիական բանակի Յայկական Լեզուներ 1916-1920 թվականներին, «Պատմա-Բանասիրական հանդէս», Երևան, 1999, թիվ 2-3, էջ 101-111:

180. Յովհաննիսյան Ա., Արևելյան Լեզուներ և Ֆրանսիայի քաղաքականութունը թուրքական նոր հրապարակումների լոյսին տակ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXVIII, Երևան, 2011, էջ 164-170:

181. Մաղթեոսեան Վ., Պուենոս Այրեսի Յայագային միութիւնը (1918-1920), «Յայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրոթ, 1998, հ. 18, էջ 131-152:

182. Նաթանեան Մ., Նիւթեր ժամանակակից պատմութեան համար: Ինչ պատրուակով Կիլիկիան կրկին թուրքերուն տրուեցաւ, «Պայքար» նոր տարւոյ բացառիկ, Բոստոն, 1950, էջ 80-89:

183. Պելլերյան Ա., Ֆրանսա և Յայկական հարցը Առաջին համաշխարհային տարիներուն (1914-1918), «Պատմա-Բանասիրական հանդես», 1990, թիվ 2, էջ 32-40:

184. Պոլ Դյոն Վեոն, Յայկական լեզուների առթիւ, «Այսօր» լրագիր, Փարիզ, 1951, դեկտեմբեր 17:

185. Ջիվիլեգեան Ա., Ինքնավար Յայաստանի տերրիտորիան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1914, թիւ 12, էջ 1085-1090:

186. Ջիվիլեգեան Ա., Կիլիկիայի հարցը, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1915, թիւ 1, էջ 25-29:

187. Սելեւկիոյ հայ հերոսապետը. Պետրոս Տեօվլեթեան, «Արմենիա», Մարսել, 1915, հոկտեմբեր 6, թիւ 10:

Ռուսերէն

188. Дживелеговъ А., О “Дживелеговской Арменіи” и о “негодованіи патриотически настроенных русскихъ людей”, “Армянскій Вѣстникъ”, Москва, 1916, N 32, с. 2-3.

189. Рѣчь А. К. Дживелегова въ совѣтъ республики 20-го октября 1917 г., “Армянскій Вѣстникъ”, Москва, 1917, N 43-44, с. 3-5.

190. Сайберт У., Справедливость дарованія независимости Арменіи, “Армянскій Вѣстникъ”, Москва, 1917, N 10-11, с. 6-8.

191. Саймондсъ А., Будущее Арменіи, “Армянскій Вѣстникъ”, Москва, 1916, N 39, с. 2-3.

192. Сюникъ, Автономія Арменіи и интересы Россіи, “Армянскій Вѣстникъ”, Москва, 1916, N 36, с. 2-3.

193. Уильямс У., Армянскія чаянія, “Армянскій Вѣстникъ”, Москва, 1917, N 16, с. 2-4.

Անգլերէն

194. Fitzgerald Edward Peter, France’s Middle Eastern Ambitions, Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918, The Journal of Modern History, The University of Chicago Press, Vol. 66, No. 4, Dec., 1994, pp. 697-725.

195. Helmreich Paul C., Italy and the Anglo-French Repudiation of the 1917 St. Jean de Maurienne Agreement, The Journal of Modern History, The University of Chicago Press, Vol. 48, No. 2, June, 1976, pp. 99-139.

196. Kerner Robert J., Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-1915, The Journal of Modern History, The University of Chicago Press, Vol. 1, No. 3, Sept., 1929, pp. 400-415.

197. Little Edward, Armenia and Turkey, "Congressional Record", Washington, March 8, 1918, vol. 56, p. 1-8.

198. Smith J., Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914, The American Historical Review, Vol. 70, No. 4, Jul., 1965, pp. 1015- 1034.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

199. «Այ ս օ ռ» Փարիզ, 1951, դեկտեմբեր 17:
200. «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1914, թիվ 9, 12, 1915, թիվ 1:
201. «Արմենիա», Մարտի, 1914, Լ տարի, թիվ 8, 1915, Լ տարի, թիվ 41, Լ Լ տարի թիվ 10:
202. «Երիտասարդ Յայաստան», Չիկագո, 1918, հոկտեմբեր 26:
203. «Ինքնավար Յայաստան», Բոլխարետ, 1916, թիվ 1-30:
204. «Յայկական բանակ», 1996, թիվ 1:
205. «Յնչակ», Փարիզ, 1914, թիվ 2:
206. «Ճակատամարտ», Պոլիս, 1919, թիվ 40, 43:
207. «Վերածնունդ», Փարիզ, 1917, թիվ 1, 2, 5-6, 1918, թիվ 21-22, 23, 1919, թիվ 6-7:
208. "Армянский Вѣстникъ", Москва, 1916, N 1, 8, 32, 34, 36, 39; 1917, N 10-11, 16, 43-44.

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

209. http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes
210. http://en.wikipedia.org/wiki/Maurice_Sarrail
211. http://en.wikipedia.org/wiki/Sykes%E2%80%93Picot_Agreement

212. <http://web.archive.org/web/20110605134841/http://www.sacktrick.com/igu/germancolonialuniforms/hist%20ottoman.htm>

213. http://en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_the_Turkish_War_of_Independence